
Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАЎНАВИЯТ ВА МАЎРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

ПРЕМЧАНД. Фидойи . <i>Роман</i>	3
АМИН МААЛУФ. Самарқанд . <i>Роман</i>	61
ТЎЛАГАН ҚОСИМБЕКОВ. Она қишлоқ	106
АСАНБЕК СТАМОВ. Даҳрийнинг туши	109
ҚАЛЕН СИДИҚОВА. Насл-насаб инқироzi	112

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ЕВГЕНИЙ ВИНОКУРОВ. Учаман ёнаётган шафақлар томон	52
ДМИТРИЙ КЕДРИН. Сеп	56

ПУБЛИЦИСТИКА

АЛЕКСЕЙ ТУРОБОВ. Ҳар кунги Америка	120
---	-----

МАЎНАВИЯТ БУЛОҚЛАРИ

МАТНАЗАР АБДУЛҲАКИМ. Ҳикмат боғлари	146
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

БАҲОДИР КАРИМОВ. Адабий ҳамкорлик меваси.....	151
БЕГАЛИ ҚОСИМОВ. Шаҳрисабз – мўъжизалар шаҳри.....	154

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ЛОУРЕНС ГРИН. Кўҳна Африканинг сўнгги сирлари.....	159
--	-----

ЖУРНАЛХОН МИНБАРИ

АДОЛАТ ҲАҚНАЗАРОВА. Таржима қилинса.....	207
--	-----

МАДАНИЙ ҲАЁТ

«Турналар» саҳифаларида.....	208
------------------------------	-----

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мириўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Қуддус Аъзамов
Одил Ёқубов
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Ғайрат Шоумаров
Рустам Шоғуломов
Тўлепберген Қайипберген
Баҳром Қурбонов
Саидахрор Ғуломов
Пўлат Ҳабибуллаев

Жаҳон адабиёти, 7. 2003.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Р.ИНОҒОМОВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Д.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теринга берилди 08.05.2003 й. Босишга рухсат этилди 30.06.2003й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1800 нусха. К-9970 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2003 й.

ПРЕМЧАНД

Фидойи

Роман

19

Шом чўқди. Кун бўйи Суман Виттхалдоснинг йўлига кўз тутди, бироқ ундан ҳалигача дом-дарак йўқ. Суман қандай гумонларга борган бўлса, худди шундай бўлиб чиқди. Шу пайтгача келмадим, демак, иши ўнгидан келмаган. У ё бошқа юмуш билан ўралашиб қолган, ёки ёрдам бераман деган одамлар ваъдасидан қайтган. Бироқ ҳар нима бўлганда ҳам Виттхалдос бирров келиши керак эди. Нима бўлганини билиши лозим-ку. Агар ҳеч ким менга ёрдам беришни истамас экан, бермай қўяверсин, ўз аравамни ўзим тортаман, фақат бир инсофли одамга суянишим керак. Наҳотки, Виттхалдоснинг қўлидан шугина нарса ҳам келмаса? Бориб унга учрашаман, менга ҳеч қанақа моддий ёрдам керак эмас, сиз бунга ҳайрон бўлманг, фақат менга бир бошпана топиб берсангиз, бир бурда нон сотиб олишга етулик ҳақ берадиган ишга жойлаб қўйсангиз бўлди, менга бошқа ҳеч нарса керак эмас, дейман. Лекин унинг қаерда туришини билмасам, ит қувлаган соқовдай кўчама-кўча тентираб юрманми?

Яхшиси парк томонга ўтақолай, у ерга одамлар ҳаво олгани келишади, зора уни ўша ерда учратиб қолсам. Унга мана бу билагузукни бераман, шу баҳонада мана шу хусусда ҳам гаплашиб оламан.

Шундай қарорга келди-да, Суман бир извошга ўтирди ва ёлғиз сайр қилгани чиқди. Иккала деразасини ёпиб қўйди, лекин чийпардалар орасидан ичкарини кўрса бўларди. Катта майдонгача диққат билан у ёқ-бу ёққа кўз солиб борди, бироқ иккала инсондан биронтасига ҳам кўзи тушмади. У извошчига Квинс парки томонга ҳайдашни айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди ҳамки, Саданнинг от йўрттириб келаётганини кўриб қолди. Суманнинг юраги ҳаприқиб кетди. Худди неча йиллардан бери энди кўргандек туюлди унга. Жой ўзгариши билан гоҳо муҳаббат янгидан жўш уради. У овоз чиқариб чақирмоқчи бўлди-ю, лекин ўзини тутди. Саданнинг кўркам қадли-бастига у ҳеч қачон шунчалик маҳлиё бўлмаганди.

Извош Квинс парки томон юриб кетди. Бу парк шаҳардан узоқда эди, у ёққа одамлар кам борарди. Лекин Падмасинхнинг хилватни хуш кўриши уни шу ёққа бошлаб келганди. Бу ердаги кенг майдонга қўйилган суянчиқли скамейкада у соатлаб ўй суриб ўтирарди. Извош парк ичига кириши билан Суман Падмасинхнинг ёлғиз ўтирганини кўрди. Суманнинг юраги шам алангасидай титрай бошлади. Бунчалик қўрқинини у олдиндан билганида бу ёқларга изини босмаган бўларди. Бироқ шунча узоқ йўл босиб келгач ва Падмасинхнинг рўпарасида ўтирганини кўргач, бекорга қайтиб кетиши ҳам ақлдан эмасди. У сал нарида извошни тўхтатди ва ундан тушиб, Падмасинх томонга қараб юрди. Унинг бу ҳолати товушнинг шамолга қарши боришига ўхшаб кетарди.

Падмасинх қизиқсиниб извошга қараб турарди. У Суманни танимади, бу

Давоми. Боши ўтган сонда.

ёққа қараб келаётган аёл ким бўлди экан, деб ҳайрон бўлмоқда эди. Бирон насроний аёл бўлса керак деб ўйлади, бироқ Суман жуда яқин келгандагина таниб қолди. Аввалига унга кўзининг қири билан қараб қўйди, сўнг гўё қўлоёқлари музлаб қолгандай ҳис қилди. Суман бошینی эгтанча унинг қаршисига келиб туриб олгач, бекиниш учун пана жой қидираётгандек, уялганидан ночор нигоҳлари билан у ёқ-бу ёққа аланглай бошлади. Бир вақт у шартта ўрнидан турди-да, орқасига бурилиб тез-тез одимлаганча юриб кетди. Суманни яшин ургандай бўлди. У не умидларда келган эди-ю, кўзи бўлса нималарни кўрмоқда! Эй худоийм, у мени шунчалик фақир ва тубан инсон деб билар эканки, ҳатто соямдан ҳам қочади-я! Падмасинҳа нисбатан дилида пайдо бўлган ҳурматдан ном-нишон қолмади. Суман деди:

- Сизда гапим бор эди, бирпас шошмай турунг, илтимос.

Падмасинҳ гўё балодан қочаётгандек бадтар қадамини тезлатди. Суман бу ҳақоратга чидаёлмади, кескин оҳангда деди:

- Мен сиздан ҳеч нарса сўрагани келганим йўқ, кўркманг. Мен сизга бир билагузукни бергани келдим. Мана, олинг. Энди ҳайдамасангиз ҳам ўзим кетаман.

Шундай деб туриб у билагузукни Падмасинҳ томон итқитди.

Падмасинҳ таққа тўхтади, у ерда ётган билагузукка қаради. Бу Субҳадранинг билагузути эди.

Суман извош томонга бир неча қадам юриб бўлган эди. Падмасинҳ унинг орқасидан етиб бориб сўради:

- Сен бу билагузукни қаердан олдинг?

С у м а н: - Гапингизга қулоқ солмай, орқамга бурилиб жўнаворсам, мени ёмон кўриб юрманг.

П а д м а с и н ҳ: - Суманбойи, менга таъна қилма, сенга бош кўтариб қарашга лойиқ эмасман.

С у м а н: - Нега?

П а д м а с и н ҳ: - Агар ўшанда сени уйдан ҳайдаб чиқармаганимда сен бу кўйларга тушмас эдинг, шуларни ўйлаб ҳеч ўзимга келолмайман.

С у м а н: - Бунинг учун ҳеч ҳам хижолат бўлишнинг ҳожати йўқ. Сиз уйингиздан ҳайдаб чиқариб менга катта марҳамат кўрсатдингиз, ҳаётимни изга солиб юбордингиз.

Падмасинҳ бу таънадан шолғомдай қизариб кетди ва деди:

- Агар бу марҳамат бўладиган бўлса, бу эринг Гажолҳар билан Витҳалдоснинг шарофатидан. Мен бунақа марҳаматта шерик бўлишни истамайман.

С у м а н: - Сиз «яхшилик қил, сувга ташла» қабилида иш тутасиз, лекин мен бунинг сизнинг менга қилган эҳсонингиз деб биламан. Падмасинҳ, гапирингиз мени мажбур этманг, дилдаги гап дилда қолсин, лекин сиздай меҳрибон инсон менга бу қадар шафқатсизлик қиларсиз деб ўйламаган эдим. Улуғ ва бой одамларгина ҳурмату иззатга ўч бўлишга деб ўйлашингиз мумкин, бироқ гариб одамлар иззату ҳурматга кўпроқ ўч бўлишга, чунки иззату ҳурматга эга бўлиш учун уларда ҳеч вақо бўлмайди. Бунинг учун улар ўғирлик, фирибгарлик қилишдан ҳам тоймайдилар. Иззатда шундай бир лаззат бўладики, уни бойлик ва айш-ишратда ҳам топиб бўлмайди. Шундай иззатга қандай эришсам экан деган ўй менга сира тинчлик бермасди. Бунга бир неча бор жавоб топдим, мана сизнинг Хўлий байрами йиғинингизда топган жавобим йўлимни очди, иззат ва ҳурмат тахтига ўтқазиб қўйди. Агар мен ўша йиғинга келмаганимда, бутун кулбаи вайронамда қаноат қилиб ўтирган бўлар эдим! Мен сизни бағоят ахлоқи пок инсон деб билардим, шунинг учун ҳам сиздаги ҳавасмандлик менга янада кўпроқ таъсир кўрсатди. Бхўлийбойи қаршингизда гердайиб ўтирган эди, унинг қаршисига сиз ҳурмату иззат тимсоли эдингиз. Сизнинг ёру дўстларингиз унинг қўлида қўғирчоқдай ўйнар эдилар. Бир соддадил, иззатгалаб аёлга бу манзара қандай таъсир кўрсатиши мумкин бўлса, менга ҳам шундай таъсир қилди. Лекин энди бу гапларни айтишдан нима фойда? Бўлар иш бўлди. Сизни айблашга на ҳожат? Буларнинг барчасига мен айбдорман. Мен...

Суман яна бир нарса демоқчи бўлди-ю, бироқ унинг гапларига ҳалидан бери жиддий қулоқ солиб турган Падмасинҳ унинг сўзини бўлиб деди:

- Суман, сен бу гапларни менга дашном бериш учун айтаяпсанми ё ҳақиқатда шундайми?

С у м а н: - Айтишга-ку сизга дашном бериш учунгина айтаётибман, лекин гапнинг индаллоси ҳам шу. Бу гапларни мен аллақачон унутиб юборган эдим, лекин бугун сизнинг соямдан ҳам ҳазар қилганингиз бу гапларни қайта ёдимга солди. Аммо энди бундан ўзим пушаймон қилаётирман, мени авф этинг.

Падмасинҳ ҳамон бошини ҳам қилганча ўйга толганди. Суман унга миннатдорчилик билдиргани келган эди, бироқ суҳбат шундай тус олдики, бунга имкон ҳам бўлмади ва шунча нохуш гап-сўзлардан кейин миннатдорчилик билдириш унга нокулайдай туюлди. У извош томон югуриб кетди. Бирдан Падмасинҳ сўради:

- Билагозук-чи? Буни қаердан олувдинг?

С у м а н: - Буни мен кеча саррофда кўриб қолдим. Мен уни келинойимнинг қўлларида кўрган эдим, таниб қолдим, дарров ундан сотиб олдим.

П а д м а с и н ҳ: - Қанча бердинг?

С у м а н: - Ҳеч қанча, қайтанга саррофни яхшилаб тузладим.

П а д м а с и н ҳ: - Саррофнинг исмини айта оласанми?

С у м а н: - Йўқ, сўз берганман унга.

Шундай дея Суман кетди. Падмасинҳ бир оз ўша кўйи ўтирди-да, кейин скамейкага чўзилди. Суманнинг сўзлари бир-бир қулоғи остида жарангламоқда эди. У шунчалик ўйга ботган эдики, агар шу топда биров унинг ёнига келиб туриб олганда ҳам пайқашни амри маҳол эди. Унинг юрагига биров нашпар санчгандай аъзойи бадани шалвираб қолганди. Падмасинҳ кўнгилчан одам эди. Агар хотини Субҳадра ҳазилга бўлса ҳам бирон қаттиқроқ гап айтиб қўйса, неча кунгача юрагидан чиқаролмай, ўз ёғига қоврилиб юарди. У ўзининг хагги-ҳаракатлари, ўй-фикрлари, ўз бурчига садоқатидан гурурланарди. Бугун ўша ғурури чил-парчин бўлди. Шу пайтгача ҳамма айбни Гажодҳар ва Виттхалдосга тўнкаб, бемалол юрган бўлса, ўша айблар бугун юз баробар юк бўлиб, унинг елкасидан босиб тушганди. Бош қимирлатишга ҳам мажоли қолмаганди. Гуноҳлари уни тоғдек эзиб юбормоқда эди. Фикр ўткирлашиб, зехнда мустақкам жойлашиб бораверади. Узоқдан унинг қулоғига овоз чалинди: «Ўша йиғин бўлмаганда, кулбай вайронамда қаноат ҳосил қилиб ўтирган бўлардим». Шу топ шамол эсди, барглар шитир-шитир қила бошлади, гўё дарахтлар қоп-қора бошларини чайқай-чайқай унга қараб: «Суманнинг бахти қаро бўлишига сен айбдорсан», дея такрорлаётгандек эди.

Падмасинҳ сапчиб ўрнидан турди. Кеч тушиб қолганди. Қаршидан черковнинг адл биноси кўриниб турарди. Ундаги соат бонг урмоқда эди. Соат бонглари ҳам гўё бир маромда: «Суманнинг бахти қаро бўлишига сен айбдорсан», деётгандек эди.

Падмасинҳ бир амаллаб ҳушини тўплади-да, олға юриб кетди, осмонга назар солди. Қорайиб келаётган кўк гумбазида кўзига шундай ёзув ташлангандек бўлди: «Суманнинг бахти қаро бўлишига сен айбдорсан».

Бийдай далада қаршидан бостириб келаётган қора булутга кўзи тушиб, йўловчи узоқдаги ёлғиз дарахт томон шоша-пиша чопгани каби Падмасинҳ ҳам катта-катта одимлар билан паркдаги одамлар томонга қараб юрди, бироқ бу билан миядаги фикрларни ҳайдаб бўларканми? Суман у билан изма-из келаётгандек, гоҳо қаршисида пайдо бўлиб, йўлини тўсганча: «Менинг бахти қаро бўлишимга сен айбдорсан», деётгандек бўлаверди. Ҳали у, ҳали бу томондан чиқиб келарди-да, нукул ўша гапни такрорларди. Падмасинҳ узоқ юриб, ниҳоят, уйига етиб келди ва хонасида юзини буркаб ётиб олди. Субҳадра, овқатингизни еб олинг, деган эди, у бошим оғрияпти деб баҳона қилди. Тун бўйи Суман унинг юрагида ўтириб олганча уни обдон қарғади, олимман деб гердаясан, ақл ва билимда тенгсизман деб ўзинга бино қўясан, лекин ишинг похол чайла олдида мушакбозлик қилиб, нукул ўт билан ўйнашасан. Агар давлатингнинг сассифига чидолмаётган бўлсанг, бориб майдонда совур, бевабечоралар, ғариб-ғураболар уйини куйдириб нима қиласан, деб дашном бериб чиқди.

Тонг-азонда Падмасинҳ Виттхалдоснинг уйига етиб келди.

Кечки пайтдагина билагузуги Субҳадранинг ёдига тушди. Югуриб гуслхонага кирди. Шундоқ тоқчага қўйгани яхши эсида эди, лекин у ерда билагузук йўқ эди! Субҳадра кўрқиб кетди. Хонасидаги барча тақинчоқларни ва жовонларни бир-бир қараб чиқди, ошхонанинг тит-питини чиқарди. Унга сайин кўрқиб кетди. Кейин у ҳар бир қути, ҳар бир кунжакни титкилаб чиқди, осмонга чиқдимми, ерга кирдимми, билагузук йўқ эди. Хизматкоридан сўраган эди, у ўели номига қасам ичиб, билмайман, деди. Житанни чақириб, ундан сўраган эди, у шундай жавоб қилди:

- Бегойим, қари чолни бундай иснодга қўйманг. Бугун умримни яхши-яхши одамларнинг уйида хизмат қилиб ўтказдим, лекин бирон марта бундай номаъқулчилик қилмадим, оёғим гўрга етиб турганда қиламанми бу ишни?

Субҳадранинг боши қотди: тагин кимдан сўрасин? Ишонмасдан яна қути-сандиқларни, кийим бўхчаларини битта-битта очиб кўрди. Ун солинадиган хумчалар ҳам қолмади, сув кўзаларига қўлини тикиб-тикиб пайшаслаб чиқди. Охири умидини узиб, қаравотга ётиб олди. У Саданнинг гуслхонага кирганини кўрган эди, ўша ҳазиллашиб яшириб қўйган бўлса керак деган хаёлга борди, бироқ ундан сўрашга журъат қилмади. Эрим қайтиб келсин-чи, унга айтарман, деб ўйлади. Падмасинҳ эшикдан кириб келиши билан Субҳадра бор гапни унга маълум қилди. Падмасинҳ деди:

- Яхшилаб қара-чи, уйда бўлса керак, ким оларди?

С у б ҳ а д р а: - Уйда қарамаган жойим қолмади.

П а д м а с и н ҳ: - Хизматкорлардан сўрадингми?

С у б ҳ а д р а: - Сўрадим, иккови ҳам олганимиз йўқ деб қасам ичди. Яхши эсимда: мен уни гуслхона тоқчасига қўйиб қўйган эдим.

П а д м а с и н ҳ: - Унда қаноти бормидики, учиб-нетиб кетса?

С у б ҳ а д р а: - Хизматкорлардан-ку ҳеч қандай гумоним йўқ.

П а д м а с и н ҳ: - Бошқа ким олади бўлмаса?

С у б ҳ а д р а: - Йўқ демасангиз, Садандан сўраб кўрай? Мен унинг ўша хонага кирганини кўрган эдим, балки ҳазиллашиб яшириб қўйгандир.

П а д м а с и н ҳ: - Топган гапингни қара-ю! Яширган бўлса, айтмас-миди?

С у б ҳ а д р а: - Сўрасам нима қилибди? Роса ялинганидан кейин бераман деб ўйлагандир-да.

П а д м а с и н ҳ: - Нима қилибди эмиш. Кўрмаган, олмаган бўлса, мени ўғрига чиқаришди деб ўйламайдими?

С у б ҳ а д р а: - Ўша хонага кириб чиққанди деяпман-ку, ўз кўзим билан кўрувдим, ахир.

П а д м а с и н ҳ: - Нима, сенинг билагузугингни олгани кирармиди? қайдаги гапларни гапирасан-а. Билмасдан ҳам сўрай кўрма. Аввалига у олмаган бўлиши керак, агар олган тақдирда ҳам бугун бўлмаса, эртага қайтиб беради, шошиб нима қиласан?

С у б ҳ а д р а: - Ҳамма ҳам сизга ўхшаган юраги пок бўлса экан. Кўнглим тинчирмиди дейман-да.

П а д м а с и н ҳ: - Нима бўлса бўлар, лекин ундан сўрама.

Субҳадра ўша пайтда-ку жим бўлди, бироқ кечқурун тоға-жиян овқатлангани ўгиришпанда сабри чидамади. Садандан сўради:

- Қайнижон, билагузугимни тополмаяпман, яшириб қўйган бўлсанг, бер, мени овора қилиб нима қиласан?

Саданнинг ранги ўчди, юраги гурс-гурс тепа бошлади. Ўғрилиқ қилиб, қандай тониш йўлини билмасди. Оғзидаги луқма оғзида қолди, гўё ҳеч нимани эшитмагандай чурқ этмай ўгираверди. Падмасинҳ хотинига шунақанги ўкрайиб қарадики, бояқишнинг капалаги учиб кетди. Ортиқ бир сўз айтишга журъат этолмади. Сўнг Садан овқатдан шоша-пиша уч-тўрт чўқилаган бўлди-да, дастурхондан туриб кетди.

Падмасинҳ деди:

- Бу одатни қасдан олдинг: бир ишни қилма десам, шунга атайлаб қиласан?

С у б ҳ а д р а : - Унинг башарасини кўрдингизми? Шу олган, агар тўғри чиқмаса, ўғри, майли, ўзим бўла қолай.

П а д м а с и н ҳ : - Бу башораттўйликни қаердан ўргана қолдинг?

С у б ҳ а д р а : - Унинг башараси шундоқ айтиб турибди.

П а д м а с и н ҳ : - Яхши, ўша олган ҳам дейлик, хўш? Битта билагузук нима бўпти, менинг мана бу жисмимни шулар одам қилган-ку. У агар жонингизни беринг деса, ма, ол, дейман! Мендаги ҳамма нарса уники, у сўраб оладими, ўғирлаб оладими, олаверсин.

Субҳадра жаҳли чиқиб деди:

- Сиз жонингизни берасизми, молингизни берасизми, бераверинг, лекин менинг нарсамни биров ўғирлаб олар экан, мен бунга жим қараб туролмайман.

Эртаси куни кечқурун Падмасинҳ сайрдан қайтиб келгач, Субҳадра уни овқатта чақиргани чиқди. Падмасинҳ билагузугини унинг олдига ташлади. Субҳадра ҳайрон бўлиб югуриб борди-да, билагузукни ердан олди ва таниб деди:

- Айтмовдимми яшириб қўйган бўлса керак деб, худди айтганимдай бўлиб чиқдим!

П а д м а с и н ҳ : - Яна ўша бўлмагур гапларни қиласан-а. Буни мен бозордаги бир саррофнинг дўконидан топдим. Сен бўлсанг Садандан гумон қилиб, бечорани дилини оғритдинг, ўзини ҳам ёмоноглиқ қилдинг.

21

Суман ўттиз рупиялик маошга рози бўлмоқчи эмас, шунинг учун жавобини эртага айтаман деган баҳонада гапимга кирмади дея Виттҳалдос ҳайрон бўлиб қолди. Бинобарин, у эртасига унинг олдига бормади, қолган ишни қандай тўғрилаш ташвишини қила бошлади. Гоҳ бошқа шахарга бориб бадал йиғсаммикин деб ўйласа, гоҳ биронта пьеса қўйсаммикин деган хаёлга борарди. Агар қўлимдан келса-ку шу шахардаги барча қорни катта бойларни битта кемага жойлаб, баҳри муҳитга чўқдириб юборардим-а. Шаҳарда бир Анируддҳасинҳ деган олижаноб, қўли очиқ сўққабош жаноб яшарди. Лекин Виттҳалдос унинг эшиги тагидан қайтиб келганди, чунки ичкаридан чирманданинг гижбанг садолари қулоғига чалинганди. Ичида, азбаройи куй-қўшиққа жонини фидо қилган одам менга ёрдам берай деб кўзи учиб турганмиди, деб ўйлади. Шу топда унга ёрдам қўлини чўзиш учун назарида энг катта савоб ва ундан бош тортиш гуноҳи азим эди. Суманнинг олдига борсамми ё бормасам деб бир қарорга келолмай турган эди, шу топ кўзи шу томонга қараб келаётган Падмасинҳга тушди. Унинг қизарган кўзлари бежо ва жуссаси ҳорғин эди. Тун бўйи мижжа қоқмаганга ўхшарди. Ўзи гоят ташвишли, руҳи қаттиқ эзилганди. Уч ойдан бери Виттҳалдос уникига ўтгани йўқ эди, ундан қаттиқ кўнгли қолганди. Бироқ Падмасинҳни бу алфозда кўриб, юмшади ва мулойимлик билан бориб сўрашаркан, деди:

- Оғайни, гамгин кўринасиз, тинчлик-омонликми?

П а д м а с и н ҳ : - Ҳа, тинчлик-омонлик. Неча ойдан бери кўришмадик, соғинаркан одам. Суман хусусида нима қарорга келдингиз?

В и т т ҳ а л д о с : - Кечаю кундуз ўшанинг қайғусидаман. Шундоқ катта шахар-ку, лекин ўттиз рупиялик маошни тўғирлаб бўлмайдим-я. Қандай қилиб сўрашни билмасам керак деган гумонга бораман. Эҳтимол, менда бировлар юрагига кириб бориш қобилияти йўқдир. Мен бошқаларни айблайман-у, аммо аслида айб менинг ўзимда. Эндигина ўн рупиялик маошни тўғрилабман! Нечта бой бўлса, ҳаммасининг юраги тошдан. Бойларни-ку қўяверинг, жаноб Прабҳакар Рао ҳам шартта, йўқ, деди. Ёзган мақолаларини ўқисангиз, кироийи ватанни севиш бунақа бўлибди-да, меҳр уммони дейсиз. Хўлий байрами йиғинидан кейин неча ойгача устингиздан мағзава ағдарди, бироқ кеча уникига борсам, нима дейди денг: миллатдан қарз жойим борми, эмиш. Қўлидан фақат ёзиш келаркан, шу билан миллатга хизмат қиларкан. Кимнинг мол-дунёси бўлса, ўшалар мол-дунё билан хизмат қилсин экан. Унинг гапларини эшитиб, донг қотиб қолдим. Данғилама уй қураётти, кўмир компаниясидан ҳисса сотиб олган, лекин миллат ишидан қўлини ювиб, қўлтиғига суртган. Тағин

ҳам бошқалари сал ийманишади, бу эса, аксинча, менга ташланиб қолса бўлади.

П а д м а с и н ҳ: - Суманбойнинг эллик рупиялик маошга бевалар жамоасига келишига кўзингиз етадимиз?

В и т т ҳ а л д о с: - Ҳа, кўзим етади. Жамоа қўмитаси уни қабул қилиш қилмаслиги — бу бошқа гап. Буни алоҳида тўғрилайман.

П а д м а с и н ҳ: - Унда, майли, сизнинг ташвишларингизга чек қўйганим бўлсин. Мен эллик рупия маош беришга розиман. Худо хоҳласа, мен буни бадастур тўлаб бораман.

Виттхалдос ҳайрат билан Падмасинҳга қаради ва миннатдарона унинг бўйнидан кучоқлаб деди:

- Оғайни, зўр одамсиз-да! Шу топда сиз шундай иш қилдингизки, бунинг учун оёғингизга йиқилиб, йиғлаб юборсам ҳам ҳеч гап эмас. Сиз ҳинду миллатининг номусини сақлаб қолдингиз ва барча миллионерларнинг юзига қора сурдингиз. Лекин шунча оғир юкни қандай кўтарасиз?

П а д м а с и н ҳ: - Ҳаммаси жойида бўлади, худо ўзи бир йўлга бошлар.

В и т т ҳ а л д о с: - Даромадингиз яхши бўлиб қолган кўринади, шундайми?

П а д м а с и н ҳ: - Даромадни гапирманг — тош қотган у. От-аравани сотаман, ўттиз рупия шундан чиқади, чироқдан тежайман — ўн рупия бундан чиқади, қолган ўн рупияни ундан-бундан тежаб-тергаб бир амаллайман-да.

В и т т ҳ а л д о с: - Бир ўзингизга шунча юкни ортиб, ичим ачиб кетаяпти, лекин нима қилай, шаҳардаги бой одамлардан оғзим куйган. Аравани сотсангиз, ишга қандай қатнайсиз? Ҳар куни йўловчи арава кира қилишингизга тўғри келадими-ку?

П а д м а с и н ҳ: - Ҳе, йўқ, арава кира қилишга ҳожат бўлмайди. Жияним бир ёш от олган, ўшани миниб кетавераман.

В и т т ҳ а л д о с: - Э, анови эмасми, гоҳ-гоҳ кечқурунлари гузарга айлангани чиқиб турадиган?

П а д м а с и н ҳ: - Ўша бўлса, эҳтимол.

В и т т ҳ а л д о с: - Юз-андоми худди ўзингизга ўхшайди, йўл-йўл костюм кияди, тўладан келган, бўлаликкина, юзлари оппоқ, кўзлари катта-катта, зуваласи пишиққина.

П а д м а с и н ҳ: - Ҳа-ҳа, кўринишини жуда тўғри айтдингиз. Ўша.

В и т т ҳ а л д о с: - Нега сиз унга бозорда айланма деб айтиб қўймайсиз?

П а д м а с и н ҳ: - Қаерларни айланишини мен билиб ўтирибманми? Гоҳ-гоҳ бозор томонларга ҳам кетиб қолса ажаб эмас, лекин хулқи яхши бола — шунинг учун мен ҳеч ундан ташвиш қилганим йўқ.

В и т т ҳ а л д о с: - Сиз қаттиқ янглишибсиз. Илгари у ҳар қанча хулқи яхши бўлса бўлгандир, лекин ҳозир унинг оёқ олиши яхши эмас. Мен уни бир эмас, бир неча марта ўша ёқларда кўрдим, у ёқларга у бормаслиги керак. Суманбойга кўнгил бериб қўйганга ўхшайди.

Падмасинҳнинг кайфи учиб кетди.

- Сиз жуда ёмон хабар айтдингиз-ку, - деди у. — У наслимиз чироғи, агар у ёмон йўлга кириб кетгудек бўлса, мен бунга бошим билан жавоб бераман. Шарманда бўламан, акамга бош кўтариб қаролмай қоламан.

Шундай дея Падмасинҳ кўзига ёш олди. Сўнг сўзида давом этди:

- Тақсир, сиз бир амаллаб унга тушунтириб қўйинг. Акамнинг қулоғига бу гап етиб боргудай бўлса, у юзимга қайрилиб боқмайди-я!

В и т т ҳ а л д о с: - Йўқ, уни тўғри йўлга солиш учун талбир керак бўлади. Мен шу кунгача унинг сизга жиян бўлишини билмас эдим. Мен шу бугундан бу ишга энг шимариб киришаман. Суман эртагача у ердан чиқиб келса, у ўзи йўлга тушиб олади.

П а д м а с и н ҳ: - Суманнинг чиқиб келиши билан бозор бўшаб қолмайди-ку. Бошқа битгасининг тузоғига бориб тушади. Нима қилай, уни уйига жўнатиб юборайми?

В и т т ҳ а л д о с: - Бола даланинг ҳавосини олиб бўлган, қолаверса у бормайди ҳам, борган тақдирда ҳам эртасигаёқ қочиб кетади. Ахир, ёшлик —

бебошлик деганлари бежиз эмас-да. У йўқ-бу йўқ, булар бари мана шу бузуқ урф-одатларимиз натижаси, у шаҳарнинг нукул жамоат жойларини ўзиники қилиб олган. Бу қандай мудҳиш кўргуликки, мана шундай иллатларни келтириб чиқарувчи манзараларни пинҳон сақлаш ўрнига уларнинг дўконларини гуллатамиз ва она сути оғзидан кетмаган гулдек болаларимизнинг кўзини очиб, фикрини бузамиз. Бу жирканч одатлар қандай илдиз отган ўзи — билмаймиз. Ҳойнаҳой, келгинди ишратпараст ҳукмронлар замонида пайдо бўлганини мен тушунаман. Кутубхоналар, диний-маърифий маърузалар ва ислоҳот идоралари бўлиши лозим бўлган жойларда бизлар ҳусн бозорини яшнатишга зўр берамиз. Бу бузуқ ва фаҳш ишларга йўл очиб бериш бўлмай, тагин нима? Бизлар кўра-била туриб ёшларни жарга итараяпмиз! Фожеа!

П а д м а с и н ҳ: - Сиз шу хусусда бош кўтариб чиққандай ҳам бўлиб эдингизми?

В и т т ҳ а л д о с: - Ҳа, чиқишга чиққан эдим, лекин бир гал сиз оғизда ҳайрихоҳлик билдириб, сукут сақлаганингиз каби худди шундайин бошқа ишонган одамлар ҳам кўриб кўрмасликка олдилар, ахир, биродар, ёлғиз отнинг чанги чиқмайди-ку! Менда на маблағ бўлмаса, на билим бўлмаса, на катта амалдор бўлмасам, ким гапимга қулоқ соларди? Одамлар вайсақи чол экан, деб кўяверади-да. Шаҳарда шунча етишган алломалар бемалол оёғини узатиб ётибди, мен ким бўлибманки, биров гапимни тингласа.

Падмасинҳ суэт табиатли одам эди. Уни ўз бурчини адо этишга ундаб ғайратга киритиш учун алоҳида туртки керак бўларди. Дўстларининг киши уй-қусини қочириб турувчи одатдаги ҳай-ҳайлашлари унга кифоя қилмасди. У ухламасди, уйғоқ бўларди. Фақат эринчоқлик туфайли қимирлаши қийин эди. Шу боис уни уйғотиш учун бирор муҳим иш юзасидан бўлгани каби қичқириб чақирининг ҳожати йўқ эди. Ҳар қанча ғалати туюлмасин, аммо шу нарса ҳақиқат эдики, ухлаб ётган одамни уйғотишдан кўра уйғоқ одамни уйғотиш анча қийин бўлади. Ухлаётган одам ўз номини эшитиб, ирғиб ўрнидан туриб ўтиради, уйғоқ одам эса бу кимнинг овози бўлди экан деб таҳаммулга берилади. Менда нима иши бор экан, менсиз иши битмай қолибдими, дея мулоҳаза қилади. Мана шундай саволларга қўнғилдагидай жавоб олгачина у ўрнидан туради, бўлмаса жойида ётаверади. Падмасинҳ айнан мана шундай бедор эринчоқлар тоифасидан эди. Миллий чақирик овозлари неча бор қулоғига чалинганди, бироқ у эшитса ҳам ўрнидан кўзголмади. Айни пайтда қулоғига чалинаётган чақирикдан эса сагчиб туриб кетди. Ўғлидан ҳам ортиқ яхши кўрадиган жиянини бузуқ йўлга кириб кетишидан сақлаб қолиш, акасини хафа қилиб қўймаслик учун у ҳамма нарсани қилишга қодир эди. Бе-парволикнинг бу мудҳиш оқибати олдини олишга камарбаста бўлиш учун бошқача далилу ҳужжатнинг кераги йўқ эди. Бўй йигит билан жувоннинг никоҳига тиш-тирноғи билан қарши турувчилар ҳам гоҳо ён берган пайтлар бўлган. Киши кўз ўнгида содир бўлиб турган ҳодисадан кўра кучлироқ далил бўлмайди. Падмасинҳ деди:

- Агар қўлимдан келадиган иш бўлса, мен сизга ёрдам беришга тайёрман.

Виттҳалдос руҳтаниб деди:

- Биродари азиз, агар менга ёрдам берсангиз, жаннатни оёғингиз тагига келтириб кўярдим, лекин мени кечирасиз-у, сизга ишониб бўлмайди, ҳозир бунақа деяпсиз, лекин эртагаёқ ҳафсалангиз пир бўлади. Бундай ишларда сабрли бўлмоқ гоят зарур.

Падмасинҳ хижолат тортиб деди:

- Худо хоҳласа, бу гал сизнинг шикоят қилишингизга ўрин қолмайди.

В и т т ҳ а л д о с: - Унда кўзлаган мақсадимизга етдик деяверинг.

П а д м а с и н ҳ: - Ҳаммаси худонинг иродасига боғлиқ. Мен на гапирини қойиллатаман, на ёзишда борман, бас, сиз қайси йўлдан бошласангиз, ўша йўлдан кўзимни чирт юмиб кетавераман.

В и т т ҳ а л д о с: - Э, ҳаммаси қўлингиздан келади, фақат ҳафсала керак. Астойдил йиеласанг, сўқир кўздан ёш чиқар. Сизнинг сўзамоллигингизни кўриб, одамлар ҳайратдан ёқа ушлаб қолади. Фақат бир нарса ёдингизда бўлсин: руҳни чўқирмаслик керак.

П а д м а с и н ҳ: - Ўзингиз менга кўз-қулоқ бўлиб турасиз-да.

В и т т х а л д о с: - Бўпти, энди менинг мақсадларимни ҳам эшитинг. Менинг биринчи мақсадим шундан иборатки, фоҳишаларни жамоат жойларидан ҳайдаш, иккинчи мақсадим – фоҳишаларга кўшиқ айтдириб, рақс тушдириш одатини йўқотиш. Сизга гапларим маъқулми ё маъқул эмасми?

П а д м а с и н х: - Ҳали ҳам шубҳангиз борми?

В и т т х а л д о с: - Рақс борасида сизнинг фикрингиз бошқачароқ эди, янглишмасам?

П а д м а с и н х: - Нима, бир оилани бузганим етмай тагин ўша нағмамни кўрсатаверайми? Ўша кунлари мени нима жин урган эди, ўзим билмайман, ўша йиғин Суманбойнинг уйдан ҳайдалишига сабаб бўлганини энди тушуниб етдим. Лекин бу ерда мен бир нарсдан кўрқаман. Ахир бизлар ҳам умр бўйи шаҳарда яшаб келямиз, хўш, нега биз бу ҳою ҳаваслар тузоғига тушмадик? Худонинг бермиш куни шаҳарда рақс, ашула бўлиб туради, бироқ мана бунақа жожевий ҳолатлар камдан-кам учрайди, бундан шундай хулоса келиб чиқадики, ҳаммаси одамнинг ўзига боғлиқ экан. Сиз бу ишларингиз билан одамларнинг феълени ўзгартиролмайсиз.

В и т т х а л д о с: - Бизнинг мақсадимиз ундай эмас, биз фақат иродаси бўш, қасққа етакласа кетаверадиган одамларнинг кўзини очиб қўймоқчимиз, бошқа ҳеч нарса керак эмас. Баъзи одамлар туғма семиз бўлади, улар учун яхши еб, яхши ичишнинг ҳожати йўқ. Баъзи одамлар борки, яхши еб, яхши ичишдан семиради ва яна бир тоифа одамлар кишиши бериб боқсанг баданига жир битмайди. Бизлар фақат иккинчи тоифа одамлар билан ишлаймиз. Сиз билан бизга ўхшаб қўл учиди кун кўрувчи, ишқ бозорида бир чақага ҳам арзимайдиган одамларнинг ахлоқи нега ҳам бузилсин. У ерга чўнтагида муллажиринги борлар, юзидан қон томиб турадиганлар, танги бойваччалар, машишатпарастлар боради. Аёл кишига худо ҳусн берса, давлати билан берсин. Давлати бўлмаган гариб гўзаллар минг ақли бўлмасин, бузуқ йўлга осонгина кириб кетаверадилар.

22

Парқдан қайтиб келгач, Суман нега Падмасинҳга қаттиқ-қуруқ гапларни гапириб, дилини оғритдим, дея пушаймон қила бошлади. Менга саховат ила ёрдам қилиб эди, ундан миннатдор бўлганимми бу? Аслида ожизлигим айбини унга тўнкадим. Биронта хонадон йўқки, унда ўйин-кулги, кўшиқ-рақслар бўлмасин, катгаю кичик, бою камбағал – барчаси кўради ва завқланади. Модомики мен чаккибосарлигим туфайли ўзимни оловга урган эканман, бунда Падмасинҳ ёки бошқа бировнинг айби нима? Виттхалдос жаноблари шаҳардаги талай кишиларникига беармон югурди, хўш, ўша одам бу ерга келиб турадиган бойларникига бормаганми? Лекин ҳеч ким унга ёрдам қўлини чўзмади, нега? Чунки ўша одамлар менинг бу ердан ҳалос бўлиб кетишимни хоҳламаганлар. Мен кетсам, уларнинг муродлари ҳосил бўлмайди. Улар менинг бу ерда сувсиз балиқдай типирчилангларимдан ҳузур қилмоқчи бўладилар. Фақат биргина эркак мени бу зулматдан чиқариб олиш учун қўлини узатди, айнан ўша одамни мен қаттиқ хафа қилдим.

Падмасинҳ мени ўтакетган пасткаш аёл экан деб ўйлаётган бўлиши керак. Менга кўзи тушиши билан қочиб қолмоқчи бўлди! Аслида уятдан ўша заҳоти мен ерга кириб кетишим лозим эди, бироқ ўзимнинг гуноҳларим учун беҳаёларча уни айбладим. Ҳирсу шаҳватлари билан ҳаётимни барбод қилаётганларни бошимга кўтараман! Кушнинг тўрга илинмаганини кўриб, овчининг жаҳли чиқади. Ифлос нарсани ушлаб олган болакай ўша қўли билан бошқа болаларни ҳам ифлос қилиш учун уларни қувалаб кетади. Наҳотки, мен ҳам ўша шафқатсиз овчи ёки шумтака болага ўхшаб қолган бўлсам?

Бирон адибдан сўраб кўринг-а: у биронта бетараф танқидчининг аччиқ танбеҳлари олдида бемаъни мақтовга қандай баҳо бераркин? Падмасинҳнинг ҳозирги нафрати Суманга бошқа жазманларининг хушомадларидан кўра кўпроқ ёқимли туюлмоқда эди.

Тун бўйи у мана шундай ўйлар оғушига кўмилиб ётди. Ўзича тонг отиши билан Виттхалдоснинг олдида бораман ва мени ўз паноҳингизга олинг деб

илтимос қиламан деб аҳд қилди. Сизнинг ҳеч қандай ёрдамнингиз керак эмас, фақат туришимга алоҳида жой бўлса бўлди, ёрғучоқда ун тортай, кийим тикай, бир амаллаб ўз кунимни ўзим кўрай, ҳаммасига розиман, дейман.

Тонг отди. Суман ўрнидан турди ва Витгхалдоснинг уйига боргани йўлга отланган ҳам эдики, унинг ўзи келиб қолди. Суман дуолари мустажоб бўлиб, хизрга йўлиққан ҳожатманддай севинчи ичига сиғмай кетди.

- Келсинлар, тақсир, - деди у. — Кеча йўлингизга қарайвериб, кўзларим тўрт бўлди. Ҳозиргина сизникига бормоқчи бўлиб турувдим.

В и т т х а л д о с : - Кеча баъзи бир сабаблар билан кела олмадим.

С у м а н : - Менга биронта турар-жой топдингизми?

В и т т х а л д о с : - Мен-ку, иложини тополмадим, аммо Падмасинҳ инсофга келди. У сизга берган ваъдасининг устидан чиқди, ҳозиргина олдимга келиб, сизга эллик рупиялик маош бериб туришга тайёрлигини айтди.

Суманнинг хижолат тўла кўзларига ёш қалқди. Падмасинҳнинг бу кутилмаган сахийлиги унинг юрагини эътиқод, хурмат ва беғубор муҳаббатга тўлдириб юборди. Айтган аччиқ сўзлари учун ўзини қойиди:

- Падмасинҳ ғоят меҳрибон, иймони пок инсон. У кишидан қарзимни умр бўйи узолмасам керак. Худоим у кишини ўз паноҳида асрагай. Ушанда нима деган бўлсам, тил учиди айтган эдим. Менга ростдан ҳам ёрдам бермоқчимми ё худо йўлига шундай қилаяптими, шунга билмоқчи эдим, холос. Энди ҳаммаси равшан бўлди — икковингиз ҳам худо берган одам экансизлар. Мен сизларни ортиқ овора қилишни истамайман. Менга фақат бир ҳамдард инсон керак эди, худога шукур, сизлардай одамларни менга рўбарў қилди. Энди мен ўлигимни сизларга ташламайман. Сизлар менга бир бошпана топиб берсангиз бўлди, ўша ерда бир кунимни кўрарман.

Витгхалдос ҳайрон бўлиб қолди. Миллий гурурдан кўзлари чақнаб кетди. Наҳотки, мамлакатимиздаги тубан аёлларнинг миясида шундай олий фикрлар бўлса, дея кўнглидан ўтди.

- Суман, сендан бундай муборак сўзларни эшитадиган шунақанги суюниб кетаяпманки, тасвирига тил ожиз. Бироқ пулсиз кунинг қандай ўтади?

С у м а н : - Ишлайман. Мендақалар озмунчами? Бизни худойимнинг ўзи қўлласин. Қилган гуноҳларим жабрини сизлар эмас, менинг ўзим тортишим керак.

В и т т х а л д о с : - Бу жабрга бардошинг етармикин?

С у м а н : - Илгари етмаса ҳам энди етади. Бу ерга келиб шу нарсани англадимки, беҳаёликдан қаттиқ гуноҳ йўқ экан. Одатда жабрлардан одамнинг жисми азоб чекади, лекин бу жабр виждон азобига гирифтор қилади. Менга ёрдам бергани сизларни юборгани учун худога қайта-қайта шукурлар қиламан.

В и т т х а л д о с : - Суман, сен фаришганинг ўзисан.

С у м а н : - Хўш, мен бу ердан қачон кетаман?

В и т т х а л д о с : - Шу бутун. Ҳозирча бошпана кўмитасига сен учун ариза топширганим йўқ, лекин хотиржам бўл, сен тўғри ўша ерга бориб туравер. Агар кўмига қаршилиқ кўрсатса бир гап бўлар. Ҳа, эсингда бўлсин, ўзинг ҳақингда ҳеч кимга лом-мим дема, бўлмаса у ердаги аёллар тўполон кўтариб юборади.

С у м а н : - Сиз нимани маъқул топсангиз, мен барчасига тайёрман.

В и т т х а л д о с : - Кечкурун кетишга тўғри келади.

Витгхалдос кетгач, кўп ўтмай икки фоҳиша Суманни кўргани келди. Суман «Бошим оғрияпти», деб уларга жавоб бериб юборди. У овқатни ўзи қиларди. Турмушга чиқиб ҳам у куйдириб-пишириш ташвишини канда қилмаганди. Бугун рўза тутишга қарор қилди. Озодликка чиққан кунга маҳбусларнинг ҳам томоғидан овқат ўтмайди.

Тушга яқин бир тўда гўяндалар келишди. Суман уларни ҳам баҳона топиб қайтариб юборди. Уларнинг башарасини кўришга ҳам тоқати қолмаганди. Сетҳ Балбхадросникидан бир сават пўртаҳол келди, Суман уни ҳам олишдан бош тортиди. Чимманлаб соат тўртда сайр қилгани ўз извошини юборди, бироқ у ҳам қандай келган бўлса, шундай қайтиб кетди.

Зулмат тарқаб, қуёш чиқиши билан қушлар сайрай бошлагани ва бузоқ-

лар шаталоқ отиб ўйнагани каби Суманнинг кўнглида ҳам бир мириқиб яйраш иштиёқи пайдо бўлди. У бир қути сигарет ва бир шиша мусаллас олиб келиб танчага қўйди-да, курсининг битга оёғини синдириб, деворга суяб тикка қилиб қўйди. Соат бешга яқин Абулвафо келди. У сигаретага жуда ўч эди. Суман бугун уни одатдагидан қуюқроқ мулозамат билан қарши олди ва бир оз у ёқ-бу ёқдан гаплашгач, деди:

- Келсинлар, бугун мен сизни шундай сигарета билан сийлайки, ўзингиз ҳам қойил қоласиз.

А б у л в а ф о: - Илтифотингиз учун ташаккурлар.

С у м а н: - Қаранг, бир инглиз дўконидан сотиб олдим. Мана, марҳамат.

А б у л в а ф о: - Унда мендан ушнасиброқ одам йўқ деб ўйлайман. Омадимни қаранг-а. Оҳ-оҳ-оҳ, худди жигардан уради ўзиям!

Абулвафо сигаретни лабига қистирди. Суман гугурт қутисидан бир чўп суғуриб, чақди. Абулвафо сигаретани ёндириш учун оғзини олдинга чўзди, бироқ нима бўлди-ю, олов сигаретга эмас, унинг соқолига тетиб кетди. Худди похолдай бир лаҳзада соқолнинг ярми ёниб кетди. Абулвафо сигаретани итқитиб, иккала қўли билан соқолини ишқалай кетди. Олов ўчди-ю, бироқ соқолнинг нақ ярми қуйиб бўлган эди. Югуриб бориб, ойнада ўз аксини кўра бошлади. Соқолнинг қолган қисми қуйган кигиздай лахтак бўлиб осилиб турарди. Суман хижолат тортиб деди:

- Ундан қўлгинам ёнса бўлмасмиди-я! Қаёқдан ҳам гугурт чақдим.

У ўзини шунча босса ҳам барибир қулгисини тиёлмади. Абулвафо шунақанги хафа бўлиб кетдики, гўё ота-онасидан баравар жудо бўлгандек. Суман бирдан жиддий тортиди. Абулвафонинг башараси азбаройи хунуқлашганидан киши қарашга ҳам ботинолмасди. Абулвафо деди:

- Бунақа қилиқни қаёқдан ўргандинг?

С у м а н: - Муншийжий, гапимга ишонинг, агар билиб туриб шундай қилган бўлсам, иккала кўзим оқиб тушсин. Сизда қасдим бўлса, келиб-келиб шўрлик соқолингизга ўт қўярмидим?

А б у л в а ф о: - Гўзалларнинг шўхлик ва ҳазил қилишлари ғоят яхши иш, аммо одамнинг башарасини қуйдирадими? Ундан кўра олов билан бошқа бирон еримни қуйдириб олганинг минг марта яхши эди. Энди бу қуйдирган каллага ўхшаш афт-башарам билан кимга бош кўтариб қарайман? Валлоҳ! Мени одамгарчиликдан чиқардинг, Суман!

С у м а н: - Нима қилай, ўзим ҳам афсус қилаяпман. Агар соқолим бўлганда, манг деб тутқазган бўлардим. Дарвоқе, ясама соқоллар ҳам бўладими?

А б у л в а ф о: - Ярамга туз сепма, Суман! Агар бошқа биров шундай қилганида қонини ичардим.

С у м а н: - Ҳаҳ, шугина нарсага ҳам шунча ваҳимами? Бир-икки ойда яна ўзига келиб қолади. Куйса уч-тўрт тола қуйибди-да, ё тагин бошқа жойларингизга ҳам ўтиб кетибдими?

А б у л в а ф о: - Суман, бадтар қуйдирмасанг-чи, бўлмаса, оғзимдан ёмон сўзлар чиқиб кетади. Нақ жинни бўлай деяпман!

С у м а н: - Эй худойим-ей, озгина соқолга шунча ўзидан кетадими одам? Хўп, мен атайлаб ёндирдим ҳам дейлик соқолингизни, хўш, нима бўпти? Сиз менинг номусимни, иймонимни, юрагимни ҳар куни қуйдирасиз, улар сизнинг соқолингизча ҳам бўлмай қолибдими? Тақсир, жазман бўлиш анойининг иши эмас. Қани, бир туёғингизни шиқиллатиб қолинг-чи. Энди бу ерда бошқа қорангизни кўрмай. Менга бунақа пасткаш одамларнинг кераги йўқ.

Абулвафо Суманга ўқрайиб қараб қўйди, сўнг чўнтагидан рўмолчасини олди-да, у билан соқолини яширганча индамай чиқиб кетди. Қулша-кундузи фоҳиша билан чақчақлашгани ор қилмайдиганларнинг ҳоли бундан бадтар бўлсин!

Энди Саданнинг келиш вақти бўлганди. Суман у билан кўришишга жуда-жуда интиқ эди. Бугунги кўришув охирги кўришув бўлади. Энди сохта ёндим-қуйдимлар барҳам топади. Бундан кейин бу санамни кўриш Саданнинг тушига ҳам кирмайди. Суманни бир бора кўриш учун ўзини ўтга-чўққа уради ҳали! Суман ҳам унинг болаларча соддадиллик билан айтган сўзларини энди ҳеч қачон эшитмайди. Ножоиз бўлса-да, барибир уни чин дилдан севади Су-

ман. Эй худо! Бу жудоликка чидаш учун ўзинг қувват ато этгил! Йўқ, шу топда Садан келмаса дуруст бўларди, уни кўрмаганим яхши эди. Уни кўргач, мен ўзимни туғиб тура оламанми, йўқми, худо билади. Лекин, барибир, келгани яхши, бирров у билан орани очик қилиб оламан, уни бу ҳалокатли гирдобга фарқ бўлишидан қутқаришга ҳаракат қиламан.

Шу аснода Суманнинг кўзи извошдан тушиб келаётган Витҳалдосга тушди. Унинг юраги ҳаприқиб кетди. Зум ўтмай Витҳалдос юқорига чиқиб келди ва деди:

- Ие, ҳали ҳам тайёр бўлмабсан-ку.

С у м а н: - Мен тайёрман.

В и т т ҳ а л д о с: - Кўрпа-тўшакларинг қани?

С у м а н: - Бу ердан ҳеч нарса олиб кетмайман. Мен ҳаётимни бутунлай янгидан бошлайман.

В и т т ҳ а л д о с: - Нарсаларинг нима бўлади?

С у м а н: - Сиз уларни сотиб, бирор хайрли ишга яратарсиз.

В и т т ҳ а л д о с: - Маъкул, мен бу ерни қулфлаб қўяман. Унда кетдик, извош тайёр турибди.

С у м а н: - Соат ўндан олдин кетолмайман. Бугун жазманларим билан хайрлашишим керак. Уларга айтадиган қарз гапларим бор, уларнинг ҳам менга айтадиган гаплари бўлиши керак. Яна бир оз сабр қилишингизга тўғри келади. Мени тайёр деб билаверинг.

Витҳалдос ичида ранжиган бўлса-да, сабр қилишдан ўзга чора топмади. Томга чиқиб у ёқдан-бу ёққа кезина бошлади.

Соат етти бўлди ҳамки, Садандан дарак бўлавермади. Яна бир соат Суман унинг йўлига кўз тутди. Охири ҳафсаласи пир бўлиб, келишидан умидини узди. Бу ерга танда қўйган кунидан бери у биринчи марта панд берди. Суманга шундай туюла бошладики, гўё Саданни ер ютган. Юрагини бир-бирига қарши икки хил туйғу алғов-далғов қилмоқда эди. «Нега келмади экан?» - тахминан юзинчи марта у ўзидан ўзи сўради. Энди у чинакамига хавотир ола бошлади.

Соат роса саккизда сетҳ Чимманлабл келди. Унга кўзи тушиши билан Суман югуриб бориб айвонга чўкди. Сетҳжий қийнала-қийнала юқорига кўтарилди ва ҳарсиллаганча деди:

- Қаёқдасиз, хоним, нега извошни қайтариб юбордингиз? Мендан бирор хатолик ўтдимми?

С у м а н: - Айвонга келинг, ичкари жудаям дим. Бошим оғриб, бугун сайр қилгани ҳам кўнглим бўлмади.

Ч и м м а н л а б л: - Ҳирияни юбора қолмабсиз-да, табибга дори тайёрлагиб келардим. Уйда яхши-яхши дорилар бор эди.

Шундай дея сетҳжий курсига чўкди, бироқ уч оёқли курси ағдарилиб тушди. Сетҳжий кети осмонда, боши ерда бўлиб, бўғчадай юмалаб ётарди. У «Ие!» деди-ю, бошқа бир сўз ҳам айтмади. Гап нимадалигини у дарҳол англаб етганди.

Суман, «ишқилиб ёмон йиқилмаган бўлсин-да», дея қўрқиб кетди, фонусни олиб келиб қаради-ю, кулгидан ўзини тўхтатиб қололмади. Сетҳжий ётган жойида ҳеч ўзини ўнглолмаётганди.

- Эй худо, белим чиқиб кетди. Извошчини чақиринг, мени уйга олиб кетсин, - деди у ўша-ўша ётганича.

С у м а н: - Қаттиқ лат едингизми? Бундоқ курсини деворга суяб қўйиб ўтирганингизда, йиқилмас эдингиз. Мени кечиринг, огоҳлангириш эсимдан чиқибди. Лекин ўзингиз ҳам жуда бесўнақайсиз-да, салга ўмбалоқ ошиб кетаверасиз.

Ч и м м а н л а б л: - Белим чиқиб кетди-ю, сиз бўлсангиз мени масхара қиласиз-а.

С у м а н: - Мен нима қилай? Енгил бўлганингизда, ўзим кўтариб ўтқазиб қўйган бўлардим. Қани, бир ҳаракат қилинг, ирғиб туриб кетасиз.

Ч и м м а н л а б л: - Энди уйга етиб боришим ҳам гумон. Вой! Бугун чап ёним билан турганга ўхшайман. Бу ахволда зинадан тушолмасам ҳам керак. Хоним, бу қилиқни қаёқдан ўйлаб топдингиз?

С у м а н : - Сетҳжий, мен ўзим қаттиқ хижолатдаман.

Ч и м м а н л а Ъ л : - Э, қўйсангиз-чи, мени лақиллатиб нима қиласиз? Сиз мени атайлаб йиқитдингиз.

С у м а н : - Нима, сизда ўч-пўчим бормиди? Сизнинг ўзингизда ўчим бўлганда ҳам, шўрлик белингиз менинг арпамни хом ўрганмиди?

Ч и м м а н л а Ъ л : - Энди бу ерни елкамнинг чуқури кўрсин.

С у м а н : - Сетҳжий, салга тутақиб кетаверар экансиз-да. Хўп, мен атайлаб сизни ағдардим ҳам дейлик, хўп, нима бўпти шунга?

Шу топ томдан Витҳалдос тушиб келди. Уни кўриши билан сетҳжий мулзам тортиб, баданидан тер чиқиб кетди.

Витҳалдос кулгидан ўзини аранг тўхтатиб деди:

- Ие, сетҳжий, бу ёқларга қандай шамол учирди? Сизни бу ерда кўраман деб сира ўйламагандим.

Ч и м м а н л а Ъ л : - Ҳозир мендан ҳеч нарса сўраманг. Энди бу ерга оёғимни боссам, башарамга туфланг. Мени бир амаллаб паста тушириб қўйинг, илгимос.

Витҳалдос унинг бир қўлидан тутди, ёрдамга етиб келган извошчи унинг белидан кучоқлади. Шу тариқа кўплашиб Сетҳжийни зинадан туширишди-да, олиб келиб извошга ётқизиб қўйишди.

Юқорига чиққач, Витҳалдос деди:

- Извош ҳам қараб турибди. Соат ўн бўлди, энди жўнайлик.

Суман деди:

- Яна битта иш қолди. Пандит Динанат келиб қолсалар керак. Ўша одам билан ҳам ҳисоб-китоб қилай, кейин кетамиз. Қирқига чидадингиз, энди қирқ бирига ҳам йўқ деманг.

Витҳалдос юқорига чиқиб кетиши билан бу ёқдан пандит Динанат пайдо бўлди. Бошида банорасча салла, эгнида ялт-юлт қилиб турган шойи нимча. Қора ҳошияли ҳарир дхўтий билан ярқиллаган қора туфли ўзига хўп ярашиб турарди.

Суман деди:

- Келсинлар, тақсир! Қадамларига ҳасанот!

Д и н а н а т : - Баракалла! Умринг узун бўлсин! Худойим ўзи сени ёмон кўзлардан арасин, бахтли бўл.

С у м а н : - Кеча келмадингизми, тақсир? Бутун жамоани олиб ўтириб, ярим тунгача йўлингизга роса кўз тутдим.

Д и н а н а т : - Э, бу ёғини сўрама, кеча бир жанжалга тутилиб қолдим. Доктор Шиёмачаран билан Прабҳакар Рао мени кўярда-қўймай «Свараж» мажлисига судраб кетди. Алламаҳалгача валақ-валақ қилишди. Ҳамма ишдан баёнот беришимни талаб қила бошлади. Мен: «Баёнот берадиган аҳмоғинг йўқ!» дедим-да, шартга қочвордим. Келолмаганим шундан эди.

С у м а н : - Тунов куни сизга айтувдим-а, этигингизга лок сурдириб олинг деб. Сиз, ҳеч ерда лок йўқ, дедингиз. Мана, мен бир шиша лок олиб қўйдим. Эртага албатта этигингизни локлаб олинг.

Пандит Динанат илиниб ўтириб олган эди. Локли шиша қўйилган тоқча шундоқ боши устида эди. Суман шишани олган ҳам эдики, нимагадир бирдан нига шишанинг таги ажраб, ҳамма лок пандитнинг бошидан тўкилди. Пандит ўзини қиёмли ўрага йиқилиб тушгандай ҳис қила бошлади. У сапчиб ўрнидан турди-да, бошидан салласини олиб, ундаги локни рўмолча билан артишга тутинди.

Суман деди: - Ие, шиша синган экан-да, аттанг, шунча лок зое кетди.

Д и н а н а т : - Сен локингни ўйлайсан, менинг ҳамма уст-бошим расво бўлди-ку. Энди қандай уйга етиб бораман?

С у м а н : - Тунда ким кўриб ўтирибди, индамай чиқиб кетаверасиз-да.

Д и н а н а т : - Ҳо, сени қара-ю, кийимларимни расво қилиб, тагин маслаҳат ҳам беради. Кошки, бу ювган билан кетса.

С у м а н : - Атайлаб тўкмадим-ку.

Д и н а н а т : - Кўнглингдагини ким билиб ўтирибди дейсан...

С у м а н : - Хўп, майли, атайлаб тўкдим!

Д и н а н а т : - Мен бир нарса дедимми? Ҳоҳласанг, яна тўк.

С у м а н : - Жуда бўлмаса, кийимингизнинг хунини тўларман.

Д и н а н а т : - Нега жаҳлинг чиқади, хоним? Айтдим-қўйдим-да, тўқдинг, яхши қилдинг, деб.

С у м а н : - Шундай гапираяпсизки, гўё менга миннат қилаётгандайсиз.

Д и н а н а т : - Одамни хижолатга қўймасанг-чи, Суман.

С у м а н : - Кийимингиз салгина ифлос бўлганига шунча ўзингизни йўқотиб қўйдингиз, сени жонимдан ҳам ортиқ яхши кўраман деб айтган гапларингиз бир чақага татимай кетди-ку. Бугун ҳаммаси ойдин бўлди. Яхшиям вақтида кўзимни очдингиз. Энди марҳамат қилиб, уйингизга жўнанг. Бу ерга қайтиб қадам босманг. Менга сиздақа тилёғмаларнинг кераги йўқ.

Витғалдос тепада ўтирганча бу хангомаларни диққат билан кузатиб турарди. Энди томоша ниҳоясига етганини англади ва секин пастга тушди. Динанат ялт этиб унга қаради-да, ҳассасини қўлига олганча шоша-пиша пастга тушиб кетди.

Бир оздан сўнг Суман пастга тушди. Эгнига фақат ялтироқ сарий кийиб олганди, қўлларида чурийлар ҳам йўқ эди. Унинг чехраси маъюс эди, лекин бу ерни тарк этаётгани учун эмас, балки бу дўзахга қандай тушиб қолганидан хафа эди. Бу маъюсликда афсус-надомат эмас, балки қандайдир қатъият акс этиб турарди.

Витғалдос эшикка қулф урди ва бориб извошга ўтирди. Извош йўлга тушди.

Бозордаги дўконлар ёпиқ бўлса ҳам кўчада одамлар гавжум эди. Суман извош дарчасидан ташқарига мўралади. Қаршида фонуслар маржондай тизилиб турарди, бироқ извош илпарилаб боргани сайин, фонуслар маржони ҳам ортда қола бошлади.

Извош елдай учиб борарди. Суманнинг ўтмиш ҳаёти ҳақидаги хотиралар ҳам унинг хаёл дарёси узра чайқала-чайқала, кўкдаги чарақлаган юлдузларга илаша-илаша тобора шиддатлироқ қанот қоқиб парвоз қилмоқда эди.

23

Садан эрта билан уйга келиб қарасаки, келинойисининг билагузуги қўлида. Унинг кўзлари ерга қадалди. Апил-тапил нонушта қилди-да, ташқарига чиқди ва билагузук унга қандай келиб қолди экан, дея боши қотди.

Суман уни бу ёққа бериб юбордимикан? Билагузук кимники эканлигини у билармиди? Мен унга ҳатто қаерда туришимни ҳам айтмаган эдим-ку? Бу ўша хилдаги билагузукнинг бошқа нусхаси ҳам бўлиши мумкин, аммо бу қадар тез тайёр бўлиши мумкин эмас. Суман, шубҳасиз, менинг қаерда туришимни суриштириб билган-да, келинойимга бу билагузукни бердириб юборган.

Садан узоқ ўйлади. Лекин ҳар қанақасига ҳам охири шу тўхтамга келарди. У яна бош қотирди. Яхши, у менинг қаерда туришимни суриштириб билиб олган ҳам дейлик, бироқ мен унга совға қилган нарсани бу ерга юборишни у ўзига қандай эп билди экан? Ахир бу турган-битгани хиёнат-ку!

Борди-ю, Суман менинг қаерда турганимни билиб олган бўлса, унда у мени мугтаҳам, пасткаш, каззоб деб ўйлаган бўлса керак? Модомики, билагузукни келинойимга юборибдим, демак, у мени фирт ўғрига ҳам чиқариб қўйган бўлиши тайин.

Бутун кечкурун Садан Суманнинг олдига боришга юраги дов бермади. Ўғри, қаллоб бўлганидан кейин қандай қилиб бора олсин? У ўздан ирганиб кетди. Уйда ўтиравериш ярашмасди. Ўтган барча ишларга чидаб берди-ю, аммо Суманнинг олдига бора олмади.

Шу тариқа бир ҳафта ўтди. Суман билан учрашишга бўлган иштиёқи кучайган сайин дилидаги иштибоқлари сусайиб бормоқда эди. Кечкурун бўлавергач, у ўзини девоналардай ҳис қила бошларди. Қасалликдан кейин одамнинг кўнгли нозик бўлиб қолади, биров билан гаплашишга иштиёқи бўлмайди, туриб-ўтириш ҳам ўлимдан қийин туюлади, ўтирса ўтирган жойида қолиб кетади — Садан ҳозир худди шу ҳолга тушиб қолганди.

Охири бўлмади. Саккизинчи кун деганда отга эгар урди-да, Суман билан

учрашгани кетди. Бораман-да, кўнглимдаги ҳамма гапни битта қўймай айтаман, деб аҳд қилди ўзича. Модомики, севар эканман, энди яширишга на ҳожат? Қўл қовуштириб ёлбораман, азизим, ёмонманми, яхшиманми, энди сенинг қулингман. Қандай жазо берсанг беравер, бошим оёғинг остида. Ўтирлик қилган, алдаган бўлсам, фақат сенга бўлган муҳаббатимни деб қилдим, энди мени кечир, дейман.

Ҳою ҳавас олдида одоб ҳам, ақл ҳам, уят-андиша ҳам гоҳо бир пул бўлиб қолади. Унинг кайфи барчамизни эс-хушдан жудо қилади.

Сабри чидамай Садан соат бешдаёқ чиқиб кетди ва айланиб юриб-юриб дарё бўйига келиб қолди. Оҳиста эсаётган салқин шамол унинг қизиб турган баданига гоят ёқимли келиб урилар, кўм-кўк, тип-гиник, зилол сувда сакраётган балиқлар қандайдир соҳибжамолнинг ҳарир парда ортидаги чақнаб турган ишвали нигоҳини эса соларди.

Садан отдан тушиб, харсанг устига ўтирди ва бу ажойиб манзарани томоша қила бошлади. Тўсатдан кўзи дарахтлар ортидан шу томонга қараб келаётган, сочлари тўзғин бир дарахтга тушди. У бўйнига данаклардан қилинган тасбеҳ осиб олган бўлиб, кўзлари қип-қизил эди. Билим ва тақводан мағрурлик ўрнига унинг чеҳрасида қандайдир соддалик ва меҳр акс этиб турарди. У яқин келгач, Садан ўрнидан туриб унга таъзим бажо этди.

Дарвеш худди танийдигандек унинг қўлидан тутиб деди:

- Садан, анча кундан бери сени кўрмоқчи бўлиб юргандим. Сенга айтадиган бир фойдали гапим бор эди. Сен ортиқ Суманбойнинг олдида борма, бўлмаса, бекорга нобуд бўласан. Сен унинг кимлигини биласанми? Ишқнинг кайфи билан сен ундаги разолатни кўролмаяпсан. Ўзингча мени яхши кўради деб ўйлаётгандирсан, ҳойнаҳой? Лекин сен қаттиқ хато қиласан. Эрига вафо қилмаган, бошқаларга қандай вафо қилади? Ҳозир сен унинг олдида бормоқчи бўлиб турибсан. Дарвешнинг сўзига кулоқ ос, уйингга қайт, шунда сенинг йўлинг очилгай.

Шундай дея дарвеш қайси йўлдан келган бўлса, ўшандай изига қайтиб кетди ва Садан то ўзига келгунча дарвеш кўздан ғойиб бўлди.

Садан хаёлга толди: бу дарвеш ким бўлди экан? У мени қаёқдан танийди? Менинг ичимдаги гапларни у қаёқдан билади? Ўзи турган кимсасиз жой, ўзининг ҳозирги ҳолати, дарвешнинг тўсатдан пайдо бўлиши-ю, унинг ғойибни кўра олиши — барчаси дарвешнинг сўзлари пайғамбарона қаромат эканидан дарак берарди. Саданнинг дилида ўз келажагига нисбатан шубҳа пайдо бўлди. Суманнинг олдида боришга юраги дов бермади. У отга минди-да, бу ҳайратомуз ҳодисани ўзича мулоҳаза қилганча уй томон равона бўлди.

Билагузук борасида Субҳадра Садандан гумон қилганидан бери Падмасинҳ хотинидан хафа эди. Шу боис Субҳадранинг ҳам ичига чироқ ёқса ёримасди. Падмасинҳ ҳам Саданни бир амаллаб уйига жўнатиб юбориш пайига тушиб қолганди. Энди Саданнинг ҳам бу ердан кўнгли безмоқда эди. У ҳам уйига кетишни хоҳларди-ю, бироқ ҳеч ким юрак ютиб бу тўғрида оғиз очолмасди. Бироқ эртасига пандит Мадансинҳдан келган бир хат барча муаммони бирдан нига ҳал қилди-қўйди. У хатида, Саданни уйлантирмоқчимиз, уни келин билан дарҳол бу ёққа жўнатиб юбор, деб ёзганди.

Бу хабарни эшитиб, Субҳадра ўзида йўқ суюнди. Хайрият, бир-икки ой одамга ўхшаб яшарканмиз, ўйин-қулги, тўй-томоша бўлар экан, деб кўнглидан ўтказди у. Унинг севинчини ичига сиғдирилмаётганини, қайнисига ошқора хусуматини кўриб, Падмасинҳ бадтар хафа бўлиб кетди. Ичиди: «Худди мени назар-писанд қилмаётгандай суюниши-чи, бир-икки ойдан кейин яна эски ҳаммом, эски тос, бу эса шунга шунча ўзидан кетади-я», деди ўзига-ўзи.

Садан ҳам кетиш тараддудини кўра бошлади. Падмасинҳ, у албатта баҳона қилади, кетмайман деб икки оёғини бир этикка тикиб олади, дея ўйлаганди, бироқ ундай бўлмади.

Ҳозир соат саккиз. Соат иккида кундузги поезд жўнарди. Шу боис Падмасинҳ ишга бормади. Бир неча бор хотинига меҳри ийиб, уйга кириб-чиқди. Бироқ у билан гаплашгани кошқи Субҳадранинг вақти бўлса. У ўзининг кийим ва тақинчоқларию пардоз-андози билан андармон эди. Бир қанча тақинчоқлари жавон тортмасида ётарди, бир қанчасини жория тартибга келтирарди. Пон

солинадиган идиш ҳам ювилмоқда эди. Қўшни хотинлардан уч-тўрттаси шу ерда ўтирганди. Суянганидан Субҳадра бутун овқат ҳам егани йўқ. Ширинликлар тайёрлаб, эри ва қайниси учун ташқарига чиқариб юборди.

Соат бир ҳам бўлди. Житан извош олиб келиб, ҳовлига киритиб қўйди. Садан ўзининг сандиғи ва кўрпа-тўшагини шунга ортди. Шундагина Субҳадра эрини эслаб қолди ва жорияга деди:

- Бундоқ қара-чи, улар қаерда ўзи? Чақириб кел.

Жория бориб ташқарига қаради. Хонага мўралади, пастга тушиб қаради, Падмасинҳ ҳеч қаерда йўқ эди. Субҳадра гап нимадалигини англади-да, деди:

- То улар келмагунча мен ҳеч қаяққа бормаيمان.

Падмасинҳ кўчага чиқиб кетмаганди. Томга чиқиб, ўтириб олганди. Соат бирга занг урса ҳам хотинининг чиқмаганини кўриб, у энгашганича ичкарига кирди ва Субҳадрага деди:

- Ҳали ҳам шу ердამисан? Соат бир бўлди-ку.

Субҳадранинг кўзларига ёш қуйилди. Эрининг бу гапи унга оғир ботиб кетди. Падмасинҳ ўзининг қўполлигидан пушаймон қилиб, Субҳадранинг ёшини артди, елкасидан кучиб, извошга олиб келиб ўтқазди.

Станцияга етиб келишганида поезд жўнай деб турган экан. Садан югуриб бориб поездга чиқиб ўтирди, Субҳадра жойига бориб ўтиришга улгурмаёқ поезд юриб кетди. У дераза олдида турганча эрига тикилиб қараб қолди ва то у кўздан йўқолгунча ўша ердан жилмади.

Кечқурунга яқин поезд манзилга етиб келди. Мадансинҳ тахтиравон ва от келгириб, станцияда ҳозир турарди. Садан югуриб бориб отасининг хоки пойини олди.

Қишлоққа яқинлашган сайин Саданнинг ҳаяжони ортиб бораверди. Қишлоққа ярим милча қолганида шопилоя марзаларидан отни йўрттириш маҳол бўлиб қолди ва у сакраб отдан тушди-да, қишлоқ томон жадал одимлаб кетди. Энди қишлоқ кўзига ғоят ғарибона кўриниб кетмоқдайди. Кун ботай деб қолганди. Дехқонлар ҳўкизларини олдиларига солиб, даладан қайтар эдилар. Садан ҳеч кимга бир оғиз гапирмади – тўғри уйига кириб борди ва онасининг хоки пойини олди. Онаси уни бағрига босиб, дуо қилди.

Б ҳ а м а: - Келинойинг қаёқда қолди?

С а д а н: - Келаяптилар, мен тўғри даладан ўтиб келдим.

Б ҳ а м а: - Амакин билан келинойинг сени қийнаб қўйишмадимми?

С а д а н: - Нега ундай дейсиз?

Б ҳ а м а: - Юзинг айтиб турибди-да.

С а д а н: - Қаёқда, қайтанга семириб кетдим-ку.

Б ҳ а м а: - Ёлғончи, келинойинг икковингнинг ҳам қонингни ичган бўлса керак.

С а д а н: - Келинойим унақа эмаслар. Бу ердагидан бемалол турардим. У ёқда суг-қатиқ мўл эди.

Б ҳ а м а: - Пулни нега сўрадинг бўлмаса?

С а д а н: - Сизларнинг қанчалик яхши кўришларингизни синаётгандим-да. Шунча кундан бери сиздан йигирма беш рупия олдим-а? Амакимдан етти юз рупия олганман. Тўрт юз рупияга бигта от олиб бердилар. Шойи кийимлар тикдириб, шаҳарда шоҳлардай юрардим. Эрталаб келинойим янги ҳолва, тушга эса меваю ширинликлар берарди. У ёқда маза қилиб ўтказган кунларимни сира эсдан чиқармасам керак. Мен ҳам ўйладим: ўзимизники – ўзимизники эди, энди бу ерда ҳам даврингни суриб қолсанг-чи; хуллас, армоним қолмади.

Бҳамага шундай туюла бошладики, Садан ҳам аравани қуруқ олиб қочадиган бўлиб қолибди, унга ҳам шаҳарнинг нуқси урибди.

Садан ўзининг шаҳарда кечирган ҳаётини шундай жўшқинлик билан тасвирлаб бердики, бу ёшликка хос бўлган хислатдан бошқа нарса эмасди.

Соддадил Бҳаманинг юрагида Субҳадрага нисбатан илиқлик пайдо бўлди.

Эртасига эрталаб қишлоқнинг кўзга кўринган одамлари муборак бўлсинга чиқишди ва уларнинг олдида Саданнинг роса қулфи дили очилди.

Саданнинг эркатойлиги шу даражага бориб етган эдики, яқин кунларда бўйнига «ола хуржун» осилажаги айтилганда ҳам парво қилмади. Унинг Су-

манга бўлган муҳаббатида ҳавасдан бошқа нарса йўқ деса бўларди. Суман унинг қалбини забт этган бўлишига қарамай, унинг ҳаётига пойдевор бўла олмасди. Агар Саданнинг бисотида ҳоруннинг хазинаси бўлганида ҳам уни Суманга бахшида этишга, ҳаётидаги бор қувончу бахтини нисор қилишга тайёр эди, бироқ юрагидаги дарду ҳасратлари, бошига тушган мусибатлари, қийинчиликлари, изтиробларини ундан пинҳон тугарди. У билан бахт гаштини сура олар эди-ю, аммо ҳам гаштини баҳам кўра олмасди. Суманни яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирдай сева олишга унинг кўзи етмасди. Энди у сохта муҳаббат чангалидан озод бўлади. Энди унинг ўзига бино қўйишига ҳожат қолмайди. У муҳаббатни асл қиёфасида кўради ва асл қиёфасида намойиш қилади. Бу ерда у Суманникида ҳеч қачон тополмайдиган энг қимматбаҳо нарсага эга бўлади. Шундай фикрлар билан Саданнинг юраги янги муҳаббат илинжида орзиқиб кетди. У фақат бир нарсадан ҳайиқарди: тагин бўлажак келин чиройли бўлмаса-чи? Хусн-чирой – бу худонинг инояти, табиий фазилат, уни ўзгартириб бўлмайди. Хулқ-атвор эса одамнинг ўзидан пайдо бўладиган фазилат, уни билим ва саъй-ҳаракатлар билан яхшилаб олиш мумкин. Садан бу борада қайночасиникидаги саргарошдан суриштириб билишни кўнглига туғиб қўйди. Унга тўйдириб бўза ичирди, бурнидан чиққунча ширинлик едирди. Ҳатто бир дхўтийсини унга инбом ҳам қилди. Кайфи тароқ саргарош бўлажак келинни шунақанги оғиз кўпиртириб мақтади, хусну жамолини шунақанги таърифладики, Саданнинг дилидаги барча шубҳалар тумандай тарқаб кетди. Нима бўлганда ҳам у хусну жамолда Сумандан асло қолишмасди. Бинобарин, Садан янги қайлиқни тезроқ тушириб олиш учун бетоқат бўла бошлади.

24

Худо ҳаммага бирон-бир найрангдан алоҳида қиёфа бахш этади, деган гап бежиз эмас, албатта. Пандит Умонат эса ҳеч бир найрангсиз ҳам даврини суриб юрибди. У ўзи худо берган одам-да. Унинг ҳўкиз-сигири йўқ, лекин уйдан суг-қатиқ аримайди; деҳқончилик қилмайди-ю, лекин қазноғи доим қоп-қоп дон-дунларга тўла. Қишлоқда ким балиқ овласа, эчки сўйса, анбаҳ терса, маърака бўлса, биров бориб сўрамаса ҳам Умонатнинг улуши ўз-ўзидан келиб турибди-да. Амола катта қишлоқ. Икки ярим-уч минг аҳолиси бор, бироқ бутун қишлоқда унинг иштирокисиз ҳеч бир иш битмайди. Аёллар тақинчоқ ясаптириши керак бўлса, бориб Умонатнинг олдидан ўтишади. Қиз-йигитларнинг никоҳига ҳам Умонат балогардон. Уй-жой аризалари, баённомалар, тилхатларгача Умонатнинг айтганига қараб ёзилади. Суд ишлари ҳам шу одам орқали олиб борилади. Ҳаммадан қизиги шундаки, ундаги бу обрў ва салобатига сабабчи унинг олийжаноблиги эмасди. Қишлоқдошлари билан у қуруқ ва қўпол муомала қилар эди. Оғзи шалоқ эди, юз-хотир деган нарсани билмасди, бироқ унинг заҳар сўзлари одамларга болдек ёқарди. У нимаси билан одамни бу қадар ўзига тортади – буни ҳеч ким билмасди. Баъзилар, бунга ўзи худо юқтирган-да, деса, бошқалар, ризқи бутун дерди. Лекин, бизнингча, у одамларнинг табиатини яхши билганидан шунақа деб ўйлаймиз. Кимнинг олдига бориб бош уриш ва кимга дўқ уриб гаптиришни биларди у. Қишлоқдошларига дўқ-пўписа қилиб ишни битирса, амалдорларга хушомад қилишни ўрнига қўярди. Маҳкама ва миршабхона ходимлари – хизматкорлардан тортиб бошлиққача – ҳаммаси унга ҳурмат кўзи билан қарарди. Маҳкама бошлиғи учун у бир йиллик хосиятги кунлар режасини тузиб берса, муовин жанобларига қандай кўтарилиш йўллари айтиб берарди. Хуқуқшунос амин тўралар худонинг бермиш кўни унинг уйига танда қўйишади: бирига йўл-йўриқлар берса, бошқасига «Бҳагавадгита»дан ривоятлар сўзлайди, қуруқ гаплардан қаноат ҳосил қилмайдиганларни эса очар¹ ва турли егуликлар билан сийлаб, кўнглини овларди. Маҳкама бошлиғи уни ўнг қўлим деб айтарди. Унинг тиши ўтмаган жойда пандит Умонат ишни ҳамирдан қил суғургандай қилиб битирардики, пичоғи мой устида бўларди-қоларди. Шундоқ бўлгач, қишлоқ аҳли бундай

¹ Асли ўзбекларнинг миллий таоми; Бобурийлар давридан қолган (*тарж.*).

одамнинг бошидан сув ўтириб ичса арзийди-да. Умонат синглиси Гангажалийни жонидан ортиқ кўрарди, бироқ Гангажалий отасиникига келганидан бир неча кун ўтгач¹ маълум бўлдики, онанинг меҳридан кўра келинойисининг заҳри кўпроқ экан. Умонат синглисини уйига олиб келганидан қаттиқ лушаймон қила бошлади. У хотинининг кўнглини овлаш ниятида унинг ҳар бир гапига лаббай деб турар эди. Гангажалийнинг янги кўйлак кийишга нима ҳаққи бор? Шантани илгари жуда эрка-тантқиқ қилиб катта қилинган бўлса бордир, энди уни Умонатнинг қизлари билан баравар қўйишга нима ҳаққи бор? Умонат хотинининг бу ғаразли гапларини эшитиб турар ва синглисига тасалли берар эди. Гангажалий ҳам жаҳли чиққанда барча айбни акаси устига ағдарарди. Унинг тушунришича, ҳамма гапини маъкул деявериш хотинини бошига чиқариб олган. Агар яхшилаб таъбирини бериб қўйса, қайинсинглисига бунчалик гайирлик қилмаган бўларди. Умонат ҳам Гангажалийга пайтини топиб, хилватда тушунтириб қўяй дерди. Бироқ аввало анови ялмоғиз уларнинг хилватда гаплашиб олишига ўламан обло йўл қўймас, қолаверса Гангажалий ҳам акасининг меҳри самимийлигига ишонмасди.

Шу тариқа бир йил ўтди. Ғам-ташвиш ва умидсизликдан адоий-тамом бўлган Гангажалий оғриб, ётиб қолди. Иситмаси кўтарилма бошлади. Умонат аввалига оддий дорилардан ичириб турди, бироқ бу ҳеч қор қилмагач, ташвишга тушиб қолди. Бир кун хотини кўшниникига чиқиб кетганида у синглиси ётган хонага кириб келди. Гангажалий ҳушсиз ётарди, кўрпаси бир ҳолга келиб қолган, эгнидаги сарий кирлаб, эскириб, илма-тешик бўлиб кетганди. Шанга унинг олдида ўтирганча елпиғич билан елпирди. Синглисининг аҳволини кўриб, Умонат йиғлаб юборди. Бир вақтлар икки жория қўлма-қўл қилиб парваришлаган синглиси келиб-келиб шу ҳолга тушиб қолса-я! У ўзининг ночорлигидан дилида қаттиқ нафрат пайдо бўлди. Гангажалийнинг бош томонига чўкди-да, деди:

- Сингилжон, бу ерга олиб келиб сенга қаттиқ жабр қилдим. Охири шундоқ бўлади деб сира ўйламагандим. Мен бугун биронта табиб топиб келаман. Худо хоҳласа, сен тез орада тузалиб кетасан.

Шу топда хотини ҳам келиб қолди, сўнгги гаплар унинг қулоғига чалинган эди ва у бобиллаб кетди:

- Ҳа-ҳа, боринг, югуринг табибга, бўлмаса ёмон бўлади! Яқинда ойлаб алангайи оташ бўлиб ётдим, бирон марта табибни оғзингизга олдингизми? Кўрпа-тўшак қилиб ётиб олганимда бирров бунга нима бўлган ўзи деб қарамасдингиз. Қандай кўрпа-тўшак қилиб ҳам ётай? Ҳамирга ким ун чиқаради? Ўзи пешонамга рўшнолик ёзилмаган-да мен шўрликнинг!

Умонат дарров шахтидан тушди. Табиб чақириниша журъати етмади. Борди-ю, табиб чақиргудек бўлса, Гангажалийга бу кун ҳам ортиқчалик қилишини биларди.

Гангажалийнинг аҳволи кундан-кун ёмонлашиб борарди. Энди иситма билан бирга ичи ҳам кетмоқда эди. Унинг тирик қолишига умид йўқ эди. Нонни-ку қўяверинг, томоғидан сув ўтиши ҳам амри маҳол бўлиб қолди. Хуллас, қоқ суяқдан иборат жисм бу азобларга ортиқ бардош беролмади. Олти ой касал бўлиб ётгач, шўрлик Гангажалийни бевақф келган ажал ўз қомига тортиди-кетди.

Шантанинг ёруғ оламда ҳеч кими йўқ эди. Суманга у икки марта хат ёзди, лекин у ёқдан ҳеч қандай жавоб келмади. Опам ҳам мендан воз кечибди-да, деб ўйлади Шанга. Бошга мусибат тушганда ким ёнингда бўлади? Гангажалий ҳали тириклигида Шанга унинг этагига юзини яшириб йиғлаб оларди. Энди бу тасалли ҳам йўқ. Кўр қўлидаги таёқдан ажраб бўлди. Гоҳ-гоҳ Шанга хонасининг бир бурчагида юзини яширганча йиғларди, бироқ уйнинг бурчаги билан онанинг этагида катта фарқ бор. Бирини муздек сувли уммон бўлса, бири сувсиз сахро.

Шанга уяси бузилган қушдай бўлиб қолганди. Онамининг ўлимига тоғам

¹ Ҳиндуларда бир одат бор: қиз келин бўлиб тушгандан уч-тўрт кун ўтгач, отасиникига қайтади ва то куёв ўзи келиб олиб кетмагунча, ота уйда юраверади. Баъзан куёв олиб кетмай, никоҳ бекор бўлган ҳоллар ҳам учрайди (тарж.).

билан келиноийм сабабчи деб билар ва бундан юраги бадтар ўрганарди. Гангажалий тириклик чоғида Шанта уни аччиқ-тизиқ гаплардан кутқаришга ҳаракат қилар, ойисини чаёндай чақиб олмасин деб келиноийсининг ҳар бир ҳаракатини сергаклик билан кузатиб турарди. Бир гал Гангажалийнинг қўлидаги қатиқ мўндиси тушиб кетди. Шанта келиноийсига, мўнди менинг қўлимдан тушиб кетди, деб онасини ҳимоя қилганди. Бечора қиз қарғишнинг тағида қолиб кетди. Онасининг юраги аччиқ гапларни кўтаролмаслигини у яхши биларди.

Шантанинг энди қўрқадиган жойи йўқ эди. Суянадигани бўлмаса ҳам, шартга ташланаверарди. Илгаригидек энди ҳаммасига жим қараб туриш қаёқда, бирдан лов этиб кетади. «Ади» деса, «бади» дейди. Ҳар лаҳзада оладиган шердек тайёр туради. Тоғасидан-ку сал ҳайиқарди, аммо келиноийсидан заррача қўрқмасди, тоғавачча-холаваччаларини эса одам қаторида санамасди. Ҳозир Шанта қурбонлиққа аталганини билиб, бировнинг даласида ўтлаётган сигирнинг ҳолатида эди.

Шу тариқа яна бир ой ўтди. Қизини эрга бериш учун Умонат роса юғриб-елди, бироқ арзоннинг моли татимас деганларидек, ҳеч жойдан куёв чиқмади¹. У маҳкамада қириб-қиртишлаб икки юз рупия пул жамғариб қўйган эди. Бироқ шугина пулга қайси куёвнинг кўзи учиб турибди? Хотинига қўйса-ку Шантани биронта тиланчиникига олиб бориб ташлашдан ҳам тоймайди, бир амаллаб ундан қутулса бўлди-да, лекин Умонат бу гал биринчи марта йўқ деб туриб олди ва муносиб куёв қидиришда давом этди. Гангажалийнинг бевақт ўлими унинг юрагини ботир қилиб қўйганди.

25

Расмий идоралар ҳам истеъдодли одамга муҳтож бўлади. Гарчанд Витҳалдоснинг муҳлислари оз бўлмаса-да, лекин уларнинг кўпчилиги ўртаҳол одамлар эди. Юқори тоифадаги одамлар ундан ўзини олиб қочар эдилар. Падмасинҳ қўшилгандан кейин бирданига идорада жонланиш пайдо бўлди. Секин оқаётган дарё шитоблашди. У бойларнинг оғзига тушиб, одамларнинг унга ишончи орта бошлади.

Падмасинҳ ёлғиз келмади. Кўпларимиз бирор-бир иш қилишни хоҳлаб турсак ҳам унга кўл уришдан чўчиймиз, изза бўлиб қолишдан хавфсираймиз, бойларнинг бош қўшишига маҳтал бўламиз. Бирон киши йўл очиб бериши билан мардсиниб кетамиз, кулги бўлиб қолишдан қўрқмаймиз. Ёлғиз бўлсак, ўз уйимизда ҳам қўрқамиз, кўпчилик бўлсак, чангалзорда ҳам шер бўлиб кетамиз. Профессор Рамешдатт, лола Бҳагатрам ва жаноб Рустам оға зимдан Витҳалдосга ёрдам бериб турар эдилар. Энди улар ошқора иш тута бошлаган эди. Ёрдам қўлини чўзувчилар сони кундан-кун орта бошлади.

Витҳалдос ислоҳот борасида ширинсухан бўлишни муносиб кўрмасди, шунинг учун унинг сўзлари жозибадор бўлмасди. Ширин уйқуни урадиганларга уларнинг хурраги хуш ёқмайди. Витҳалдос эса бу томондан ташвиш қилмасди.

Падмасинҳ бой одам эди. У зўр ғайрат билан фоҳишаларни шаҳарнинг гавжум жойларидан чиқариб юбориш учун сабъ-ҳаракатларини бошлаб юборди. Муниципалитет аъзоларидан уч-тўрт киши Витҳалдоснинг маслақдоши ҳам эди. Бироқ улар бу даъватни амалга ошириш учун айтарли журъат кўрсатмаётганди. Масала шу қадар жиддий эдики, уни ўйлашнинг ўзиёқ одамларнинг баданини жимирлатиб юборарди. Улар бу масала кўтариб чиқиладиган бўлса, ким билсин, шаҳарда қанақанги тўполонлар бўлмайди, деб ўйлар эдилар, чунки қанчалаб раислар, қанчалаб давлат амалдорлари, қанчалаб савдогарлар бу ишқ бозори билан яқиндан алоқа ўрнатган. Бирлари мижоз бўлса, бирлари кундашундалардан, уларнинг барчаси билан ўчақишгани кимнинг юраги бетлайди? Муниципалитет ходимлари уларнинг қўлида қўғирчоқ мисол эди.

Падмасинҳ аъзолар билан биттама-битта учрашиб, уларнинг эътиборини шу таклифга жалб этди. Прабҳакарнинг ўтқир мазмунли мақоласи унга жуда

¹ Ҳиндистонда совчи бўлиб йигитникига борилади, шунга ишора қилинаётги (тарж.).

қўл келмоқда эди. Мақола газетада босилиб чиқди ва халқни уйғотиш учун усти-устига жавоб мақолалари чоп этила кетди. Рамешдатт билан Падмасинҳ бу борада устаси фаранглардан эди. Улар бу ишни тўлиқ ўз гарданларига олишганди. Энди ҳаракат мунтазам бир кўриниш касб этганди.

Падмасинҳ бу таклифни кўтариб чиқишга чиқди-ю, бироқ у бунинг устида қанча фикр юритгани сайин шунчалик қоронғуликка тушиб қолмоқда эди. Фоҳишаларни кўчиришдан эзгу мақсадга эришишга сира кўзи етмаётганди. Қош қўяман деб кўз чиқариши ҳеч гап эмасди. Иллатларнинг асосий давоси одамдаги яхши ният. Бусиз бирон-бир тадбир муваффақиятга анжом тополмайди. Гоҳо ўйлаб-ўйлаб ҳафсаласи пир бўлиб кетарди, бироқ бу ҳаракатнинг илҳомчиси ўлароқ унинг ўзи бу шубҳасини бошқалардан пинҳон тутарди. Халқ олдидан у ислоҳотчи сифатида заррача ҳадиксирамасди, бироқ ўртоқлари ва ҳамкасблари олдидан каловлангани-каловланган эди. Улар билан юзмаюз бўлиш Падмасинҳ учун катта синов бўларди. Баъзилари, чучварани хом санабсан, сен ҳам Витгхалдоснинг тузоғига илинибсан-да, оч қорним, тинч қулоғим деб юравермайсанми, бўлмаганга бўлишма деганларидай нима қиласан бекорга ўзингни қийнаб, деб танбеҳ берса, бошқа бири, эй дўстим, сени биронта хотин йўлдан урганга ўхшайди, шунинг учун фоҳишалар ортидан бу тариқа илашиб қолибсан, деб калака қиларди. Бундай дўстларнинг олдидан одобахлоқ ва ёрдам тўғрисида гап очиб ўзини аҳмоқ қилишдан бошқа нарса эмасди.

Нутқ қила туриб ҳам Падмасинҳ бирон таъсирчан гап айтмоқчи, ўзини аянчли ҳолга тушгандек қилиб кўрсатмоқчи бўлганида сўз тополмай қоларди, сўз тошганида ҳам уни ташқарига чиқариш ўлимдан қийин туюлиб кетарди. Сирасини айтганда, у бу тариқа устамонликка йўқ эди. Ўзининг кўнгилчанлигини билдириш ниятида гап сота бошлаганида эса юрагида меҳр-муҳаббатдан асар ҳам йўқлиги ўзига алайна-ошкор кўриниб қоларди.

Бирон нутқни охирига етказиб бўлганидан кейин бу нутқининг тингловчиларга қандай таъсир қилганини билишга у заррача қизиқмасди; нутқи чиройли, асосли ва эҳтиросли чиқадими ё бунинг акси бўладими — унинг учун бефарқ эди.

Бу каби муаммолар мавжуд бўлишига қарамай ҳаракат кундан-кун авж олмоқда эди. Бу муваффақият Падмасинҳдаги ихлос ва ишончдан кам илҳом бахш этмасди, албатта.

Саданнинг тўйига ҳали икки ой бор эди. Уйдаги ташвишлардан халос топгач, Падмасинҳ боши билан мана шу ҳаракатга шўнғиб кетди. Маҳкамадаги ишларга сира қўли бормай қолди. У ерда ҳам у нуқул мана шу ташвишлар билан банд бўларди. Бир нарса устида тинмай ўйлайверса, одам шу нарсага кўнгил қўйиб қолади. Аста-секин Падмасинҳнинг юрагида ихлос ниш ура бошлади.

Бироқ мана бу тўй яқинлашиб қолди-ю, Падмасинҳнинг иштиёқи хиёл сусая бошлади. Кўнглидан, акам бу ёқда тўйга фоҳишалардан олиб келиш учун албатта менга хат ёзади, унда нима қиламан, деган иштибоҳ кечди. Рақс-ашуласиз тўй қизмайди, узоқдаги қишлоқлардан одамлар томоша кўргани келишади, рақс-ашула бўлмаса уларнинг кўнгли тўлмайди, акаси хафа бўлади, бундай пайтда мен нима қилишим керак? Акамни бу кўфр йўлдан қайтариш лозим. Бироқ бундай оғир вазифани бажариш менинг қўлимдан келармикан? Ўзингдан катталарга гап уқдириш ғирт беодобликка киради. Акам ўзича нималарни ўйлаб-жўйлаб юргандир, ўйлаганларидан биронтаси амалга ошмай қолгудек бўлса, хафа бўлади-да. Лекин нима бўлса бўлар, менинг бурчим — ўз туган йўлимга рия қилиш, вассалом.

Дарҳақиқат, бундай йўлга рия қилишдан хурсанд бўлувчилар гоёт оз, аксинча, хафа бўлувчилар кўп эди. Шундай бўлса-да, Падмасинҳ мана шу санокли одамларни хурсанд қилишни афзал билди. У тўйга раққосаю ялғачиларни олиб келмайман деган қарорга келди. Ўз уйимда ислоҳот қила олмас эканман, бошқаларни тўғри йўлга бошлашга ҳаракат қилишим учига чиққан бемаъниликдир.

Шундай қарорга келгач, Падмасинҳ куёвнавкарларни ҳозирлаш тараддудини кўра бошлади. У бундай шодийна дамларда тежамкорлик қилишни ноўрин деб биларди. Шу тариқа у бошқа нарсаларнинг мўл-қўллиги билан рақ-

қоса ва яллачиларнинг ўрнини тўлдирмоқчи бўлди, тўғри-да, нарсалар қанча кўп бўлса, унга ҳеч ким хасислик қилибсан деб айб қўёлмайди.

Бир куни Виттхалдос деди:

- Бу тарадудларга қанча пул кеткизувдингиз?

П а д м а с и н ҳ: - Бунинг ҳисобини қайтиб келганимиздан кейин қиламиз.

В и т т ҳ а л д о с: - Нима бўлганда ҳам икки мингдан кам бўлмаса керагов.

П а д м а с и н ҳ: - Ҳа, ундан ҳам кўпроқ бўлса ажаб эмас.

В и т т ҳ а л д о с: - Шунча пулни шамолга созурибсиз. Бирон хайрли ишга сарфлаганингизда қанча савоби тегарди. Энди сиздай ботартиб, доно одам бойликни шунақа исроф қилсангиз, бошқалардан нима умид қилиш мумкин?

П а д м а с и н ҳ: - Бу борада сизнинг фикрингизга қўшилолмайман. Худо берган нарсани хурсандчиликка очикқўнгиллик билан сарф қилиш лозим. Ҳа, қарз олиб эмас, уйни сотиб эмас, ўз ҳолига қараб, албатта. Дилдаги армонлар шунақа пайтда чиқиб кетади.

В и т т ҳ а л д о с: - Сизнингча, доктор Шиёмачараннинг ҳоли беш-ўн минг रुपия сарф қилишга ярайдими, йўқми?

П а д м а с и н ҳ: - Ундан кўпроққа ҳам ярайди.

В и т т ҳ а л д о с: - Лекин у ўғлининг тўйида карнай-сурнай, ялларакларга жуда кам пул сарфлади.

П а д м а с и н ҳ: - Ҳа, тўғри, карнай-сурнайларга кам сарфлади, лекин бунинг ҳиссаси зиёфатда чиқиб кетди, балки кўпроқ ҳам. Унинг тежамкорлиги қаёққа борди? Қапшоқ сурнайчилар, чаққон ўйинчилар, мушакбозлар тошган пул тўғри текинхўрлар қўлига бориб тушди. Мен буни тежамкорлик эмас, жиноят деган бўлардим.

26

Кечки соат тўққиз. Падмасинҳ акаси билан тўй хусусида гаплашиб ўтирарди. Эртага куёвнавкарлар жўнайди. Ташқарида шохнай чалинмоқда, ичкарида эса қўшиқ янграрди.

М а д а н с и н ҳ: - Сен юборган извошлар эртага кечқурун Амолага етиб боради.

П а д м а с и н ҳ: - Йўғ-е, тушгача етиб бориши керак. Амола Виндҳячалга яқин. Бугун тушдан олдин уларни жўнатиб юборганман.

М а д а н с и н ҳ: - Унда бу ердан нима-нималарни олиш керак бўлади?

П а д м а с и н ҳ: - Озгина егулик-ичгулик нарсалар ола кетинг. Қолган ҳаммасини ўзим тўғрилаб берганман.

М а д а н с и н ҳ: - Ўйинчиларга қанча кетди? Иккита гуруҳ, шундайми?

Падмасинҳ айнан шу ўйинчилар тўғрисида гап очилишидан чўчиб турувди. Бу саволни эшитиб, у бошини куйи солди, сўнироқ оҳангда деди:

- Мен ўйинчи олмадим.

Мадансинҳ биров чимчилаб олгандай сапчиб тушди.

- Э баракалла-е, укажон! — деди у. — Бепичоқ сўйдинг-ку одамни. Унда тўёнага нима қилдинг жуда? Хўш, вақтинг бўлмадимми ё харажатдан қочдингми? Шунинг учун тўрт кун олдин хат ёзган эдим-да. Уйига муллани чақирган одам аввал назр-ниёзини тўғрилаб қўймайдими? Агар харажатдан кўрққан бўлсанг, менга очигини айтиб, ёзиб юборгин эди, мен бу ёқда юборардим. Худога шукур, ҳозир ҳеч нимадан камчилигим йўқ. Хўш, ўзинг айт, энди нима қилиш керак? Одамни шарманда қилдинг-ку. Тагли-тугли одамнинг уйига бораяпсан, у кўнглида нималар деб ўйламайди? Узоқ-яқин қариндош-уруғларини чақиргандир, узоқ-яқиндаги қишлоқлардан одамлар айтдириб кўйгандир, улар нима деб ўйлашмайди? Ё тавба-тавба!

Муншій Байжинат қишлоқнинг мана мен деган ҳиссадорларидан эди. Мадансинҳга ачинганнамо қараб деди:

- Кўнглида эмас, тақсир, тўғри юзингизга айтишади, салқайи одам кетинглар, деб. Номи улуғ, супраси қуруқ экан дейишади, элда роса гап-сўз

бўлади. Ўйинчиларсиз тўй – тўй бўларканми? Масалан, мен бунақасини сира кўрган эмасман. Балки укангизнинг эсидан чиққандир ё бошқа ташвишлар билан бўлиб, бунга вақти етмагандир?

Падмасинҳ қўрқа-писа:

- Йўқ, ундай эмас... – деди.

М а д а н с и н ҳ: - Унда нима? Ҳамма ташвиш менинг гарданимга тушадди деб ўйлагандирсан-да? Лекин сенга тўғриси айтгай: мен бу ниятда сенга хат ёзмаган эдим. Мен бировлар ҳисобига оғзимни чучитадиган номардлардан эмасман.

Падмасинҳ акасининг бу аччиқ сўзларига чидаб туролмади, кўзлари намланди.

- Акажон, - деди у, - худо ҳаққи, мен тўғримда ундай хаёлларга борманг. Сиз учун жонимни беришга ҳам тайёрман. Сизнинг битта хизматингизга ярасам, мендан бахтли одам йўқ дунёда. Бундай гуноҳ ишга йўл қўйишимнинг сабаби бор: ҳозир шаҳримизда одамлар тўйда ўйинчилар ўйнатишга қарши чиқаяпти. Айниқса, ўқимишли одамлар орасида бунга иллат деб қарайдиганлар, қарши чиқадиганлар талайгина. Мен ҳам ўшалар сафига қўшиламан. Ўз ақидамга қарши боришга виждоним йўл қўймади.

М а д а н с и н ҳ: - Э-ҳа, гап бу ёқда де! Охири одамларнинг кўзи очилибди-да! Мен ҳам бу нарсани маъқул демайман, лекин зикналик қилишни ҳам истамайман. Қачонки, одамларнинг ҳаммаси воз кечса, мен ҳам воз кечаман. Биринчи бўлиб бошлаб бериб, ўзимни кўрсатиш менга зарур келибдими? Менинг битта-ю битта ўелим бор, унинг тўйида кўнглим нимани хоҳласа, шуни қилмоқчиман. Тўй ўтиб олсин, кейин мен ҳам сенинг ёнинга кираман. Бу галча менинг эскича усулдан боришимга халақит қилма. Агар малол келмаса, эрталаб извошда бу ерга кел, ўйинчи-яллагиларни олиб тўғри шу ердан Амолага жўнайсан. Сенга айтаётганимнинг сабаби: сени у ердаги одамлар яхши билади. Бошқалар борса итдек талаб ташлашади.

Падмасинҳ бошини этганча ўйлай бошлади. Унинг чурқ этмаётганини кўриб, Мадансинҳ қошларини чимириб деди:

- Нега индамайсан? Ё бормоқчи эмасмисан?

Падмасинҳ унга ҳазин оҳангда деди:

- Акажон, агар кечиролсангиз...

М а д а н с и н ҳ: - Йўқ-йўқ, мен сени мажбур қилмайман, боринг келмаса бормай қўя қол. Мунший Байжинат, сизга қийин бўлади, албатта, лекин мен учун сиз ўзингиз боринг.

Б а й ж и н а т: - Бош устига, тақсир.

М а д а н с и н ҳ: - Ўйинчи-яллагиларни олиб, Амолага бораверасиз энди. Сиздан илтимосим шу.

Б а й ж и н а т: - Сиз хотиржам бўлинг, мен албатта бораман.

Анчагача учаласи ҳам жим ўтириб қолишди. Мадансинҳ укасини ичқоралик қилаяпти деб ўйламоқда эди. Байжинат Мадансинҳнинг тарафини олгани учун Падмасинҳ мени ўлгудек ёмон кўраётган бўлса керак деган ўйдан ташвиш чекмоқда эди. Падмасинҳ эса акамнинг мендан кўнгли қолмаса эди деган ваҳимадан эзилар, бошини кўтаришга ҳам журъати етмаётганди. Бир томонда акасининг хафа бўлиши, иккинчи томонда мақсаду маслакка филойилик, олдинда тубсиз жарлик, орқада тик қоя, чиқиб кетиш учун ҳеч қанақа йўл йўқ. Охири у юрак ютиб шундай деди:

- Акажон, сиз кўп марталаб хатоимни кечиргансиз. Менинг яна бир гуноҳимдан ўтинг. Ўзингиз билгиз бу одатнинг ёмонлигини билар экансиз, тагин нега шунча зўр берасиз, ахир?

Мадансинҳ гижиниб деди:

- Худди бу юртда туғилмаган, бегона юртдан келган одамдай гапирасан-а! Битта бу эмас, номаъқул деб ҳисобланадиган қанчалаб расм-русумлар бор, ҳаммасига риоя қилишга мажбурмиз. Оддийгина тўйда ашула қилиб сўкишни ол, хўш, шу яхши одатми? Қалин олиш яхши ишми? Лекин элдаги расмни қилмасанг, одамлар сени бир чақага олмай қўяди. Ўйинчиларни олиб бормасанг, одамлар ҳасиелик қилганидан олиб келмабди деб айтади. Обрўйимиз тўкилади. Менинг маслаҳатимга ким қараб ўтирибди?

Падмасинҳ деди: - Яхши, агар шунга кетган пулларни бирон бошқа маъ-

кул расм-русумга сарф қилсангиз-чи? Ўшанда ҳеч ким сизни хасислик қилишда айблаёлмасди-ку? Сиз икки тўп яллачи олмоқчисиз. Шу кунларда уларнинг бозори чаққон, уч юз рупиядан кам чиқимдор бўлмайсиз. Уч юз рупиянинг ўрнига сиз беш юз рупияга адёл олиб, Амоланинг гариб-гураболарига улашиб чиқинг-чи, қалай бўларкин? Кам деганда икки юз одамнинг савобига қолардингиз, умрларининг охиригача сизнинг дуойи жонингизни қилиб юришарди. Агар бу тўғри келмаса, Амолада икки юз рупияга зўр бир кудуқ қаздиринг, номингиз ҳам қолади, элга ҳам фойда бўлади. Бунинг пулини, майли, ўзим гарданамга ола қолай.

Бироқ Мадансинҳ бадномлик деб ўйлаётган нарса олдида бу таклифлар ўта бачкана туюлмоқда эди. У қандай жавоб қилсам экан деб тин олди. Гарчи Падмасинҳнинг жаҳли чиқишидан кўрқиб турса-да, Байжинат ўзини ҳам анойилардан эмаслигини кўрсатиб қўймоқчи бўлиб гап қотди:

- Укажон, ҳар ишнинг ўз мавриди бўлади, садақа бериш керак бўлганда садақа бериш керак, ўйин-кулги қилиш керак бўлганда ўйнаб-кулиш керак. Тамиз билан гапирганнинг садағаси кетсанг арзийди. Қолаверса, шаҳарда сен мингтадан битгасан, тагин бир гап: қишлоқдаги жоҳил заминдорлар олдида адёл улаша бошласанг, улар сени мақташ у ёқда турсин, калака қилиб, кулишади.

Боядан бери гунг бўлиб ўтирган Мадансинҳ Байжинатнинг бу гапидан гулгул очилиб кетди. Унга миннатдорона боқиб деди:

- Ҳа-ҳа, бўлмаса-чи! Бемаҳал қичқирган хўроз кимга ёқарди? Бемаврид қилинган иш хижолатдан бошқа нарса келтирмайди. Шунинг учун яна айтаман: ўзингиз эрталаб боринг-да, иккита яллачилар тўпини гаплашиб келинг.

Падмасинҳ, булар ўзларининг айтганларидан қолмайди шекилли деб ўйлади, лекин қарай-чи, бу фикрларини қай важ билан оқлашаркин. Акам Байжинатга қаттиқ ишонади, битта гапимга шунча хафа бўлди мендан. Бинобарин, у дангал шундай деди:

- Хўш, унда тўйни фақат хушчақчақлик қилиш мавриди деб қандай аташ мумкин? Менинг билишимча, садақа ва савоб ишлар учун бундан қулай фурсат бўлмайди. Тўй, никоҳ — бу диний маросим, худонинг фарзи, янги рўзғорга қадам қўйганимизда, оёғимизга фарз тушови солинганда, дунёвий бурчимиз қаршисида бош эганимизда, ҳаёт юкию турмуш ташвишлари елкамиздан босиб тушганда, мана шундай муқаддас вазифаларни адо этганимизда биз етти эмас, етмиш ўлчаб бир кесипимиз керак. Бу қандайин қабохатки, ёш жонимиз бундай оғир вазифани адо этаётганда биз хушчақчақлик пайида бўлсак. Кимга тўй, кимга аза деганлари шу бўлмайдими? Борди-ю, бахтимизга қарши мана шундай тескари одатлар расм бўла бошласа, биз ҳам кўр-кўрона шунинг йўригидан юриб кетаверишимиз шартми? Илму дониш деган нарса ҳеч бўлмаганда фарз борасида бизнинг нодонлар хурсандчилигини биринчи ўринга қўйиш деб билмаслигимизга таъсир қилмоғи лозим-ку.

Мадансинҳ яна ўйга ботди. Падмасинҳнинг гаплари айни ҳақиқат эканлигини у ҳис қилиб турарди, бироқ расму одат қаршисида ҳақиқат ҳам, қонун-қоидалар ҳам, маслак ҳам — барчаси бош эгишга мажбур. У, Байжинат энди гап топиб беролмаса керак деган андишада эди. Бироқ Муншийжий осонликча таслим бўладиганлардан эмасди. У деди:

- Укажон, сиз оқловчисиз. Сиз билан баҳслашишга бизга йўл бўлсин. Бироқ хоҳ маъқул, хоҳ номаъқул бўлсин, азалдан амал қилиб келинаётган одатларни бажармаслик бадномликдан бошқа нарса келтирмайди. Ахир, ота-боболаримиз аҳмоқ бўлишмагандир, улар бир нарсани билиб шундай қилишгандир?

Бу гаплар Мадансинҳнинг хаёлига ҳам келган эмасди. Жуда суюнди. Байжинат томонга эҳтиром билан боқиб деди:

- Албатта-да, нимагаки амал қилишган бўлса, коса тагида нимкоса бўлган, бизлар бугун уларнинг маъносини тушунмаслигимиз ҳам мумкин. Ҳозирги янгича фикрлайдиган одамлар у эски расм-русумларни йўқотишни ўзлари учун фахр деб биладилар. Ўзлари учун уларни мутлақо кераксиз деб ҳисоблайдилар. Улар биздаги билим, илм, тафаккур, эътиқод — шулар билан ўша ота-боболаримиздан мерос эканини тушунишмайди. Баъзилар зуннор тақиш маросими-

дан нима фойда, дейди. Ана, баъзилар ўз илдизига ўзи болга уриш пайида юрадилар, яна бирлари шудра билан чандолларнинг кшатрий¹ бўлиб қолишни хоҳлашади, бева хотинга уйланишни² орзу қилиб юрганлар қанча! Буларни ҳам қўяверинг, шундай билимдонлар борки, улар зот ва табақага ҳам барҳам бермоқчи бўладилар. Лекин укажон, бундай нарсаларни бизлар ҳазм қилолмаймиз. Бошқалар билганини қилаверсин, лекин бизларга ўша ўзимизнинг эски расмларимиз маъқул. Агар ўлмасак кўрармиз, европача уруғлар бу ерда қанақанги мевалар бераркин. Ота-боболаримиз деҳқончиликни ҳамма нарсадан устун қўйишган, лекин бутун европача усулга эргашиб заводу фабрикалар дардига гирифтор бўлганмиз. Лекин мени айтди дерсан, ҳали шундай вақт келадики, европаликларнинг ўзларининг кўзи очилади ва заводу фабрикаларни суриб ташлаб, ўрнини дала қилишади. Озод деҳқон олдида завод ишчиси чикора? Ташқаридан овқат келмай қолса, одамлари очидан ўладиган юрт юрт бўлибдими? Ҳаёти мана шунақа телба-тескари қоидалар билан кечадиган юртлар бизга ибрат бўлолмайди. Жимжимадор нақшу нигорлар билан безатилган бу қасрнинг умри дунёда заиф, ночор зотлар мавжуд бўлгунчаликдир, холос. Европаликлар ўзларига бир тийинга қиммат молларини ўтказиб, гаптини сураяпти. Лекин мана шу паст зотлар уйғониши ҳамон европаликларнинг ҳокимлиги чил-қарчин бўлади. Европаликлардан ҳеч нарса ўрганманлар демоқчи эмасман. Йўқ, улар ҳозир дунёнинг эгалари бўлиб туришибди, уларда ҳайратомуз кароматлар бор. Улардаги кароматларни ол, касофатларни улоқтир. Бизнинг ўз урф-одатларимиз бизнинг аҳволимизга гоят мосдир. Уларни қийиб-қайчилашнинг асло ҳожати йўқ.

Мадансинҳ бу гапларни гўё бирон олим одам ўз тажрибасини намоиш этаётгандек бир оз ғурур билан гапирди, лекин аслида булар сийқаси чиққан гаплар эди, уларнинг замирида не маънолар ётганини ўзи ҳам билмасди. Падмасинҳ бу гапларни жуذا сабр-тоқат билан эшитди, бироқ унга ҳеч нарса деб жавоб қилмади. Жавоб берса гап чўзилиб кетишидан хавотирда эди. Бирон гап баҳс тусини олдимиз, у ўз мақсадидан узоқлашиб кетади. Мулоийм ва андишали гап кучли фикрлар билан ҳам таъсир қилади. Чунончи у деди:

- Бўпти, мен ўзим борганим бўлсин, мунший Байжинатга жабр қилиб ўтирманг. Бу киши кетса, бу ердаги кўп ишлар қолиб кетади. Юринг, муншийжий иккаламиз ташқарига чиқайлик, сизга айтадиган гапларим бор.

М а д а н с и н ҳ : - Шу ерда гапиравер-да. Йўқ десанг, мен туриб кетаман.

П а д м а с и н ҳ : - Ҳе, йўқ, жа унақа гап эмас, фақат бу гапларни мен муншийжийга ўзимдаги шубҳаларни тарқатиш учун айтмоқчиман. Хўш, ака, Амоладаги меҳмонлар ҳаммаси бўлиб қанча? Минггача бордир? Яхши, шулардан қанчаси оддий одамлару қанчаси бойлар?

Б а й ж и н а т : - Кўпроқ қаланғи-қасанғи одамлар бўлади, аммо бойлар ҳам икки-уч юздан кам бўлмаса керак.

П а д м а с и н ҳ : - Демак, камбағал одамлар ўйин-томошаларни кўриб кийим ё адёл олгандан кўра кўпроқ хурсанд бўлишади, шундайми?

Байжинат ҳам жавобга шай турарди.

- Йўқ, мен бундай деб ўйламайман, - деди у. — Кўпчилик ғариб одамлар садақа олишга ҳаргиз рози бўлишмайди. Улар томоша кўргани келишади, агар томоша ёқмаса, хафа бўлиб кетишади.

Падмасинҳ ханг-манг бўлиб қолди. Кўнглига тугиб қўйган оқилона саволлар айқаш-уйқаш бўлиб кетди. У билдики, муншийжий хушёр одам экан. Энди бошқача йўл тутмаса бўлмайди.

- Сизнингча, бозорда харидори бўлган мол сотилади, агар харидорлар кам бўлса, мол ҳам кам бўлиши керак, шундайми?

Б а й ж и н а т : - Ҳа, худди шундай.

П а д м а с и н ҳ : - Бундан чиқди, бирон буюмнинг харидори унинг бозорда бўлишига қараб бўлади. Борди-ю, ҳеч ким гўшт емаса, эчкини бўғизлашнинг нима ҳожати бор?

Байжинат, у мени бошқа томондан тутмоқчи бўлаяпти, деб ўйлади, бироқ унинг нима демоқчи эканига ақли етмаётганди. Ҳадиксираган оҳангда деди:

¹ Ш у д р а , ч а н д а л - паст табақа; к ш а т р и й - юқори табақа вакиллари (тарж.).

² Ҳинду мазҳабида бевага уйланиш оғир гуноҳ саналади (тарж.).

- Ҳа, шунақа бўлиб чиқади.

П а д м а с и н ҳ: - Модомики, сиз шундай деб ўйласангиз, шу нарсага ҳам амин бўлишингиз керакки, одамлар ўйинчи-яллачиларни чақирадилар, уларга пул бериб, улар учун айшю фароғат воситалари муҳайё қилишни зим-маларига оладилар ва уларнинг дориламон ҳаёт кечирешлари учун замин тай-ёрлайдилар, бундай одамлар эчкини бўғизлаган қассобдан кам гуноҳга бот-майдилар. Борди-ю, мен оқловчиларнинг гердаиб извошларда юришини кўрмаганимда, оқловчи бўлармидим?

Байжинат кулиб деди:

- Укажон, сиз гапни айлангириб, ўзингизникини маъқулламоқчи бўлаяп-сиз, лекин сиз айтган гап мутлақо тўғри.

П а д м а с и н ҳ: - Шундоқ бўлгач, ҳар куни бозордаги айвончаларда ўтирган юзлаб аёлларнинг ўз номус ва ифбатларини оёғости қилишларига, улар ҳаётининг барбод бўлишига айнан биз сабабчи эканимизни англаш қийин эмас. Худонинг бермиш куни бу шаҳвоний гирдоб қаърига маҳв бўлган ўша минглаб оилалар худонинг даргоҳига боргач, айнан бизнинг этагимиздан ту-тадилар. Шунчалик иллатларни келтириб чиқарувчи расму одатлардан воз кечиш ноўринми?

Мадансинҳ бу гапларни жуда диққат билан эшитиб турарди. У инсоннинг ҳур фикрлар кўйида ижтимоий исканжалар ва ахлоқий тамойиллар душмани бўлиб қолиши даражасидаги бундай олий тушунчаларга эга эмас эди. Ҳа, у зеҳни ўртамиёна одам эди. Тан бериб, оддий ҳақиқатни ҳар қадамда қўллаб-қувватлаб туришга қурби етмасди. Жилмайиб, мунший Байжинатга деди:

- Гапиринг, муншийжий, бунга нима дейсиз? Бир нарса деб жавоб қилинг энди.

Байжинат кулиб деди:

- Нима дейишимни ҳам билмай қолдим.

М а д а н с и н ҳ: - Оббо, шартта бир ёлғонни тўқиб ташламайсизми?

Б а й ж и н а т: - Озгина ҳуқуқдан сабоқ олганимда-ку, буни ҳам дўнди-риб кўярдим-а. Ҳозир ҳеч нарса калламга келмаяпти-да. Хўш, укажоним Пад-масинҳ, сиз менинг ўрнимда бўлганингизда ҳозир нима деб жавоб қилган бўлардингиз?

П а д м а с и н ҳ: - (Кулиб.) Маъноси бўлса-бўлмаса ҳам бирон нарса деб жавоб қилган бўлардим, албатта.

М а д а н с и н ҳ: - Менинг жавобим шуки, бундай издиҳомларда одам калаванинг учини йўқотиб қўяди. Ёшлгимда мен бирон тўй-томошадан қайт-ганимда неча ойгача ўша яллачи аёлларнинг ҳусни-жамоли, дабдабаю асъасаларини гапириб юрардим.

Б а й ж и н а т: - Дўстим, энди укангиз айтганидай қилмасангиз бўлмай-ди, аммо адёлни албатта улашинг.

М а д а н с и н ҳ: - Ундан кўра битта қудуқ қаздирсам, номим қолади. Начора, бу ёқда гирдобга, у ёқда қудуққа тушдим-да.

27

Ёмғирли кунлар бўлиб, осмонни булут қоплаган. Пандит Умонат Чунар тоғи яқинида Ганга қирғоғида туриб, қайиқнинг келишини кутмоқда эди. У бир қанча қишлоқлардан ўтиб келаётгани ва кечга яқин Чунар тоғи ёнбағ-ридаги бир қишлоққа бориш ниятида эди. Ўша қишлоқда бир куёвбоп йигит борлигидан хабар топганди. Умонат шу буғуноқ Амолага қайтишни кўнглига тутиб қўйганди, чунки унинг қишлоғида бир кичик ҳарбий тўқнашув содир бўлиб, маҳкама бошлиғи эртага суриштирув ишлари олиб бормоқчи эди. Би-роқ ҳалигача қайиқ нариги қирғоқда турарди. Умонатнинг қайиқчилардан жи-гибийрони чиқмоқда эди. Ҳаммадан ҳам нариги қирғоқда қайиққа чиқишда имиллаётган йўловчилардан дарғазаб эди. Кутавериш жонига теккач, Умонат овозининг борича қичқириб, қайиқчиларни чақирди. Бироқ унинг овози қайиқчилар қулоғига етиб бориши амримаҳол эди. Тўлқинлар унинг овозини ютиб юбормоқда эди.

Шу топ Умонатнинг кўзи ўзи томон келаётган бир дарвешга тушди. Бо-

шида салла, бўйнида йирик-йирик донали тасбеҳ, бир қўлида тамаки солинган узун чилим, иккинчи қўлида темир хивич, елкасига оху терисини ташлаб олган. Дарвеш келиб, дарё қирғоғида туриб қолди. У ҳам нариги соҳилга ўтмоқчи эди.

Умонатга бу дарвешни қаердадир кўргандай туюлди, бироқ қаерда кўрганини эслай олмади. Хотираси ўтмаслашиб қолганди.

Бирдан дарвеш Умонатга қаради ва унга қўл қовуштириб салом бериб деди:
- Тақсир, уйдагилар саломатми? Бу ёқларга қандай келиб қолдингиз?

Умонатнинг хотираси ишга тушиб, кўз олдини тутиб турган парда йўқолди. Бизнинг қиёфамиз ўзгарса ҳам, овозимиз ўзгармайди. Бу Гаждодхор Панде эди.

У Суманга уйланганидан бери Умонат унга башарасини кўрсатишга журъат қилмаётганди. Шу топда Гаждодхорни мана бунақа либосда кўриб, Умонат ҳайрон бўлди. Тагин адашаётган бўлмай, деб кўнглидан ўтказди. Аста сўради:

- Исми шарифлари?

Д а р в е ш: - Илгари Гаждодхор Панде эдим, ҳозир Гажонандман.

У м о н а т: - Э-ҳа! Шунга таниёлмай турган эканман-да? Сизни қаердадир кўргандай бўлаётувдим, бироқ мана бу либосда кўриб, мен қаттиқ ҳайратга тушдим. Бола-чақаларингиз қаерда?

Г а ж о н а н д: - Резаворфурушлар бозоридаги фоҳишахонада.

Умонат таажжуб ичида Гажонандга қараган эди, хижолатдан у бошини қуйи солди. Бир лаҳзадан кейин у яна сўради:

- Нега бундай бўлди? Ҳеч нарсани тушунмаяпман.

Г а ж о н а н д: - Одатда қандай бўладиган бўлса, шундай бўлди. Менинг кўполлигим ва шафқатсизлигим, Суманнинг чаккибосарлиги ва бетгачопарлиги бир бўлиб, иккала мизни ҳам расвойи жаҳон қилди. Агар ўша пайтдаги ишларни ўйласам, шу нарса аён бўладики, бой хонадон қизига уйланиб зўр хаюга йўл қўйган эканман, ундан ҳам зўр хаюим шуки, уйланганимдан кейин мен унинг иззатини ўрнига қўёлмадим. Камбағал эдим, шунинг учун мен бойлик ўрнини ўз муҳаббатим ва садоқатим билан тўлдиришим керак эди. Мен бунинг ўрнига унга ёвузларча муносабатда бўлдим. Уни кийим-кечак ва емак-ичмакдан сиқиб қўйдим. У тандир-ўчоқ, ун тортиш ишларига йўқ эди, вақтида бундай ишларни қилиб ўрганмаган экан. Лекин мен шу ишларни мажбурлаб қилдиладим, эшюлмаса ўшқириб берардим. Энди ўйлаб қарасам, унинг уйдан чиқиб кетишига ўзим сабабчи бўлган эканман, мен унинг ҳусни қалдирга етмадим, шунинг учун Суман ҳам менга кўнгли қўёлмади. Лекин у мени қаттиқ ҳурмат қиларди. Бироқ мен ўша вақтда кўр бўлган эканман. Камбағал одам пул топса ўзини йўқотиб қўйганидек, гўзал хотинни олиб у бадгумон ва бадбин бўлиб қолади. Мен ҳам шу ҳолга тушгандим. Мен Суманга ишонмасдим, бинобарин, ишонмаслигимни айтмай мен ўзимнинг қаттиққўллим билан унинг юрагига озор берганим-берган эди. Тақсир, унга қилган зулмларимни эслаб, энди ўзимнинг золимлигимдан шунақанги хафа бўлиб кетаманки, заҳар ичиб қўя қолсам дейман. Ўша зулмларимдан қаттиқ пушаймондаман. У кетиб қолгандан кейин уч-тўрт кун маза қилдим, бироқ мазанинг кайфи сўнгач, ўша уй мени илондай чақа бошлади. Мен бошқа у уйга қайтиб бормадим. Бир ибодатхонада роҳиб бўлдим. Ўз қўлим билан овқат қилиш ташвишидан қутулдим. Ибодатхонага кунда уч-тўртта одам келиб-келиб турарди. Улар билан биргаликда «Рамайна» ва бошқа дostonларни ўқирдик. Гоҳ-гоҳ дарвешлар раҳнамоси ҳам келарди. У билан суҳбатларимиз қизигандан-қизирди. Унинг ҳикмат тўла сўзларини тинглаб, менинг ҳам кўзим очила бошлади. Сизга ростини айтаман, роҳибликка кирганимда кўнглимда садоқат деган нарсадан ном-нишон йўқ эди, мен фақат беғамлик гашгини суриш ва абло таомларни пок-покиза тушириш учунгина ибодат қилардим, бироқ диний китобларни ўқиб ва тинглаш билан кўнглимда садоқат ва муҳаббат ҳисси уйғонди ва донишмандлар билан ҳамсуҳбат бўлгач, садоқат таркидунёчилик қиёфасига эга бўлди. Энди қишлоқма-қишлоқ кезаман ва ўзимдан кўра ило-

жи борича ўзгаларнинг бахтли бўлишини худодан тилайман. Сиз Кошийдан¹ келаяспизми?

У м о н а т: - Йўқ, мен ҳам бир қишлоқдан келаяпман. Суманнинг бир синглиси бор, шунга куёв қидираяпман.

Г а ж о н а н д: - Лекин бу гал куёвни танлашда хато қилманг.

У м о н а т: - Яхши куёвлар-ку тўлиб ётибди, лекин улар учун менда қудрат ҳам бўлиши керак-да. Суман учун мен озмунча югурганмидим?

Г а ж о н а н д: - Муносиб куёв топиш учун сизга қанча пул керак?

У м о н а т: - Бошқа харажатлардан ташқари қалиннинг ўзига минг рупия керак.

Г а ж о н а н д: - Сиз тўйни бошлайверинг. Минг рупияни, худо хоҳласа, мен тўғрилаб бераман. Мана бу либосда мен одамларни осонлик билан аврай оламан. Сезиб турибманки, менинг одамларга кўпроқ фойдам тегиши мумкин. Уч-тўрт кун ичида сиз билан уйингизда учрашамиз.

Қайиқ келди. Иккаласи қайиққа ўтирди. Гажонанд дарҳол қайиқчилар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетди, бироқ Умонат қаттиқ ўйга ботганди. У ўзича Суман ҳаётининг бузилиб кетишига мен сабабчиман деб ўйлаётганди.

28

Пандит Умонат Саданнинг қалин пулини бериб келди. У Шоҳнавийга Гажонанднинг ёрдами ҳақида оғиз очмаган эди. У бу пулларни ўзининг қизлари тўйи учун асраб қўяман деб хархаша қилишидан хавотирда эди. Унинг маслаҳатларини бир чақага олмасди, унинг олдида ҳар бир гапини маъқуллаб туришга мажбур бўлар эди.

У минг рупия билан тўйни ўтказишга келишиб олди. Энди куёвнавкарларни кутиб олишга пулни қаердан топдим, деб боши қотмоқда эди. Яна камда минг рупия керак эди. Бу пулни қаердан топишга ҳеч ақли етмаётганди. Шантани бир тузукроқ хонадонга эрга беришдан умиди йўқ эмасди, қизгина яхши яшайди ва менинг бу ишимдан Гангажалийнинг руҳи шод бўлади деб ўзини ўзи юпатарди.

Охири у тўйга ҳали уч ой бор-ку, деб ўйлади. Агар шу фурсат ичида пулни топа олса, нур устига аъло нур бўларди. Акс ҳолда куёвнавкарлар харажатидан воз кечишга тўғри келади. Бир баҳона топиб, можаро қўзғайди-да, куёвнавкарлар хафа бўлиб, ўзлари жуфтакни ростлаб қолишади. Менинг бир оз обрўйим тўкилса тўкилар, аммо тўйнинг ўтгани қолади ва қизим бемалол яшайверади. Мен бу можарони шундай усталик билан чиқараманки, ҳамма айб куёвнавкарларга тақалади, деб хаёл қиларди у.

Пандит Кришанчандрнинг қамоқдан чиқиб келганига бир ҳафта бўлган эди, лекин ҳалигача тўй хусусида Умонат билан гаплашиб олгани пайт топа олмаётганди. У Кришанчандрнинг олдида боргани уяларди. Кришанчандр бутунлай бошқача бўлиб қолганди. Иллариги босиқ-вазминлиги ўрнини саркашлик эгаллаган ва андиша деган нарсдан асар ҳам қолмаганди. У озиб, ингичка бўлиб қолган бўлса-да, вужуди қандайдир ғайриодатий қувватга тўлганга ўхшарди. Тунги чоқларда дам-бадам чуқур-чуқур хўрсиниб, «Э-воҳ! Э-воҳ!» деб нола қилгани қулоққа чалинарди. Ярим тунда ҳамма ёқни сув қуйгандай сукунат қоплаганда у чорпоясида у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилганча аллақандай кўшиқни хиргойи қила бошларди. У кўзларини бежо ўйнатар, Шоҳнавий кўрқиб унинг олдидан туриб кетарди.

Қиш кунларида деҳқонларнинг хотинлари далада ишлагани чиқиб кетишарди. Кришанчандр ҳам далага йўл оларди ва у ерда хотинларга тегажўқлик қиларди. Қайнатаси ваҳидан у хотинлар билан ҳазил-мазах ўйнашни ўзига эп деб ҳисобларди. Бироқ Кришанчандр ҳазилни зилга айлантириб юборар, хотинларга қон тўла кўзлари билан шунақанги тикилиб қарар эдики, улар уятдан юзларини яшириб олар ва бориб Шоҳнавийга таъна қилар эдилар. Дарҳақиқат, Кришанчандр шаҳвоният ўтида ёнарди.

Амолада ўқимшли одамлар талайгина эди. Кришанчандрнинг улар билан

¹ К о ш и й — ҳозирги Банорас. Ҳиндулар эътиқодича, жаннатнинг эшиги шу ерда эмиш (тарж.).

моши очилмасди. У нукул кечкурунлари паст тоифадаги одамлар билан бирга чилим торггани-тортган эди. Шундай пайтларда даврада ўтирганча ўзининг қамоқхонада кўрган-кечирганларини ҳикоя қилар эди. Оғзидан пештахам сўзлар бир дам аримасди.

Умонат қишлоғидаги ҳурматли кишилардан саналарди, у қайноғасининг бу ярамас қилиқларини кўриб изза тортар ва ишқилиб уни бу ердан тезроқ даф қилгин-да, деб худога илтижо қиларди.

Буниси ҳам майли-я, ҳатто Шантанинг ҳам жондек отасининг олдида ўтиргани юраги қолмаганди. Қишлоқ хотинлари Шоҳнавийга отасининг қилиқларини гапириб ёмонлай бошлаганларида, Шанта қаттиқ эзилиб кетарди. У отасига нима бўлганини ҳеч тушунолмасди. Отаси қандай сипо, оқил, боодоб одам эди. Қандай қилиб бунчалик ўзгариб кетди экан? Кўриниши-ку ўша-ўша, аммо олдинги феъл-атвори қаяққа йўқолди?

Шу тариқа бир ой ўтди. Айнан шу одамнинг қизи турмушга чиқаётганини, у эса парвойи палак ўтирганини кўриб Умонат жигибийрон бўлар, бекорга жон куйдириб менга зарур келибдими деб хафа бўлиб кетар эди. Ўзининг бир жойда ишлаб, уч-тўрт танга топмагани етмагандай, қайтанга ўзига кўшиб буни ҳам йўлдан урмоқда эди Кришанчандр.

29

Бир куни Умонат Кришанчандрнинг шерикларига дўқ уриб деди:

- Эндигитдан нари сенларнинг ўша билан ўтириб чилимхўрлик қилганларингни кўрсам, мендан хафа бўлманлар. Биттама-битта таъзирларингни бераман.

Умонатдан бутун қишлоқ ҳайиқарди. Ҳамтовоқларнинг ўтакалари ёрилди. Эртасига Кришанчандр уларнинг олдига борган эди, бир овоздан шундай дейишди:

- Тақсир, энди сиз бу ерга келманг. Бизни пандит Умонатнинг газабига гирифтор қиласиз. Бир ёмонликка олгудек бўлсалар, ҳеч биримиз омон қолмаймиз.

Кришанчандр газабидан титраганча Умонатнинг олдига келди ва деди:

- Менинг бу ерда туришим сенга ёқмай қолибди, шекилли?

У м о н а т: - Ўз уйингиз, қаерда турсангиз тураверинг. Фақат бир нарсасиз: паст одамлар билан бирга ўтириб, менинг ва авлодимизнинг шаънига иснод келтиришингизни истамайман.

К р и ш а н ч а н д р: - Хўш, ким билан ўтирай? Бу ердаги шунча обрўли одамлардан қайси бири мен билан бирга ўтиришни истайди? Ҳаммаси мендан ҳазар қилади? Мен бунга чидолмайман. Сизнингча, булардан қайси бири фаришга бўлиб қолибди. Ҳаммалари қасамхўр, камбағал-бечораларнинг қонини сўрувчи зулук, ахлоқи бузуқ одамлар. Мен ўзимни улардан паст санамайман. Мен қилмишимга яраша жазоимни олиб келганман, улар эса ҳалигача жон сақлаб юрибди. Мен билан улар ўртамиздаги бор-йўқ фарқ шунда. Улар битта гуноҳини яшириш учун яна юзлаб гуноҳ қилишдан тоймайдилар. Шу жиҳатдан улар мендан кўра юз чандон гуноҳкордир. Осийлар қаршисига бош эгиб боролмайман. Мени шу ҳолатимда ҳам иззат-ҳурмат қиладиган, ўзларини мендан катта олмайдиган, ўзларини сутдан оқ, мусичадан увол кўрсатмайдиган одамлар билан ўтираман. Агар менинг бу ҳаракатимдан обрўйингизга путур етадиган бўлса, мен мажбуран уйингизда туришни истамайман.

У м о н а т: - Худо шоҳид, бу ниятда мен сизни ўша одамлар билан ўтиришдан қайтарганим йўқ. Ўзингизга маълум, мен ҳукумат одамларининг кўпчилиги билан муомала қиламан, сизнинг бу хатти-ҳаракатингиздан улар олдида бошимни кўгаролмай қолаяпман.

К р и ш а н ч а н д р: - Унда ўша одамларга бориб айт, Кришанчандр қанчалик тубан одам бўлмасин, сизлардан ортиқ бўлса бордирки, кам эмас де. Мен ҳам амалдор эдим, амалдорларнинг қанақалигини мен оз-моз бўлса ҳам биламан. Уларнинг барчаси ўғри. Кришанчандр пасткаш, ўғри, каззоб ва осийларнинг насиҳатига муҳтож эмас.

У м о н а т: - Сиз амалдорларни бир пулга олмасиз, аммо менинг тирик-

чилигим айни ўшаларнинг мурувватига боғлиқ. Мен улардан нечук ҳазар қилай? Сиз маҳкама бошлиғи бўлгансиз, бу ердаги маҳкама бошлиғи сизни назорат остига олганини билмайсизми? У сизнинг паст одамлар билан ўтирганингизни кўрса, сиз тўғрингизда маълумот бериши аниқ, сизга қўшилиб мен ҳам тамом бўламан. Бу одамларнинг дўстлиги борми?

К р и ш а н ч а н д р : - Бу ернинг маҳкама бошлиғи ким?

У м о н а т : - Сайид Масъуд Олам.

К р и ш а н ч а н д р : - Э-ҳа, ўша ғаддор, дунёга ўт қўйган, безорими? У менда катта констебл бўлиб ишларди. Бир гал мен уни қамалиб кетишдан сақлаб ҳам қолган эдим. Бир куни олдимга олиб кел, бир адабини бериб қўяйки...

У м о н а т : - Агар шунақа қасд олиш ниятингиз бор экан, илтимос, мени ўзингизга илаштирманг. Сизга-ку ҳеч нарса бўлмайди, эзилганда мен эзилман.

К р и ш а н ч а н д р : - Шунинг учунки, сенинг обрўйинг бор, менинг эса таянадиган ҳеч нарсам йўқ. Дўстим, тилимни қичитиб нима қиласан? Ўзингни диёнатли қилиб кўрсатиб нега кўксингга урасан? Маҳкамадагиларга малайлик қилиб туриб ҳам обрў талашганинг нимаси?

У м о н а т : - Хўп, гуноҳқори осийман, бироқ сизга қилган яхшиликларим жонибидан ҳам сиз бундай гапларни гапирмаслигингиз керак.

К р и ш а н ч а н д р : - Қилган яхшиликларинг шу бўлдики, рўзгорим хонавайрон бўлди. Яхшилик қилганман дейишга уялмайсанми? Сенинг қанақа яхшиликлар қилганингни бу ерда хўп эшитдим. Сен хотинимни ўлдиргансан, қизимни аллақандай безотга қўшиб қўйгансан, иккинчи қизимни чўридай қилиб ишлатаяпсан. Нодон аёлни алдаб, судни баҳона қилиб ҳамма пулни совургансан, охири уни уйингга олиб келиб, чўри қилиб қўйгансан. Тағин яхшилик қилганман деб кекирдагингни чўзасан!

Такаббур одам учун таҳқирланишдан ортиқ жазо бўлмайди. Қилган яхшиликдан миннатдор бўлишмасин, яхшилик қил, сувга ташла қабилида иш тутсин, аммо шу қилган яхшилигидан у олам-жаҳон лаззат олади. Одамлар қанчалик ношукур-а, кўнглидан кечирди Умонат. Мен уни деб қанча муддат судма-суд югурдим, юқори идораларга чопдим, оқловчиларнинг оғини ўтдим, суд ходимларининг ҳар қанақанги найрангларига чидаб бердим. Ёнимдан юз-юзлаб рупияларни совурдим, олган раҳматим шу бўлдики? Уч бирдай одамни йиллаб боқдим, кийинтирдим, Суманнинг тўйи учун ойлаб елиб-югурдим, Шантанинг тенгини топиб бергунча она сугим оғзимга келди, чопавериб оёқларим шилинди, пул ташвишида бош урмаган жойим қолмади, мана, шуларнинг меваси! Ҳа, дунё бевафо деганларича бор экан! Яхшилик қилиб ҳам балога қолиб ўтирибман. - Шуларни ўйлаб унинг кўзлари намланди.

- Оғажон, - деди у синиқ оҳангда, - нимаики қилган бўлсам, яхшиликни ўйлаб қилдим, бирон нарса тамасида бўлсам, худо урсин. Қилган барча ишларим тупроқ билан битта бўлиб кетар экан, бу ҳам худонинг хоҳиши. Мен сизнинг бор буд-шудингизни таладим, еб-ичиб қўйдим, энди нима жазо берсангиз ихтиёрингиз, бошқа нима ҳам дердим.

Бу билан Умонат, бўлар иш бўлди, ўтган ишга салавот, демоқчи эди. Шантанинг тўйини қилиб ўтказиш керак, бироқ шу топда аччиқ устида тағин у ростакан Шантани олиб жўнавормасин – шу ёғидан эҳтиёт бўлиш керак. Шунинг учун заҳрини ютишга мажбур бўлди. Ожиз одамнинг газаби киши юрагида ачиниш ҳиссини туғдиради. Бирон тиланчининг оғзидан сўкиш эшитган обрўли одам жим бўлишдан бошқа тағин нима ҳам қила оларди?

Умонатнинг хайрихоҳлиги Кришанчандрни ҳам тинчлантирди, бироқ иккови ўртасида суҳбат қовушмади. Иккови ҳам ўз жойида ўтирганча хаёл суларди, одатда икки ит талашиб бўлгандан кейин ана шундай юзма-юз ўтириб олади. Умонат, бир гапдан қолиб тўғри иш қилдим, бўлмаса ҳамма балога мен қолиб кетардим, деб ўйларди. Кришанчандр эса, ётган илоннинг бошини қўзғайди, чакки бўлди-да, дея дилидан ўтказаеттанди. Бемаврид қўзиган газабда ухлаб қолган руҳни уйғотишга алоҳида иштиёқ бўлади. Кришанчандрга энди нима қилиш кераклиги аён бўла бошлади. Тўсатдан келган газаб унинг сўник гайратини ҳаракатга келтирди. Кечқурун Кришанчандр Умонатдан сўради:

- Шантанинг тўйи тараддудини кўриб қўйгандирсан, а?

У м о н а т: - Ҳа, Чунардаги пандит Мадансинҳнинг ўғлига бўлишаяпмиз.

К р и ш а н ч а н д р: - У бой одам бўлса керак, қанча қалин сўради?

У м о н а т: - Минг рупия.

К р и ш а н ч а н д р: - Бу ёғига ҳам шунча кетар?

У м о н а т: - Бўлмаса-чи.

Кришанчандр тахта бўлиб қолди.

- Шунча пулни қасрдан оласан?

У м о н а т: - Худо бир йўлга бошлар. Минг рупия қўлимда бор, яна минг рупиянинг иложини қилиш керак, шунинг ташвишидаман.

Кришанчандр овози бутунлай ичига тушиб деди:

- Менинг аҳволимни кўриб турибсан...

Шундай дея унинг кўзларидан ёш доналари думалади.

У м о н а т: - Сиз ташвиш қилманг, ҳаммасини ўзим тўғрилайман.

К р и ш а н ч а н д р: - Бу яхшилигинг худодан қайтади, албатта. Укажон, мендан густохлик ўлди, буни кўнглингга оғир олма. Ҳозир мен ҳушимда эмасман, мана бу аччиқ кўргулик мени девона қилиб қўйди. У менинг бутунлай абжағимни чиқариб ташлади. Мен жонсиз одамман. Бу дўзахга тушиб, агар фаришга ҳам шайтонга айланса, ажабланмайман. Бундай оғир юкни кўтаришга менда куч-мадор қани? Сен жонимга ора кирдинг, мени гирдобдан олиб чиқдинг. Шунча оғир вазифани сенинг гарданингга ташлаб қўйиб, ўзим қўл қовуштириб ўтирсам яхши эмас. Менга ҳам фармойиш бер, бирон ёққа бориб, тўрт танга топиб келишнинг иложини қилай. Эртага Банораста жўнайман. У ерда олдиндан таниш бўлиб қолган бир қанча одамлар бор, лекин уларникида турмоқчи эмасман. Суманнинг уйи қайси маҳаллада?

Умонатнинг ранги қув оқарди. Чунончи деди:

- Тўйгача сиз шу ерда бўлинг. Кейин, майли, қасққа бўлса кетаверинг.

К р и ш а н ч а н д р: - Йўқ, эртага кетмасам бўлмайди, тўйга бир ҳафта қолганида келаман. Уч-тўрт кун Суманникида тураман-да, бирон иш-пиш топиб оламан. Қайси маҳаллада туради?

У м о н а т: - Яхши эсимда йўқ, анчадан бери у томонларга ўтмадим. Шаҳарликларда қўним бўладими? Ҳар куни уй алмаштирадилар. Ким билсин, ҳозир қайси маҳаллада бўлса.

Кечқурун овқат маҳаллада Кришанчандр Шантадан Суманнинг манзилгоҳини сўради. Шанта Умонатнинг ишораларини кўрмади, у манзилгоҳни яхшилаб тушунтириб берди.

30

Шаҳар муниципалитетининг ҳаммаси бўлиб ўн саккиз аъзоси бор эди. Шулардан саккизтаси мусулмон ва ўнгаси ҳинду. Уқимишли аъзолар кўпчиликни ташкил этарди, шунинг учун Падмасинҳ фоҳишаларни шаҳардан ташқарига чиқариб юбориш тўғрисидаги таклифга муниципалитетдагилар дарҳол рози бўлишига шубҳа қилмасди. У барча аъзоларнинг бир-бир олдидан ўтган эди ва улар бу борада унинг дилидаги барча шубҳаларга чек қўйган эдилар, бироқ аъзолар орасида бунга тиш-тирноғи билан қарши турадиган кишилар ҳам йўқ эмасди. Булар катта-катта савдогарлар, бой-бадавлат ва нуфузли одамлар эди. Падмасинҳ, ишқилиб, бошқалар ҳам шуларнинг куткусига учиб кетмаса яхши эди, деган хавотирда ҳам эди. Ҳиндулар ичида мухолиф гуруҳ раҳбари сетҳ Балбҳадрос ва мусулмонларда Ҳожи Ҳошим эди. Бу ҳаракатларга Витҳалдос бош-қош бўлиб юрган пайтларда бу одамлар кўпда унга эътибор беришмаган эди, бироқ Падмасинҳ ва муниципалитетнинг бир қанча аъзолари бу ҳаракатга келиб қўшилгач, сетҳжий билан Ҳожи Ҳошимнинг патагига қурт тушиб қолди. Улар бу муаммо тез орада парламентда кўрилажагидан дарак топишди-ю, иккала раҳнамо ҳам ўз тарафдорларини маҳкам туришга даъват эта бошлади. Биринчи бўлиб Ҳожи соҳиб мусулмон аъзоларини бир жойга тўплади. Ҳожи соҳибнинг халқ орасида обрўси баланд эди ва у шаҳардаги барча мусулмонлар раҳнамоси саналарди. Қолган етти аъзо ичида мавлоно Тиф Али бир масжид мугаваллиси эди. Мунший Абулвафо атир ва ёғ корхонаси эгаси эди. Катта-катта шаҳарларда унинг бир қанча дўконлари бор эди. Мун-

ший Абдуллатиф катта заминдор бой эди, лекин кўпинча шаҳарда турарди. Шеърга қизиқар ва ўзи ҳам яхшигина шоир эди. Шокирбек ва Шариф Ҳасан оқловчи эдилар. Уларнинг ижтимоий фаолиятлари юқори даражага етганди. Саййид Шафқат Али нафақа бошқармаси бошлигининг муовини ва Хон соҳиб Шухратхон машҳур табиб эди. Бу иккала жаноб йигин-издиҳомларда кўнда иштирок этмасди, бироқ улар ҳийла саховатли ва мутафаккир одамлар саналарди. Иккаласи ҳам мутаассиб одамлар эди. Жамоада уларни ҳамма иззату икром қиларди.

Ҳожи Ҳошим деди:

- Ватандошларимизнинг бу янги ўйинларини кўрдингизми? Уларнинг мияларига нимадан келмайди-а! Орқадан келиб пичоқ санчишни булардан ўрганиш керак экан. Мен буларнинг қилиқларидан шунчалик безор бўлганманки, агар уларнинг яхши ниятларига иймон келтиришдан нажот топасан деганларида ҳам шундай қилмаган бўлар эдим.

Абулвафо гапни илиб кетди:

- Лекин энди худонинг фазлу карами билан биз ҳам ўз фойда-зараримизни англаб қолганмиз. Улар бизнинг сафимизни торайтиришга жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилишаяпти. Тавойифларнинг кўпчилиги инсофли, диёнатли хотинлардир, диний урф-одатларга қаттиқ риоя қиладилар. Уларнинг бизга ҳеч қандай зарари тегаётгани йўқ. Савобу гуноҳларга ажру жазо бериш худонинг иши. Бизни фақат уларнинг миқдори қизиқтиради, холос.

Т и ф А л и: - Нима, уларнинг миқдори умумий овоз беришга таъсир қиладиган даражада кўпми?

А б у л в а ф о: - Хоҳ кўп, хоҳ оз бўлсин, барибир, таъсири бўлади. «Ватандошлар»ни қаранг, улар яллагиларгача ўзларига кўшиб олишга ҳаракат қилишаяпти. Ўзи-ку уларнинг соясидан ҳам ҳазар қилишади, уларни молдан ҳам паст кўришади, лекин сиёсий манфаат учун уларни миллат баданининг бир аъзоси қилиб қўйишган. Яллагилар асли ўзи кофирлар қавмига киради. Олиҳожа, посий, бҳарлар¹ ҳам шулар сирасидан. Уларнинг касб-кори ўғрилиқ, қотиллик, йўлпўсарлик. Модомики, уларни ҳинду жамоасидан четлатишга ҳаракат қилинар экан, «Ватандошлар» нечун уларга ҳамкорлик қилишсин? Веда ва Шастрлар²дан ривоятлар замзами қилишгани-қилишган. Бу борада биз улардан сабоқ олишимиз керак.

Саййид Шафқат Али донишмандларга хос оҳангда деди:

- Бу кофирлар қавми учун ҳукумат шаҳарларда алоҳида жойлар ажратиб берган. Уларни полиция назорат остига олган. Мен ишлаган вақтимда уларнинг хатти-ҳаракатлари хусусида қайта-қайта баёнотлар ёзар эдим. Лекин менимча биронта масъул ҳинду ҳукуматнинг бу тadbирига қарши чиқмаганди. Ҳолбуки, менинг назаримда ўғрилиқ, қотиллик каби нарсалар номусфурушлик олдидан ҳеч гап эмас. Дўмра аёли ҳам агар номусфурушлик қилгудай бўлса, ўз жамоасидан ҳайдаб юборилади. Борди-ю, бирон дўмра ё бҳарнинг бисотида бойлик бўлса, у ўзини мана шу ҳусн бозорида бемалол савдо қилавераман деб ўйлайди. Худо бизнинг сиёсий манфаатимиз йўлида бундай зolimликка боришга мажбур бўлишдан ўзи асрасин. Агар мана шу тавойифларнинг художўйлиги туфайлидан Аллоҳ таоло жаннат ато этгудек бўлса, мен дўзахга тушишни афзал билар эдим. Агар уларнинг тамойиллари асосига қурилган салтанат тахтини ол деганларида мен шартта инкор этардим. Уларни на фақат шаҳар марказидан, балки умуман шаҳарнинг ўзидан ҳайдаб чиқариш керак деб ўйлайман.

Ҳаким Шухратхон деди:

- Тақсир, менга қолса уларни Ҳиндистондан чиқариб юборардим, борса-келмас бир оролга олиб бориб ташлардим. Мен кўпинча бу бозор харидорлари билан гаплашиб қоламан. Худонинг ўзи кечирсин-у, аммо бу тавойифлар вабо билан ўлатнинг кони. Вабо икки соатда одамни бир ёқли қилади, ўлат — икки кунда; аммо баъзи худо урган бандалар, жон-жаҳди билан шуларнинг гамида елиб-югурадилар. Мунший Абулвафо уларни жаннат хурлари деб атай-

¹ Паст табақа вакиллари (тарж.).

² Ҳиндуларнинг муқаддас китоблари (тарж.).

ди, аслида уларнинг заҳарли илонлигини тушунмайди. Улар куфр сувлари қайнаб чиқадиган дўзахий булоқнинг ўзи-ку. Уларнинг дастидан қанчалаб яхши хотинлар қон-қон кўз ёши тўкмаяпти. Қанчалаб шариф зотлар уларнинг дастидан хастаю хор бўлмаяпти. Қисматимиз шўрлигини қарангки, кўшлаб тавойифлар ўзларини мусулмон деб атайди.

Шариф Ҳасан деди:

- Ўзларини мусулмон деб айтса, бунинг ҳеч бир ёмонлиги йўқ, ёмон томони шундаки, ислом дини ҳам уларни тўғри йўлга солиш учун ҳаракат қилмаяпти. Фақат жамоадан ҳайдашни билади, холос. Бирон сабаб билан аёл агар гумроҳлик йўлига кириб қолгудек бўлса, ислом ундан абадий юз ўтиради. Ўзимиз яхши биламиз, бизнинг мавлоно соҳибимиз яшил салла ўрайдилар, сочларига оро бериб уларнинг ҳузурига борадилар, уларнинг дастурхонларидан ширин луқмалар тановул қиладилар, хушбўй ичимликларидан нўш этадилар, уларнинг чилимларидан муаттар тутунни буруқсатадилар – ана сизга исломнинг қувватию қудрати. Йўқ, инсон энг аввало ўзидаги бемаъни қилиқларни йўқотсин. Гумроҳ аёллар ҳозир бўлмаса кейин, шаробнинг кайфи тарқалгач, ўз қилмишларидан пушаймон қиладилар, лекин унда кеч бўлади. Бу қилмишлари билан бошқаларни муҳаббат домига илинтиришдан ўзга чоралари қолмайди ва бу давом этиб кетаверади. Агар бу қизларни эл қатори турмушга берилса ва шу тариқа уларга тарбия беришнинг ҳам ўзига яраша бир йўсини топилиб қолса, менинг наздимда, ҳаммаси бўлмаса ҳам, етмиш беш фоиз тавойиф бунга жон-жон деб рози бўларди. Ўзимиз қанчалик гуноҳкор бўлмайлик, барибир фарзандларимизни покахлоқ ва бенуқсон кўришни истаймиз. Тавойифларни шаҳардан ҳайдаб чиқариб, уларни тўғри йўлга солиб бўлмайди. Шу нуқтаи назардан мен қўйилган таклифга қарши эканимни дангал айтишим мумкин. Бироқ сиёсий манфаат нуқтаи назаридан мен бунга қаршилик қилолмайман. Ахлоқий жиҳатдан номақбул бўлса, мен ҳеч бир хатти-ҳаракатни миллий нуқтаи назардан мақбул деб билмайман.

Т и ф А л и: - Тақсир, ўйлаброқ гапиринг. Тағин куфр тамғаси босилиб қолмасин ўзингизга. Ҳозир сиёсий манфаатта зўр берилаяпти, ҳақ ва диёнатни тилга олманг. Агар мударрис бўлсангиз, ҳинду болаларни йиқитинг. Солиқчи бўлсангиз, ҳиндуларнинг илигини сўринг, ҳарбий суд зобити бўлсангиз, ҳиндуларни жазоланг, инспектор бошлиғи бўлсангиз, ҳиндуларни айб-сиз қамоққа тикинг, терговчи бўлсангиз, ҳиндулар устидан ёлгон баёнот беринг. Борди-ю, ўғри бўлсангиз, биронга ҳиндунинг уйини ўмаринг, ҳусну ишқ дардига мубтало бўлсангиз, биронга ҳинду жонинини йўлдан уринг, ўшанда миллатнинг жонкуяри ҳам, миллатнинг дарғаси ҳам, миллатнинг жони ҳам – ҳаммаси ўзингиз бўласиз.

Ҳожи Ҳошим бир нима деб минғирлаб қўйди, мунший Абулвафонинг қовоғи уюлди, Тиғ Алининг тиғи уларнинг дилини яралаганди. Абулвафо бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, Шокир Бек гап қотди:

- Огайни, ҳозир ҳазил-мазах қиладиган вақт эмас. Биз ўз уйимизда ўтириб, бир иш юзасидан дўстона фикрлашаяпмиз. Ўйламай айтган гап битиб турган ишни йўққа чиқаради. Мен тавойифларнинг ҳайдаб чиқарилишини маданият нуқтаи назаридан мутлақо тақиқламоқчи ёки бунинг нотўғри иш деб атамоқчи эмасман. Бирон уй қурмоқчи бўлсангиз, унга забаррав қўйишни мўлжаллаймиз. Агар забаррав бўлмаса, деворлар узоқ чидамайди. Бу тоифани жамиятимизнинг забаррави деб билиш керак, забаррав бинонинг ташқарисидан эмас, кўзга кўринмайдиган ички томонидан қўйилганидек, тавойифларни ҳам шаҳарнинг пурфизо жойидан кўчириб, бирон чеккага олиб бориб жойлаш лозим.

Мунший Абулвафо гапнинг аввалини эшитиб суюнган эди, бироқ хулоса қисми таъбини тирриқ қилди. Ҳожи Ҳошим ҳам ҳафсаласи пир бўлганча ҳалидан-бери чурқ этмай ўтирган Абдуллатифга қаради ва деди:

- Тақсир, сиз ҳам бир нима дейсизми? Ахир кемага тушганнинг жони бир дейдилар.

Абдуллатиф деди:

- Тақсир, камина на иттифоқчиларга дўстман, на мухолифатчиларга. Мен ўртада бўлишни хуш кўраман. Мен ҳалигача ўзимни кўзи очиқ олимманми ё

гафлат уйкусидаги авомманми, билмайман. Ажабтовур кишиларнинг бири боғдан, бири тоғдан қилиб гапирганларини кўриб-эшитиб ўтирибман. Ўзимни туш кўраётгандай ҳис қилаяман. Совун, ун ва ёғ дўконларидан шикоят қилиб оғиз очмайсизлар. Кийим-кечак, идиш-товоқ дўконлари шундоқ гузарда жойлашган, бу тўғрида ҳам чурқ этмайсизлар. Хўш, сизнингча, гўзалларнинг қадри шу дўконларчалик эмасми? Уларни аллақандай тангу тор кўчаларга олиб бориб тиқиш зарурми? Сарви гуллар барқ урган боғда булбулларнинг ёқимли чаҳ-чаҳлари қаёқдаю тиконзор-чангалзорда зоғу зағизғонларнинг қағиллашлари қаёқда? Мен бу таклифга тиш-тирноним билан қаршиман. Ҳатто бу тўғрида гапиришни ҳам ўзимга эп билмайман.

Ҳожи Ҳошим қулимсиради, Абулвафонинг кўзлари севинчдан чақнаб кетди. Бошқа жаноблар маънодор жилмайишганча бу ноғанинги сўзларига жим қулоқ солиб туришди, бироқ Тиг Али чидаб туролмади ва кескин оҳангда деди:

- Хўш, ғарибпарвар, кейинги йиғинда муниципалитет гузарининг қоқ ўртасидан янги фоҳишахона қуриб берсин, гузарга айланиб келган ҳазратлар бирров кириб, муродларини ҳосил, кўнгилларини чоқ қилиб кетсинлар, деган таклифни қўйилса, қалай бўларкин? Менимча, бундай таклифни қўллаб-қувватловчилар кўшлар топилса керак? Бу таклиф киритувчининг номи оғизга тушса керак? У ўлганидан кейин мазори қадамжога айланиб, ўзи ҳам ётган лаҳадида айшу ишрат лаззатидан баҳраманд бўлса керак?

Мунший Абдуллатиф шолғомдай қизариб кетди. Гапнинг катталашиб кетаётганини кўриб Ҳожи Ҳошим деди:

- Шу пайтгача мен учун ҳам бир гап-да, деб эшитиб келар эдим, лекин бугун маълум бўлдики, турган-битгани ваҳм экан. Яқингинада барчамиз ислом дини фарзларини адо этиш, мусулмон маҳкумларга тасалли бериш тўғрисидаги таклифларни кўтариб чиққан эдингиз, агар эсимни еб қўймаган бўлсам, айнан сизлар ана шундай қулай имкониятдан фойдаланиб қолаётган эдингизлар. Лекин бугун бутунлай тўнни тескари кийиб олганга ўхшайсизлар. Майли, талабларингиз ўзингизга буюрсин, каминанинг бунақа нарсаларга ақли етавермайди. Менинг ҳаётдан чиқарган хулосам шулки, «Ватандошлар»нинг ҳеч бир таклифини қўллаб-қувватламайман, чунки бундан ўзимга тирноқча наф келишига кўзим етмайди.

Абулвафо деди:

- Олийшоҳ, тунда офтоб чиқишига ишонарман, бироқ ҳиндулардан яхшилиқ чиқишига икки дунёда ҳам ишонмайман.

Саййид Шафқат Али деди:

- Ҳожи соҳиб, сиз бизни замонасозлик қилаяпти, мақсади-маслаги йўқ деб айтиб, чакки қилдингиз. Бизнинг мақсадимиз илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам ўшандай, бу ҳам бўлса исломий тартиб-интизомни мустаҳкамлаш ва ҳар қандай йўл билан миллатимиз равнақига ҳисса қўшиш. Борди-ю, бизнинг фойдамизга «Ватандошлар» зарар кўрадиган бўлса, биз бунга бир нарса деёлмаймиз. Бироқ қўйилган таклифдан улар билан бирга биз ҳам тепша-тенг фойда кўрадиган бўлсак, биз бунга қандай қилиб қаршилиқ кўрсатайлик? Биз қаршилиққа қаршилиқ билан жавоб бера олмаймиз.

Тун яримлаб қоланди. Маслаҳат тугади. Бу мулоқотдан деярли ҳеч гап чиқмади. Жамоа уйдан қайси тарафни қўллаш фикри билан чиқиб келган бўлса, ўша тарафда қолаверди. Ўзининг галаба қилишига тўлиқ ишонган Ҳожи Ҳошимнинг попути анча пасайиб қолди.

31

Мусулмонлар машваратида барча бир овоздан таклифга қарши чиққанини эшитиб, ҳиндуларнинг қулоғи динг бўлди. Уларнинг мусулмонлардан қилган умидлари пучга чиқди. Ҳиндулар ҳаммаси бўлиб ўн киши эди. Сетҳ Балбҳадрадас бошлиқ эди. Доктор Шиёмачаран унинг муовини. Лола Чимманлабл ва Динанат Тиварий савдогарлар раҳбари эдилар. Падмасинҳ билан Рустамога оқловчи эди. Рамешдат коллеж ўқитувчиси, лола Бҳагатром солиқчи, Прабҳакар Рао ҳиндий тилидаги «Жагат» («Дунё») газетасининг муҳаррири ва Кун-

вар Анируддх Баҳодирсинх вилоятдаги энг катта заминдор эди. Гузардаги дўконларнинг аксарияти Балбҳадрдос билан Чимманлаблга қарар эди. Резаворфурушлар бозоридаги талай уйлар Динанатнинг ихтиёрида эди, бу учала жаноб ушбу таклифга қарши турарди. Лола Бҳагатром ўзининг барча ишларини Чимманлаблнинг ёрдами билан юритарди. Шунинг учун у ҳам Чимманлаблнинг тарафини олмай иложи йўқ эди. Прабҳакар Рао, Рамешдатт, Рустамога ва Падмасинх таклифни қўлаб-қўлтиқлар эдилар. Доктор Шийемачаран ва Кунвар соҳиб ҳали бир қарорга келганларича йўқ. Ҳар икки томон ана шу иккаласининг оғзига қараб турарди. Ҳар икки томоннинг энгиш-енгилиши шу икки одамга боғлиқ эди. Падмасинх ҳали тўйдан қайтиб келганича йўқ эди. Балбҳадрдос ана шу имкониятдан фойдаланиб қолиш учун барча ҳинду аъзоларини ўзининг шоҳона қилиб безатилган шийпонига тўплади. Бундан кўзланган асосий мақсад доктор соҳиб билан Кунвар соҳибни ўз томонига оёдириб олиш эди. Прабҳакар Рао мусулмонларни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди, чунончи, улар бу таклифнинг олға сурилиши ҳиндулар ва мусулмонлар ўртасига ихтилоф солишдан бошқа нарса эмас, дея Прабҳакар Раони ҳам ўзлари томон оёдириб олмоқчи эдилар.

Динанат Тиварий деди:

- Мусулмон биродарларимиз бу борада жуда бағрикенглик қилиб юбордилар, лекин бунинг тагида зўр бир сир бор. Улар «бир сафда икки йўлдан» қабилтида иш олиб бормоқдалар. Бир томондан жамиятни тўғри йўлга соламиз деб яхши ном чиқаришаяпти, иккинчи томондан ҳиндуларга зарба бериш учун бундан яхши баҳона йўқ. Бундай қулай пайтни улар ҳечам қўлдан бой бермайдилар.

Ч и м м а н л а б л: - Менинг сиёсат билан тирноқча ишим йўқ, сиёсатга яқин йўламайман ҳам. Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим, деганларидек, мусулмон биродарларимиз гирибонимиздан маҳкам бўғиб олишган. Резаворфурушлар бозори ва гузардаги қўлаб хонадонлар ҳиндулардир, борди-ю муниципалитет бунга розилик билдиргудек бўлса, ҳиндулар ер билан яксон бўлади. Пайт пойлаб туриб зарба беришда мусулмонларнинг олдига тушадигани топишмайди. Ахир яқингинада фоиз баҳонаси билан ҳиндулар устига юриш ҳам қилган эдилар. Бундан бир иш чиқаролмагач, энди бу янги йўлни ўйлаб топишибди. Алам қиладиган жойи шундаки, айрим ҳинду биродарларимиз ҳам ўшаларнинг ноғорасига ўйнаяпти. Бу қилиқлари билан ўз қавмларига қанчалик зарар етказётганларини билишмаяпти-да.

Маҳаллий кўмитада фоиз олиш таклифи кўтарилганда Прабҳакар Рао бунга қаттиқ қаршилик кўрсатганди. Чимманлабл шунга таъкидлаб ва ҳозирги мавқеи нуқтаи назардан таҳлил этиб туриб Прабҳакар Раони қаршилик кўрсатишга ундади. Прабҳакар Рао мени булар браҳмапарастлик тузоғига илингирмоқчилар, бир амаллаб мени кутқаринг, дегандек ялинганнамо Рустамогага қаради. Рустамога дангалчи, ҳеч нарсдан тап тортмайдиган одам эди. У Чимманлаблга жавоб бериш учун ўрнидан турди ва деди:

- Бир ижтимоий масалага ҳинду-мусулмон тусини бераётганингизни кўриб хафа бўлиб кетаяпман. Фоиз муаммосига ҳам худди шундай тус берилган эди. Бундай миллий мавзуларни муаммо қилиб ҳинду судхўрлари оз-моз фойда кўрар, лекин бундан миллийликка шундай зарар етадики, уни тасаввур қилиш қийин. Шу нарса равшанки, бу таклиф маъқулланган тақдирда ҳинду судхўрлари қаттиқ зарар кўради, лекин мусулмонларга ҳам бунинг таъсири урмай қолмайди. Гузар ва Резаворфурушлар бозорида мусулмонларнинг дўконлари оз эмас. Қаршилик кўрсатамизми ё маъқуллаймизми, бундан қатъи назар, мусулмон биродарларимизнинг нияти поклигидан кўз юммаслигимиз лозим. Улар бу борада қандай қарорга келишган бўлишса, жамоат фаровонлигини ўйлаб шундай қилишган. Борди-ю, бундан ҳиндулар кўпроқ зарар кўрадиган бўлса, бу бошқа гап. Аминманки, мусулмонлар бундан ҳам кўпроқ зарар кўрадилар, лекин шунда ҳам улар ўз қарорларидан қайтмайдилар. Агар сиз чин юракдан бу таклифнинг жамиятдаги иллатларни бартараф этиш учун кўтарилаётганига ишонсангиз, унда қанчалик моддий зарар кўрсангиз ҳам, бу таклифга қўшилишингиз учун сизларга ҳеч нарса монелик қилмаслиги керак. Покланиш олдидан бойликнинг ҳеч қандай аҳамияти бўлмаслиги керак.

Прабҳакар Рао энгил нафас олди.

- Ҳа, - деди у, - мен ҳам шуни айтмоқчи эдим, агар озгина моддий зарар қўришдан бир иллат йўқолар экан, биз бунга дарҳол рози бўлишимиз керак. Ўзингиз биласиз, Хитой билан афъюн савдосидан ҳукуматимиз қанчалик кўп фойда олаётганди. Ўн саккиз курурлан¹ ҳам кўпроқ эди, чамамда. Лекин Хитойда афъюн истеъмол қилишдек иллатни йўқотиш учун ҳукумат бундай даҳшатли зарарни кўтаришда ҳам орқа-олдига қараб ўтирмади.

Кунвар Анируддҳсинҳ Прабҳакар Рао томонга қараб сўради:

- Жаноб, сиз ўз рўзномангиз таҳририга қаттиқ берилиб кетибсиз, ҳаётдаги фойда-зарарни англашга вақтингиз ҳам бўлмаса керак? Лекин биздек калтабинлар учун биронта кўнгилочар нарса бўлмаса бўлмайди-да. Кечқурунлари човган ўйини билан вақт ўтказамиз, тушда уйқуни урамиз, эрталаблари зобитлар билан гап сотишамиз ёки от ўйнатиб кунимиз ўтади. Лекин кун ботишдан ярим тунгача нима қиламиз? Сиз ҳозир фоҳишаларни шаҳардан ташқарига чиқариб юбориш таклифини кўтариб чиқаяпсиз, эртага эса муниципалитетнинг розилигисиз ҳеч ким ўйин-кулги, куй-кўшиқ қилишга ҳадди сиемаса, унда яшашимизнинг ҳам кераги бўлмай қолади-ку?

Прабҳакар Рао деди:

- Чавгон ва ўйин-кулгидан бошқа эрмак қуриб кетибдими? Китоб ўқинг.

К у н в а р: - Бизларга китоб ўқиш ман этилган. Китоб ўқишимизга ҳожат ҳам йўқ. Ҳаётимизни мазмундор ўтказишимиз учун нимадир зарурлигини жуда яхши билиб олганмиз. Биз фарангча ва испанча ўйинларни биламиз, сиз бу нарсаларни эшитмаган бўлсангиз ҳам керак. Пианинода ўтириб, бир куй чалишга тушсам, Моцарт ҳам хижолатдан ер чизиб қолади. Инглизча расму одатларни бўлса сув қилиб ичиб юборганмиз. Солю нима, квартет нима – ҳаммасидан хабаримиз бор. Китобни ҳам беармон ўқиганмиз. Уйимиздаги жовонжовон китобларни кўрмаганмисиз? Лекин бу китобларга мумкамиздан кетмаймиз. Сизнинг бу таклифингиздан ёрилиб ўласа, ажаб эмас.

Кунвар соҳибнинг мазах ва киноя тўла сўзлари ҳар иккала тарафни келиштириб қўйди.

Доктор Шиёмачаран Кунвар соҳибга қараб деди:

- Мен бу хусусда қўмитадан сўраб қўрмоқчиман. То ҳукумат бунга жавоб бермагунча, мен сизларга аниқ бир нарса айтолмайман.

Шундай деб доктор ўз саволларини ўқиб эшиттирди.

Рамешдатт деди:

- Бу саволларга ҳукумат ҳеч қачон жавоб бермайди.

Д о к т о р: - Жавоб берадими, йўқми, лекин савол берилган бўлади. Бундан бошқа нима ҳам қила олар эдик – зоримиз бор, зўримиз йўқ.

Сетҳ Балбҳадрдоснинг галаба қилишга шубҳаси қолмаганди. Доктор соҳибдан ташқари ўн етти аъзодан тўққизтаси унинг тарафида эди. Йигин раҳбари ҳукуфта кўра у ҳозирча бетараф тура оларди. У таклифдаги барча масалаларни батафсил тушунтириб бераркан, хулоса қилиб шундай деди:

- Оммавий чиқишга мен ишонмайман. Фикримча, жамият ўзига керакли ислохотни ўзи ўтказаверади. Чет элга саёҳат, ирқчилик, емак-ичмакдаги бемаъни тақиқлар – ҳаммаси вақти-соатига қараб амал қилаверади. Бу борада жамиятни ўз ҳолига қўйиб беришни маъқул кўраман. Халқ бир овоздан, фоҳишаларни гузарда кўришга тоқатимиз йўқ, деб айтса бу гапга кулоқ осмай-диган одам топилаармикан?

Охирида Сетҳжий ўзи ҳам мутаассир бўлган оҳангда шундай деди:

- Биз ўз кўшиғимиздан фахрланамиз. Италия ёки фаранг кўшиғини яхши биладиган кимса ҳам ҳиндча кўшиқнинг оҳанги, лаззати ва роҳатбахш муסיқийлигидан баҳра олмай иложи йўқ. Бироқ офат кўшиғидан худонинг ўзи асрасин-да! Баъзи ислохотчилар иллизини кавлаб топишга азму қарор қилган муассаса мана шу муқаддас, жаннатий оҳангнинг шайдоси бўлиб қолган. Бу муассасани барбод этиб, сиз ўз ота-боболаримизнинг бебаҳо меросини шафқатсизларча оёғости қилмоқчимисиз? Миллий ва диний тажрибаларимизнинг сақланиб қолишида аслида ҳозирги кўшиқларимизнинг ҳиссаси катта эканлигини биласизми? Акс ҳолда бутунги кунда Рам, Кришна ва Шива номла-

¹ К у р у р , к а р о р – 10 млн. рупия.

ридан асар ҳам қолмаган бўларди! Энг кучли душманларимиз ҳам дилимиздаги миллийлик туйғусини йўқ қилиш учун бундан-да яхшироқ йўлини тополмаган бўларди. Мен фоҳишаларнинг жамиятга ҳеч қандай зарари тегмайди демуқчи эмасман, ақли расо одам бундай дейишга асло журъат қилолмаган бўларди. Бироқ касални жим қараб туриш билан эмас, малҳам қўйиш билан даволанади. Ҳеч бир иллатга гина-кудурат ё зулм қилиш йўли билан барҳам бериб бўлмайди. Уни билим, ўқиш ва шафқат билан йўқотиш мумкин. Жаннатга дохил бўлиш учун тайёр йўл йўқ. Риёзат ва заҳмат чекишга тўғри келади. Биронта авлиёнинг дуоси билан жаннатга шалоп этиб тушаман деб ўйлаган одам қанчалик кулгига қолса, гузардаги фоҳишаларни ҳайдаб чиқариш билан Ҳиндистондаги барча ғам-андух, қашшоқлик барҳам топиб, фаровонлик куёши чарақлаб чиқади, деб ишонган одам ҳам ундан кам кулгига қолмайди.

32

Уйқучи одам кимнингдир чақирганини эшитиб уйғонади, бироқ у ён-бу ёнга қараб, яна уйқуни ураверади, шунга ўхшаб пандит Кришанчандр ғазабдан тушгандан кейин ўз бурчини унутиб қўйди. Бу ерда турсам, Умонатнинг бир жойи камайиб қолармиди, деб ўйларди. Есам, бир бурда қора нонини ейман, бўлмаса у ҳам йўқ. Лекин ўша кундан бошлаб у паст табақа одамлар билан ўтириб бўза ичишини ташлади. Шугина нарса учун саёқ итдай изғиб юриш унга ноқулай туюлди. Энди у кўпинча айвонда ўтирар ва рўпарадан ўтадиган аёлларга суқ билан тикилар эди. У Умонатнинг ҳар бир гапини маъқул деб турар эди. Олдига нима келса паққос туширар, бироқ қорни оч бўлса ҳам ҳеч нарса сўрамасди. Умонатга гап уқдирмоқчи бўлганда ҳам фақат тилғ-ламалик қилиш учунгина гапирарди. У юракдан адоий тамом бўлган эди.

Умонат Шантанинг тўйи ҳақида гап очгудек бўлса, у гоят соддадиллик билан дерди:

- Укажон, кўнглинг қандай хоҳласа, шундай қилавер, унинг эгаси сенсан.

Унинг пули кетаяптими, демак, ҳаммаси у ўйлагандек бўлиши керак-да, деган ўй билан ўзига-ўзи тасалли берарди Кришанчандр.

Лекин Умонат қайноғасининг аччиқ сўзларини қандай унутсин. Ярага малҳам қўйилса, бир зум оғриғи босилади, бироқ яна иситма азоб бера бошлайди. Кришанчандр Умонатни аяб ўтирмади, юрактешир гаплар билан роса ўсал қилиб ташлади. Етиши олдидан Шоҳнавий ундан сўради:

- Лолажий сизга нега бақираётувдилар?

Умонат кўзларини пирпиратиб деди:

- Ваъз ўқийётувди. Уни хонавайрон қилганмишман, хотинини мен ўлдирганмишман, бир ўғлини қудуққа ташлаб, иккинчисига кун бермаётганмишман...

- Оғзингизда тилингиз йўқмиди? Айтмайсизми, уларга кўзим учиб турибдимми, деб? Борадиган жойи йўқ, қайси эшикка киришини билмай юрувдику. Ким ҳам сиздирарди уларни? Бу ердагилар номусдан ўлсин-да, оқибати — мана! Қанча маҳкамада ишлади, лекин хотини бир қути синдурнинг¹ тенгини қилдимми? Агар менинг олдимда гапирганида шунақанги бошлаб ташлардимки, онадан қайта туққандек бўларди ўзиям. Икки бирдай бўй етган қизини елкамизга миндириб қўйибди, тагин гапиришга қандай оғзи борди? Шуларни деб бор-йўғимиздан ажрадик, бунга айтган раҳматими? Энди сўққа бошини олиб нега жўнаб кетмаяпти? Янги тушпан келиндай ўтириб олгани-чи!

- Ўзи ҳам кетмоқчи бўлаяпти. Суманнинг қаерда туришини сўраётувди.

- Энди қизига бориб осилмоқчимми? Вой шарманда-а!

- Йўғ-е, ундай қилмас-ов, бир-икки кун турса керак.

- Нималар деяпсиз? Бундан ҳар нарса келади. Дийдаси қотиб бўлган, бориб этиб олади. Лекин кўрамиз, у ерга бир кун сифармикин.

Шу пайтгача Умонат Суманнинг бузуқ йўлга кириб кетганини Шоҳнавийдан сир тугиб келарди. Хотинларнинг ичида гап ётмаслигини у яхши би-

¹ С и н д у р — аёллар соч фарқига сурадиган қизил бўёқ (тарж.).

ларди. Бирдамас-бирда оғзидан гуллаб қўяди-да, бу гапни овоза қилиб юборади. Хотинининг мулойим гапларидан ийиб кетган пайтларда Суман воқеасини айтиб юборишига бир баҳя қоларди. Юраги тошиб кетарди, лекин натижасини ўйлаб, тил тишлаб қоларди. Бугунги Кришанчандрнинг ноинсофлиги ва хотинининг ҳамдардлик билан айтган гаплари Умонатнинг дилидаги барча шубҳани тарқатиб юборди, ичидаги гапларни ортиқ тутиб туролмади. Қувурга тиқилиб қолган буюм ичқаридаги сув забтидан ташқарига отилиб чиққани каби у Шоҳнавийга ҳамма гапни бирваракай айтиб солди. Ярим кечаси уйкуси очилиб, у нима қилиб қўйганини шунда англади, бироқ гишт қолипдан кўчган эди. Тўғри, Шоҳнавий ҳеч кимга айтмайман деб эрига сўз берганди, бироқ худди юрагидан бир зилдай тош босиб тургандек туюлмоқда эди. Қўли ҳеч ишга бормай қўйди. Қаёқдан ҳам менга шу гапни айта қолди-я, деб эридан ёзғурарди. У Суманни ёмон кўрмади, ундан жаҳли чиқмади, фақат кези келганда шартта юзига солишга, инсон юрагини синашга баҳона топилганди. Аёлнинг аёлга қарши хусумати учун жуда бошга далолат қўлга кирганди. Шоҳнавий бундай лаззатдан баҳраманд бўлишни узоқ чўзиб ўтирмади. Бунинг иложи ҳам йўқ эди. Уйидаги икир-чикирларни унга оқизмай-томизмай айтиб берадиган уч-тўртга вафодор хотиндан, албатта эҳтиёт бўлмаса бўлмайди, уларга сир бой бериш яхши эмас. Лекин бошқа жиҳатдан хотинларнинг бу нарсани қанчалик маломат қилишларини билиш унга сира тинчлик бермай қўйди. Шоҳнавий бир неча кунгача тишини-тишига босиб юрди.

Бир куни Күбер пандитнинг хотини Субҳажий келиб, Шоҳнавийга деди:

- Келинжон, бугун ойнинг ўн биринчи куни, Гангага гусл қилгани бормаймизми?

Субҳажий Шоҳнавийни ўзига жуда яқин оларди. Шоҳнавий деди:

- Борардим-у, лекин уйимда бир асроил ўтирибди, унинг дастидан бир қадам жиллолмайман.

С у б ҳ а ж и й: - Келинжон, бунинг нимасини айтай сизга? Билмадим, агар эримнинг қулоғига бориб етса, бошини чўрт узиб ташласа керак. Кеча катта қизимга оғзини карракдек очиб, худо билсин, нималар демабди. Бугун иккаласини қулуқ тепасида ҳиринглашиб турганини кўрдим. Келин, сиздан яшириб нима қиламан? Бирон гап бўлса, элда шармандамиз чиқади-ку. Қари одамга шу нарса эпми? Қизим Сумандан нари борса бир ё икки ёш каттадир. Боши очиқ бўлса ҳам гўрга эди, ахир унинг ҳам қизи бўлади-ку. Шуни ҳам ўйламайди. Эрим билиб қолса, нақ чавақлаб ташлайди. Менга қаранг, бир амаллаб бир четга чақириб, унга тушунтириб қўймасангиз бўлмайди.

Энди Шоҳнавий ҳам чидаб туролмади. У Суманнинг барча қилиқларини биттага ўнтани қўшиб Субҳажийга ҳикоя қилиб берди. Биров бизга сирини айтса, биз ҳам ундан ўз сиримизни яшириб ўтирмаймиз.

Эртасигаёқ Күбер соҳиб қизини қайнотасиникига жўнатиб юборди ва бу ҳақорат учун ўч олмай қўймайман деб кўнглига тутиб қўйди.

33

Саданнинг тўй куни ҳам етиб келди. Чунардан куёвнавкарлар Амолага қараб йўл олди. Тўйга қандай тарадудлар кўрилганини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Бошқа тўйлар қандай бўлса, бу ҳам ўшандай тўйлардан бири эди. Қашшоқлик ва камчиликлар манаман деб турган гоят ачинарли бир манзара намоён эди. Тахтиравонларга зардўзи пардалар ташлаб қўйилган бўлса-да, аммо ҳаммолларнинг минг ямоқ энгил-бошлари қопдай шалвираб турарди. Зарҳал ва кумушранг дасталар ҳаммолларнинг бесўнақай кўлларига ҳеч ҳам ярашмаётганди.

Амола бу ердан ўн кўсча¹ келарди. Йўлда бир дарё бор эди. Куёвнавкарлар қайиқларга тушишди. Қайиқчилар билан кира ҳақини таллашиб, бир соатча вақт ўтиб кетди, охири улар аллақадердан бир нечта қайиқни олиб келишди. Мадансинҳ асабийлашиб деди:

- Агар қишлоғимизда бўлганларингда, ҳаммаларингнинг адабингларни бериб қўярдим-а, садқайи одам кетинглар-е!

¹ К ў с – бир чақиримча келадиган масофа (тарж.).

Лекин Падмасинҳ қайиқчиларнинг ўжарликларидан ўзича хурсанд эди. Унга қайиқчиларнинг оққўнгиллиги хуш ёқарди.

Кечга яқин қуёвнавкарлар Амолага етиб келди. Падмасинҳнинг одамлари у ерда аллақачон чодир тикиб қўйишганди. Мўъжаз ўтовлар ҳам қад тиклаганди. Чодир фонуслар, минг шамли чироқлар ва кўвачалар билан безатилган. Кўрпа-ёстиқлар, рўжаю чимилдиқлар, пардозлик буюмлари солинадиган халталар — барча-барчаси жой-жойида эди. Уйинчиларнинг бир нечта тўши келди деб олдиндан шов-шув тарқалган эди-да.

Келин-куёвлар ҳовли салони расмини адо этишди. Умонат елкасига белбоғини ташлаганча қуёвнавкарларни кутиб оларди. Қишлоқ аёллари айвонда ёр-ёр айтишарди. Йигитлар уларнинг ичида энг чиройлисини кўришга ҳаракат қиларди. Аёллар ҳам жилмайиб-жилмайиб, нигоҳлари билан уларнинг юракларига тиг тортмоқда эди. Шоҳнавийнинг ичи чироқ ёқса ёримасди, бу уй ўзимнинг қизим Чандрга қолганда қандай яхши бўларди деб ўйлаётганди. Субҳажий эса қизнинг онаси кимлигини билишга ошиқарди. Кришанчандр Саданнинг хоки-пойини олар экан, ўзича бу қанақа расм бўлди, дея ичидан ҳайрон бўлаётганди. Мадансинҳ лагандаги пул қанча эканлигини билиш учун иккала кўзини ўша ёқдан олмасди.

Келин-куёв саҳна томонга қараб йўл олди. Овқат тортила бошлади. Ҳамма ёқ қий-чув бўлиб кетди. Биров менга сариёғ кам тегди деса, бошқаси чавати беришмади деб нолирди. Лола Байжинат шароб қани деб ҳаммани қисти-бас-тига олмақда эди.

Нарсалар улашиб бўлишгач, одамлар таппи ёқишди ва қозон осишди. Тутундан газ чироқлар хира тортиб кетди.

Садан маснад (кўрпача) тўшаб ўтириб олганди. Кўз очиб-юмгунча саҳна ҳам безатибди. Кошийдан келган машшоғу хонандалар «Тўйлар муборак» куйини бошлаб юборишди.

Юзлаб одамлар чодир атрофида тик турарди. Мирзойи кийган, бошига салла ўраган бир қанча одам шундоқ ўтирарди. Одамлар бир-бирдан «ўйинчилар қани?» деб сўрарди. Баъзилар бу саҳнага, баъзилар нариги саҳнага кўз солар ва ўйинчиси йўқ қанақа тўй бўлди, хасислик ҳам эви билан-да, деб маломат қиларди. Бўлмаса бунақа ҳайҳотдай чодир тикишнинг нима ҳожати бор эди? Мадансинҳ уларнинг гапини эшитиб, Падмасинҳдан жиғибийрон бўлмоқда эди, Падмасинҳ азбаройи хижолат чекканидан ва кўрққанидан унинг олдига келолмаётганди.

Бир вақт одамлар чодирга тош ота бошлади. Лола Байжинат ирғиб туриб саҳнага қочиб ўтди. Баъзи одамлар тўполончиларни бўралаб сўка кетди. Ҳамма ёқ алғов-далғов бўлиб кетди. Биров у ёққа қочди, биров бу ёққа, кимдир тўхтовсиз сўкинар, яна кимдир муштлашмоқчи бўлиб чоеланарди. Шу пайт сочи олинган, башарасига кул сурган девқомат бир одам қўлида уч шохли найза ушлаганча саҳна олдида пайдо бўлди. Кўзлари чироқдай ёнар, башараси газабдан қип-қизил бўлиб кетганди. Ҳамма бирдан жим бўлди. Одамлар кўзларини катта-катта очганча ўша кишига қарай бошлади. Бу дарвеш ким бўлди экан? Қаёқдан келиб қолди экан?

Дарвеш уч шохли найзасини баланд кўтарди ва киноя оҳангида гапира бошлади:

- Бу қандай гап! Уйинчилар йўқ, биронта фоҳиша йўқ, сатта мулла одамлар мунгайиб ўтиришса-я! «Тўйлар муборак» кўшиғига бало борми? Ким эшитди уни? Ҳамма фоҳишаларнинг рақсини томоша қилсам дейди. Рақс кўрсатсанг кўрсатдинг, бўлмаса бошинг кетади! Келинлар, мен рақс тушиб берман. Илоҳларнинг рақсини томоша қилишни хоҳлайсизларми? Ана қаранлар, рўпарадаги дарахт япроқларида кумушдек ой нурлари қанақанги рақс тушаяпти! Ана, кўлдаги нилуфар гули узра сув томчилари қанақанги рақс тушаяпти! Ўрмонга бориб қаранлар-а, думини ёйиб товус қанақанги рақс тушаяпти! Хўш, илоҳларнинг бу рақслари ёқмайдами? Бўпти, бўлмаса шайтонларнинг рақсини кўрсатаман. Ғариб кўшчилар заминдорнинг оёғини ўпиб қанақанги рақс тушаяпти. Қариндош-уруғларимизнинг етим болалари очликдан силласи қуриб қанақанги рақс тушмоқда! Ўз уйингизга разм солиб қаранг-

лар-а, тул қолган оналарнинг ғам-андух ёшларига тўла кўзлари қанақанги рақс тушмоқда! Бутун олам рақсхонага айланган. Унда ҳар бир одам ўз рақсини ижро этмоқда. Хўш, кўзларингиз бу рақсларни кўрмайдими? Мана, мен сизларга Шанкарнинг «Тандав» рақсини ижро этиб бераман. Бироқ сизлар бу рақсни кўришдан ожизсизлар. Сизларнинг шаҳватпараст нигоҳларингиз бу рақсининг мазасини қаёқдан ҳам билсин! Ҳой жаҳолат бандалари! Ҳой шаҳват малайлари! Рақс деган сўзни тилга олишдан ҳаё қилмайсизлар! Агар омонлик истасанглар, бу одатни тарк этинглар! Шаҳватдан ҳазар қилинглар! Фоҳишаларга бўлган ҳавасингизни тийинглар!

Ҳамма қамир этмай ўтирган кўйи дарвешнинг сеҳрли овозига қулоқ солар экан, шу аснода дарвеш кўздан ғойиб бўлди ва қаршидаги дарахт ортидан унинг ёқимли овозда айтаётган ашуласи қулоққа чалина бошлади. Бора-бора ашула ҳам қоронғилик кўйига сингиб кетди, гўё тун кўйнида ғам кemasи сокин денгиз қаьрига ғарқ бўлгандек! Гўё қиморбозлар тўдаси миршаблар бошлигини кўриб, бирдан жим бўлиб қолгандек. Биров ерда сочилиб ётган пул ва тангаларни териб олар, биров бўғирсоқларни пинжига жойлар эди, гўё дарвешнинг тўсатдан пайдо бўлиши, унинг ҳаяжонли ва ибратли насиҳатлари одамларни ногаҳоний бало-қазолар даҳшатидан халос қилгандек эди. Тўполон кўтарган ўн-ўн беш одам индамай уйлари томон жуфтакни ростлаб қолди, даврада ўтирганлар ва бу ерга келиб маза қилиб кўшиқ эшитамиз деганлар эса қилмишларидан пушаймон қилмоқда, атганг дея пешоналарига урмоқда эдилар. Баъзи солдадил одамлар дарвешнинг орқасидан чопишди, бироқ дарвешдан ном-нишон йўқ эди.

Пандит Мадансинҳ ўз ўтовчасида ўтирганча тақинчоқлару сарполарни бир-бир кўздан кечираётган эдики, мушший Байжинат югуриб келиб қолди ва деди:

- Биродар, расво бўлдик, тўйимиз азага айланди.

Мадансинҳ чўчиб сўради:

- Хўш, нима бўлди? Бирон кор-ҳол бўлдимиз?

- Ҳа, ҳозир шу қишлоқлик бир одам олдимига келди, у бу ердагиларнинг шунақанги бир сирини очиб солдики, сал бўлмаса ўзимдан кетаёзим.

- Нима, қуда бўлмишлар паст табақадан эканми?

- Паст табақадан эмас-у, аммо ишлар чатоқ. Қизнинг отаси яқинда қамоқхонадан чиққан экан, қизнинг бир опаси фоҳиша бўлиб кетган экан. Резаворфурушлар бозоридаги Суманбой бор-ку, ўша шу қизнинг туққан опаси экан.

Мадансинҳ ўзини дарахтдан йиқилиб тушгандек ҳис қилди. Кўзларини пир-пиратиб деди:

- Ўша одам буларнинг душман-пушмани бўлса-чи? Тўйни бузиш учун одамлар ёлғондан ҳам туҳмат қилаверадилар.

Падмасинҳ деди: - Ҳа, шунақага ўхшайди.

Б а й ж и н а т: - Йўқ, ўша одам шартта уларнинг юзига ҳам айтишим мумкин, деди.

М а д а н с и н ҳ: - Нима, қиз Умонатнинг қизи эмас эканми?

Б а й ж и н а т: - Йўқ, унинг холаваччаси экан. Ҳов бирда суд бўлган одам бор эди-ку, ўша маҳкама бошлиғи Умонатнинг қайноғаси экан. Бир неча ой олдин қамоқдан чиққан экан.

Мадансинҳ бошини чангаллаб деди:

- Э худо, мени кимларга рўпара қилиб қўйдинг!

П а д м а с и н ҳ: - Умонатни чақиринг керак.

Шу топ Умонатнинг ўзи бир саргарош билан бирга келиб қолди. Келин-куёвларга сарпо-суруқлар керак эди. У ўтов эшиги олдига келиши ҳамон Мадансинҳ сапчиб турди-да, унинг иккала кўлидан ушлаб силтаганча деди:

- Ҳой пешонасига хол сурган олифта, юзингнинг қорасини менинг юзимга суришдан бошқа ишинг қолмаганмиди?!

Мушукнинг панжасига тушган сичқондек титраганча Умонат жавоб берди:

- Тақсир, мендан нима гуноҳ ўтди?

М а д а н с и н ҳ: - Қилган гуноҳларинг учун каллангни олсам ҳам оз! Қизнинг опаси бузуқ йўлга кириб кетган бўлса, бунинг аламини менинг оиламдан олмоқчи бўлдингми?

Умонат босиқ овозда деди:

- Тақсир, ҳамманинг ҳам дўст-душмани бўлади. Агар сизга биров келиб, туҳмат гапни айтса, дарров ишонаверасизми? Уша одамни чақиринг, қандай гапи бўлса, юзимга айтсин.

П а д м а с и н ҳ: - Ҳа, энг тўғри йўли шу. Уша одамни чақиринг керак.

Мадансинҳ укасига еб қўйгудек қараб қўйиб деди:

- Сен гапирма! (Умонатга.) Яхши, душманинг шундай деган бўлсин, аммо шу гап ростми, йўқми?

- Қайси гап?

- Суман қизнинг опаси эканлиги.

Умонатнинг ранги кув оқариб кетди. Хижолатдан ерга қаради. Кўзлари тинди.

- Тақсир... — деди-ю, унинг оғзидан бошқа бир сўз ҳам чиқмади.

Мадансинҳ ўкириб деди:

- Нега очигини айтмайсан? Шу гап ростми ё йўқми?

Умонат яна жавоб бермоқчи бўлган эди, бироқ яна «тақсир»дан бошқа сўз айтолмади.

Мадансинҳнинг энди сира шубҳаси қолмади. Газаб алангаси дучандон бўлди. Кўзларидан учкун сачрай бошлади. Вужуди қалт-қалт қиларди. Умонатга газаб-нок кўзларини қадаганча деди:

- Яхшиликча кўзимдан йўқол! Ёлғончи, аблаҳ, пасткаш! Пешонасига хол суриб пандитман деб юрибди, кулвачча! Энди бу ҳовлини елкамнинг чуқури кўрсин! Қизингни бошинга ёстиқ қилиб ёт!

Шундай дея Мадансинҳ ўрнидан турди ва Садан ухлаб ётган ўтовга борди. Овози борича қичқириб, хизматкорни чақирди.

У кетгач, Умонат Падмасинҳга деди:

- Тақсир, бир амаллаб Пандитжийни қайтаринг. Элда бошимни кўтаролмай қоламан. Сумандан нелар кечганини ўзингиз биласиз. Уша бадбахт юзимни ерга қаратди. Ҳаммаси худодан-у, аммо ётган илоннинг бошини қўзғашдан нима фойда? Ўзингиз бир нима қилинг, менинг бу гапни яширишдан бошқа қўлимдан нима келарди? Қизни эрга бериш керак эди. Ойни этак билан яшириб бўлмайди, дейдилар. Тўғриси айтсам, бу гапдан унаштирув ўтиб бўлгандан кейин хабар топдим.

Падмасинҳ ташвишли оҳангда деди:

- Гап акамнинг кулоғига етиб бормаганида ҳеч нарса бўлмас эди. Бўпти, мен акамнинг олдига борай, лекин у осонликча кўнмаса керак.

Мадансинҳ бақира-чақира хизматкорларга тезроқ бу ердан кетишга амру фармон бермоқда эди. Садан ҳам кийимларини бир жойга йиғмоқда эди. Огаси унга бор гапни айтиб берганди.

Шу топ Падмасинҳ келиб, амрона деди:

- Ака, шошгилишнинг нима кераги бор? Бундоқ ўйлаб иш қилмоқ керак. Алданишга алдандик, лекин шартга жўнаб кетсак бундан бадтар халқнинг кулгисига қоламиз.

Садан амакисига гина аралаш, Мадансинҳ эса ҳайрат билан қаради.

П а д м а с и н ҳ: - Уч-тўрт одамдан сўраб кўрайлик-чи, улар нима дер экан?

М а д а н с и н ҳ: - Нималар деясан ўзи? Кўра-била туриб илдизимга болга урайми?

П а д м а с и н ҳ: - Ҳеч бўлмаганда эл-юртга кулги бўлмайлик дейман-да.

М а д а н с и н ҳ: - Сен ҳали ёш боласан, бу гапларни қаёқдан ҳам билардинг. Бор, тарадудингни кўр. Бундан эл-юртга кулги бўлганимиз минг марга яхши. Авлодимиз бир шармандалиқдан халос бўлади.

П а д м а с и н ҳ: - Лекин қизнинг тақдири нима бўлишини ўйлаяпсизми? Унинг нима гуноҳи бор?

Мадансинҳ уни жеркиб берди:

- Ғирт аҳмоқсан дедим-ку! Бориб нарсаларингни аравага орт! Эртага бир нима бўлса, мени шунча пулга туширдингиз деб ёқамдан оласан. Дунёнинг ишларини суд билан тўғрилаб бўлмайди.

Падмасинҳ норози қиёфада қараб деди:

- Майли, сиз айтганча ҳам бўла қолсин, аммо ачинарлиси шундаки, қизнинг ҳаёти барбод бўлади.

М а д а н с и н ҳ: - Ҳойнаҳой аччиғинг чиқаётгандир. Қиз менинг маҳримга тушган эмас. Унинг тақдирида нима ёзилган бўлса, ўша бўлади. Менинг у билан нима ишим бор?

Падмасинҳ бугунлай тарвузи қўлтиғидан тушган оҳангда деди:

- Суман уйидан бугунлай қаламини узган. Уйдагилар ундан воз кечган.

М а д а н с и н ҳ: - Менга аччиқ қилма, дедим-ку сенга. Менга бундай гапни айтишдан уялмайсанми? Жуда ислоҳотчиларнинг думи бўлибсан-қолибсан. қаёқдаги ҳаржойининг синглисини ўғлимга олиб бераманми? Ҳайф-ей! Одам деган ҳам шунақа ақлини еган бўладими!

Падмасинҳ хижолатдан бошини қуйи солди. Агар акамнинг ўрнида бўлганимда, мен ҳам шундай қилган бўлардим, деб кўнглидан ўтказди у. Бироқ охири вой бўлишини ўйлаб, у яна гапирингга оғиз жуфтлади. Имтиҳон топширган талаба рўйхатда номини топмай, чиқмаган жондан умид қабилида бошқа рўйхатга чошгани каби Падмасинҳ ҳам ётиб қолгунча отиб қол қабилида паст овозда акасига деди:

- Суманбойи ҳам ҳозир бевалар жамоасига кетиб қолган.

Падмасинҳ ҳамон бошини кўтармас, акасининг кўзига қарашга журъат қилолмаётганди. Шу гап оғзидан чиқар-чиқмас Мадансинҳ уни шунақанги куч билан итариб юбордики, у гандираклаб бориб йиқилиб тушди. Саросима ичида бошини кўтарди. Мадансинҳ тик турганча газабдан дағ-дағ қилар эди! Падмасинҳнинг ерда ётганини кўриб бўралаб сўкмоқчи бўлган сўзлари оғзида қолди. Мадансинҳнинг ҳозирги ҳолати жаҳддан ўз этини ўзи гажийётган одамга ўхшарди.

Падмасинҳ бугун умрида биринчи марта акасининг қўлидан туртки еди. Шўх болалик йиллари ўтди, қанчалаб жанжаллар, тўполонлар бўлди, аммо акаси бирон марта ҳам унга қўл кўтармаганди. У болалардай хўнграб, ўпкаси тўлиб, ҳиқ-ҳиқ қилиб йиғлай бошлади, бироқ дилида газабдан асар ҳам йўқ эди. Аммо ҳар доим суйиб келган, ҳеч қачон қаттиқ гапирмаган одамга бугун мана бундай ташвиш келтирдим дея ўзидан хафа бўлмоқда эди. Юрагини хижолат, ҳақорат ва надомат олови ўртар, вужудини аччиқ алам кемирарди. Садан югуриб бориб Падмасинҳни ердан кўтарди ва отасига газаб билан қараб деди:

- Сизга бир нима бўлганми ўзи, дада?!

Шу заҳоти бир неча одам келиб суриштира кетди:

- Тақсир, нима бўлди? Нега куёвнавкарларни қайтариб юбораяпсиз? Худо ҳаққи, ундай қилманг, бир иложини топингки, иккала томоннинг ҳам обрўси тўкилмасин. Энди уларнинг обрўси сизнинг обрўйингиз, сизнинг обрўйингиз уларнинг обрўси. Олди-бердида бирон камчилик бўлса, сиз оғир келинг, ахир худо сизни ҳеч нимадан кам қилмаган. Уларнинг берган озгина нарасидан бойиб қолармидингиз?

Мадансинҳ ҳеч нарса деб жавоб бермади.

Даврада ғала-ғовур бошланди. Одамлар бир-биридан «нима бўлди, нима бўлди» деб сўрарди. Утов эшиги тагида одам кўпайгандан кўпаймоқда эди.

Тўйда қиз томондан ҳам талай одам бор эди. Улар Умонатга савол бера бошланди:

- Биродар, акангиз нега куёвнавкарларни қайтариб юбораяптилар?

Умонат тайинли бир жавоб айтавермагач, барчалари Мадансинҳнинг олди-га келиб, ялина бошлашди:

- Тақсир, биздан нима гуноҳ ўтди? Ҳар қанча жазо берсангиз беринг-у, аммо куёвнавкарларга тегманг. Йўқса қишлоқ ақлининг юзи қора бўлади.

Мадансинҳ:

- Бунинг сабабини бориб Умонатдан сўранглар, ўша айтади, - деб жавоб қилди, холос.

Пандит Кришанчандр Саданни кўрганидан бери суюнчи ичига сиғмаётганди. Ниҳоят, тўй ҳам кўрадиган бўлдим, дея куёвнинг йўлига кўз тикиб ўтирган эдики, шу топ бир неча одам келиб воқеадан хабар берди.

- Нега қайтариб юборар экан? — сўради у. - Нима бало, Умонат акаси билан уришиб қолдимми?

Келганлар деди:

- Ҳеч нарса билмаймиз. Умонат ўша ерда туриб акасига ялинаётувди.

Кришанчандр туюққанча куёвнавкарлар томон кетди. Куёвнавкарларнинг қайтиб кетиши болалар ўйини бўлиб қолдими ҳали? Ё ҳазилмачоққа тўй бўла-яптими? Тўй қилиш нияти йўқ экан, куёвнавкарларни олиб келиб нима қилади? Кўраман, ким қайтариб юборар экан тўйни! Қонини дарё қилиб оқизаман уларнинг!

Шу сўзларни айта-айта Кришанчандр йирик-йирик одимлаганча шериклари билан воқеа рўй берган жойга етиб келди ва шердай ўкириб деди:

- Қани, пандит Мадансинҳ? Жаноб, бу ёққа чиқинг-чи!

Мадансинҳ ҳайқириқни эшитиб ташқарига чиқди ва жиддий туриб деди:

- Нима дейсиз?

Кришанчандр: - Нега куёвнавкарларни қайтариб олиб кетаяпсиз?

Мадансинҳ: - Бу менинг ишим! Тўй бўлмайди.

Кришанчандр: - Тўй бўлади! Рост келдингизми, тўйни ўтказиб кетасиз.

Мадансинҳ: - Қилинглар, ўзларинг қилаверинглар. Мен тўй қилмайман.

Кришанчандр: - Бирон сабаби бордир, ахир?

Мадансинҳ: - Нима, сабабини билмайсизми?

Кришанчандр: - Билсам сиздан сўраимдими?

Мадансинҳ: - Унда пандит Умонатдан сўранг.

Кришанчандр: - Мен сиздан сўрайман?

Мадансинҳ: - Қўйинг, ёпилиқ қозон ёпилигича қолсин. Мен сизни хижолатга қўйгим йўқ.

Кришанчандр: - Ҳа-ҳа, билдим, мен қамоқда бўлиб келганман. Бу шунинг жазосига. Қойил қолдим-е сизнинг адолатингизга!

Мадансинҳ: - Шугина бўлганда куёвнавкарларни қайтариб юбормасдим.

Кришанчандр: - Унда Умонат тўй харажатларини беришда қисинган бўлса керак-да?

Мадансинҳ: - Мен унақа пасткаш эмасман.

Кришанчандр: - Бўлмаса нимага?

Мадансинҳ: - Айтдим-ку, буни мендан сўраманг деб.

Кришанчандр: - Айтишга мажбурсиз! Куёвнавкарларни эшик тагидан қайтариб олиб кетиш болалар ўйини бўлиб қолдими сизга? Бўлмаса, қон дарёси оқади. Кўзингизни каттароқ очинг, тақсир!

Мадансинҳ: - Қон дарёси оқса оқар. Ажалимиз шу ерда етар, лекин сизнинг қизингизни олмаймиз. Биз бу ерга наслимиз обрўйини тўқкани келганимиз йўқ.

Кришанчандр: - Хўш, биз сиздан пастмизми?

Мадансинҳ: - Ҳа, сиз биздан пастсиз.

Кришанчандр: - Бунга бирон далилингиз борми?

Мадансинҳ: - Ҳа, бор.

Кришанчандр: - Бор бўлса, нега айтишга журъат қилмаяпсиз?

Мадансинҳ: - Бўпти, айтсам айта қолай, фақат мени айбга қўймайсиз. Қизингиз бузуқ йўлга кириб кетган Суманнинг синглиси бўлади. Агар хоҳласангиз, уни бориб Резаворфурушлар бозорида кўриб келишингиз мумкин.

Кришанчандр кулоқларига ишонмай деди:

- Бу фирт ёлгон!

Бироқ ўша заҳоти у Умонатдан Суманнинг турар жойини сўраганда, унинг айтишдан бош тортганини эслади; Шоҳнавийнинг ҳар икки гапнинг бирида уни узиб-узиб олиши маъносини ҳам энди тушунди. Тушунди-ю, уятдан боши солинди. Ҳушдан кетиб, ерга йиқилди. Иккала тарафдан юзлаб одам шу ерда турарди, бироқ ҳеч кимдан сас-садо чиқмади, бу борада ким ҳам оғиз очиб бир нарса дея оларди?

Тун яримлаб қолганда чодир-ўтовлар кўпориб ташланди. Боғни яна зулмат чулғаб, атрофдан бойўғли овози ва чиябўриларнинг улишлари кулоққа чалина бошлади.

Витҳалдос Суманни бевалар жамоасига яширин тарзда келтириб қўйган эди. Ташкилий кенгашнинг биронга ҳам аъзосига хабар бермаганди. Жамоадаги хотинларга уни бева деб айтганди. Бироқ Абулвафодек айғоқчилардан бу гап узоқ сир бўлиб қолмади. Улар Ҳирияни қидириб топишди ва ундан Суманнинг қаердалигини билиб олишди. Шундан кейин бошқа жазман дўстларини ҳам бундан хабардор қилишди. Натижа шу бўлдики, бу жаноблар беваларга алоҳида ҳурмат-эҳтиром билан қарай бошлашди. Гоҳ сетҳ Чимманлаъл келар, гоҳ сетҳ Балбҳадрдос, гоҳ пандит Динанат келиб ўтириб оларди. Улар бевахонанинг тозалиги ва жиҳозлари, унинг иқтисодий аҳволи, ташкилий ва бошқа жиҳатларига ўзгача ҳайрихоҳлик билан муносабатда бўла бошлаганди. Кечаю кундуз бевахонани обод қилиш учун жон куйдирар эдилар.

Витҳалдос жуда ташвишга ботиб қолганди. Гоҳо бу лавозимдан воз кечсаммикин деб ўйларди. Бевахона бир унинг чекига тушганми? Кўмигада бу ишни дўндириб бажарадиган қанчалаб жаноблар бор. Улар ўзлари қандай хоҳлашса, ишни шундай юритсинлар, у бу зулмга ортиқ бардош беролмайди. Гоҳо бу ахлоққа бузуқларни бошлаб уришиб берсаммикан, кейин нима бўлса, бўлиб ўлсин деган хаёлга борарди. Бироқ ўзига келгач, сабр билан ишлашдан бошқа чораси йўқлигини англади. Ҳа, улар билан совуқ муомала қилар, таклифларини бот-бот рад этар ва ўзини уларнинг бу ерга келишларига ортиқ тоқати қолмагандек қилиб кўрсатмоқчи бўларди. Бироқ ўз мақсадига етиш учун жонини ҳам аямайдиган одамлар кўриб туриб ўзларини кўрмаганга олардилар. Иккала сетҳ ҳам юмшоқ супурги бўлиб қолар, Тиварий жий эса шунақанги ювош тортиб қолардики, гўё умрида қўй оғзидан чўп олмагандек. Бундай устамонлик олдида Витҳалдоснинг ақли ҳеч нарсани бовар қилмай қоларди!

Бир куни Витҳалдос шундай хаёллarga толиб ўтирган эди, бир извош бевахона ҳовлисига келиб тўхтади. Ундан кимлар тушиб келди дейсизми? Абулвафо билан Абдуллатиф.

Витҳалдос оёғи куйган товукдек типирчилаб қолди. Ҳозиргина сетҳлардан ёниб-куйиб ўтирган эди, дард устига чиққон бўлиб буларнинг келганичи. Кўнглида ҳайдаб юборсаммикин, деб ўйлади, бироқ сабр билан иш тутишга қарор қилди.

А б у л в а ф о: - Ассалому алайкум, банданавоз! Андак хомуш кўринадиларми бугун? Валлоҳ, дийдорингизни кўриб руҳимиз тоғдай кўтарилади. Сиздай ходими бўлган халқнинг икки дунёда армони йўқ. Бири бизнинг ўзига бино қўйган худбин, хушнамо халқимизким, бундай гаплар унинг тушига ҳам кирмайди. Номии етти иқлимга кетган бузрукворларимиз ҳам бари сирти ялтироқ, ичи қалтироқ, а, нима дедингиз, мунший Абдуллатиф соҳиб?

А б у л л а т и ф: - Жаноб, халқимизнинг нимасини гапирасиз? Худбинлик, сотқинлик, ичқоралик, калтафаҳмлиқ, чаккибосарлик – ҳаммасини шундан топа берасиз. Катталарнинг аҳволини кўринг: бўри терисини ёпинган чия-бўрилар эғнида риё жомаси. Сизни ўзи асли худо ёрлақан-да! Шундай туюладики, Аллоҳ-таоло малоийиклардан бирини танлаб, сизни бу хушнасиб қавмга дохил қилган.

А б у л в а ф о: - Сизнинг пок нафаслигингиз дилларга ўзгача фараҳ бағишлайди. Дарвоқе, бу ерда сўзангарлик ва каштачилик ишлари ҳам бўлиб турадимми? Бир дўстим ўнгача сўзангарлик чодраси юборинг деб хат ёзиб илтимос қилганди. Шаҳарда бир қанча жойда бу иш қилинади, лекин мен бевалар жамоасида хусусий иш қилувчиларга имтиёз бўлиши керак, деб ўйладим. Агар сизларда баъзи намуналар бўлса, илтимос, менга кўрсатсангиз.

В и т т ҳ а л д о с: - Бизда бунақа ишлар қилинмайди.

А б у л в а ф о: - Аммо қилиниши керак. Сиз суриштириб кўринг, баъзи аёллар бундай ишларни албатта билишса керак. Бизларга ҳозирнинг ўзида бўлиши шарт эмас, яна келаверамиз. Бир, икки, тўрт, ўн марта келишдан ҳам зерикмаймиз. Сиз ўзингизнинг ҳамма нарсангизни бахшида қилаяпсиз, хўш, мен озгина сабр қилсам нима бўлибди? Бу масалада мен миллатчилик қилишни ёқирмайман.

В и т т ҳ а л д о с: - Бу яхшилигингиз учун сиздан миннатдорман. Бироқ

қўмита шундай қарорга келдики, бу ерда бу хилдаги биронта касб жорий этилмасин. Шу боис олдингизда узрлиман.

Шундай деб Витҳалдос ўрнидан турди. Энди анови иккаласининг қайтиб кетишдан бошқа иложи қолмаганди. Ичларида Витҳалдосни сўкканча извошга чиқишди.

Бироқ извошнинг тарақа-туруқ овози ўчиб улгурмаган ҳам эдики, сетҳ Чимманлаълнинг машинаси келиб қолди. Сетҳжий гердаийб ерга тушди. Витҳалдос билан қўл бериб кўришди-да, деди:

- Хўш, бобу¹ соҳиб! Саҳна томошаси ҳақида қандай қарорга келдингиз? «Шакунтала» пьесаси Бҳартҳарийнинг энг аъло асари. Буни инглизлар жонларидан яхши кўрадилар. Албатта ўйнатинг. Баъзи қисмларини эшитишга мен ҳам йўқ демасдим.

Баъзан қийин аҳволга тушиб қолганимизда шундай ҳийлалар миямизга келдики, атайлаб ўйлаганимизда эсимизга келмайди. Витҳалдос бу сетҳдан қандай кутулсам экан деб ўйланди, бироқ ҳеч бир тадбир калласига келмади. Шу топ мияси ишлаб кетди-я!

- Йўқ, - деди у, - бу пьесани қўйишни маслаҳат беришмади. Ўзим бу борада катта хўжайинга ҳам айтиб кўрган эдим. Улар кўнмадилар – билмадим, бу одамлар сиёсатни қанақа тушунишади. Бугун гапдан гап чиқиб, мен катта хўжайиндан жамоа учун бир оз моддий ёрдам кўрсатишларини илтимос қилдим, нима дейдилар денг: мен сиёсий ишларга ёрдам беролмайман эмиш. Уларнинг гапларини эшитиб донг қотиб қолибман. Сиз жамоани қайси нуқтага назар билан сиёсий муассаса деб билаяпсиз, дедим. Берган жавоблари шу бўлдики, улар бунга бир нарса дейишдан ожиз эканлар.

Чимманлаълнинг чеҳраси бирдан тундлашди.

- Хўжайин жамоани ҳам сиёсий муассаса деб айтдимиз?

В и т т ҳ а л д о с: - Ҳа, тақсир, худди шундай дедилар.

Ч и м м а н л а ъ л: - Қизиқ. Агар у шундай ўйлаётган бўлса, бу ерга келиб-кетувчиларга ҳам ўзгача «гамхўрлик»лар кўрсатаётган бўлса керакдир?

В и т т ҳ а л д о с: - Ҳа, бўлмаса-чи. Бироқ бундан нима чиқарди? Миллатни севган одам бундай гапларни писанд қилармиди?

Ч и м м а н л а ъ л: - Йўқ, мен унақа миллатпарварлардан эмасман. Агар мен бу одамларнинг «Рамаяна»ни ҳам сиёсий асар деб тушунишларидан дарак тошгудек бўлсам, уни ҳам қўйдирмаган бўлардим. «Сиёсат» сўзининг ўзида-ноқ тукларим тиккайиб кетади. Сиз менинг уйимни бориб кўринг-а, «Бҳагавадгита»нинг бир варагини ҳам тополмайсиз. Одамларимга қаттиқ тайинлаб қўйганман, бозордан нарсаларни япроқда олиб келинглр, деб. Мен тескаричи рўзномаларнинг йиртиқ бўлагини ҳам уйимга келгани кўймайман. Хонамда шаҳаншоҳ Пратапнинг² бир эски суврати бўларди, уни ҳам олиб сандиққа тикдим. Бўпти, менга рухсат.

Шундай деб у қорнини ушлаганча машина томон шощди. Витҳалдос ичида роса кулди. Хўп бошлади-да ўзиям. Лекин бунинг учун қанчалаб ёлғон гапиришга мажбур бўлганини ўйлаб, вижлони қийналди. Ҳақиқатгараст бу одам шахсий ишларида ёлғон ва ҳийлалардан саккиз чақирим нари қочарди, аммо жамоат ишларида пайт келди дегунча бунақа нарсаларни қалаштириб ташларди.

Чимманлаъл кетгач, Витҳалдос кирим дафтарини олди ва бадалларни ундиргани ўрнидан турди. Бироқ хонадан ташқарига чиқиб улгурмаёқ одам судрайдиган аравада келаётган Балбҳадрдосга кўзи тушди. Ғазабдан вужуди титраб келди. Дафтарни бир четга ташлади-да, навбатдаги олишувга чоғланди.

Балбҳадрдос йўл-йўлакай деди:

- Хўш, тақсир, кеча мен юборган кўчатларни экиб қўйдингизми ёки йўқми? Бир кўрай дегандим. Хўп десангиз ўзимнинг боғбонимни юборай?

Витҳалдос маънос оҳангда деди:

- Йўқ. Боғбонингизни юборишга ҳожат йўқ, кўчатларингизни ҳам эколмайман.

¹ Б о б у – жаноб маъносида (тарж.).

² Р а н а П р а т а п С и н ҳ – инглизларга қарши курашган халқ қаҳрамони (тарж.).

Б а л б ҳ а д р д о с: - Ие, нега эколмас экансиз? Боғбоним келиб ҳаммасини миҳдай қилиб беради. Бугуноқ ўтқазинг, бўлмаса ҳаммаси қуриб қолади.

В и т т ҳ а л д о с: - Қуриса қурир, лекин уларни бу ерга ўтқазолмайман.

Б а л б ҳ а д р д о с: - Ўтқазмас экансиз, шуни аввалдан нега айтмадингиз? Мен уларни Саҳоранпурдан олиб келтирдим.

В и т т ҳ а л д о с: - Ана, айвонда ётибди, олиб кетаверинг.

Сетҳ Балбҳадрдос димоғдор табиатли одам эди. Аслида-ку ювош ва босиқликда унинг олдига тушадигани йўқ эди, лекин биров салгина гашига теккудек, салгина сўзидан қайтгудек бўлса, лов этиб ёнар эди. Ҳеч нарсадан тап тортмай, одамни танитай қоларди. Шу хислати учун одамлар уни ўлгудек яхши кўрарди. Унга қаттиқ ишонарди. Унинг ҳеч қачон ҳақиқат юзига оёқ босмаслиги, ўзи учун кўпчиликнинг манфаатини қурбон қилмаслиги оғизга тушганди. Халқ доктор Шиёмачаранга ҳам бу қадар қаттиқ ишонмасди. Одамларнинг назарида билим, ақл ва лаёқатга қараганда инсон табиати кўпроқ устунлик қилади.

Виттҳалдоснинг бу шарттаки гапларини эшитиб, Балбҳадрдоснинг қошларни чимирилди. Кўксини ғоз тутиб деди:

- Бугун тўнғизни тескари кийиб олибсиз, тинчликми ўзи?
- Мулойим гапириш қўлимдан келмайди.
- Мулойим гап қилманг, аммо калтак кўтарганингиз нимаси?
- Мен сизга одобу ахлоқдан ваъз ўқимоқчи эмасман.
- Менинг ҳам ташкилий кенгаш аъзоси эканлигимни биларсиз?
- Ҳа, биламан.
- Истасам, бошлиқ ҳам бўлардим.
- Биламан.
- Мен ҳам бошқалардан кам ёрдам бераётганим йўқ.
- Бу эски гапларни эслатишнинг нима кераги бор?
- Истасам, бевалар жамоасини тарқатиб юбораман.
- Шубҳасиз.
- Кенгашнинг барча аъзоларини чизган чизигимдан чиқмайдиган қилиб

кўяман.

- Шубҳасиз.
- Бир кунда ундан ном-нишон қолмайди.
- Шубҳасиз.
- Сиз нимангизга ишониб бунча ўзингиздан кетаяпсиз?
- Худога бўлган иймонимга ишониб.

Сетҳжий бевахона биносига газабли нигоҳи билан қараганча аравага ўтирди. Лекин унинг дўқлари Виттҳалдосга заррача таъсир қилмади. Бевахона хусусида унинг кенгаш аъзоларига ҳеч нарса демаслигига Виттҳалдоснинг ишончи комил эди. Балбҳадрдоснинг гурури уни бу қадар тубан кетишга йўл қўймасди. Бу шармандаликни яшириш учун кенгаш аъзоларига бевахонани мақтаб гапирса ҳам, эҳтимол, бироқ қачон бўлмасин бу олов албатта авж олиши турган гап. Гурур ўзининг таҳқир этилганини асло унутмайди. Шундай бўлсада, Виттҳалдос ваҳимага тушиш у ёқда турсин, қайтанга ўз бурчини адо этишдан мамнун эди ва бир чети нега олдинроқ шундай қилмаган эдим, дея афсусланмоқда эди. Мамнунлигидан ҳатто овозини баралла қўйиб қўшиқ айтиб юборди.

Шу топ узоқдан Падмасинҳ кўринди. Унинг чехрасидан гўё йиғлаб-йиғлаб ҳозир кўз ёшларини артгандек ташвиш ва тушқунлик акс этиб турарди. Виттҳалдос унга пешвоз чиқиб кўришди ва сўради:

- Тобингиз қочган эмасми? Сира таниб бўлмайди сизни?

П а д м а с и н ҳ: - Йўқ, тобим қочгани йўқ, аммо қаттиқ хафачилик бўлди.

В и т т ҳ а л д о с: - Тўй яхши ўтдими?

Падмасинҳ шифтга боқиб деди:

- Тўйни сўраманг, тўй бўлганда ҳам бир бечора қизнинг ҳаётини барбод қилиб келдик. У мана шу Суманбойнинг синглиси бўлиб чиқди, акам буни билиб қолиши билан куёвнавкарларни эшикдан қайтариб олиб келди.

Виттхалдос чуқур нафас олиб деди:

- Жуда чакки бўлибди-ку. Сиз акангизга тушунтирмабсиз-да.

П а д м а с и н ҳ: - Қўлимдан келганча уриндим, охирида енгилдим.

В и т т х а л д о с: - Қаранг-а, энди шўрлик қизнинг ҳоли нелар кечмайди. Суман эшитса, қон-қон йиғлайди.

П а д м а с и н ҳ: - Хўш, бу ерда нима гаплар? Суманнинг келганидан хотинлар тўполон кўтаришмадимми? Улар уни ёмон кўришаётган бўлса керак?

В и т т х а л д о с: - Сир очилпудек бўлса, бевахонада ҳеч ким қолмайди.

П а д м а с и н ҳ: - Суманнинг аҳволи қандай?

В и т т х а л д о с: - Аҳволи яхши, гўё у азалдан шу ерда яшаётгандай. Афғидан у ўзини яхши тутиш билан гуноҳини ювмоқчи бўлаётибди. Ҳар қандай ишни астойдил бажаришга ҳаракат қилади. Бошқа хотинлар уйқуни уриб ётишади-ю, у уларнинг хонасини супириб-сидиради. Бир қанча хотинларга бичиб-тикишни ўргатади, баъзиларига кўшиқ ўргатади. Ҳаммалари бир иш қиладиган бўлса, аввал унинг маслаҳатини олишади. Мана шу тўрт девор ичида ҳозир фақат унинг айтгани-айтган, дегани-деган. Мен ҳечам бундай бўлишни кутмагандим. Бу ерда у китоб ўқишни ҳам бошлаб юборган. Ҳа, биродар, кўнглида не гап - бунини худо билади, аммо сиртдан қараганда у бутунлай ўзгариб кетган.

П а д м а с и н ҳ: - Йўқ, жаноб, у табиатан ёмон хотин эмас. Меникига ойлаб келиб турган. Уйимдагилар уни роса мақтаб гапиришарди. (*Шу гапларни айтиб туриб уялиб кетди.*) Нима бало бўлди-ю, шу йўлга кириб кетди-да. Тўғриси айтсам, бизнинг гуноҳимиз жабрини у тортишга мажбур бўлди. Хўш, нарёқдан ҳеч янгилик борми? Сетх Балбҳадрдос тагин бирон ҳийла ишлатмадимми?

В и т т х а л д о с: - Ҳа, жаноб, у жим ўтирадиган одам эмас. Шу кунларда ўзини ўтдан чўққа уриб юрибди. Уч-тўрт кун илгари ҳинду аъзоларнинг бир мажлиси бўлган эди. Мен-ку боролмадим, аммо уларнинг қўли баланд келди. Энди бошлиқнинг икки овозини кўшиб тенглашиб олишади.

П а д м а с и н ҳ: - Унда биз камида яна бир овоз олишимиз керак. Бунга умид қилса бўладими?

В и т т х а л д о с: - Мен бунга ҳеч қандай умид билдиролмайман.

П а д м а с и н ҳ: - Вақтингиз бўлса, юринг, доктор соҳиб билан Бҳагатрамнинг олдига ўтиб келайлик.

В и т т х а л д о с: - Ҳа, юринг, бирга борамиз.

35

Гарчи доктор соҳибнинг ҳовлиси яқин бўлса-да, иккалови арава тутди. Доктор соҳибнинг уйига пиёда бориш одобга тўғри келмасди. Йўлда Виттхалдос барча янгиликларни ошириб-тошириб ҳикоя қилди ва ўзининг устамонлигини айниқса бўртдириб кўрсатди.

Падмасинҳ буни эшитиб ташвишли оҳангда деди:

- Энди биз янада хушёр бўлмоғимиз керак. Пировардида бевахонанинг барча оғирлиги бизларнинг устимизга келиб тушади. Майли, Балбҳадрдос жим турса турди, лекин бунинг ҳиссасини қачон бўлмасин чиқариб оламиз.

В и т т х а л д о с: - Мен нима қилай? Бу адолатсизликни кўриб чидаб туролмайман. Баданимни ўт олгандай бўлаверади. Ташқаридан қараганда булар зукко, ҳар ишда адолатпеша бўлиб кўринадилар, лекин қўлларидан келган иш шуми? Агар шу томонларини ўйлаб иш тутганимда ҳеч бўлмаганда Балбҳадрдос билан олишувимга ҳожат бўлмасди.

П а д м а с и н ҳ: - Барибир бир кунмас - бир кун шундай бўлиши тайин эди. Бу ҳам бўлса менинг аҳмоқлигим натижаси. Қўрайлик-чи, тагин қанақа томошалар бўларкин. Куёвнавкарлар қайтиб келганидан бери ўзимга келолганим йўқ. На томоғимдан овқат ўтади, на сув, туни билан ажриққа ағанагандай бўлиб чиқаман. Фикру хаёлим ўша қизда: бояқишнинг бундан кейинги тақдирини не кечаркин? Борди-ю, бевахона юки бошимга тушпудек бўлса, жо-

ним ҳиқ этиб чиқиб кетса ҳам ажаб эмас. Шундай бир тубсиз ботқоққа ботиб қолдимки, юқорига интиланним сайин бадтар тубига тортиб кетаяпти.

Гап билан бўлиб доктор соҳибнинг уйига қандай этиб келишганини ҳам билмай қолишди. Соат ўн эди. Доктор соҳиб ўзининг ҳашамдор хонасида катта қизи Канти хоним билан шахмат ўйнаб ўтирарди. Стол устида ўгириб олган иккита хонаки ит жуда диққат билан шахмат ўйинини кузатиб борар ва ўқтин-ўқтин уларнинг назарида ўйинчилардан бири нотўғри юриб қўйгандек бўлиб кўринган пайтларда доналарни ағдар-тўнтар қилиб ташларди. Канти хоним уларнинг шўхлигидан кулиб, инглизчалаб, «Оббо безорилар-ей!» деб кўярди.

Столнинг чап томонидаги бир оромкурсида Саййид Тиг Али соҳиб ўтирарди ва ора-сира Канти хонимга қандай юриш кераклигини ўргатиб турарди.

Шу аснода иккала ўртоқ кириб келди. Доктор соҳиб ўрнидан туриб, улар билан қўл бериб кўришди. Канти хоним улар томон кўзининг қири билан қараб қўйди-да, столдаги бир газетани олиб ўқишга тутинди.

Доктор соҳиб инглизчалаб деди:

- Сизлар билан кўришганимдан гоят хурсандман. Келинг, сизларни Канти хоним билан таништириб кўяй.

Танишувдан кейин Канти хоним иккала жаноб билан қўл бериб кўришди ва кулиб туриб деди:

- Дадам ҳозир сизлар тўғрингизда гапириб турган эдилар. Сизлар билан кўришганимдан хурсандман.

Доктор Шиёмачаран: - Канти хоним ҳозиргина Далҳавий тоғидан келди. Унинг мактаби қишда ёпиқ бўлади. У ерда ўқиш жуда яхши йўлга қўйилган. Қизим инглиз қизлари билан ётоқхонада туради. Мактаб директори уни жуда мақтайди. Канти, бундоқ директор хоним берган фахрий ёрлиқни буларга кўрсат. Мистер Шарма, сиз Кантининг инглизча сўзлашини эшитиб, қойил қоласиз. (Кулиб.) Қизим менга кўшлаб янги мақолларни айта олади.

Канти ийманганча фахрий ёрлигини Падмасинҳга кўрсатди. У фахрий ёрлиқни ўқиб, деди:

- Сиз лотинчани ҳам ўқийсизми?

Доктор соҳиб деди:

- Лотинчада бу галги имгиҳондан у бир мукофот ҳам олган. Кеча клубда Канти шундай бир ажойиб ўйин намоиш этдики, инглиз хонимлар қотиб қолишди. Дарвоқе, бу галги ҳинду жамоаси кенгашида сиз йўқ эдингизми?

П а д м а с и н ҳ: - Ҳа, уйга кетган эдим.

Д о к т о р с о ҳ и б: - Сизнинг таклифингиз устидан мунозара бўлди. Менинг фикримча, ҳали уни кўмигага тақдим этишга шонилмаслик керак. Ҳали бир иш чиқишига умид боғлаб бўлмайди.

Тиг Али деди:

- Жаноб, мусулмон аъзолар сизга бор кучлари билан ёрдам беришга тайёрлар.

Д о к т о р с о ҳ и б: - Тўғри, лекин ҳинду жамоаси аъзолари бу борада бир фикрга келишганларича йўқ.

П а д м а с и н ҳ: - Сиз ёрдам берсангиз, муваффақият қозонишимиз ҳеч гап эмас.

Д о к т о р с о ҳ и б: - Мен бу таклифни бажонидил қўллаб-қувватлайман, бироқ ўзингизга маълум, мен ҳукумат томонидан номзод қилиб кўрсатилган аъзман. То ҳукуматга бу таклиф ёққан ёки ёқмаганлиги аён бўлмагунча мен бундай ижтимоий масалада аниқ бир нарса деёлмайман.

Витҳалдос кескин оҳангда деди:

- Аъзо бўлганингиз туфайли эркин фикр қилишингизга йўл қўйилмас экан, унда сиз истеъфо беришингиз лозим.

Учала жаноб Витҳалдосга норози қиёфада қараб қўйди. Унинг гапи ноўрин эди. Тиг Али киноя билан деди:

- Истеъфо берсалар, ким ҳам назар-писанд қиларди? Лот соҳиб¹ билан битга курсифа қандай ўтирадилар? Ким аъло ҳазрат деб чақиради? Зўр-зўр инглиз амалдорлари билан қўл бериб кўришиш бахтидан маҳрум бўлиб қолмайдиларми? Вазирлар билан бир дастурхонда ўтириб, ёғлиқ таомларни қандай қилиб паққос урадилар? Найнитолга бориб, қандай дам оладилар? Кимларнинг олдида оғиз кўпиртириб нутқ ирод қиладилар? Бу ёғини ўйладингизми?

Виттҳалдос ер ёрилмади, ерга кириб кетмади. Падмасинҳ Виттҳалдос билан келганига минг афсус қилди.

Доктор туриб жиддий оҳангда деди:

- Авом халқ шундай илинжда ҳукумат аъзолиги учун югуришади деб ўйлайди. Бунинг қанчалик масъул иш эканини ҳеч ким тушунмайди. Камбағал аъзолар ўзларининг қанчалаб вақтларини, асабларини, бисотларини, ғайратларини шунга қурбон қилмайдилар. Шулар барчаси эвазига мен элим ва юртим учун хизмат қиляпман деган тасаллидан бошқа ҳеч нимага эга бўлмайдилар! Агар шундай бўлмаса, аъзо бўламан деб кимнинг кўзи учиб турибди!

Т и ф А л и: - Ҳа, шубҳасиз, шундай. Тақсирим тўғри айтадилар. Бундай олий лавозим масъулиятини бошига тушган билади.

Соат ўн бир бўлди. Шиёмачаран Падмасинҳга деди:

- Менинг овқатланиш вақтим бўлди, энди борай. Сиз билан кечкурун учрашармиз.

П а д м а с и н ҳ: - Яхши, яхши, бемалол бораверинг. — Кўнглида эса, буки бир овқатга салгина кеч қолишдан шунча безовта бўлса, бошқалардан нима умид, деб ўйлади. Одамлар эл ва юрт фидойиси бўлишни хоҳлайди-ю, бироқ арзимаган қийинчиликка бардош беролмайди.

Лола Бҳагатром ёғоч каравотда ўтириб чилим тортмоқда эди. Унинг мушт-деккина қизи бағрида ўтирганча туғунни тутиш учун дам-бадам қўлини чўзарди. Қаршида ерда бир нечта уста ва гишг терувчи ўтирарди. Бҳагатром Падмасинҳни кўриши билан дик этиб ўрнидан турди ва саломлашиб деди:

- Сизнинг келганингизни кечкурун эшигдим. Бугун эргалаб келмоқчи эдим-у, бироқ озгина машпама чикиб қолиб, вақтим бўлмади. Бу оталиқ ишлари турган-битгани можаро бўларкан. Ҳали уни қил, ҳали пул тушир, бунинг устига бировларга ялиниб-ёлбор. Бугун муҳандис жаноблари нимадандир шунақанги хафа бўлдиларки, уларга менинг битга ҳам ишим ёқмади. Бир кўприк қуришни зиммамга олгандим. Уни уч марта буздирдилар. Гоҳ бу бўлмади дейдилар, гоҳ у бўлмади дейдилар. Фойда кўриш у ёқда турсин, қайтанга зарарнинг тагида қоладиганмиз. Ҳеч ким қулоқ солмайди. Эшитгандирсиз, ҳинду жамоасининг кенгаши бўлиб ўтибди.

П а д м а с и н ҳ: - Ҳа, эшитдим. Эшитиб ҳафсалам пир бўлди. Ҳамма умидим сиздан эди. Хўш, сиз бу ислохотни амалга оширса бўлади деб ўйлайсизми ё йўқми?

Б ҳ а г а т р о м: - На фақат амалга оширса бўлади, балки мен астойдил ёрдам беришга тайёрман, лекин кошқи ихтиёрим ўзимда бўлса. Мен нуқул худбинларнинг чангалига тушиб қолдим. Сиз мени тўтиқуш деб тасаввур қилаверинг, нимани ўргатишса, шуни вайсайвераман-да.

П а д м а с и н ҳ: - Лекин сиз шуни билингки, миллат манфаати йўлида ўз манфаатингиздан воз кечишингиз керак бўлади.

Б ҳ а г а т р о м: - Ҳа, буни жуда яхши биламан, лекин буни амалда қўллашга қурбим етмайди. Билсангиз керак, менинг барча ишларим сетҳ Чимманлаълининг ёрдамига боғлиқ. Агар у кишини хафа қилиб қўйсам, барча режалар чипшакка чиқди деяверинг. Жамоадаги барча обрў-эътиборим мана шу дабдабанинг орқасидан. Билим ва ақлдан худо қисган, ишонганим фақат мана шу юзаки обрўйим. Худо кўрсатмасин, сирим очилиб қолгудек бўлсам, у ёғини сўрамай кўя қолинг. Ошга тушган пашшадек бир четта итқитиб ташлайдилар. Ўзингиз айтинг, шаҳарда фақат менга ишониб фоиз-поизсиз минглаб рупия пул берадиган бошқа ким бор? Буни ҳам фақат ўзимни ўйлаб

¹ Л о т с о ҳ и б — «лорд соҳиб»нинг бузилган кўриниши. Инглиз ҳукмронлиги давридаги олий мансабдорлардан бири (тарж.).

қилмайман. Ойда кам деганда уч юз рупия рўзгорга кетиб турибди. Миллат учун-ку мен жонимни ҳам аямайман, бироқ бола-чақамни балога гирифтор қилишга қандай журъат қилай?

Биронга бурчимизни адо этишдан бўйин товлашга тўғри келганда ўзимизни айбдан соқит қилиш учун шунақанги баҳоналарни қалаштириб ташлаймизки, нима қилиб бўлса ҳам сувдан куруқ чиқайлик. Лола Бҳагатром худди шундай ҳисларни дилдан кечирмоқда эди. Падмасинҳ унга ҳеч қандай умид боғлаб бўлмастлигини англади.

- Бу аҳволда сизга бир нарса дейиш қийин, - деди у. - Мени фақат битта овоз қийнаяпти. Бу овозни қандай қўлга киритса бўлади, ҳеч бўлмаса шунинг бир йўлини айтгинг.

Б х а г а т р о м: - Кунвар соҳибнинг олдига боринг. Худо хоҳласа, сиз унинг овозини ола оласиз. Сетҳ Балбҳадрдос унга уч минг рупия пул тиккан. Эртага унинг суди бўлади. Кунвар соҳиб шу кунларда Балбҳадрдосга тиш қайраб юрибди, қўлидан келса озгидан отса. Уни қўлга олишнинг яна бир йўлини айтаман. Уни қайсидир кенгашнинг раиси қилиб қўйинг. Бўлди, унинг тизгини қўлингизда бўлади – қаёққа бурсангиз, кетаверади.

Падмасинҳ кулиб деди:

- Яхши гап бўлди, ўшанинг олдига борганим бўлсин.

Кун тиккага келиб қолган бўлса ҳам Падмасинҳ ҳалигача туз тотмаган эди. Извошга ўтириб, кетди. Кунвар соҳиб Баруна соҳилидаги бир ҳовлида яшарди. Ярим соатда етиб борди.

Ҳовли ичи тартибсиз, ҳамма нарса ўз ҳолига ташлаб қўйилганди. На гул-пулдан, на дов-дарахтдан нишона бор. Айвонда бир неча ит занжирда боғлоглиқ турарди. Бир томонда қозиқда отлар. Кунвар соҳиб ов қилишни ўлгудек яхши кўрарди. Гоҳо Кашмир томонларга ҳам кетиб қоларди. Шу топда у қаршидаги хонада ўтириб сеторда қандайдир куйни машқ қилмоқда эди. Бир бурчакда милтиқ ва камонлар қўйиб қўйилган. Иккинчи томонда каттакон стол устида бир соқчи ўтирарди. Падмасинҳ хонага кириб келганда, унга кўзи тушиб сесканиб кетди. Терига сомон шу қадар текис тиқиб чиқилган эдики, худди жони борга ўхшарди.

Кунвар соҳиб Падмасинҳни жуда эҳтиром билан қарши олди:

- Келсинлар, келсинлар, жуда кўринмай кетдиларми? Уйдан қачон келдингиз?

П а д м а с и н ҳ: - Кеча келганман.

К у н в а р с о ҳ и б: - Рангингиз синиқ, тобингиз қочдимми?

П а д м а с и н ҳ: - Ҳе-йўқ, отдайман.

К у н в а р с о ҳ и б: - Қорнингиз қалай, у-бу тамадди қиласизми?

П а д м а с и н ҳ: - Раҳмат, қорним тўқ. Нима, сетор чалишни ўрганаяпсизми?

К у н в а р: - Ҳа, менга ўзимизнинг сеторимиз ёқади. Гармон билан пианинони эшитсам, кўнглим беҳузур бўлиб кетади. Бу инглизча чолғулар куйимизнинг расвосини чиқариб ташлади, ҳеч ким эсламай ҳам кўйди. Унча-мунча чала жойини театрлар ниҳоясига етказди. Хуллас, қаёққа қараманг, ғазал билан қоввалийни¹ ариллашгани-ариллашган. Кўп ўтмай, камон отишга ўхшаб бу ҳам таомилдан чиқиб кетади. Куйнинг замирида муқаддас туйғулар пайдо бўлади. Қўшиқ айтиш одати сусайиб кетганидан буён бизлар ҳиссиз бўлиб қолганмиз, бу адабиётимизга ҳам ёмон таъсир қилаяпти. «Рамаяна»дай бебаҳо дostonлар яратилган, Сурсаъгардай шоирлар ўлмас асарлар ёзган мамлакатда аллақайқдаги роману қиссалар учун таржиммага зўр беришга мажбур бўлиш қанчалик ачинарли ҳол. Банголия билан Маҳораштрада ҳали ҳам қўшиқ айтиш бир оз сақланиб қолган, шунинг учун у ёқларда ҳис-туйғулар ўлганча йўқ, хаёлот ва ижод ҳамон гуркираб турибди. Мен ҳиндий тилидаги адабиётни бутунлай ўқимай қўйганман. Таржималарни ҳисобга олмасангиз, янги ҳиндий адабиётда Ҳаришчандрнинг уч-тўртта пьесаси-ю Чандрканта Сантатидан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Дунёдаги биронга адабиёт шунчалик қашшоқ бўлмаса керак. Бундан шундай маъно келиб чиқадики, бир-иккита инглизча асар таржимасини маратҳий ва бангол таржималари ёрдамида амалга оширган «ижодкорлар» ўзларини адабиёт устунлари деб ҳисоблай бошладилар. Бир таржимон

¹ Қ о в в а л и й – ғазални мусиқа жўрлигида қўшиққа ўхшатиб айтиш (*тарж.*).

Калидаснинг бир қанча пьесасини шеърӣй йўлда таржима қилган, шу билан ўзини ҳиндий адабиётининг Калидаси деб билади. Яна бир таржимон Милнинг асарларини таржима қилган, уни ҳам аслидан эмас, балки гужротӣй, маратҳӣй ва бошқа таржималар орқали қилган, лекин у ўзича шунақанги хурсандки, гўё у ҳиндий адабиётини қайтадан ривожлантириб юборгандай. Менинг фикрим шундайки, таржималар ҳиндий адабиётининг илдиизига болта урди. Асил нусхадаги асарларнинг яратилишига тўсқинлик қилмоқда.

Падмасинҳ буни кўриб ҳайрон бўлди. Наҳотки, Кунвар соҳиб адабиётга шунчалик қизиқса? Уни чавгон ва овдан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмайди деб юрарди. Унинг ўзи ҳиндий адабиётини яхши билмасди, бироқ Кунвар соҳибнинг олдида ўз билимсизлигини ошкор этишга уяларди. Бу гаплар унга олдиндан маълумдай кулиб қараб тураркан, деди:

- Сиз шундай масалани кўтариб чиқдингизки, гўё ҳар икки томондан кўп гаплар айтилиши мумкиндай, лекин мен ҳузурингизга мутлақо бошқа иш билан келганман. Эшитишимча, сиз ҳинду жамоаси аъзолари кенгашида сетҳлар тарафини оланмишсиз.

Кунвар соҳиб бутун хонани тўлдириб қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Деворда осиелик мис қалқон кулги зарбилан ҳатто зириллаб кетди.

- Тўғриси айтинг, кимдан эшитдингиз? — сўради у.

Падмасинҳ бу номаврид кулгининг маъносини тушунмай, сертак тортди. У Кунвар соҳиб мени майна қилипти деган хаёлга борди. Гижингандек деди:

- Ҳамма айтапти, қайси бирининг номини тилла олай?

Кунвар соҳиб яна хохолаб кулиб юборди ва деди:

- Сиз шунга ишондингиз ҳамми?

Булар бари уни уялтириш учун қилинаётган баҳоналар эканига энди Падмасинҳнинг шубҳаси қолмади ва овозини кўтариб деди:

- Ишонмаслик учун менда ҳеч қандай сабаб ҳам йўқ.

К у н в а р с о ҳ и б: - Сабаб шуки, бу менга нисбатан қаттиқ зулм бўлади. Мен, ўзимнинг фикримча, бор кучимни таклифни қўллаб-қувватлашга сарф қилдим. Ҳаттоки қаршилиқ кўрсатиш учун жиддийроқ ўйлашни ҳам эп билмадим. Ҳазил қилиш билан чекландим, холос. (Бир оз хаёл суриб.) Ҳа, бу ерда бир гап бўлиши мумкин. Тушундим. (Яна қаҳ-қаҳ уриб.) Агар мен муниципалитетдагиларнинг барчаси аммамнинг бузоғига ўхшаган одамлар дегудек бўлсам. Ҳазилни сиз тушунсангиз керак? Ҳа, ҳамма бало шунда. Биронта ҳам жаноб бунинг маъносини тушунмади. Кошӣйнинг ўқимишли, ҳурматли муниципалитет раҳбарларидан биронтаси ҳам шу оддийгина гапнинг тагига етмабди. Аттанг! Минг афсус! Тақсир, сизни қийнаб қўйганим учун мени маъзур тутинг. Мен бу таклифни жон-дилим билан қўллаб-қувватлайман.

Падмасинҳ ҳам жилмайди. Кўнглида Кунвар соҳибнинг сўзларига ишонч ҳосил бўлди. Чунончи деди:

- Агар бу одамлар шунақа алданган экан, демак улар ростданам пандавақи одамлар экан. Бироқ Прабҳакар Рао ҳам алданди десак, бунга ишониш қийин, лекин тинмай таржима қилавериш унинг ҳам ақли суюлиб қолган кўринади.

Падмасинҳ бу ерни тарк этар экан, сўлим бир гўшани сайр қилиб чиққандай руҳи ғоят тетик эди. Кунвар соҳиб ўзининг меҳру одоби билан уни бутунлай ром этиб қўйганди.

Давоми бор.

*Ҳинд тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

ЕВГЕНИЙ ВИНОКУРОВ
**УЧАМАН ЁНАЁТГАН
ШАФАҚЛАР ТОМОН**

ОҚҚУШЛАР

Йиелагим келади. Йўқ менда омад,
Сира ечилмайди оддий масала.
Ҳа, оддий масала,
Оддийгина шарт:
“Осмонда оққушлар учар бир гала...”

Бошимни чангаллаб кафтларим билан
Кўшаман, оламан — юришмайди иш.
Аммо кўзларимни ногаҳон юмсам,
Осмонни тўлдириб
Учади оққуш.

Шафақда ёнаётган булутни бузиб,
Улар учаётир — тўшлари алвон.
Ингичка бўйнини ортига чўзиб,
Тўпбоши тўпини чорларди ҳар он.

Улар кўнар эди босгани чанқоқ
Бир кўлнинг бўйига...
Учардилар боз —
Ёшгина оққушлар ёнида ҳар чоқ
Жонсарақ она қуш этарди парвоз.

Осмонга нақадар улар ярашур,
Шафақни қанот-ла қучганларида!..
Ҳеч қачон қилолмас ҳеч ким тасаввур,
Уларнинг дарслиқдан учганларига...

*Усмон АЗИМ
таржималари*

“Вақт ҳамма нарсани ўрнига қўяди” деган эски гапда жон борга ўхшаб қолди. Шўролар даврида ўртача шеърхон кўниккан шеъриятга бир қаранг — нима қолди? Соцреализм тушунчаси тагига зўрлаб киритилган беш-тўрт асардан бошқа ҳаммаси йўқлик қаърига чўкиб кетди. Энг қизиги шундаки, “биринчи қатор”дан жой берилган шоирлар ёнида тўсатдан нечанчидир қатордан жой кўрсатганимиз шоирлар пайдо бўлдилар.

Адабиётга эллигинчи-олтмишинчи йилларда кириб келган ижодкорлар билан ҳам шу ҳол юз берди. Ҳақли равишда маълуми машҳур бўлган Евгений Евтушенко, Андрей Вознесенский, Роберт Рождественский, Белла Ахмадулина, Булат Окужава, Римма Казаковалар қатори Соснора, Соколов, Слуцкий, Самойлов, Чухонцев каби ўнлаб

* * *

Йигирманчи аср!
 Ёнар бемаъно кўзлар,
 Бўғизда ҳайқирӣқ,
 Сочлар тердан ҳўл.
 Ана, у жўнади...
 Поезда — кўрлар:
 Асрга айтгули
 Лаънатлари мўл.

Йигирманчи аср.
 Етим-есирлар,
 Мажруҳ оёгин
 Босишар судраб.
 Қанча? Йигирмами?
 Қанча чакрим жар?
 Кета-кетгунича
 Суягу суяк.

Йигирманчи аср.
 Тенгираб танҳо,
 Сенинг йўлларингта
 Боқаман ҳақир.
 Ҳайвон бўлмоқ — осон,
 Осон — бўлмоқ худо,
 Одам бўлиш — оғир,
 Одам бўлиш — оғир...

Йигирманчи аср —
 Туг кўтарган жангчи —
 Қон ва жон жангида
 Жон берган кўйи,
 Йўл кўрсатиб турар
 Рейхстаг устидан:
 Марҳамат,
 Йўл очӣқ...
 Асрлар бўйи...

* * *

Темир қуювчиман. Оғир — меҳнатим.
 Ҳурмат тахтасида турар суратим.
 Бўйнимда галстук. Эгнимда костюм.
 Ҳафтада олти бор тонгда уйғонгум.

шоирларнинг номлари билан тўлди. Бу ҳодисанинг сабаби нимада? Менимча, замондошлар бир оз шошиб яшайдилар. Улар, кўпинча, ўзларининг ҳозир билан боғлиқ асарларга билиб-билмасдан мўлроқ эътибор қаратадилар. Теранроқ асарни ўқиш эса, келгуси авлодга насиб этади. Бу ижодкорнинг Вақтдан ўзиб яшаганига бир ишора, холос. Евгений Винокуров — асарлари бугун қайта-қайта ўқиладиган шоир. Унинг туйғулари бугунги шеърхон бошидан ўтаётган воқеаларга жуда ўхшаш. Демак, замонлар ҳам йилнинг фаслларидай даврий такрорланиб тураркан; демак, яхши асарларнинг ҳам бир эмас, бир неча умри бўларкан. Азиз шеърхон! Евгений Винокуров шеърларини ўқир экансиз, кўнглингизга ошно кайфиятни учратсангиз ажаб эмас...

Тонгда — совуқ қотиб — бораман ишга.
Озгина вақт қолар костюм ечишга.
Деразага боқиб қотама бирдан...
Сен сайр қиласан курсантлар билан.
Мен сени сўймайман. Ўлдирмайман, йўқ,
Фақат темир ногоҳ сув бўлади, чўғ...
Оқади қизариб, ёниб тўлади...
Биламан, тўнади, охир тўнади.

КЎМИР

Бир шўх-шаън баҳор кунни,
Ёқайин деб хизматга,
Толмай кўмир туширдим,
Аллақайси бекатда.

Ўн еттида эдимми,
Ҳарҳолда ёш эдим кўп,
Эгнимдаги шинелни
Тешиб ўтган эди ўқ.

Белкуракни ўйнатдим,
Кўлларимни музлатиб.
Кўлларим қаро эди,
Қаро эди кўзларим.

Куйламасдим, гапирмасдим,
Уст-бошим кўмир иси.
Кўмир чангидан ҳатто
Қоп-қора эди тишим.

Тушлик қилган чоғимда,
Банкадан ҳўшладим чой.
Чой ҳам, қанд ҳам кўмирранг —
Қора эди, ҳойнаҳой.

Шундай оғир меҳнатда
Ўша баҳордан мастдим...
Поезддаги қизлар аммо
Менга кулиб боқмасди.

Поездлар ўтар эди,
Турмасдилар тугилиб —
Туш каби кетар эди...
Юзларимда тугуни.

Ў!.. Бақиргим келар эди:
— Поездлар, тўхтанг бир он!
Тўхтанг! Ҳали севмаганман,
Севмаганман ҳеч қачон!

* * *

Жангда ҳалок бўлган навқирон аскар
Далада ётибди — бешинел, яланг...
Лой юққан қўлига. Сув силқиб оқар
Ёмғирда ҳўл бўлган енгчаларидан.

Мурда жим боқади... Фалақда калхат
Айланар — етмоқчи у тилагига.
“НАДЯ” — шу битта сўз ёзиб қўйилган
Аскарнинг оқарган сўл билагига.

* * *

Ё Аллоҳ! Йўқ, сен ҳам буюк эмассан,
Измингда эмасдир оддий андиша.
Ана, бандаларинг ичиб ётибди —
Учови бир шиша, учов бир шиша...

Ана, боришмоқда. Юзлари шишган.
Лабларида кўпик,
Туришолмас тик.
Ҳаммаси туманда. Ҳаммаси тушда.
Сўнгра қоронғулик,
Сўнг қоронғулик.

Ана, боришмоқда. Юзлари шишган...
Қанча авлодларни бу шиша ютди.
Ё Аллоҳ! Йўқ, сен ҳам буюк эмассан,
Худосисан фақат алафнинг, ўтнинг...

Фақат туманларга олий ҳукмсан,
Баҳри муҳитларга қудрати қодир.
Фақат одамларга Худо эмассан,
Ана, юзлар шишган...
Боришар...
Оғир!..

* * *

Тушимда чарх уриб, учдим у кетдим,
Фақат қулоғимда бир титроқ овоз:
— Зинҳор тонг чоғида ухлаб қолмагин,
Болам, тонг чоғида мудом эт парвоз!

Учдим — ҳаволарда тарқалди қайғу,
Кўзим юлдузларнинг энг тозасида.
Аммо менинг танзим қолиб кетди-ку,
Ердаги кулбамнинг деразасида!

Учаман! Ёнаётган шафақлар томон,
Қалқиниб руҳимнинг овозасидан.
Аммо нимагадир кўрқаман ёмон —
Кўзларим кулбамнинг деразасида.

ДМИТРИЙ КЕДРИН

СЕП

Камишзорда ботқоқлар қуриб,
 Гуллаганда каштанлар Тусда,
 Фирдавсийнинг нозанин қизи
 Йиғлаб-йиғлаб айтди қўққисдан:
 “Тушларимга кўғирчоқлармас,
 Остонамга поёндоз бўлиб,
 Ётиб олган совчилар кирар,
 Дувиллаган тутдай тўкилиб.
 Умидворман, рухсат берарсиз,
 Танлашимга, бирортасини,
 Отажоним, нима деярсиз,
 Не қиламиз сеп балосини?!”
 Қизиққонроқ жигарбандига
 Жавоб берар Фирдавсий масъум:
 “Куртаклар ҳам тепиб бандига,
 Эшитяпман ғозлар овозин.
 Кезмоқдадир баҳор ҳавоси,
 Тўлиб-тошган ёш қалбингизда.
 Аммо, афсус, ота дуоси,
 Наф бермагай аҳволингизга...
 Омборда бор сўнги сиқим дон.
 Ҳавотирлар тўғридир, болам,
 Йўқсиддирмиз, нетай, пешона,
 Бадавлатдир биздан сичқон ҳам.
 Аммо, қизим, ўксинманг сира
 Куйинишга ҳали вақт бор.
 Менга тонгни берсангиз, зора,
 Мен юртимни куйласам такрор:
 Худолари, ботирларини,
 Жангларини, ғолибларини.
 Ва илҳомим орғиб уч бора
 Тушпа битсам, ёвқурларини.
 Куюлса-да сирли сатрлар,
 Зарҳал топса бу қоғоз қора;
 Ўа кечқурун шохнинг олдида
 Ўқишсайди қўшигим зора.

Эшқобил ВАЛИ таржимаси

Дм.Кедрин (1907—1945) қизгин ва шу билан бирга даҳоларга монанд қисқа умр кечирган, XX асрнинг алғов-далғов ўттизинчи ва қирқинчи йилларининг ноҳақ унутилган улкан иқтидорларидан эди. У ҳаётлигида тан олинмаганди, аксинча, “шўроларча бунёдкорлик”ни улуғламагани учун XX аср рус адабиёти тарихидан номи деярли атайин ўчирилган эди. Бирок, аксарият рус фалсафий шеърляти ва умуман, рус адабиёти ихлосмандлари бўлган мафкуравий ва сиёсий мезонларга холис илғор қарашли зиёлилар ўзига хос оҳангга, бадииятга эга шеърларни, поэмаларни дастлабки сатрлариданоқ жуда яхши билишарди. Дм.Кедрин кўпроқ “буюклар” ижодига мурожаат қиларди: “Рембрандт”, “Кутузов”, “Мефистофель қўлқопи”... Қуйида эълон қилинаётган “Сеп” поэмасида (1935) буюк Фирдавсий образи қизиқарли усулда, афсонага айланган сюжет асосида ўзига хос назар билан талқин этилган.

Шоҳ ўқийди ва совға йўллар,
Кўш ўркачли туяларида;
Бизга хил-хил рангдор матолар,
Кўз қамашар боқсанг зариди”.
Қамишзорда ботқоқлар тўлиб,
Сарғайганда кашпанлар Тусда
Яна қизи кирар қизариб,
Олижаноб Фирдавсий ишда:
“Учинчи ой ўчмайди чироқ,
Тугамасдир, қизиқ, ишингиз,
Айтингиз-чи, отажон, бироқ,
Етармикан сепга пулингиз?
Ўчмаганин кўриб шамингиз,
Кечалари, кўриб қўшнилар
Елкаларин қисишар кулиб,
Ичларини мушук тимдалар...”
Қизиққонроқ жигарбандига
Жавоб берар Фирдавсий секин:
“Куртаклар ҳам қайтди бандига,
Тинглайман мен ғозлар овозин.
Меҳнати кўп, чуқур, заҳматли,
Мен теримни тўкибман камроқ.
Шундан бўлса керак, сатрлар
Ялтирамас, бир оз хирароқ.
Сабр қилинг, бўлингиз бардам,
Бир йилларга етади кучим.
Шунда кимни хоҳласангиз ҳам
Атайверинг, якка-ёлғизим”.

Бир йил ўтгач, ботқоқлар куриб,
Гуллаганда кашпанлар Тусда
Қизи яна кирар бўзариб,
Қаноатли Фирдавсий ишда:
“Қани ахир мунчоқли ишлар,
Ва хуш бўйли имберли мускат?
Ота, мени ким ахир ўйлар,
Ўтиб кетса сепим деб фурсат?
Чарчадилар қайлиқлар қатнаб,
Чарчадилар қуруқ кутишдан.
Айтинг ахир, ўзи нима гап,
Фойда борми ўзи шу ишдан?”

Иддаоли жигарбандига,
Жавоб берар Фирдавсий ғамгин.
“Қаранг, қизим, ҳар бир бандига
Бағишладим қалбим парчасин.
Аммо ҳали ривоятларда
Тугунлари мўъжизакормас.
Ахир шоҳ ҳам тинглаган пайтда
Қойил қолсин, шунчаки лолмас.
Кун келади, кутингиз бардам,
Ахир юртим топмас-ку тўзим?”

Шунда кимни хоҳласангиз ҳам,
Атайверинг якка-ёлғизим”.
Эски ҳаммом ёпилди, чатоқ,
Янги бозор сира тинмайди.
Сочларига ёпишган тупроқ,
Энди ювса кета қолмайди.
Зўрға юрар, шоир қалами,
Сукунатда қитирлар базўр.
Зўраяди йилларнинг дами
Қизи кутар, Фирдавсий ёзур.

Қамишзорда ботқоқлар тўлиб,
Сарғайганда кашпанлар Тусда
Қизи кирар яна тутоқиб,
Кекса шоир тўхтади ишдан:
“Умр ўтди, биз боғлиқ ҳамон,
Шу лаънати ёзувга ипсиз.
Ахир айтинг, энди, отажон,
Наҳот қолдим, бугунлай сепсиз?
Ўзингиз ҳам кексайдингиз хўп,
Сарғайибсиз, тушкунликда, хор.
Ўтирдингиз бир кўшиқни деб
Йигирма қиш, йигирма баҳор.
Йигирма бор учишди ғозлар,
Йигирма бор очилди ғунча.
Забт этишди сизни қоғозлар
Қизгинангиз то кексайгунча”.
“Ноклар бўлар, бўлар анжирлар,
Кўйлақлар ҳам, кимхоблари ҳам.
Куни-кеча бигди сатрлар,
Савдогар-ла жўнатдим илдам.
Кумтепалар кўздан йўқолмай,
Кўмиб бўлмай кумлар изларни.
Ўттиз отлиқ ҳеч ҳаялламай
Дарвозамиз қоқар бизларни”.

Ўтирарди шоҳ ҳарамида
Атрофида хўжасаролар.
Жориялар қилишар муқом,
Туйғуларни айлаб саросар.
Рақс тушарди уч юзтача қиз,
Қовоғига қараб жанобни.
Олиб кирди мунажжим қўққис,
Бугун оққа кўчган китобни:
“Ҳазратимга шоирдан туҳфа,
Улуғ ёшли бир ижодкордан...”
Шоҳ сўз деди: “Қаранг-а гапта,
Китобни деб кечайми ёрдан?
Мен хонимлар даврасидаман,
Ўтирибман ўз ҳарамимда.
Вақт топилса, балки ўқирман,
Жавоб бергум вақт топганимда.

Маълум қилинг: мен жуда ҳам банд,
 Ўқимасам, давлат йўқотмам”.
 Жориялар жилмаяр хурсанд,
 Жилмаяди муте қуллар ҳам.
 Қамишзорда ботқоқлар қуриб,
 Гулладилар каштанлар Тусда.
 Қадди эгик қизин чақириб
 Сўз қотади шоир оҳиста:
 “Дуо қилинг, ҳаққимга энди,
 Кексайибман, кўзларим хира...
 Қаранг, чўлда нима кўринди,
 Кўринмасми карвонлар сира?”

“Югуришмас йўлга болалар,
 Кўнғироқдан йўқ асло дарак.
 Ўйноқлайди дайди шамоллар
 Қум хокларни қилади эрмак.”

Дарахтларда бандлари музлаб,
 Кўкда тинар ғозларнинг саси.
 Яна бахтсиз қизини чорлаб
 Сўз қотади ғамгин Фирдавсий:
 “Қартайибман, борлиқ зимистон,
 Вужуд ҳорғин, кўзларим басир.
 Наҳот, қишлоқ олдида ҳамон,
 Ўттиз отлиқ кўринмас, ахир?!”

“Югуришмас йўлга болалар,
 Кўнғироқдан йўқ асло дарак.
 Ўйноқлайди дайди шамоллар,
 Қум хокларни қилади эрмак”.
 Мана элчи, кийиниб кимхоб,
 Ахтаради Тус саройларин:
 “Қайда яшар шоири офтоб —
 Фирдавсийдир қутлуғ номлари?
 Мўъжизакор шеърлари янграр,
 Ҳар бир сўзи зар-инжуга тенг.
 Ҳар оқшомда шоҳимиз тинглар
 Лаззатланур ҳар оқшомда, денг...
 Бугун подшо чин, сидқидилдан, —
 Санъаткорга йўллади туҳфа.
 Ўттиз отлиқ кетдилар чўлга,
 Ўттизга нор туя ҳам йўлда.
 Олиб борар қуёшранг мато,
 Кўзни олар шоҳ инъомлари.
 Қайда яшар шоири танҳо —
 Фирдавсийдир қутлуғ номлари?”
 Букри туя, отлар шовқини
 Тусга кириб келар мағрибдан.
 Шоир чиқар излаб қабрини,
 Ёғоч отда ухлаб, мащриқдан.

Гудраганча икки букилиб,
Бахтдан холи, ёшлиқдан холи,
Қиз карвонни хушлар, тўкилиб,
Қуриб қолган ёғоч мисоли:
“Эҳ, бепарво, лоқайд одамлар!
Кечикдингиз вақтидан бир оз.
Боқийликка кетди отамлар,
Ташвишлардан бўлдилар халос.
Агар олдин кийган бўлсалар,
Игна билан тикилган либос.
Бу мартада, сўнгги сафарга,
Оқ кафанни кийдилар, холос.
Чанқаганда ҳориб илгари
Ичган бўлса, қониб булоқдан,
Энди фақат руҳи сингари
Ману ором топар тупроқдан.
Қайлигим-чи, баттол жангтоҳда
Чанг мисоли қолдирган изин.
Азроилни кексайган чоғда
Атаяпман якка-ёлғизим.
Севгим учун талаб қилмас у,
На қўп сепни, на бойлик катта.
Эҳ, лоқайдлар! Кечикдингиз-ку,
Кечикдингиз бир оз, албатта”.

Тусни қошлар қумлик оқшоми,
Ўттиз отлиқ кесиб саҳрони,
У ерлардан қайтади орта
Орқасида туя карвони.

1935

Амин МААЛУФ

Самарқанд*Роман**ИККИНЧИ КИТОБ***ҚОТИЛЛАР ЖАННАТИ**

Жаннат ам, дўзах ам сенинг ўзингсан...

*Умар Хайём**Ўн бешинчи боб*

Орадан етти йил ўтди. Бу етти йил Хайём учун, салтанат учун тинчлик ва фаровонлик йилларининг инти оси бўлди.

Ишком остида аройиб дастурхон тузатилган. Унинг устида Шерознинг энг ноёб оқ мускат шароби тўл азилган узун бўйинли кўза ва биллур қада лар турарди. Ёзнинг серфайз оқшомлари Умар ўз шийпонида севимли ёри иштирокида шундай базм куришни одаг тусига киритганди. Улар бу базмларни энг енгил шароблардан тагиб кўришдан бошлашар, кейин дастурхонга турли мевалар, тансиқ таомлар, зирк ва олхўри билан пиширилган гуруч, сиркаланган бе и тортиларди. Енгил шаббода Сарик то дан гуллаган бо лар идини олиб келар, Жа он қўлидаги уд торларидан таралаётган ўйноқи куй бу идларга амо анг жарангларди. Кўнгли висол ва куй садосидан яйраётган Умар узур қилиб шароб симирди. Жа он унга ширин табассум билан боқиб, дастурхондаги сара узумлардан энг қизили ва силли идан бир дона олиб, газак учун Умарнинг о зига тутди. Бу ошиқлар тилида «мендан тезда бўса ол» деган маънони англагарди. Умар Жа оннинг юз-кўзларидан, лабларидан бир эмас, ўнлаб бўса олди. Бўсалар шодон қичқирикларга сабаб бўлди, кўллар, жуссалар бир-бирларига чирмашди. Тўсатдан чўри аёл кириб қолди. Улар шопилмасдан бир-бирларининг кучоқларидан чиқишиб, яна қада ларини кўлларига олдилар. Жа он шароб кайфидан узур қилиб, секин шивирлади:

- Агар Алло менга етти марта умр берганида, уларнинг битгасини ар оқшом мана шу ишком остидаги бахт масканида, сизнинг ишқингиз о ушида, шароб ичиб ўтказган бўлардим.

- Мен эса, Алло неча умр берса ам, улар биттами, учтами ёки еттигами, уларнинг аммасини худди озиргидек сен билан, мана шундай ширин иссиётларга берилиб, сочларингдан силаб ўтиришга ба ишлаган бўлардим.

Улар тўққиз йилдан бери бир-бирларининг кўнглини ушлашар, лекин тўрт йилдан бери эру хотин бўлиб яшаётганликларига қарамасдан, дунёқарашлари, орзу-ўйлари амон турли-туман эди. Жа он аёл бўлса ам забардаст замон акобирларидан бири бўлишга интилар ва бундан

еч бир хижолат чекмасдан анча-мунча ютуқларга ам эришган, жумладан, у маликанинг энг ишончли амфикрига айланган эди. У кундузлари арамадаги фитналарга қатнашар, саройга келаётган ва чиқаётган барча янгиликлардан, ишқий можаролардан, берилган ваъдалардан, кимларгадир тайёрланаётган о улардан ого эди. У бундай му итда яшаётганлигидан ру ланар, тиним билмай, қалби ёниб фаолият кўрсатарди. Кечқурунлари эса, Умар узурига, ширин ва серзавқ ишқ о ушига қайтар эди. Умар эса, аётнинг серқирралигидан, тадқиқотларининг натижаларидан, илмдан завқланиб, лаззатланиб яшар эди. У жуда кеч уй онар, анъанавий «бош о риқ» қада ини бўшатиб, иш жойига ўтирар, ёзар, исоблар, чизар, ўчирар ва яна ёзар, битган шеърларини пин оний китобига кўчирар ва буларнинг аммаси унга чексиз ро ат, ўз-ўзидан қаноатланиш иссини бахш этарди. У кечалари қарийб барча вақтини уйи яқинидаги тепаликда қурилган расадхонада ўтказарди. Расадхонадаги амма асбобларни унинг ўзи ясаб, ўзи қурди. Жонидан ам яхши кўрадиган бу расадхонага бориш учун у биргина бо ни кесиб ўтса бас эди. Уни кўпинча бир неча ма аллий мунажжимлар қуршовида кўриш мумкин эди. Шундай қилиб унинг Исфохондаги аётининг дастлабки уч йили ана шу расадхонани тиклаш, асбобларини тайёрлаш билан ўтди. Айнан ана шу йилларда унинг маш ур тақвими тайёрланди. Бу тақвим ижрий 458 йилнинг савр ойининг биринчи санасида, яъни 1079 йилнинг 21 мартада тантанали равишда бутун салтанатга жорий қилинди. Ўша йили Хайём тақвимига биноан бутун Форсда Наврўз байрами янги йилнинг бошланиши деб эълон қилинди ва бу байрам балиқ буржи ўргаларидан - қўй буржининг қуёшли кунларига кўчирилди. Айнан шу йилдан бошлаб қуёш тақвими - юлдуз тақвимига тў ри келмай қолди. Шундай қилиб, 1081 йилнинг июн ойида исфохонликлар янги тақвим бўйича учинчи йилда яшашар, бу тақвим расмий равишда «Маликшо тақвими» деб аталса-да, кўчаларда ва атго айрим расмий ужжатларда «Умар Хайём замонининг фалон йилида» - деган гапларни эшитиш ёки ўқиш мумкин эди. Бу ўттиз уч ёшли Умар Хайём энг маш ур, энг эътиборли кишилардан бирига айланганлигидан далолат берарди. Албатта уни бунчалик эъзозлаган замон ақибирлари унинг қалбидаги зўравонликка, жабр-зулмга бўлган чуқур нафратини билмасдилар.

У ўзига мутлақо ўхшамайдиган Жа онни севиб қолишига, унинг энг яқин кишиси бўлишлигига сабаб нима бўлди экан? Бизнингча, бунинг энг асосий сабаби уларнинг ар иккаласи ам аётдан бефарзанд ўтишга қарор қилганлигида бўлса керак. Жа он ўзидан насл қолдирмасликка, фарзанд тарбиясига вақтини сарфламасликка, фақат ўзи учун яшашга қатъий а д қилган аёллар хилидан эди. Хайём ам суриялик шоир Абдул Алининг «Мен ўзимни дунёга келтирганларнинг гуно и туфайли азият чекаямман ва мен туфайли еч ким азият чекмасин» – деган иборасини ўзига шоир қилиб олганди. Шундай бўлса-да, уни одамови, инсон иси ёқмайдиган киши эди, деб бўлмасди. У қуйидаги жумлаларни бекорга ёзмаган бўлса керак: «Қачонки сени аёт олдан тойдирса, сен олам узра мангу зулмат қошлаб қолишлигини хо лаб қолсанг, ём ирдан кейин сирли товланаётган майсалар ақида, уйқудан уй онаётган маъсум гўдакнинг беғуно лигини ўйла». Агар у ўзидан насл қолдиришни хо ламаган экан, бу ўша замондаги аёт унинг орзусидаги аётга мутлақо мос келмаганидан бўлса керак. Шу сабабли у барча рубойларида замон кулфатларидан нолийди:

Келмоқ қўлда бўлса, келмасдим бир дам,
Кетмоқ қўлда бўлса, кетмас эдим ам.
Жуда соз бўларди бу амхонага,
Келмасам, турмасам, келиб-кетмасам.

Улар ўзларидан кейин зурриёд қолдиришни истамаганликларининг боиси ам турлича бўлса керак. Жа он ўз табиатидаги шу ратпарастлик хислатларининг кўплигидан, Хайём эса, уларга бефарқлигидан қийналиб яшардилар. Шундай бўлса-да, улар бир-бирларисиз яшай олишмас, салтанатдаги барча эркак-аёллар уларни ийбат қилишар, «улардан бири бепушт бўлса керак» - дея миш-мишлар тарқатардилар. Лекин улар бу гапларнинг барчасига қўл силтаб, бир умрга ширин ва лаззатли аёт кечиришга а ду паймон қилгандилар. Лекин бундай мурасозликнинг ам чеку чегараси бордек эди. Жуда кўп оларда Жа он Умарнинг кўзи олдида биронта асадчининг фикри билан иш юритар, баъзан ўз фаолияти ақида унга гапириб ам берарди. Жа он бундай гаплар Умарга ёқмаслигини ам биларди. Бироқ, Умар еч қандай араз-гиналарга ўрин қолдирмай индамай қўя қоларди. Шуб асиз, Умар сарой аётига ам аралашиб турар, лекин у ерда ўзини кўз-кўз қилишдан орланар, ар хил фитнаю фасодларга аралашидан жирканар эди. Шундай бўлса-да, сарой мунажжимларию табибларини алам ва асаддан юракларини ёндириб, жума кунлари саройда бўладиган зиёфатларга қатнашар, у ерда касал бўлиб қолган амирларга турли масла атлар берар, Маликшо га атаб тузган тақдирномасини тақдим этарди. Оддий инсон сифатида султон ам ар куни «нима қилиш керагу нима қилиш мумкин эмаслигини» билишга жуда қизикарди. Умар у учун тузган башоратларда «Ойнинг бешинчи кунда сизни бир юлдуз таъқиб қилади, ўша куни саройдан ташқарига чиқмаслигингиз керак. Ойнинг еттинчи кунда на қон олдиришингиз, на суюқ дори ичишингиз мумкин эмас. Ойнинг ўнинчи кунда саллангизни бошингизнинг чап томонидан ўрашингиз лозим. Ойнинг ўн учинчи кунда биронта хотинингизга яқинлашмаслигингиз лозим» қабилдаги кўрсатмалар бўлар ва султон уларга сўзсиз амал қилишга одатланганди. ар ойнинг охирида Низомулмулк ам Хайёмдан янги ой учун ўз тақдирномасини олар, уни синчковлик билан ўқиб, кўрсатмаларга сўзсиз риоя қиларди. Кунлар ўтиши билан Умарнинг мунажжимлик башоратларидан фойдаланиш бахтига муяссар бўлганларнинг сони тобора ортабошлади. Султоннинг шахсий мулозимлари, ша ар қозикалони, хазинабонлар, арбий кўшин амирлари, бой савдогарлар унинг доимий мухлисларига айландилар. Умар уларга тақдирномалар тайёрлаш учун ар ойнинг охириги ўн кунлигида кечалари анча-мунча вақт сарфлашга мажбур бўларди. Одамлар бундай башоратларга ширинликмисол ўч бўлиб қолгандилар. Уларнинг энг сармоядорлари Умарга мурожаат қилсалар, камхаржроқлари хашаки мунажжимларга боришар ва бу башорат кўзларини юмиб, «Қуръон»ни тахминан очиб, бармо ини текказган жумла орқали фол кўрадиган фолбинларнинг башоратларидан арзонроққа тушарди. Айрим камба ал аёллар эса, биронта ишга қўл уришдан олдин халойиқ тўпланган жойлардан бирига бориб ва у ерда эшитган биринчи жумлани тўри йўл кўрсатувчи башоратдек қабул қилишиб, тегишли хулосалар чиқарардилар.

- Туркон Хотуннинг янги ой учун тақдирномаси тайёрми? - сўради Жа он ўша кеч.

- Уни мен бугун оқшом тайёрлайман. Бу кеч осмон уборсиз, амма юлдузлар чарақлаб турибди. Расадхонамга боришга вақт бўлди. У шопилмасдан ўрнидан тураётган пайт хизматкор аёл кириб келди.

- Дарвоза олдида бир дарвеш бир кеча тунашга рухсат сўрапти, - деди у.

- Уни ичкари киргиз ва зинапоя остидаги кичик хонага бошлаб бор. Кечки овқатни бирга тановул қилишликка таклиф қил, - деди Умар.

Жа он бегона эркак кириб келишини кутиб, юзига чодрасини ёпди. Бироқ хизматкор аёл ёл из қайтиб кирди:

- У хонада намоз ўқишликни ихтиёр қилди, у мендан мана бу хатни бериб юборди.

Умар хатни ўқиб, ранги бўзариб кетди.

- Ким экан у одам? - сўради Жа он.

- Мен озир қайтиб келаман, - деди Умар унга жавоб бермай, хатни парча-парча қилиб йиртаркан. У шопилганича кичик хонага борди ва ичкарига кириб эшикни тамбалади. Умар минглаб шуб а-гумонлар билан ме монга бир ла за тикилиб қолди. Кейин у билан елка тутишиб кўришида, танаомуз сўради:

- Исфахонда нима қилиб юрибсан? Низомулмулкнинг одамлари сени амма ерда қидириб юришибди-ку!

- Сенинг эътиқодингни ўзгартиргани келдим, - деди ме мон бетакалуф овозда.

Умар унинг кўзларига тикилди. У ме моннинг уши жойидалигига ишонмоқчи эди. Бироқ ме мон кулар, унинг пихиллаб кулиши амон аввалгидек, Кушон карвонсаройидагидек унсиз ва ёқимсиз эди.

- Ишонавер, сенинг эътиқодингни амманикидан кейин ўзгартиришга ният қилганман. Демак, али вақтим бор. Бугун эса, мен бошпанага му тожман. Султоннинг амтово и, бош вазирнинг дўсти уйдан бошқа қаерда ишончлироқ бошпана бор?

- Уларнинг сенга нисбатан нафрати менга бўлган дўстлигидан кучлироқ. Сен менинг кулбамда азиз ме монсан, бироқ, агар сенинг бу ердалигингни билишса, улар билан яқинлигим сени ўлимдан қутқара олмайди.

- Эртага мен бу ерлардан узоқда бўламан.

Умар ундан ранжиганини яширмади:

- Сен вазирдан ўч олишга келгандирсан?

Ме мон ўзини иззат- урмати камситилгандек тутиб, жавоб берди:

- Мен ўз қадрим учун ўч олишга арзимайдиган одамман, бироқ мен турклар укмонлигига чек қўйиш ниятидаман.

Умар танишига синчковлик билан тикилди: у қора салласини чанг-тўзон ва қуёшдан ранги ўчиб кетган оқ саллага ўзгартирибди, усти бошида анча уриниб қолган да ал жун чакмон.

- Менга сен жуда манман одамдек туюлаяпсан. олбуки, рўпарамда бадар а қилинган, амма ерда таъқибга учраётган, уйма-уй яшириниб юрган, жанда-юпун кийинган ва айни пайтда Дамашқдан- иротгача чўзилган қудратли салтанат билан беллашишга чо ланган мақтанчоқ бир одамни кўраяпман, холос.

- Сен ақиқатда мавжуд нарсаларни кўраяпсан, мен эса эртага содир бўладиган воқеалар ақида гапираяпман. Салжуқийларга қарши тез орада қайта уюшган, кўрқмас ва қудратли янги эътиқод оясининг фидокорлари кураш бошлайдилар. Бу қудратли куч сенинг султонингни ам, бош вазирингни ам да шатга солиб, қалтиратиб қўйajak. Сен ва мен ту илганимизда Исфахон Ба дод халифасига ам ўз укмини ўтказаётган форсий шиалар ихтиёрида эди. Бугун эса форсийлар туркларнинг хизматкорларига, сенинг дўстинг, форс миллатининг ярамас вакили Низомулмулк, бу келгиндиларнинг энг содиқ лаганбардорларидан бирига айланди. Кечаги ақиқат эртага яна қарор топишига нега ишонмайсан?

- Замон ўзгариб кетди, асан. окимият, куч-қудрат туркларнинг қўлида, форсийлар ма луб бўлган. Кимлардир Низомулмулк сингари олиблар билан келишувчанлик қилиб юрибди, кимлардир эса худди мендек китоблару илм билан овунаяпти.

- Кимлардир курашаяпти ам. Э тимол, улар бугун бир овучгинадир, лекин эртага, уларнинг сони минглаб бўлади. Кўрарсан, улар кўп сонли, еч нарсадан тап тортмайдиган, қатъиятли ва енгилмас кўшинга

айланадилар. Мен эса, уларни мана шу курашга бошловчи, даъват қилувчи, яъни янги эътиқоднинг аворийсиман. Мен тинмасдан, чарчамасдан бутун дунёни кезиб чиқаман. Янги эътиқодга ишонтиришда Яратган Эгам менга кўмак беради ва мен бу чириган, ярамас салтанатни ер билан яксон қилажакман. Буни сенга - қачонлардир менинг аётимни сақлаб қолган инсонга айтаяпман, Умар! Тез орада дунёда шундай ўзгаришлар бўладики, одамлар унинг маъносини бирдан тушунмайдилар. Лекин сен уни тушунасан, нималар бўлаётганлигини фа млайсан. Сен бу кў на дунёни ким титратаётганини ва бу ал ов-дал ов қандай тугашини биласан.

- Мен сенинг на эътиқодиндан, на куч- айратингдан шуб аланаётганим йўқ. Лекин, турк султонини имоя қилиб, форсий вазир Низом билан ўчакишганлигини эслаяпман, холос.

- Адашма, Умар. Мен сен ўйлаганчалик абла одам эмасман.

- Мен бундай ўйлаганим йўқ. Бироқ, табиатингдаги айрим номувофиқликларни таъкидлаяпман, холос.

- Бу фикрларинг ўтмишимдан беҳабарлигинг туфайлидир. Дастлабки учрашувимизда уни сенга гапириб бермаганимдан афсусдаман. Агар сенга ақиқий ўтмишимни сўзлаб берсам, фикрларинг ўзгариши шуб асиздир. Мен оддий шиа оиласида ул айганман. Ота-оналарим миямга «исмоилийлар энг разил, энг да рий одамлар» - деган фикрни қуйиб тарбиялаганлар. Кунлардан бир кун бир исмоилий билан узоқ ба слашиб қолдим. Ана шунда биринчи бор эътиқодимга дарз кетди. Унга ён бериб қўйишдан қўрқиб, бошқа учрашмасликка, су батлашмасликка қатъий қарор қилдим. Тўсатдан о ир касал бўлиб қолдим. Касалим шундай о ир эдики, «куним битган» - деб ўйлардим. Шунда кўзимга бир рўё кўринди, уни Алло юборганини сездим ва кўнглимда бир ният пайдо бўлди: - Агар тузалиб кетсам, исмоилийлар эътиқодига ўтаман, - дедим. Ишонасанми-йўқми, кундан-кун а волим яхшилана бошлади. Мендан умидларини узиб турган ота-оналарим тўсатдан бундай тузалиб кетаётганлигим сабабларига тушунмай айрон қолишди. Ва мен, сўзимда туриб, уларнинг эътиқодига ўтишга қасамёд қилдим. Орадан икки йил ўтгач, улар менга дастлабки тошшириқ бердилар. Мен Низомулмулк саройига жойлашиб олиб, унинг ишончини қозонишим, девонда бирон лавозимни эгаллаб олиб, исмоилий биродарларимизга ёрдам чораларини излашим лозим эди. Шу ниятда Райдан Исфахонга йўл олдим. Йўлда Кушон ша рида бир карвонсаройда тўхтадим. Кичик хонага қамалиб олиб, бош вазир девонига қандай жойлашиш режасини тузиб, бошим қотиб турганида, тасодифан хонаминг эшиги очилди. Рўпарамда Хайём, Алло томонидан менинг режаларимни амалга ошишига кўмакка юборилган маш ур Умар Хайём турарди.

Умар айратдан донг қотиб қолди:

- Низомулмулк сени, «исмоилийлардан эмасми?» - деб сўраганида, «ундай бўлмаса керак», деб жавоб бергандим.

- Сен алдамагансан, чунки мени билмасдинг. Мана энди аммасини билиб олдинг. Сен менга егулик таклиф қилганмидинг? - деди у бироз нокулай жимликдан сўнг.

Умар эшикни очиб, хизматкор аёлни чақирди ва унга егулик келтиришни буюриб, гапида давом этди:

- Шундай қилиб, етти йилдан бери дарвеш қиёфасида дунё кезиб юрибсанми?

- а, мен кўп жойларда бўлдим. Исфахондан чиқиб кетаётганимда, Низомулмулк одамлари изимга тушдилар. Мен уларни Ком ша рида адаштириб кетишга муваффақ бўлдим. У ерда ам биродарларим бошпана беришди. Кейин, Рай ша рига келиб, бир исмоилийни учратдим. У менга

Қо ирага бориб, ўзи таълим олган даъватчилар мактабида ўқишимни масла ат берди. Дамашққа бориш учун бутун Озарбойжонни айланиб ўтишимга тўри келди. Мен Қо ира томон ички йўллар билан ўтишни ўйлагандим. Бирок, Қуддус атрофида турклар ва магрибликлар ўртасида давом этаётган уруш орқага қайтиб, Байрут, Саид, Тир ва Акр орқали кемада йўл босишимга мажбур қилди. Мени Искандарияда даъватчиларнинг олий раиси Абу Довуд бошчилигидаги махсус кишилар энг мартабали амир сифатида кутиб олдилар.

Хонага хизматкор аёл кириб, дастурхонга овқат сузилган косаларни қўйди. Асан у чиқиб кетгунича, ўзини тиловат қилаётгандек тутди, кейин сўзида давом этди:

- Мен Қо ирада икки йил яшадим. Биз даъватчилар мактабида бир неча ўн киши эдик. Лекин, фақат бир гуру кишиларгина фотимийлар улудидан ташқарида аракат қилишга тайинланган эдик.

Асан бу гапларни Хайёмга умумий тарзда, асосий мақсадларини баён қилиб бермасдан гапириб берди. Бизгача етиб келган турли манбалардан бу диний жамиятнинг мақсад ва вазифаларини билиб олсак бўлади. Жумладан, таълим жараёни иккита алоҳида жойларда ташкил қилинар, янги эътиқоднинг асосий тамойиллари уламолар томонидан «Ал А зар» мадрасасида ўқитилар, даъватчилар сафини кенгайтириш усулларидан бериладиган сабоқлар халифа саройида ташкил қилинади. Фотимийлар саройининг олий мартабали уламози, яъни, даъватчилар бошлигининг ўзи талабаларга ишонтириш ва эътиқодни шакллантириш санъатидан, дунёқарашни ўзгартириш сирларидан, одамлар қалбини эгаллаш усулларидан сабоқ берарди. Айнан шу бошлиқнинг ўзи даъватчилар учрашувларда ишлагилиши лозим бўлган махфий сўзларни ўргатарди. Ар бир дарснинг охирида талабалар бирма-бир бошлиқ олдига келиб тиз чўкишар, у эса уларнинг бошлари узра Имоми замон шахсан имзо чеккан махсус ужатни айлантириб, шогирдларини муқаддас даъватга рулантирарди. Шундан сўнг аёллар учун нисбатан қисқароқ маш улотлар бошланарди.

- Мен Мисрда ўзимга керакли барча билимларни эгалладим, - деди ме мон гапини яқунлаб.

- Бир куни сен ўн етти ёшингда амма билимларни ўрганиб олганингни мақтамаганмидинг? - киноя қилди Умар.

- Мен ўн етти ёшимгача билимларни тўпладим, кейин улар ёрдамида эътиқодга ўргандим. Қо ирада эса, эътиқодга ўргатиш илмини эгаллаб олдим.

- Сенга эргашувчиларни қандай қилиб ўз томонинга а дариб оласан?

- Мен уларга устозсиз эътиқодга ўрганиш бемаънилик эканлигини уқдираман. Қачонки биз «Ло ило о иллолло », яъни «Худодан ўзга ярагувчи йўқ» десак, ўша заотиёқ «Му аммадин Расул Алло », яъни «Му аммад унинг ердаги Расули» - деган калимани қўшамиз. Хўш, нега шундай қиламиз, тушунасанми? Бу бизга Худонинг ягоналигини, бу ақиқатни эса, қайси устоз ўргатганлигини билдиради. Бирок, ушбу Расул, бу устоз аллақачон дунёдан ўтиб кетган. Биз унинг ростдан ам мавжуд бўлган ёки бўлмаганлигини, у бизга қолдирган адисларининг рост ёки ёл онлигини қандай биламиз? Мен ам худди сендек Афлотунни, Арастуни ўқиганман, лекин мен бу масалада исботга му тожман.

- Қандай исбот? Бу масалада сенга яна қандай исбот керак?

- Сиз суннийлар учун ростдан ам еч қандай исбот шарт эмас. Сизлар Му аммад ўзидан кейин еч бир валии д қолдирмаган, у мусулмонларни аросатга қолдириб, дунёга энг кучлилар, энг айёрлар укмонлик қилсин, деб ёру дунёдан кўз юмиб кетган, деб ўйлайсизлар. Бу қип-қизил

беъманиликнинг ўзгинаси. Биз исмоилийлар эса, Худонинг Расули ўзидан кейин унинг сирларини сақлагувчи, унинг ояларини давом эттирувчи ворис қолдириб кетганлигига ишонамиз. Бу имом Али, унинг куёви, ўзининг амакиваччаси, яъни қарийб укасибир. Ўз навбагида Али ам ўзига ворис қолдирган. Шундай қилиб, қонуний имомлар сулоласи мавжуд. Улар орқали Му аммаднинг қалималари ва Алло нинг ягоналиги ақидаги ақиқат бизгача етиб келаяпти.

- Сенинг гапларингдан шиалар бошқалардан нега фарқлианишини англамаяпман.

- Мен ва ота-оналарим этиқоди ўртасидаги фарқ жуда катта. Улар менга ақиқий Имому замон дунёга келгунича душманларимиз укромлигига сабр-бардош қилиб яшашни, у дунёга келгач, ер юзида адолат ўрнатилажагини, азоб-уқубат тортган мусулмонлар унинг ро атини кўрадилар, деб ўргатардилар. Менинг этиқодим эса, кутишни эмас, озирдан бошлаб аракат қилишни, бу дунёга ақиқий Имом келишини барча чоралар билан тезлатишни ўргатади. Мен Янги имом келишига ер юзини барча тўсиқ ва овлардан тозалайдиган аворийман. Пай амбар ўз оятларида мен ақимда ам эслатиб қўйганлигини биласанми?

- На отки? Сен, комлик асан ибн Саббо ақида-я?

- Сен адислардан «Комлик бир инсон дунёга келади. У одамларни тўри йўлга бошлайди. Одамлар ўткир найза атрофига тўпланганларидек, унинг атрофида бирлаша бошлайдилар. Қудратли бўронлар ам уларни тарқата олмайди. Уларга Худонинг ўзи мадад берганлиги учун, улар ақ йўлида ар қандай жангдан ам тап тортмайдилар ва еч қачон енгилмайдилар» - деган қалимани ўқимагансанми?

- Мен бундай адисни билмайман. Одатда мен ақиқий адисларни ўқийман.

- Йўқ. Сен кўнглингга ёққан адисларни ўқийсан, холос. Шиалар тўплаган адислар эса, энг ақиқийларидир.

- Сен ростдан ам ўша адисда ўзинг ақингда гапирилганлигига ишонасанми?

- Яқин орада сен ам бунга шуб а қилмай қўясан.

Ўн олтинчи боб

Шундай қилиб кўзлари чақчайган бу одамнинг дунё бўйлаб янги даъват-ташвиқотига ба ишланган дарбадар аёти бошланди. Тиниб-тинчимас даъватчи бутун мусулмон Осиёсини кезиб чикди. Унинг қадами теккан амма ерда: Балхда, Марвда, Қашқар ва Самарқандда, амма ерда у ўз ташвиқотларида инкор қилиб бўлмайдиган далил ва исботлар келтириб, одамлар этиқодини ўзгартирар, ўз маз абининг янги-янги ша обчаларини ташкил қиларди. ар бир ша ар ёки кишлокда у ўзидан кейин биронта ишончли вакил қолдирар ва улар ам ўз навбагида бу удудда аракат қилишга доим тайёр турадиган, жабр-зулмдан сабр косалари тўлиб бораётган форсийлардан, турклардан, араблардан, шиа ёки суннийлардан, энг курса жанговар аёт ишқибозларидан тўплаб, асан тарафдорлари сафини кундан- кун кўпайтирар эди. Уламолар уларни «ботинийлар», яъни «мафхий кишилар», да рийлар деб атаб, улар шаънига лаънат устига лаънатлар ё дира бошладилар. Воизлар минбарлардан туриб кимки уларга кўшилса, улар билан бир дастурхондан овқат тановул қилса, қудачилик қилса, уларга Худонинг лаънатлари ё илажагини, уларнинг қонини тўкиш - қақраб ётган бо ни су оришдек савоб иш эканлигини уктира бошладилар. Исмоилийларга қарши аракат тобора кучайиб, сўзлардан

амалий ишларга ўтила бошланди. Сава ша рида бир масжид имоми намоз пайтида бошқалардан ажралиб, ало ида ибодат қилаётган бир гуру кишилар устидан шикоят қилиб келди ва уларнинг жазоланишини талаб қилди. Шундай қилиб, дастлабки ўн саккиз исмоилий қўлга тушди. Бир неча кундан сўнг чақимчилик қилган масжид имоми ўлдириб кетилди. Низомулмулк энди қатъий жазо чораларини қўллай бошлади: исмоилий бир дурадгор қотилликда айбланиб, оёқ-қўлларидан тўрт томонга тортилиб, қатл қилинди. Унинг жонсиз танаси бозор кўчаларида судралиб, сазойи қилинди. Исмоилийларнинг Нишопурнинг жанубидаги Каин ша рида қўлга киритган бу дастлабки алабасини бир тарихчи шундай ёзган эди: «Масжид имоми исмоилийлар томонидан йўқ қилинган биринчи душман, дурадгорнинг ўлдирилиши эса, улар сафидаги биринчи йўқотиш бўлди».

Бир куни Каиндан ярим кунлик йўл нарида бир тўда ниқобланган ва қуролланган кишилар қатта миқдордаги юклар билан Кирмондан келаётган олти юз кишилик савдогар ва зиёратчилар карвонининг йўлини тўсди. Карвонбоши уларни қароқчилар деб ўйлаб, тавон таклиф қилди. Лекин, гап тавонда эмасди. Йўлтўсарлар сайё ларни бир қишлоққа олиб бориб, бир неча кун давомида уларни ўз маз абиға ўтишга ташвиқот ва даъват қилдилар.

Бу таклифни қабул қилиб, улар сафига қўшилишга қасамёд қилганлар қўйиб юборилди, рад қилганлар эса ўлдирилди. Сайё лар карвони билан юз берган бу одиса - тобора кучайиб бораётган исмоилийларнинг ўз кучларини синаб кўришдаги дастлабки синови эди. Ўзаро бир-бирларини ўлдиришлар, маз аблар орасидаги кураш тобора кучайиб борарди. Бу курашдан азият чекмаган биронта ша ар, биронта вилоят ёки кўча қолмади. Шундай қилиб, салжуқийлар ўрнатган «тинчлик замони»нинг охири кўрина бошлади. Бу ал ов-дал овлар Самарқандни ам четлаб ўтмади. Бир тарихчининг таъкидлашича, «ша арда рўй берган тартибсизликларнинг асосий сабабчиси қозикалон Абу То ир эди».

Бироқ, воқеалар ривожини бутунлай бошқача эди.

Дар ақиқат, ноябр ойининг салқин кунларидан бирида Хайёмнинг эски қадрдони Абу То ир, тўсатдан бола-чақасию кўч-кўронлари билан қуйинганича, Исфохонга кириб келди. У ша арга кириши биланок, ўзини Умар Хайём хонадонига бошлаб боришни илтимос қилди. Ни оят, Умар ам уни уйида қабул қилиб, ўз навбатида унга ме р-оқибат кўрсатиш шарафига муяссар бўлди. Одатий ол-а вол сўрашиб бўлишгач, Абу То ир кўзларидан ёш оқизиб, Умардан илтимос қилди:

- Мен бу гапларни аммасини тезроқ Низомулмулкка етказишим керак.

Хайём қозини еч қачон бундай жи ибийрон а волда кўрмаган эди. У қадрдонини тинчлантиришга уринди:

- Биз бош вазирга бугун кечкуруноқ учрашамиз. На отки, а вол шунчалик жиддий бўлса?

- Мен Самарқанддан яширинча қочиб кетишга мажбур бўлдим.

У гагини давом эттира олмай, энтиқиб йи лаб юборди. У охири етти йил ичида анча қариб, юзининг ранги қочган, соқоллари оқариб, фақат бароқ қора қошларигина амон диккайиб турарди. Умар юпатувчи сўзлар айтиб, унга таассуф билдирди. Қози ўзини тутиб олгач, салласини тўрилаганча, давом этди:

- Сен Чандиқли муллабачча лақабли кишини эслайсанми?

- Сал бўлмаса мени ўлдириб юбормоқчи бўлган бу одамни унутиб бўладими?

- Сен уни арзимас бир шуб а билан одамларни да рийликда айблаб, қугуриб юрганни эслайсанми? Ана шу тавқи лаънат киши уч йилдан бери исмоилийлар маз абиға ўтиб олиб, илгари ақиқий мусулмончиликни

қандай имоя қилган бўлса, энди янги эътиқодини ам худди ана шундай куч- айрат билан имоя қилаяпти. Унга юзлаб, минглаб ша арликлар эргашдилар. У кўчаларнинг ақиқий хўжайинига айланди. Бозорлардаги савдогарлар учун унинг ар бир сўзи қонун кучига эга. Мен бу масала билан бир неча бор хон олдига кирдим. Сен Носирхонни биласан. Унинг қа ри ам, ме ри ам бирдан келиб, бирдан кетадиган одамлардан эди. Худо унинг охиратини обод қилсин, мен уни ар бир ибодатимда эслаймэн. Бугун оқимият унинг жияни А маднинг кўлида. У - қатъиятсиз, келажакни ўйламайдиган ёш йигит. Мен унга қайси томондан ёндашишни билмай овора бўлдим. Унга бир неча бор исмоилийлар содир қилаётган тартиббузарликлар ақида айтиб, да рийликнинг олдини олишни масла ат бердим. Унга вазият тобора кескинлашиб бораётганлигини исботлаб беришга уриндим. Лекин гапларим чап қуло идан кириб, ўнг қуло идан чиқиб кетаверди. У мени бепарволик билан, эринган қиёфада тинглади. Хон кескин аракат қилишдан чўчиётганлигини сезиб, узуримга арбий бошлиқларни чақирдим. Улардан исмоилийлар аракатини қатъий назорат қилишни илтимос қилдим. Ишончли кишилардан уч киши Чандиқли муллаваччани кузатишга кўйилди. Менинг мақсадим исмоилийлар фаолияти ақида тўла маълумотларни далилу исботлари билан хонга тақдим қилиб, унда бўлаётган воқеаларга оқилона муносабат уй отиш эди. Кунлардан бир кун одамларим уларнинг бошли и Самарқандга келганини маълум қилдилар.

- Кимни, асан Саббо ними?

- Худди ўзини. Одамларим улар йи иладиган Фатфор ма алласидаги Абдак кўчасининг икки бошига пистирма кўйдилар. У йи илишдан дарвеш қиёфасидаги кийимда чикди. Одамларим зудлик билан унинг бошига тўрхалта ёпиб, тутиб олди ва менинг узуримга келтирдилар. Мен уни кўлга туширганимдан қувониб, зудлик билан саройга олиб келдим. Хон биринчи бор қизиқиш билдириб, уни шахсан кўришга ошиқди. асан Саббо унинг қабулига кириши биланок, барча юмушларини тўхтатиб, у билан ёл из қолдиришни буюрди. Мен унга бу жирканч да рий билан ёл из қолиш хавfli эканлигини, у содир қилган гуно лару разилликларни эслатсам-да, барча аракатларим зое кетди. У шахсан ўзи бу да рийни тў ри йўлга солишни хо лаётганлигини айтиб, аммани чиқиб кетишга буюрди. Улар ўртасидаги су бат жуда узоқ давом этди. А ён-а ёнда сарой аёнлари эшикни қия очишиб, уларни қиз ин ба слашиб ўтиргани, са арга бориб эса, уларни жойнамоз устига тиз чўкишиб, биргаликда намоз ўқиётганини кўрдилар. Сарой масла атчилари бу манзарани кўриш учун эшик олдида навбат талашишарди.

Абу То ир бодом шарбатидан бир қултум ичиб, шукроналар айтди ва гапида давом этди:

- Самарқанднинг, Мовароунна рнинг укмдори, Қорахонийлар сулоласининг валиа ди, исмоилийлар маз абини қабул қилганлигини тан олишимиздан ўзга иложимиз қолмади. Албатта, у буни расман эълон қилишдан чўчир, ўзини ақиқий ислом эътиқодига ишонишини давом эттираётгандек тугар, бироқ худди аввалгидек амма нарсага бефарқ эди. Тез орада сарой масла атчиларининг ўринларини исмоилийлар эгаллай бошладилар. Саббо ни тутишда жонбозлик кўрсатган арбий бошлиқлар турли ба оналар билан бирин-кетин ўлдириб юборилди. Менинг шахсий кўрикчиларим ам Чандиқли муллабачча одамлари билан алмаштирилди. Бундай вазиятда мен нима қила олардим? Шу сабаб зиёратчиларнинг биринчи карвонига кўшилиб, вазиятни тушунтириш учун Ислом қиличининг ишончли имоятчилари Низомулмулк ва Маликшо узурига келдим.

Ўша кун оқшом Хайём Абу То ирни бош вазир узурига бошлаб борди. У ме монни ичкари киритгач, уларни ёл из қолдириб чиқиб кетди.

Низомулмулк ме монни диққат билан тинглаб, қиёфасида ташвиш аломатлари зо ир бўлди ва бирдан жим бўлиб қолган қозидан сўради:

- Самарқанд бошига, бизнинг бошимизга ё илаётган бу кулфагларнинг ақиқий сабабчиси ким эканлигини билансанми? У сени бу ерга бошлаб келган кишининг ўзгинаси бўлади.

- Умар Хайёмми?

- Бошқа ким бўларди! Мен асан Саббо ни ўлимга ма кум қилишга эришганимда, дўстинг, мавлоно Умар унинг жонига аро кириб, унинг ўлдирилишига йўл қўймаганди. Энди у бизни исмоилийлар томонидан ўлдирилишимизнинг олдини ола олармикин?

Қози нима дейишини билмай эсанкираб қолди. Вазир хўрсиниб қўйди ва бир муддат ноқулай жимликдан сўнг яна сўради:

- Нима қилиш керак деб ўйлайсан?

Бу саволга Абу То ирнинг жавоби тайёр эди. У уни секин, бироқ тантанавор эълон қилди:

- Салжуқийлар байро и Самарқанд узра илпирашига пайт етди!

Вазирнинг юзи бир зум ёришгандек бўлди, бироқ тезда жиддий тортиб гапида давом этди:

- Балли, о зинга олтин. Мен султонга узоқ пайтлардан бери салтанат Мовароунна ргача чўзилиши лозимлигини, оламда тенги йўқ Самарқанд ва Бухоро бизнинг тасарруфимизда бўлиши лозимлигини уқтириб келаман. Бироқ, барча уринишларим бефойда кетаяпти. Маликшо бу ақда эшитишни ам хо ламааяпти. Хоннинг қўшинлари кучсизланиб қолган. Амирлар анчадан буён мояна олмайдилар. Қалъалар вайрона олига келиб қолган.

- Биз буларнинг барчасидан хабардормиз.

- Бўлмаса нега пайсалга соласизлар? Ёки Маликшо ам отаси Алп Арслон бошига тушган қисматдан кўрқиб, дарё ортига ўтишдан чўчийдимми?

- Мутлақо йўқ.

Қози бошқа савол беришдан ўзини тийиб, вазирнинг изо ини кута бошлади.

- Султон на дарёдан, на рақиб қўшинларидан кўркмайди. У ягона битта аёлдангина кўрқади.

- Туркон Хотунданми?

- Агар Маликшо Мовароунна р ерларига кўз олайтириб, дарёдан нариги томонга ўтса, бу аёл у билан еч қачон бир тўшақда ётмасликка, арамни дўзахга айлангириб юборишга қасам ичган. Самарқанд унинг она ша ри, Носирхон акаси, А мад эса унинг жияни эканлигини унутма. Мовароунна р унинг оилавий сулоласига тегишли мамлакат. Агар унинг авлодлари томонидан тикланган салтанатга дарз кетса, маликанинг сарой аёллари ўртасидаги мавқеи пасаяди ва бирон кун Маликшо нинг ваалиа ди бўладиган ў лининг имкониятларини ам бой берилган бўлади.

- Лекин унинг ў ли али бор-йў и икки ёшлик гўдак-ку!

- Бу тў ри. У қанчалик гўдак бўлса-да, унинг онаси - малика ў лининг имкониятларини сақлаб қолиш учун шунчалик кўп тиришиб курашиши керак.

- Агар мен сизни тў ри тушунган бўлсам, - хулоса қилди қози, - султон Самарқандни қўлга киритиш ақидаги фикрга еч қачон рози бўлмайдимми?

- Мен айнан шундай деяётганим йўқ. Бироқ, султонни бунга кўндириш чораларини қидирсак бўлади. Лекин Туркон Хотуннинг ноз-карашмаларидан устун келадиган му имроқ важ топиш мушкулроқ бўлади.

Қози қизариб кетди. У ўз фикрига қарши қўйилган далилнинг бунчалик нозиклигини сезиб, одоб билан жилмайиб қўйди.

- Мен сизга айтган гапларни султоннинг ўзига гапириб, асан Саббо томонидан тайёрланаётган фитнанинг мо иятини тушунтириб берсам, шуларнинг ўзи етарли бўлмасмикин?

- Йўқ! - деди вазир қуруққина. У ўз ме монини бунга ишонтиришга уринмади ам, чунки унинг миясида ажойиб режа пишиб етилаётган эди. Буни сезган қози ам тоқат билан кутиб турди.

- Гап бундай, - деди вазир виқор билан. - Эртага сен султон арами эшигига бориб, арам о асини кўришинг лозимлигини айтасан. У билан учрашгач, Самарқанддан келганингни, Туркон Хотунга унинг оиласи ақидаги янгиликларни келтирганлигини маълум қиласан. Самарқанд ша рининг қозикалони, сулоланинг кекса хизматкори келганлигини билган малика, сени қабул қилмасдан иложи йўқ.

Қози бош қимирлатиб, унинг гапларини маъқуллади. Вазир давом этди:

- Туркон Хотун узурига киргач, унга исмоилийлар томонидан Самарқанд устига тушаётган кулфатларни, хавф-хатарларни гапириб берасан. Бироқ, А мадхоннинг Саббо билан бўлган су баги ақида лом-лим демайсан. Акс олда, асан Саббо бутун саройни ўз маз абиға ўтказганини, маликанинг аёти хавф остида эканлигини ва ёл из Алло гина унга мадад бериши мумкинлигини билдириб қўясан. Яна менинг олдимга кирганингни, мен эса, сени эътиборсиз тинглаганимни, атто султонга бу гапларни айтмасликка ундаганимни қўшиб қўясан.

Эртаси куни бу тadbир биронга қийинчиликсиз амалга ошди. Туркон Хотун Маликшо ни Самарқанд хонини исмоилийлар қутқусидан қутқаришга кўндиришни ўз зиммасига олди. Дастлаб бу ишга ўзини қаршидек кўрсатган Низомулмулк ушбу арбий юришга айрат билан тайёргарлик кўра бошлади. ийла билан ташкил қилинган бу уруш орқали Низомулмулк нафақат Мовароунна рни салжуқийлар салтанатига кўшиб олишни ва Самарқандни исмоилийлар қўлидан тортиб олишни, балки уларни ма луб қилиш орқали ўзининг топталган обрў-эътиборини яна қайтадан тиклаб олишни мақсад қилиб қўйганди. Шундай қилиб, у бу урушда узил-кесил алаба қилиши лозим эди. Ай оқчилари йиллар давомида унга ар куни асаннинг фаолияти ақидаги хабарларни, уни қўлга тушириш муқаррарлигини, лекин, асан ам, унинг одамлари ам дастлабки тўқнашувларданок тутқич бермай кўздан йўқолаётганлиги ақидаги хабарларни келтириб турардилар. Шундай қилиб, бош вазир султон, малика ва исмоилийлар билан юзма-юз туриб, жанга киришиш имкониятларини қидирарди. Самарқандни қўлга киритиш эса, бу мақсадни амалга оширишдаги хаёлига ам келмаган зўр имкониятлардан бири эди.

1089 йилнинг ба орида филлар, манжаниқлар билан қуролланган икки юз минг кишилиқ лашкар Мовароунна р томон йўлга тушди. Бу кўшинни йўлга отлантирган фитна ва ийлаларнинг а амияти йўқ, у ар қандай қуролли кучлар бажариши лозим бўлган асосий вазифа: уруш ва қир инга отланган эди. Дастлаб еч қандай қаршиликсиз Бухоро қўлга киритилди. Кўшинлар Самарқанд дарвозаларига яқинлашгач, Маликшо А мадхонга яқин о айниси сифатида мактуб ёзиб, «ни оят, у Самарқандни да рийлар зулмидан озод қилишга келганлигини» маълум қилди. Хон эса унга «Мен азрати олий қариндошимиздан еч нарса илтимос қилмагандим»- деган мазмунда совуққина жавоб юборди. Маликшо уни ўқиб, айрон қолди. Бош вазир эса бу жавобдан мутлақо ажабланмасдан деди:

- Хон бу хатни ўз ихтиёри билан ёзмаган. Кимдир уни бунга мажбур қилган. Биз бу жавобга эътибор бермай, ўз вазифамизни бажаришимиз лозим.

Нима бўлса-да, шунча йўл босиб келган лашкарлар еч қандай ўлжасиз орқага қайтишни истамасдилар. Амирлар ам қуруқ қўл билан қайтиб кетишни хо ламасдилар. Биринчи кунданок қалъа соқчиларидан бирининг сотқинлиги туфайли истилочилар ша арга ёпирилиб киришга муваффақ бўлди. Қўшинлар ша арнинг арб тарафини иш ол қилди. имоячилар эса, Кеш дарвозаси атрофидаги жанубий бозорлар томонга чекинди. А олининг бир қисми султон қўшинлари тарафига ўтиб кетди. Чунки салжуқийлар уларни озик-овқат билан таъминлар, турли тазйиқлардан имоя қилиб, уларни хонга қарши курашга ра баглантириб турарди. Бир қисм ша арликларгина А мадхон тарафда қолди. Да шатли жанглар икки афта давом этди. Бу му ораба салжуқийлар фойдасига ал бўлишига еч ким шуб а қилмасди. Гумбазли ма алласида бир дўстиникида яшириниб юрган А мадхон ам тез орада тутиб олинди. Исмоилийлар маз абининг барча бошлиқлари қўлга олинди. Фақатгина асан Саббо ер ости йўлаклари орқали қочиб кетди.

Низомулмулк тантана қиларди. Лекин султон ва унинг рафиқаси томонидан узлуксиз камситилиб келингани амон унинг ёдидан чиқмас, шу сабаб улар ўртасидаги муносабатлар тобора кескинлашиб борарди. Маликшо эса, Мовароунна рнинг энг йирик ша арларини қўлга киритганлигидан афсусланмаса ам, бу уруш ийла-найранг орқали уюштирилганлигидан, алданганлигидан иззат-нафси озор чекарди. У атто қўшинларига анъанавий алаба зиёфатини ташкил қилишдан ам бош торгди.

- Бу қандай хасислик-а! - дерди Низом ўз тарафдорларига.

асан Саббо эса, ўз ма лубиятидан беба о сабоқ олди: у укмдорлар эътиқодини ўзгартириш орқали мақсадга эришиш душворлигини билиб, шу пайтгача инсоният билмаган, укмронлик сиёсатининг биронтасига ўхшамайдиган да шатли бир жамият - «Ассасинлар» ташкилотини барпо қилишни ният қилиб қўйди.

Ўн еттинчи боб

Аламут - у денгиз сат идан олти минг қадам баландликда, қоялар устида, атрофи ялан оч то лар, еч ким билмайдиган қўллар билан ўралган, тик жарликлар ва тор даралар ўртасида жойлашган муста кам қалъа. Кўп сонли қўшин бу жойга тор даралар орқали бир кишидан бўлиб ўрмалаб чиқиши мумкин, холос. Энг қудратли тошотар манжаниқлар ам унинг муста кам тош деворларига зарар етказа олмайди. То лар орасидан оқиб ўтадиган, муста кам исте комлардан яна бири - Шо Руд - Тентак дарё бўлиб, унинг қутурган ўзанидан еч ким ўтолмайди. Ба орда Элбурс чўққиларида қорлар эриганида шиддатли оқим ўз йўлидаги тошу дарахтларни қўпориб, қутуриб оқарди. Ана шу пайтлар дарёга яқинлашган, унинг қир оқларида қўнал а қурган лашкарларнинг бошларига минглаб кулфатлар ё илиши еч гап эмасди. ар кеч дарёдан, қўллардан қуюқ туман кўтарилар, пахтасимон булутлар юқорига, қоялар сари кўтарилиб, уларни ярим белларигача қоплаб олар, қалъа булутлар устида қурилгандек тасаввур ту дирарди. Аламут а олисига ана шундай пайтлар ўз қарорго лари булутлар уммонидаги кичик оролчадек туюларди. Пастдан қаралса, бу қалъа девлар маконига ўхшарди. Ма аллий шевада Аламут сўзи «бургут тошган» маъносини аңлатади. Айтишларича, бир укмдор атроф-теварақдаги ўз удудларини яхшилаб кузатиб туриш учун баланд то лар тепасидан қалъа қуришни ихтиёр қилибди. У кўлидаги ўргатилган

бургутни осмонга учириб, у қайси қояга қўнса, ўша жойда қалъа қуришни ният қилибди. Қуш кўкда анча пайт парвоз қилиб, кейин энг баланд қояларнинг бирига қўнибди. Шунда укмдор қалъа қуриш учун бу қоянинг усти энг қулай жой эканлигини англаб, қурилишни бошлаб юборибди.

асан Саббо ам бургутга тақлид иш қилди. У ўзига содиқ одамларни бир жойга тўплай олиши, уларга таълим бериши, бирлаштириши учун қулай жой қидириб бутун Форсни кезиб чиққан эди. Самарқанддаги ма лубиятидан сўнг, у катта ша арларда қарорго ташкил қилиш салжуқийлар билан муқаррар тўқнашувга олиб келишини ва унинг натижаси рақиблари фойдасига ал бўлишига ишончи комил бўлганди. Демак, унга еч кимнинг қўли етмайдиган, забт қилиб бўлмайдиган, ўша ердан туриб амма удулларда ўз фаолиятини ташкил қилиш имкониятини берадиган бир қарорго керак эди.

Мовароунна р ша арларида қўлга киритилган ўлжа байроқлар Исфохон кўчаларида тантанали равишда намойиш қилинаётган бир пайтда, асан Саббо Аламут қалъаси агрофида кезиб юрарди. Ер юзининг бу қадам-етмас бурчаги унинг айни муддаосидаги жой эди. У қалъага узокдан назар ташлаши биланок, унинг дунё бўйлаб дайдиб юришлари мана шу маконда ни оясига етишига, мана шу ерда ўз салтанатини барпо қилишига ишонди. Ўша пайтлар Аламут бошқа қалъалар сингари салжуқийларнинг арбий исте комларидан бири исобланар, у ерда бир неча ўнлаб аскарлар, унармандлар, де қонлар ўз оилалари билан истиқомат қилардилар. Низомулмулк томонидан тайинланган қалъа бошли и эса, Ма ди Алайут деган киши бўлиб, у салтанатда содир бўлаётган ал ов-дал овлардан узокда, ўзининг су ориш ша обчалари-ю, ён оқ, узум, анор теришдан ўзга биронта ташвиши йўқ одам эди.

асан ўз фаолиятини шу ерлик содиқ одамларини қалъа ичига юбориб, уларни янги эътиқодга ишонтиришдан, ўз эътиқодларини ўзгаштиришдан бошлади. Бир неча ой ўтгач, даъватчилар ўз хўжайинига амманинг эътиқоди ўзгартирилганлигини, у бемалол қалъага келаверишлигини маълум қилдилар. асан, одатдагидек, қалъага дарвеш кийимида кириб келди. У қалъа бўйлаб кезиб, амма ерни текшириб, аниқлаб чиқди. Қалъа бошли и ме монни авлиё одамдек кутиб олди ва кўнглини қандай хушлаши мумкинлигини сўради.

- Менга мана шу қалъа керак, - деди у.

Қалъа бошли и мийи ида кулиб, ўзича бу дарвеш киши азилкашга ўхшайди, - деб ўйлади. Лекин унинг ме мони азиллашмаётган эди.

- Мен бу ерга эгалик қилиш учун келдим. Энди қалъадаги амма одамлар менинг ихтиёримда бўлади!

Бу савдонинг якуни, айтиш жоизки, одам ишонмайдиган даражада айни ақиқат эди. Ўша давр тарихчилари асарларини ва исмоилийлардан қолган ужатларни синчиклаб ўрганишган шарқшунослар, бу гапларнинг аммаси мутлақо афсона эмаслигига ишондилар.

Энди икки ўртадаги савдонинг давомига қайтсак.

Бу савдо XI асрнинг охирида, аниқро и, 1090 йилнинг 6 сентябрида содир бўлганди. Ассасинлар жамиятининг асосчиси асан Саббо , 166 йил давомида тарихда энг да шатли из қолдирган диний маз абнинг бошли и, бу қалъани қўлга киритиб, уни ўз қарорго ига айлантиришга қатъий а д қилганди. Мана у қалъа бошли ининг рўпарасида хотиржам ўтириб олиб, овозини кўтармасдан такрорлапти:

- Мен Аламут қалъасига эгалик қилиш учун келдим

- Бу қалъа менга султон томонидан топширилган. Қалъага хўжайинлик қилиш учун анча-мунча акча сарфлаганман, ахир!

- Қанча?

- Уч минг олтин динор!

асан Саббо қўлига қо оз олди. «Аламут қалъаси учун Ма ди Алайутга уч минг олтин динор берилсин. Худо бизни қўлласин. У бизнинг энг яхши омийимиздир» - ёзди у.

Қалъа бошли и саросимада қолди. У қўпол жун чакмон кийган бу дарвешнинг имзоси шунчалик кўп миқдордаги пулни кимдандир олиб беришга қодирлигига ишонмасди. Лекин, у Дамгахен ша рига келибок, кўрсатилган миқдордаги тўловни еч бир қийинчиликсиз олишга муяссар бўлди.

Ўн саккизинчи боб

Аламут қалъасининг қўлдан кетганлиги ақидаги хабар Исфaxonга етиб келганида, еч ким бундан ортиқча безовталанмади. Сарой ва ша ар а ли кўпроқ бош вазир ва султон ўртасида рўй бераётган қарама-қаршиликлардан ташвишланардилар. Ўз акасига қарашли удудларга арбий юриш бошлашга сабабчи бўлган бош вазирни Туркон Хотуннинг кўрарга кўзи йўқ эди. У Маликшо дан тобора қудраги ортиб бораётган бош вазирдан тезроқ қутулишни талаб қила бошлади. «Отаси аётдан кўз юмганида ўн саккиз ёшда бўлган султон, ўттиз беш ёшида, ар қандай ишни ўзи мустақил ал қилиши мумкин бўлган пайтида ам васийга му тож бўлса, бунақа султон-султонми? Давлат бошқарувини «ота»си қўлида қолдираверса, бу кулгули эмасми? Султон ўзининг салтанатнинг ақиқий хўжайини эканлигини исботлашга вақт етмадимикин?» - ўйларди малика. «Самарқандга қилинган юриш орқали Низом ўз укмдорини алдамасми? Бу юриш вазирнинг қутқуси билан уюштирилганлиги ва бу султонни бутун дунё кўзи олдида кў ирчоқ султон сифатида шарманда қилинганлигининг исботи эмасми?»

Тез орада содир бўлган бир нохуш воқеа султонни бу масалани бир ёқли қилишга ундади ва иккиланиб юрган Маликшо нинг сабр косасини тўлдириб юборди. Низомулмулк ўз невараларидан бирини Марв ша рига оким қилиб тайинлаган эди. Ўз бобосининг куч-қудратига ортиқ даражада ишонган ва ни оятда талабчан бўлган ёш оким, кунлардан бир кун халойиқ кўзи олдида кекса турк амирларидан бирини ақоратлади. Иззатнафси ерга урилган амир кўз ёш тўкиб, Маликшо га шикоят қилиб келди. Жа лдан бутунлай ўзини йўқотган султон ўша за отиёқ Низомулмулкка қуйидаги мазмунда хат ёздириб жўнатди: «Агар сен менинг вазирим бўлсанг, менга бўйсунининг ва қариндошларинг менга яқин одамларни ақоратлашини таъқиқлашинг лозим. Агар ўзингни мен даражада сезаётган бўлсанг, салтанатга ўзингни шерик деб ўйлаётган бўлсанг, тегишли қарорга келишга мажбур бўламан».

Султоннинг обрўли кишилари томонидан келтирилган мактубга Низомулмулк ўша за отиёқ тегишли жавобни о заки айтиб юборди: «Султонга мен унинг салтанатига сўзсиз шериклигимни, менсиз - у бундай қудратли давлатни еч қачон барпо қила олмаслигини бориб айтинг! У отаси дунёдан ўтганида барча ишларни ким бошқарганлигини, тахтга даъвогар бўлганларни ким бартараф қилганлигини, барча исёнчиларни жазолаб, ким уни тахтга ўтқазганлигини унутмасин! Айнан мен туфайли у ер юзининг ярмига султон бўлиш бахтига муяссар бўлганлигини, султонлик тожининг тақдири - менинг қаламим учига бо лаб қўйилганлигини ам айтинлар!»

Султон мулозимлари да шатдан лол бўлиб қолдилар. Низомулмулкдек

донишманд одам, султоннинг барча илтифотларидан воз кечтирадиган ва сўзсиз ўзининг ўлимига сабаб бўладиган бундай гапларни қандай айтдйкин? Унинг ма рурлиги нодонликка бошляптимикин?

Ўша куни ёл из бир кишигина бош вазирнинг нега бундай қилганлиги сабабини биларди. Бу Хайём эди. Низомулмулк унга бир неча афталардан бери ўзини чидаб бўлмас бир о рик безовта қилаётганлигини, кечалари ухлай олмаётганлигини, буларнинг аммаси кундуз кунлари ишлашига алақит қилаётганлигини айтиб, шикоят қилганди. Хайём уни узоқ текшириб, саволга тутиб, унда тузатиб бўлмас саратон касаллиги авж олиб бораётганлигини, унинг умри қисқа қолганлигини аниқлади. Ана шундай да шатли о рик хуруж қилган тунларнинг бирида, Хайём вазирнинг со лиги ақидаги ақиқатни унинг ўзига айтишга мажбур бўлди.

- Яна қанча куним қолди? - сўради вазир умидсизланиб.
 - Бир неча ой.
 - О рик давом этаверадими?
 - Мен сизга о рикни пасайтирадиган гиё ванд дори тайёрлаб беришим мумкин. Лекин сиз ундан истеъмол қилсангиз, бошингиз карахт бўлиб, мутлақо ишлай олмаслигингиз мумкин.
 - Энг курса ёза оламанми?
 - Йўқ. атто узоқ су бат ам қура олмайсиз.
 - Бўлмаса, о рикқа чидашга тў ри келади.
 Ўртага узоқ жимлик чўкди. Бироқ вазир о рикдан тўл анар эди.
 - Сен нариги дунёдан кўрқасанми, Умар?
 - Нега кўрқай? Ўлимдан сўнг на азоб, на кулфатлар бор.
 - Қилган гуно ларим-чи?
 - Гуно ларингиз қанчалик кўп бўлса, ра мдил Худонинг ам карами кенг.

Вазир бир оз хотиржам тортиб, давом этди:

- Мен ам анча савоб ишлар қилдим-ку! Масжидлар, мактаблар қурдирдим, да рийларни аёвсиз жазоладим.

Хайём индамай турганини кўриб, у ўзини оқлашни давом эттирди:

- Юз йилдан, минг йиллардан сўнг мени одамлар эслашармикин?
 - Ким билсин?

Низом дўстининг қиёфасидаги ишончсизликдан норози о ангда давом этди:

- Ахир, «Умр - бу бир аланга, у ёниб кул бўлишлигини, шамол бу кулларни қандай совурган бўлса, замонлар ўтиб, авлодлар инсонни ана шундай нутиб юборадилар», - деган ўзинг эмасми? На отки, Низомулмулкнинг ам қисмати шундай бўлади деб ўйласанг?

У о ир, энтикиб нафас олар, Умар эса амон ўйчан олда жим турарди.

Сенинг дўстинг асан Саббо бутун оламга мени «туркларнинг энг ярамас лаганбардори» - деб жар солди. Биздан кейинги одамлар бу гапларга ишонади деб ўйлайсанми? На отки, мени ўз миллатини сотган одам сифатида эсласалар? Ўттиз беш йил давомида ёл из ўзим султонларга қарши туриб, уларга ўз укмимни ўтказганлигимни одамлар унутармикинлар? а, олиб бўлган душман султонининг бош вазири сифатида бундан ўзгача нима ам қила олардим? Сен ам бу гапларни инкор қила олмасанг керак? а, шу сабабли жим турибсан!

У тушкун қиёфада давом этди:

- Ётмиш тўрт йиллик умрим кўз олдидан ўтаяпти. Қанча умидсизликлар, афсус-надоматлар, бундан бошқача яшашни орзу қилган қанча кунларим оргимда қолди!

Унинг кўзлари ярим юмилиб, лаблари қалтиради:

- Гуно кори азим, бу сенсан, Хайём! Айнан сен туфайли асан Саббо бугун дунёни бул аб юрибди!

Умар қалбидаги алаён унга муносиб жавоб беришга ундарди. Бирок, у жим турарди. Унинг хаёлида қуйидаги жумлалар ту ён урарди: «асан ва сиз бир-бирларингиздан қолишмайдиган разил одамларсиз. Агар сизлар бирон ишни қилишга жазм қилдингизми, ар иккалангиз ам бу ишингиз мамлакатни муста камлаш учунми ёки Янги имомнинг келишига тайёргарлик кўришми, бари бир гўр, алабага эришиш учун йўлингизда учраган ар қандай одамни еч иккиланмасдан нариги дунёга қўнатоварасиз. Мен учун эса аёғда мени қизиқтирадиган еч нарса қолмади. У менинг кўзларимга кун сайин хунуқроқ кўриниб бораяпти. У гўзалроқ, лаззаглироқ бўлиши мумкинлигига қарамасдан, кун сайин ўз тароватини йўқотиб бораяпти. Шундай бўлса-да, ўлимга олиб борувчи ар қандай фаолият адолатсизликдир». У бу гапларни қичқириб айтишни истар, лекин ўзини босиб, жим турарди. У ўз умрининг поёнига етиб, азоб чекаётган вазирга бор гапларини тўкиб солишга имконият беришга қарор қилди.

Оқшомги бу су батдан сўнг Низом ўз қисматини тан олиб, яқин орада аёғдан кўз юмишига кўникиб, кўрқмасдан яшай бошлади. У давлат ишларидан бутунлай юз ўгириб, бутун вақтини «Сиёсатнома» номли китобини тугаллашга сарфлади. Бу асар бугун мусулмон Осиёсида давлатни бошқариш ақидаги ягона йўриқнома бўлиб, ўз а амияти билан ундан тўрт аср кейин Фарбада Макиавелли томонидан ёзилган «укмдор» номли китобдан сираям қолишмас эди. Фақат «укмдор» сиёсатдан бутунлай кўнгли қолган, амма укмдорлар томонидан рад қилинган киши томонидан ёзилган асар бўлса, «Сиёсатнома» салтанатни барпо қилган, донишманд кишининг тенги йўқ тажрибаси натижаси эди.

Шундай қилиб, асан Саббо ўзининг узоқ вақт излаб юрган енгилмас қалъасига эга бўлган кунларда салтанатнинг энг қудратли кишиси Низомулмулк ўз номини тарихда қолдириш билан банд эди. У ўз асарида қулоққа ёқадиغان сўзларни эмас, балки бор ақиқатни баён қилиб беришни мақсад қилиб қўйган ва эндиликда султонга ёқмай қолишдан муғлақо кўрқмас эди. Тарихчиларнинг таъкидлашича, у ўз ўлимини ам ўзига хос тантанавор бўлишини кутиб яшаган. Дар ақиқат, у ана шундай ўлимга сазовор бўлган эди...

Маликшо вазир узуридан қайтган мулозимларининг гапларини эшитиб, қулоқларига ишонмади:

- У ростдан ам ўзини менинг шеригим, менинг тенгим деб айтдимми?

Мулозимлар қай ули қиёфада бунни тасдиқлаганини кўриб, у азабдан қутуриб кетди. Ўз васийини қозикқа ўтқазажанини, тириклайин чопиб ташляяжанини, уни чор мих қилишга буюражаганини айтиб, қичқира бошлади. Ни оят, у Туркон Хотун олдиға бориб, Низомулмулкни вазифасидан озод қилишини ва ўлимга укм этишини айтишга шошилди.

Энди вазирга содиқ қолган кўп сонли лашкарларни жунбушга келтирмайдиган ўлим чорасини ўйлаб топишгина қолганди. Туркон Хотун ва Жа оннинг бу борада ўз режалари бор эди: модомики асан Саббо ам Низомни ўлдириш қасдида экан, Маликшо ни барча гумонлардан холи қолдирган олда, нега унинг бу ниятини қўллаб-қувватламаслик керак?

Хулласи калом, султоннинг содиқ лашкарбошиларидан бири бошчилигида Аламут қалъасига қўшин жўнатилди. Юзаки қараганда, қўшин юборишдан мақсад исмоилийлар қалъасини иш ол қилиш бўлса-да, аслида еч қандай шуб а уй отмасдан, бош вазирни ўлдириш масаласини асан Саббо билан келишиб олиш назарда тутилганди. Воқеаларнинг ривожини ишдан-игнасиғача аввалдан пухта режалаштирилди: султон Низомулмулкни Исфохон ва Аламут ўртасида жойлашган

Ни овандга бирга боришга кўндиради. Ўша ерда исмоилийлар ўз ниятларига эришадилар.

Ўша давр ужатларида қайд қилинишича, асан Саббо ўз одамларини йи иб: «Қай бирингиз бу мамлакатни Низомулмулкдек разил одамдан кутқаришга тайёрсиз? - деганида, Аррани исми киши ўртага чиқиб, кўлини кўксига қўйиб, бу ишни бажаришга тайёрлигини билдирди. Аламут укмдори уни жўнатаётиб, деди: «Бу манфур кишининг ўлдирилиши билан уррам замонлар бошланади».

Ўша пайтлар Низом ўз уйидан ташқарига чиқмас, у султон назаридан тушиб, унинг қа рига учрагач, атрофида хушомад қилиб, гирдикапалак бўлиб юрган содиқ дўстлари униқидан қадамини узишди. Ёл из Хайём ва Низомга қарашли содиқ зобитларгина ундан хабар олиб турардилар. Низом асосий вақтини ёзиш билан ўтказар, бу ишини олдан тойиб қолгунича давом эттирар ва баъзан Умардан уларни ўқиб чиқишни илтимос қиларди. Умар са ифаларнинг айрим жойларини ўқиб, енгилгина кулиб қўяр, баъзан энсаси қотиб, афтини буриштиради. амма буюк кишилардек, Низом ам умрининг якунида ўзига ёқмаган айрим кишилар устидан кулишдан, уларга ўткир найзасини санчиб олишдан ўзини тия олмаганди. Жумладан, «Парда остида яшайдиган хотинлар» аталмиш қирқ учинчи бобда Умар қуйидагиларни ўқиди: «Қадим замонларда бир маликаниннг ўз эрига, подшо га таъсири шунчалик катта эканки, унинг ар бир хархашаси ўзаро келишмовчиликлар ва алаёнларга сабабчи бўларкан. Қиссадан исса шулки, бизнинг замонимизда ам бу олат одамлар кўз олдида содир бўлаяпти. Демак, ар қандай ишда зафар қозонишни истасангиз, хотинлар айтган гапнинг тескарисини қилишни унутманг».

Навбатдаги олти боб исмоилийларнинг кирдикорларини фош қилишга ба ишланган бўлиб, улар қуйидаги сўзлар билан якунланган эди: «Мен бу гапларни одамлар исмоилийлардан э тиёт бўлишлари лозимлиги учун ёздим. Бу худосизлар султоннинг яқин одамларини, амалдорларни биринкетин ўлдира бошлаганларида, но оралари бутун дунё бўйлаб янграй бошлаганида, уларнинг ақиқий башаралари кўрина бошлаганида, бу сўзларимни ёдга олинглар. Мамлакат уларнинг да шатли кутқуси остида қолганида, укмдорлар мениннг бу сўзларим айни ақиқат эканлигини тушунадилар. Яратган эгамнинг ўзи укмдоримизни ва салтанатимизни ёмон қисматдан асрасин».

Кунлардан бир кун султон томонидан юборилган мулозим уни Бо дод сафарига таклиф қилаётганини маълум қилди. Вазир бу чорловда ўзини қандай қисмат кутаётганлигини билса ам, еч бир иккиланмасдан рози бўлди. Жўнаш олдидан у видолашув учун Хайёмни чақиртирди.

- Бундай а волда сиз узоқ сафарга чидай олмайсиз, - деди Хайём.

- Бу а волда энди мен учун еч нарсаниннг а амияти йўқ. Яна шуни билгинки, мени йўл ўлдирмайди.

Умар нима дейишни билмасди. Низом уни оталарча кучиб хайрлашди ва ўзини ўлимга ма кум қилган султон узурига йўл олди.

Султон ва вазир ўзаро су батлашар эканлар, бир-бирларига олий мақомдаги мулозамат ва хушмуомилалик кўрсатиб, ўлим ақида ам фикрлашардилар. Улар укм ижро этиладиган жойга йўл олишар эканлар, Маликшо ўз «ота»сидан ўсмоқчилаб сўради:

- Яна қанча яшайман деб ўйлайсан?

- Жуда кўп, жуда узоқ, - жавоб берди вазир, еч иккиланмасдан.

Султон аччиқланди:

- Мениннг олдимда ўзингни мунчалик ма рур тутмасанг! Узоқ яшашни хо ласанг, аввал Худодан умр тила. Бунчалик ишонч билан катта кетиш ўрнига, «буни ёл из худо билади» - десанг бўлмайдами?

- Бундай жавоб беришимнинг сабаби бор. Ўтган оқшом бу нарса менинг тушимда аён бўлди. Мен тушимда пай амбаримизни кўрдим. Худо уни ра мат қилсин. Мен ундан қачон оламдан кўз юмишимни сўрадим ва ундан қувонарли жавоб олдим.

- Қандай жавоб экан? - Маликшо тоқатсизланди.

- Пай амбар менга «Сен ислом устунларидан бирисан, сен ўз атрофингда анча савоб ишлар қилдинг, сенинг аёглигинг мусулмонлар учун жуда зарур. Шу сабаб мен сенга ўлиминг пайтини ўзинг танлашинг имкониятини бераман», - деди. «Худо сақласин», - дедим мен. «Қандай одам ўз ўлими кунини ўзи белгилай олади? Одамзод барибир кўпроқ яшашни хо лайди ва атто энг узоқ муддатни белгиласа ам, унинг тобора яқинлашиб келаётганидан ва имада яшайди. Ўша кун арафасида, у бир ойми, юз йилми, барибир, қўрқувдан да шатга тушади. Шу сабаб мен аниқ муддатни белгилашни хо ламайман», - дедим. Ни оят, мен сеvimли пай амбаримиздан биргина тилагимни ижобат қилишни сўрадим. Мен ундан укмдорим Маликшо нинг ўлимини кўрмаслигимни тиладим. У менинг кўз олдимда ул айганини, мени «ота» деб эъзозлашини айтдим. Уни ўлимини кўриб, ам-қулфатда яшашни истамаслигимни билдирдим. «Келишдик, - деди пай амбар. - Сен султондан қирқ кун аввал ёру дунёни тарк этасан».

Маликшо нинг юзи докадек оқариб кетди, қалтираган олда ниятини ошкор қилиш даражасига етди. Низом мийи ида қулиб гапида давом этди:

- Мана, кўраяпсанми? Мен сенинг олдинда еч ам манманлик қилмаяпман ва бугун ишончим комилки, али мен узоқ яшайман.

Ўша ла зада султон ўз васийини ўлдириш ниятидан қайтди-йўқми, билмаймиз. Бироқ, бу ният унинг бутун фикру хаёлини банд қилиб қўйгани аниқ эди. Туш - бу ишониш қийин бир аломат бўлса ам, Низомнинг аёти қил устида турарди. У жўнаб кетиш арафасида унинг атрофида йи илган содиқ зобитлари муқаддас Куръон устига қўлларини қўйишиб, агар уларнинг хўжаси ўлдирилса, унинг душманлари ам сўзсиз ўлдирилажаги ақида қасамёд қилдилар.

Ўн тўққизинчи боб

Ўша замонларда салжуқийлар салтанати дунёдаги энг қудратли давлатлардан бири исобланарди. Шу қудратли салтанат тизгинини энг шижоатли аёллардан бири - Туркон Хотун ўз қўлига олишга жазм қилди. У ўзининг пардалар билан тўсилган хонаси ортида ўтириб, эри - султон измидаги арбий кўшинларни Осиёнинг у бурчагидан бу бурчагига силжитар, подшо ва вазирларни, оким ва қозиларни шахсан ўзи тайинлар, атто халифага йўриқномалар юборар, бутун дунё томонидан энг разил кўпоровчи деб тан олинаётган Аламуг укмдори асан Саббо билан ам яширинча музокаралар олиб боришдан тап тортмасди. У атто арбий кўшинларга ам ўз укмини ўтказа бошлади. Бундан ранжиб норозилик билдира бошлаган айрим амирларга малика кескин о ангда: «Бизнинг салтанатимизда фақат эркаклар жанг қилишади, бироқ аёллар уларга ким билан жанг қилишни кўрсатиб беради!» - деб жавоб берарди. Султон арамида уни «Хитой хотин» деб атардилар. Асл насаби қашқарлик бўлган, Самарқандда таваллуд топган ва акаси Носирхондек қонига ўзга қон аралашмаган, шу сабабли қиёфасидан на араб, на форсийларга хос белгилар сезилмайдиган бу аёл султон Маликшо нинг биринчи хотини эди. Тўққиз ёшли ша зодага нико лаб беришганида у ўн бир ёшда эди. Бокира малика ўз умр йўлдошини эркак каби ул айишини сабр билан

кутди. У ўспирин ша зоданинг иягида пайдо бўлган дастлабки мўйларни ме р билан силади. Ша зода унинг эркалаларидан вужудида уй онаётган иссиётлардан уялиб, қизариб, сакраб кетганларидан завқланди. Унинг кундан-кун ўсиб, мускуллари тўлишиб бораётганлигини кўриб, юмалокдан келган, қатъиятсиз бу йигитча озгина илтифот эвазига ўзига бутунлай итоат этаётганлигини сезган малика, ёш бўлишига қарамадан, барча аёлларга хос макр- ийлаларни унда синаб кўра бошлади. Йиллар давомида у эрининг энг ардоқли, энг эъозли, эркатой хотини бўлишга ва аини пайтда уни ўз измига юритиш санъатини қойиллатиб бажарадиган биринчи малика бўлиш шарафига эришди. Ша зода овдан, мусобақадан ёки тасодифий ўзаро муштлашувдан, амирларнинг сершовқин йи илишидан, серуфат зиёфатлардан маст-аласт қайтганида ёки Низомулмулк узурда бўлган, унинг учун зерикарли ва о ир туюладиган су батлардан ориб, чарчаб келганида у фақат Туркон Хотун о ушида ором олар, овунар эди. У кирган за оти хотини юзидаги арир чодрани кўполлик билан сидириб ташлар, бундай кўполликка майин табассум билан жавоб берган маликанинг юзларига юзини босар, бундан завқланаётган, ўзини хурсанд қилиб кўрсатаётган хотинининг че расини кўриб, унинг кучо ида гўдакдек эркаланар, ўз жасорати, қа рамонлиги ақида о из кўпиртириб мақтанар эди. Хитой хотин унинг ар бир сўзини маъқуллар, уни тенги йўқ па лавондек мақтар, ар бир инжиқликларига, кўполликларига нозу карашмалар билан жавоб берар, ёш султон вужудида уй онаётган айвоний ирсни турли воситалар билан тобора алангалатар эди. Бундай макру ийлалар домига илинган ёш султон худди ёввойи айвондек унга ташланар, о ир жисми билан уни эз илар, малика эса буларнинг барчасига бардош бергани олда ириллаётган йиртқичга ўз нафсини қондириш имконини берар, аини пайтда уни бундай лаззатнинг узоқ манзилларига етаклаш санъатини ам биларди. Кейин у, нафси ором олган, арсиллаётган «ёввойи айвон»нинг қошларини, киприкларини, лабларини, терга ботган бўйинларини ме р билан сийпалар, ша зода эса мушукдек кўзларини сузганича тинчланар, қорни тўйган йиртқичдек тамшаниб ором олар эди. Худди шундай ла заларда маликанинг ар бир орзу- истаги сўзсиз ўз ижросини топарди. Малика бунга эришиш учун унга латифалар, шеърлар айтиб берар, аёллар ишлатиши мумкин бўлган ме р ва макрнинг минг бир усулларини қўллар, ёш султон унинг кучо ида еч қачон зерикмас ва хотинига ар кеч фақат у билан бўлишга онтлар ичар эди. Ростдан ам ёш султон Туркон Хотунни болаларча ме р ва содиқлик билан севар, умрининг охиригача шу иссиётига содиқ қолганди. Эри унга еч нарсани рад қила олмаслигини малика билар, салтанатдаги ар қандай қарор, ар қандай арбий юриш, янги удудларни босиб олиш фақат унинг азми билангина амалга ошарди. Бу салтанатда унинг ягона рақиб, унга қарши чиқаётган, жи ига тегаётган ягона киши - бош вазир Низомулмулк эди, холос. Мана у, ана шу 1092 йилда, ўз арифини ер билан яксон қилиш арафасида турибди.

Маликалар ўз аётларидан хурсанд бўлиб яшайдилар деб ўйлайсизми? Йўқ, албатта. Уларнинг ам ўзларига хос турмуш ташвишлари бўлади. Туркон Хотун ёл из қолган кезларида ёки ўз маслакдоши Жа он билан якка қолганида аётдан нолиб, кўз ёшлар тўқар, бу кўз ёшлар ўз болалари ақида, тахт валиа длиги ақида қай ураётган она - маликанинг кўз ёшлари эди. У ўз қисматини қар ар ва еч ким уни «ношукурлик қилманг» дея қойишга журъат қила олмасди. Унинг тўн ич ў ли Маликшо томонидан тахт вориси қилиб тайинланган, султон уни барча юришларида, саё атларида, тантаналарида ўзи билан бирга олиб юрарди. Султон ў ли

билан фахрланар, уни эркалатар, барчага кўз-кўз қилар, унга барча вилоятларни кўрсатар, бир кун келиб буларнинг барчасига укмронлик қилишини уқтирарди. «Биронта султон ўз ў лига бунчалик улкан салтанатни мерос қилиб қолдирмаган!» - дерди у ў лига. Ўша пайтлар Туркон Хотун ўз қисматидан ростдан ам рози бўлиб юрар, гулгун че расига бирон қай у-алам соя ташламаган эди. Бироқ, валиа ди тўсагдан оламдан кўз юмди. Чидаб бўлмайдиган иситма хуружи уни оё идан чади. Табиблар унинг жонини сақлаб қолиш учун бе уда уриндилар. Ёш ша зода икки оқшом жон таллашиб, мангуликка кўз юмди. Унга ёмон кўз теккан ёки за ар берилган, дея тахмин қилдилар. Туркон Хотун чексиз қай у-алам билан кўз ёш тўкди. Ни оят, вақт уни ўзига келтирди. Мотам муддати тугаши биланоқ, у иккинчи ў лини тахт вориси қилиб тайинланишига эришди. Маликшо ам бутун ме ру-му аббатни янги тахт ворисига ба ишлай бошлади. Тўққиз ёшли ша зодага «Шо аншо , салтанат устун, ақиқий мусулмонларнинг биринчи имоячиси» каби дабдабали унвонлар берила бошлади.

«Ёмон кўзлар» ва бахтсизлик янги тахт ворисини ам аяб ўтирмади. У ам худди акаси сингари шуб али иситма исканжасида жон таслим қилди. Хитой хотин энди охирги, учинчи ў лини тахт вориси қилиш учун бор куч- айратини сарфлай бошлади. Лекин унинг бу сафарги саъй- аракатлари анча қийин кечди. Чунки, ша зода али бор-йў и - бир ярим ёшда ва бунинг устига Маликшо нинг бошқа хотунларидан ам яна учта ул айган ў иллари бор эди. Улардан иккитаси бир жория аёлдан ту илган, бироқ ў иллардан энг каттаси Барқёруқ исмли ша зода султоннинг холаваччаси бўлган хотинидан ту илган эди. Ёши катталиги-ю, ақиқий султон наслдан ту илганлиги учун бу ша зода тахт вориси бўлишликка қонуний ақли эди. Туркон Хотун рўпарасидан чиққан бу тўсиқни қандай бартараф қилиш чорасини топа олмай боши қотарди. Икки тарафлама салжуқий исобланган бу ша зоданинг тахт вориси бўлишига Низомулмулк ам бош кўшганди. Бош вазир салтанатда рўй бераётган бундай талашув- тортишувни одилона ал қилишга уринар, сулолада ворислик қоидаларини таъсис қилишга, султоннинг энг катта ў ли тахт вориси бўлиши лозимлигини инкор қилиб бўлмас далиллар билан исботлаб, маликанинг ярасига туз сепарди. Бироқ, вазирнинг барча уринишлари бе уда кетди. Маликшо севимли хотинининг гапини ерда қолдиришга журъати етмади. Туркон Хотун: «Агар унинг ў ли тахт вориси қилиб тайинланмас экан, бошқа еч кимни тахт вориси қилиб тайинламайсиз!» - деган талаб қўйди.

Шундай қилиб, Маликшо ам худди отаси ва боболаридек еч кимни тахт вориси қилиб тайинламасдан яшайверишга а д қилди. Бироқ, Туркон Хотун кўлини қовуштириб ўтирадиган хотинлар хилидан эмасди. У энди охирги ў лини омон-эсон ул айтириш ва ни оят, бир кун уни тахтга чиқариш ташвиши билан яшай бошлади. У ўз бошига тушаётган барча қай у- амларнинг асосий сабабчиси деб Низомулмулкни билар ва жонсараклик билан унинг жонига қасд қилиш чораларини қидирарди. У вазирнинг ўлимини тезлаштириш учун барча имкониятлардан фойдаланар, бу йўлда на фитналардан, на дўқ-пўписалардан, атто ассасинлар билан ам кунора музокаралар олиб боришдан қайтмасди. Айнан шу мақсадда у ам Бо дод сафарига отланди. У укмнинг ижро этилишини ўз кўзлари билан кўришни истарди.

Бу кун Низомулмулкнинг охирги марга дастурхон олдида ўтириши бўлди. Рамазон ойининг ўнинчи оқшомида амалдорлар, сарой аёнлари, амирлар, ифторликка тўпландилар. Ифторлик дастурхони кенг ўтов ичида тузатилганди. Машғалалар ёру ида кумуш баркашларда туя, қўй,

қовурилган тустовуқ гўштлари тортилди. Кун бўйи нафсларини тийиб, оч юрган олтмиш нафар ме монларнинг қўллари бирданига таомларга чўзилди. Беихтиёр чўккан жимликда о изларнинг чапиллаши-ю, гўшт парчаларининг шипиллаб, ижирлаб чайналаётганлиги эшитиларди, холос. Нафслар бир оз ором олгач, ар ким ўз тово идаги гўштларнинг энг яхши бўлақларини олиб, бир-бирларига узатишиб, ўзаро илтифот қилишлар бошланиб кетди.

Низомулмулк жуда кам овқат тановул қилди. Ўша кеч унинг дарди одатдагидан кўпроқ азоблар, ичи ёнар, кимдир бақувват қўллари билан ичакларини тортқилаётгандек туюлар, дастурхон олдида қомагини зўр а тик тутиб ўтирарди. Унинг ёнида ўтирган Маликшо ўзига илтифот қилиб узатилаётган гўшт бўлақларини ишта а билан ер, а ён-а ёнда вазирга кўз ташлаб кўяр, фикру хаёлини банд қилаётган мақсадини ошкор қилиб қўйишдан кўрқиб, тинимсиз кавшанарди. У тўсатдан қўлини товоққа узатиб, энг сергўшт бўлақни олиб, вазирга узатди. Низомулмулк гўшт бўлагини хушмуомилалик билан олиб, ундан бир тишлам еди. Худо, султон ва ассасинлар томонидан уч бора ўлимга ма кум қилинган кишининг томо идан гўшт ўтармиди?

Ифторлик тугаганида қорон и тун бошланганди. Биринчи бўлиб, Маликшо ўрнидан кўз алди. У вазирининг қиёфасида кўрган азоб-укубатларни, дард-изтиробларини тезроқ Турконга сўзлаб беришга ошиқарди. амма кўз алгач, қўлларига таяниб базўр ўтирган Низомулмулк ам қийинчилик билан ўрнидан турди. Унинг ўтови унчалик олисда эмас, у ерга бир амаллаб етиб олса, қария холаси унга ажойиб мал амлар ичириб, о риқ азобини анча енгиллаштириши мумкин. Ўтовгача юз қадамлар босиш лозим. Султон ўтови атрофида югуриб-елаётган хизматкорлар ва аскарларнинг ала- овурулари эшитилиб турибди. А ён-а ёнда аёлларнинг босиқ кулгилари ам кулоққа чалинади. Йўл унга жуда узок туюлар, оёқларини базур кўтариб, судралгандек илгариларди. Одатда унинг атрофида ўнлаб хушомадгўйлар гирдикапалак бўлишар, лекин, эндиликда султон қа рига учраган бу қудратли ва айни пайтда бечора қария олдида унга кўмак берадиган биронта одам топилмасди.

Тўсатдан жудур чакмонли, ба айбат гавдали бир киши аллақандай дуоларни мин иллаганича унга яқинлаша бошлади. Вазир уни тиланчи деб ўйлаб, кўнгли яйраб кетиб, амёнини чиқарди ва унга учта олтин танга узатди. Қорон иликда ўткир ти ярқиради. Бу шунчалик тез рўй бердики, вазир унинг қўлини кўтарганини кўрди, холос. У пичоқ ти и кийимига, кейин вужудига санчилганини сизди. Кўркувдан қичқирмади ам, юзида бир ла залик айрат аломатлари зо ир бўлиб, охирги марта чуқур тин олди. У секин ерга қулаётди, танасидан су уриб олинаётган пичоқ ти ини сизди ва қалтироқ товушда мин иллаб айтилган «бу сенга Аламутдан сов а!» - деган сўзларни эшитди, холос. Бир зумда ар томондан қичқириқлар янгради. Қотилни ўтовлар орасидан қувиб, ушлаб олдилар. Саросимада кимдир унинг бў зига пичоқ тортиб юборди. Кейин жонсиз қотилни оёқларидан судрашиб, гулхан устига отиб юбордилар.

Ўша йилларда Аламут қалъасидан топшириққа юборилган кўплаб ассасинлар ана шу тарзда алок бўлардилар. Бироқ, энди улар қотиллик содир қилгач, еч тарафга қочмасдан, ўз ўлимларига тик қараб, аётдан мардонавор кўз юмишга ўргатила бошланди. «Бизга душманларимизни йўқ қилишнинг ўзигина кифоя қилмайди, - ўргатарди уларга асан. - Биз қотиллар эмас, балки Алло укмини амалга оширувчилармиз, биз бу укмини бугун халойиқ кўз олдида амалга оширишимиз ва еч кимдан, еч нарсадан кўркмаслигимизни намойиш қилишимиз керак. Агар биз бир кишини ўлдирсак, минглаб кишилар қалбига да шат уру ларини

қадаймиз. Энди бизга фақат ўлдириш ва да шат солишнинг ўзи етарли эмас. Энди биз мардона ўлишни ам билишимиз лозим. Ўлимга тик қараб, Алло иши учун ўлмоқ шарафдир. Бундай ўлим одамлар қалбида бизга урмат уй отади ва бизнинг ишимизга хайрихо ларни кўпайтиради, сафларимизга кирувчилар сони тобора кўпаяверади. Мардонавор ўлмоқ - ўлдиришдан му имрокдир. Биз ўзимизни имоя қилиш учун ўлдирамыз. Биз ўз сафларимизни кенгайтириш учун, охир-оқибатда, алаба қилишимиз учун ўлимга тик боқамиз. Ғалаба қилмоқ асосий мақсадимиз, ўзимизни фидо қилишимиз - алабани тезлаштириш йўлидаги бир воситамиз, холос»

Бундан буён рўй берадиган қотилликлар кўпроқ жума намози пайтида, масжидларда, халойиқ кўзи олдида уюштириладиган бўлди. Вазирлар, ша зодалар, амалдорлар бир тўда қўриқчилар билан юришга одатландилар. Бироқ ўлдиришлар амон давом этар, алойиқ бундай қотилликларни ам да шат, ам қизиқиш билан томоша қиларди. Аламут қотиллари амма жойда, турли кийимларда озиру нозир эдилар. Жумладан, улар қўриқчилар ичидан ам топиларди. амманинг фикру хаёли ибодат билан банд бўлиб турган бир пайтда қотил ишга киришар, қурбон қонга ботиб ерга йиқилар, қотил эса жойидан жилмасдан, ўргатилган дуосини такрорлаганича ўзини ма в қилишга ташланаётган қўриқчиларга, халойиққа ма рур табассум билан қараб турарди. Аламут хўжайинининг фикрича, ўлдирилган ар бир амалдор ўрнига ўтирган янги амалдорнинг эътиқоди исмоилийлар фойдасига ўзгараверади ва шундай қилиб, ар бир қотиллик улар сафига ўнлаб, йигирмалаб, қирқлаб одамларни хайрихо қилади.

Бундай да шатли қотилликларни содир қилувчи кишилар гиё ванд кишилар бўлган деган фикр ам бор. Ўлимга ма рур табассум билан тик боқаётган бундай кишиларнинг хатги- аракатларини бошқача қандай изо лаш мумкин? - дейишади бу фикр тарафдорлари. Айниқса, Марко Полонинг эсдаликлари бу фикрни арбда кенг тарқалиб кетишига сабаб бўлган эди. Мусулмон дунёсида уларни баъзан «гашишиён», яъни «наша чекувчилар» деб ам атардилар. Э тимол, бу фикр улардан нафратланган кишилар томонидан ўйлаб топилган бўлиши мумкин. Айрим шарқшунослар «ассасин» сўзи кўплаб Оврўпа тилларида мавжуд бўлган «ўлдирувчи», «қотил» сўзидан олинган, деб исоблайдилар. Бироқ, ақиқат бошқача бўлса керак. Аламут қалъасидан топилган ушжатларга кўра, асан ўз тарафдорларини «асосиюн», яъни «янги эътиқод асосларига содиқлар» деб аташни севган. Натижада чет элликлар томонидан тў ри тушунилмаган бу сўз «гашашиюн» - нашавандлар маъносида талқин қилинган. Дар ақиқат, асан Саббо турли гиё ва ўсимликларнинг даволовчи, о рикни қолдирувчи ёки кишини ру лантирувчи хусусиятларини яхши билган ва турли гиё ларни экиб, парваришлаб, улардан турли хил дорилар тайёрлаб, бемор бўлиб қолган ўз амфикрларини даволаган. Масалан, у кашф қилган бир дори талабаларнинг фикрлаш қобилиятини фаоллаштириб, хотираларини муста камлаган. Бу дори асал, майдаланган ён оқ талқони ва кашнич ўсимлигининг шарбати аралаштирилиб тайёрланган. Шундай қилиб, асан Саббо дурустгина табиб ам бўлган. Исмоилийларга тақаладиган барча маломатларга қарамасдан шуни тан олиш жоизки, ассасинларни ру лантирадиган ягона куч уларнинг муста кам эътиқодларигина бўлган, холос. Бундай эътиқод энг зўр усуллар билан ташкил қилинган маш улотлар ва бу сабоқлар, вазифаларини аниқ белгилаш, шунингдек, қаттиқ тартиб-интизом орқали шакллантирилган. Бу жамиятнинг бошида унинг ягона укмдори, унинг барча тартиб-қоидалари-ю, сирларини ўзи кашф қилган асан Саббо турарди. Унинг агрофида бир гуру юқори мартабали уламолар жамланган бўлиб, улардан учтаси унинг

ўринбосарлари исобланарди. Улардан биринчиси шарқий Форс, Хуросон, Кў истон ва Мовароунна рда, иккинчиси, арбий Форс ва Йроқда, учинчиси - Сурияда олиб бориладиган тар ибот-ташвиқот ишларига мутасадди эдилар. Иккинчи по онада- бевосита фаолият кўрсатадиган «рафиқ»лар турардилар. Улар ар тарафлама муста кам сабоқ олишган энг қобилиятли кишилар бўлиб, кальаларда, ша ар ва вилоятларда жамият ишини юритишга ра барлик қилардилар. Улардан энг қобилиятлилари юқори по онадаги олий мартабали даъватчилар сафига сайланишлари мумкин эди. Энг пастки по онада «лассак» деб аталувчи, жамиятга янги қабул қилинган кишилар турардилар. Улар жамиятнинг оддий аъзолари бўлиб, бирон жиддий ишга ёки махсус сабоқ олишга лаёқатсиз аъзолар исобланар, улар орасида Аламут атрофида яшайдиган чўпонлар, аёллар ва қариялар кўп эди. Жамиятга янгидан қабул қилинганларни «мужиблар» деб атардилар. Улар жамиятнинг мақсад ва вазифалари ақида дастлабки сабоқларни олишар ва қобилиятларига кўра «рафиқлар» бўлиб етишиш мақсадида чуқурроқ билим олиш учун Аламутга жўнатилар, шундан кейин асан Саббо нинг ақиқий қудратини намоён қилувчи «фидойилар» - «жонни тикканлар» бўлиб етишардилар.

Аламут укмдори одатда шогирдларининг энг эътиқоддиларини, чаққон ва чидамдиларини ва айни пайтда, ўқув маш улотларида камроқ лаёқатдиларини «фидойилар» сафига кўшмасди. асан «фидойилар» тарбиялашга ало ида эътибор берарди. Ўқув маш улотларида ханжар санчиш усуллари, хат ташувчи каптарлардан, махфий сўзлардан фойдаланиш, Аламут билан тез ва яширин алоқа ўрнатиш сирлари тиришқоқлик билан ўргатиларди. Шунингдек, улар биронта ма аллий шева ёки ла жада гаплашиш, бегона киши билан тил топишиш усулларига, одамлар билан аралашиб кетиш, бунинг учун лозим бўлса афталаб, ойлаб мақсад сари интилиш, одамлар нафратига эътиборсиз бўлиш, душманни йўқ қилиш учун энг қулай пайтни пойлаш, уларни қўлга тушириш учун энг мо ир овчидек аракат қилиш, душман юрадиган йўлларни, кийинишини, одагларини, уйдан чиқиш ва кириш пайтини билиб олиш, энг обрўли кишиларнинг ишончини қозониб, улар пано ида иш юритиш каби кўшлаб фаолият сирлари ўргатиларди. Маълум бир ужатда баён қилинишича, белгиланган қурбонни ма в қилиш учун икки нафар «фидойи» икки ой давомида насронийлар черковида ро иблар сифатида фаолият кўрсатишганлар. Гиё вандликка берилган кишиларнинг қўлидан бундай ишлар келишига ишониш мумкинми? асан Саббо кашф қилган бу жамият аъзосида энг биринчи ислат - бу эътиқодга содиқлик ва ўлимга беписанд қараш эди. Шундай қилиб, асан Саббо тарихдаги энг да шатли жамият - ассасинлар жамиятини барпо қилишга мувофиқ бўлди. Аср сўнгида уларга бас кела оладиган, улар билан курашга бел бо лаган янги бир куч пайдо бўлди. Бу ўлдирилган бош вазирга содиқ қолган Низомия зобитлари бўлиб, улар ам ассасинларни турли усуллар билан кир ин қилишга киришдилар. Албатта, уларнинг усуллари исмоилийларникидек да шатли ва ақлни лол қолдирадиган даражада ва имали бўлмаса-да, ар олда улар сафининг тобора камая боришига сабаб бўлди.

Йигирманчи боб

Ҳазабланган оломон қотилнинг жонсиз танасини у ёқдан бу ёққа судраб юрган пайтда Низомиянинг беш нафар зобити Низомулмулкнинг али совиб улгурмаган жасади атрофида тўпландилар. Улар бир муддат жим туришгач, ўнг қўлларини олдинга чўзишиб, бир овоздан қасамёд қилдилар:

- Тинч ухланг, хўжайин, сизнинг биронта душманингиз бу дунёда тирик қолмагай!

Низомулмулкнинг душманлари кўп эди. Лекин кимдан бошлаш керак?

Улар шивирлашиб, биринчи рақамли қурбон номини тилга олишди. Бу масалада уларнинг фикрлари бир жойдан чиқди. Уларнинг қўллари яна олдинга чўзилди, жасад олдида тиз чўкишиб, қасамларини яна такрорладилар. Кейин, касаллик туфайли озиб кетган, бироқ ўлим туфайли о ирлашиб қолган вазир жасадини кўтариб олишиб, қарорго лари томон олиб кетдилар. Аёллар аллақачон тўпланиб, уввос йи и бошлашган, жасадини кўришгач, қорон и тунни уларнинг уввилаб йи лаган нидолари босиб кетди. Зобитлардан бири уларга ўда айлади:

- Қасос олинмагунча еч ким йи ламасин!

Ва имага тушган аёллар бир зум увлашдан тўхтаб, тинчгина ётган, дорилбақога йўл олган вазир жасадига тикилиб қолдилар. Кейин, ўзларини боса олмасдан яна пиқиллаб йи лашга тушдилар.

Мурда бошига султон етиб келди. Дастлабки қичқириклар эшитилганида у Туркон Хотун узурита эди. Янгиликни билиб келишга кетган улом қалтираганича қайтиб келди.

- Султоним! Қотил бош вазирни чавақлаб кетибди. У умрининг қолганини сизга қолдириб кетибди!

Султон ва малика жимгина бир-бирларига қараб олишди. Кейин Маликшо ўрнидан туриб, узун қорақўл пўстинини кийди ва маликанинг кўзгуси олдида бир зум тўхтаб, ўз афт-ангорига тикилди. Кейин қиёфасига қай ули тус бериб, мар ум олиб кирилган ўтов томон йўл олди. Аёллар унга «ота»сини кўриш учун йўл бўшатдилар. У мар ум ёнида чўнқайиб, фоти а ўқиди-да, қувончини ба ам кўриш учун Туркон Хотун узурита йўл олди.

Маликшо бутунлай ўзга одамга айланди. Бош вазирнинг ўлиmidан кейин амма салтанат тизгинини султон ўз қўлларига олади деб ўйлаганди.

аммаси аксинча бўлди. Бош вазирнинг оталарча тергаб туришидан қутулиб олган султон бутунлай болаларча бебошликка, кўнгилхушликка берилиб кетди. Саройдаги йи илишлар, му окамалар, элчиларни қабул қилишлар бутунлай тўхтаб қолди. У кундузлари чав он ўйнар ёки ов билан маш ул бўлар, кечалари улфатлари билан майхўрлик қиларди.

Унинг бебошлиги шу даражага етдики, атто Бо дод халифасига хат ёзиб, у ша арни ўзининг қишлик қарорго ига айлантиражагини, халифа бошқа ша арга кетиши ёки бошқа қарорго топиши лозимлигини талаб қилди. Пай амбарлар авлодидан бўлган ва уч ярим асрдан бери аждоглари Бо додда яшаб келган халифа ноилож а волда қолиб, ундан кўчишга тайёргарлик кўриш учун бир ой муддат беришини илтимос қилди.

Ўттиз етти ёшга кирган, қарийб ярим дунёнинг укмдори бўлган султоннинг бу хатти- аракатларидан Туркон Хотун хавотирга тушиб, уни бу йўлдан қайтаришга уринди. Лекин Маликшо ўз билганидан қолмади. Малика уни ўз ихтиёрига қўйиб бериб, унинг енгилтакликларидан ўз обрў-эйтиборини кучайтириш мақсадларида фойдалана бошлади. Низомулмулк амалдорлари ўринларини эгаллаган амирлар, мансабдор шахслар, энди ўз ишларини малика орқали битира бошладилар. Султон эса, малика томонидан режалаштирилган ар қандай ишга маст-аласт олда розилик билдирворадиган бўлди.

1092 йилнинг 18 ноябрида Маликшо Бо доднинг шимол томонидаги чакалакзорда ов қилиб юрарди. У отган ўн икки пайкондан фақат биттасигина нишонга тегмади. амро лари унинг мерганлигини, еч ким унга тенглаша олмаслигини айтишиб, амду-санолар ўқидилар. Қизиқарли ов унинг ишта асини очиб юборди. Буни у гумашталарига сўқиниш орқали

из ор қилди. Фуломлар тезда ишга киришиб кетдилар. Овланган ёввойи айвонлар сўйилди, тозаланди ва сихга тортилди. Энг ёли бўлақлар султон тово ига қўйилди. Султон гўштни икки қўлаб ушлаб, ишта а билан ажий бошлади. У ар замон, ар замонда ўткир шароб тўлдирилган қада ни симирар, уломлар овларда доим бирга олиб юрадиган, у ёқтирадиган сиркаланган мевалардан қарсиллатиб тишлаб газак қиларди. Бирдан унинг вужудини, ичак-чавоқларини ёриб юборар даражада да шатли ориқ тутиб қолди. Султон ориқдан ўкириб юборди, гумашталар кўркувдан қалтирай бошладилар. Маликшо телбаларча бақириб, шароб қўйилган қада ни улоқтириб юборди, алқумидаги амма нарсани қусиб ташлашга аракат қилди. У икки букилиб қайд қила бошлади. Атрофидаги ўнлаб сарой амалдорлари, навкарлар, хизматкорлар унинг тирик қолишидан умидларини узишиб, саросима ва ва имадан қалтирар эдилар. Унинг шаробига ким за ар солганлигини еч ким билмасди. Ким билсин, сиркаланган мевалар за арланганми, ёки қоврилган гўштми? Лекин амманинг фикрида бир гап айланарди: бош вазир оламдан ўтганига ўттиз беш кун бўлганди. Низомулмулк султондан камида қирқ кун олдин ўлишини башорат қилганди. Унинг қасоскорлари укми вақтида ижро этгандилар.

Туркон Хотун фожеа рўй берган жойдан бир соатлик масофада жойлашган султон қарорго ида ўлтирарди. али тирик, бироқ бутунлай олдан тойган султонни унинг узурига келтирдилар. Малика аммага тезда ўтовдан чиқиб кетишни буюрди. Унинг ёнида Жа он, икки-уч содиқ кишилар ва султоннинг томирини текшираётган сарой табибигина қолди.

- укмдор тузалиб кетадими? - сўради малика табибдан.

- Унинг томир уриши тобора секинлашяпти. Алло унинг аёт шамини сўндираяпти. Унинг ақиға ибодат қилишдан ўзга чорамиз йўқ! - тушунтирди табиб.

- Агар Алло нинг хо иши шундай бўлса, мени диққат билан эшитинг!

- Унинг овози бева қолган аёлнинг эмас, балки салтанатнинг ақиқий эгасиники сингари янгради: - Бу ўтовдагилардан бошқа еч ким султоннинг аётдан кўз юмганлигини билмасин! Уни сўраганларга у жуда секинлик билан со аяётганлигини, дам олиши лозимлигини ва еч ким унинг олдига кириши мумкин эмаслигини айтиш билан кифояланинг!

Шундай қилиб, салжуқийлар салтанатида Туркон Хотуннинг чакмоқдек тез сўнган қонли даври бошланди. али Маликшо нинг юраги уришдан тўхтамасданок у бир гуру содиқ амалдорларини тўрт ёшдан бироз ошган ўли султон Ма мудга содиқлик ақида қасам ичишга мажбур қилди. Кейин халифага хат ёзиб, Маликшо вафот этганини ва тахтга ўли Ма мудхон чиққанлигини тасдиқлашни сўради. Бунинг эвазига халифа Бо дод ша рида қолиши мумкинлигини, унинг номи салтанатнинг барча масжидларида хутбага қўшилажақлигини таъкидлади. Сарой а ли Исфохон томонга йўлга чиққанида Маликшо аллақачон оламдан ўтган, бироқ малика амон буни қўшинларга маълум қилишни истамасди. Султоннинг мурдаси олти от қўшилган, устига чодир ёпилган аравада олиб келинар, бундай а волда мумиёланмаган жасади тез орада сасиб кетиб, ўзини ошкор қилиб қўйиши мумкин эди. Шу сабаб Туркон ундан тезроқ қутулишга қарор қилди. Шундай қилиб, “буюк султон, қудратли ша аншо , ма рибу машрик укмдори, ислом динининг суянган то и, дунё ва дин фахри, барча алабаларнинг отаси, Худо томонидан тайинланган халифанинг муста кам таянчи” - Маликшо нинг жасади кечаси яширин равишда йўл чеккасига қўмилди. Унинг қабрини кейинчалик еч ким, еч қачон излаб топа олмади.

Тарихчилар бу ақда “шундай қудратли укмдор аянчли ва шармандали ўлим топганлигини, унинг қабри устида еч ким қуръон тиловат қилиб, йи и-си и қилмаганини” айратланиб ёзгандилар.

Султоннинг ойиб бўлиши тез орада амага ошкор бўлиб қолди. Бирок, Туркон осонлик билан ўзини оқларди: “Бундай вазиятда, - дерди у, - менинг биринчи вазифам султон ўлимини душманларга билдирмаслик эди. Чунки асосий кўшинлар ва сарой а ли пойтахтдан узоқда эди”.

ақиқатда эса, унинг асосий мақсади ўз ў лини тахтга ўтқазиб ва салтанат тизгинини ўз қўлларига олиш учун вақтдан ютиш эди. Ўша давр тарихий ушжатларида ам айнан шундай фикрлар билдирилган. Жумладан, салтанат кўшинлари ақида гап кетганида “Туркон Хотун кўшинлари”, Исфохон ақида эса, “Туркон Хотун пойтахти” - деган жумлаларни ўқиш мумкин.

ушжатларда бола султон номи мутлоқ учрамайди ва зарур олатларда уни “Хитой хотиннинг ў ли” - дея зикр қилинади холос. Туркон Хотуннинг мақсадларига қарши чиқа оладиган, унинг кўнглига ул ула сола оладиган ягона куч бу Низомулмулк зобитлари эди. Уларнинг қасос рўйхатида Туркон Хотун Маликшо дан кейин иккинчи ўринда турар ва айнан улар султоннинг иккинчи хотинидан ту илган ўн уч ёшли Баркёрукни тахтга чиқариш ниятида эдилар. Улар ёш ша зодани ўз пано ларига олиб, унга турли масла атлар беришар ва ни оят, унинг кўшинларини Туркон Хотун кўшинларига қарши жангга киритишга мувофиқ бўлгандилар. Дастлабки му ораба ёш ша зода фойдасига ал бўлди: малика кўшинлари Исфохон қалъасига яширинишга мажбур бўлди. Бирок, Туркон қамал олатида ам енгилганини тан оладиган хотинлар хилидан эмасди. У ўзини имоя қилиш мақсадида кейинчалик бутун Форс оламида маш ур бўлиб кетган минг бир хил айёрликлардан фойдалана бошлади. Масалан, у кўплаб вилоят оқимларига қуйидаги мазмундаги хатлар жўната бошлади: “Мен бева қолдим. Менинг мур ак ў лим ота тарбиясига ва унинг номидан салтанатни бошқаришга ярайдиган отага му тож. Бу вазифани бажаришга сендан ўзга муносиб номзодни кўрмайман. Тезроқ кўшинларинг билан узуримга етиб кел. Сен Исфохонни озод қил, бу ерга олиб сифатида кириб кел. Мен сенинг хотининг бўлишга тайёрман. Тезроқ келиб оқимият тизгинини ўз қўлларингга ол!” Чорлов жуда ишонарли эди. Суриядан, Озарбойжондан амирлар ўз кўшинлари билан етиб кела бошладилар. Улар ша арни қамалдан озод қилишга қурбилари етмаса-да, ар олда Туркон Хотунга бир неча ой нафас ростлаб олишга имконият яратдилар.

Туркон Хотун худди шу мазмунда асан Саббо га ам мактуб жўнатди: “Низомулмулк бошини сенга мен таклиф қилмаганмидим? Уни ўлдирилишига айнан мен имконият яратиб бермаганмидим? Бугун сенга салтанат пойтахти Исфохонни эгаллашни таклиф қилмоқчиман. Жуда яхши биламанки, сенинг одамларинг бу ерда жуда кўп. Нега улар анузгача яшириниб юрибдилар. Уларга буюр, очик аракат қилишга ўтсинлар. Улар кўплаб мол-дунёга ва қурол-асла аларга эга бўладилар ва очикчасига янги эътиқодингга даъват қилишлари мумкин”.

Мактуб тезда ўз натижасини кўрсатди: узоқ йиллардан бери таъқибда юрган юзлаб исмоилийлар ўз ниқобларини ечиб ташлаб, очикчасига фаолият кўрсата бошладилар. Янги эътиқодга ўтувчилар сони кундан-кун кўпая бошлади. Айрим ма аллаларда улар Туркон Хотун имоясига отланган ўз қуролли гуру ларини ам тузишга мувофиқ бўлдилар.

Туркон Хотуннинг охириги ийласи жуда пухта ва айёрона ўйланган эди.

Бир кун унинг амирларидан бир гуру и Баркёрук узурига келишиб, Туркон Хотундан юз ўгирганликларини, ша ар ичида қолган кўшинлар

исён қўтаришга тайёр турганликларини, агар ша зода уларга бош бўлиб, ша арга кириб борса, бу умумий қўз олонга белги бўлишлигини, Туркон Хотун ва унинг гўдак ўли ўлдирилиб, ша зода ёл из ўзи тахт эгаси бўлиши мумкинлигини маълум қилдилар. 1094 йилда эндигина 13 ёшга кирган ўспирин - тахт даъвогарига бу таклиф жуда маъқул тушди. Бир йиллик муваффақиятсиз қамалдан кейин, қўшинларнинг ёрдамисиз ша арни қўлга киритиш қандай омад! У иккиланмасдан таклифга рози бўлди ва бу куниси оқшом ўз яқинларига билдирмасдан қарорго дан чиқиб, Туркон амирлари амро лигида қаршиликсиз очилган Ка об дарвозасидан ша арга кириб борди. Ша зода атайлаб қувноқ кайфиятда бораётган амирлар қуршовида дадил қадамлар билан ичкарига кирди. У жасоратига, муваффақият қозонишига чин дилдан ишониб борарди. Амирлар унинг бундай ма рурлигини масхаралаб кулсалар, у самимият билан уларга жим боришни буюрар, улар эса, ёл ондан ним табассум билан унга таъзим қилиб, яна хохолаб кулардилар. Ша зода амро ларининг кирдикорларини сезганида, афсуски аллақачон кеч бўлганди. Амирлар уни оёқ-қўлларини бо лаб, о из ва кўзларини бекитиб, калака қилганларича арам эшиклари олдига олиб келдилар. Уй ониб кетган арам о аси уларнинг келганлигини айтиш учун ичкарига шошилди. Малика энди ўгай ўли бўлмиш бу тахт даъвогарини бў иб ўлдиришга буюрадими ёки кўзларини кўр қилиш билан кифояланадими, ўз ўли рақибининг қисмати энди фақат унинг қўлларида. арам о аси узун ва ним ёритилган да лиз бўйлаб ичкарилаб бораётганида бирдан иккилаб йи лаётган ва ёрдамга чақираётган овоз эшитилди. Бзовотланган амирлар арам ичкарисига кириш тақиқланган бўлишига қарамасдан ол а интилдилар. Улар овлиқишиб да лизда пиқиллаб йи лаб келаётган қари хизматкор аёлни йиқитиб юбораёздилар. Аёл уларга озиргина кимдир Туркон Хотунни болиш билан бў иб, ўлдириб кетганлигини айтди. Бу орада арам хизматкорларидан бири ойиб бўлганлиги аниқланди. Хизматкор аёлнинг айтишича, у бир неча йил олдин Низомулмулк томонидан арам хизматкорлигига тавсия қилинган экан.

Йигирма биринчи боб

Туркон Хотун тарафдорлари қийин вазиятда қолдилар: уларнинг укмдори - малика ўлдирилди, бироқ асосий душманнинг тақдири уларнинг ихтиёрида. Уларнинг қарорго лари Низомия қўшинлари томонидан ўраб олинган, лекин қамал бошли и уларнинг асири бўлиб турибди. Уни нима қилишар экан? Буни еч ким ал қила олмасди. Бу кунларда Жа он гўдак султоннинг ягона энагаси сифатида Турконнинг ўрнини эгаллаганди. Амирлар унинг узурида қамал муаммоларини ал қилишар ва айнан Жа онгина маълум бир қатъий қарорга келишда ал қилувчи овозга эга эди. а, шу пайтгача у ўзини нималарга қодир эканлигини мардонавор исботлаб келганди. Бироқ, маликанинг ўлими унинг барча ўй-хаёлларини остин-устун қилиб юборди. Нима қилиш керак? Кимдан масла ат сўраш мумкин? Албатта, Умардан-да, бўлмаса кимга мурожаат қилиш мумкин?

Умар унинг узурига келганида Жа они маликанинг ўрнида, пардалар остида бош эгиб, сочларини елкаларига эътиборсиз ташлаб ўтиргани олда кўрди. Эгни-бошига шо и кийимлар кийдирилган, бошига кичик саллача чиройли қилиб ўраб қўйилган гўдак султон унинг ёнида қимирламай ўтирар, бир оз чўтироқ, қизил юзчаларидаги кўзлари ярим юмик, афтидан, жуда зерикарди.

Умар Жа онга яқинлашди, ме рибонлик билан унинг қўлларини, юзларини силаб, шивирлади:

- Туркон Хотун фожеасини озиргина эшитдим. Мени узурингга чорлаб жуда яхши қилибсан.

Жа он сочларини силаётган Умарнинг қўлларини секингина четлатди ва деди:

- Сизни мени овутсин деб узуримга чорлаганим йўқ. Аксинча, жиддий бир масала юзасидан сизнинг масла атингизни олмоқчиман.

Умар бир қадам орқага чекиниб, қўлларини қовуштирганича, тинглашга тайёр эканлигини билдирди.

- Барқёруқ ийла билан қўлга туширилган эди. озир у мана шу сарой остидаги зиндонда ўтирибди. Амирларимиз унинг қисмати ақида бир қарорга келиша олмаяптилар. Кўпчилик уни ўлдиришни таклиф қиляпти. Айниқса, уни бу қопқонга илинтирганлар бу фикрни қатъий туриб талаб қилишяпти. Агар у тирик қолса, ўзларига ёмон бўлишлигини сезаётган бу амирлар унинг ўлимини истамоқдалар. Бошқалар эса, ўзларининг ноҳўя хатги- аракатларини ёш ша зода кечирар деган умидда уни тирик қолдириб, қўллаб-қувватлашни, тахтга ўтқазиб, ундан илтифотлар кутишни афзал кўрмоқдалар. Яна бир гуру амирлар эса, уни Низомия зобитлари билан музокара олиб бориш учун асир сифатида тириклай гаровга ушлаб туришни таклиф қилмоқдалар. Айтинг, Умар, бизга қайси йўлни танлашни масла ат берасиз?

- Фақат шунини сўраш учун мени мутолаамдан чал итиб, узурингга чорладингми?

Жа он тушкун қиёфада ўрнидан турди.

- Бу масала сизга етарлича жиддий туюлмаётими? Менинг аёғим, минглаб кишиларнинг тақдири, ша арнинг, салтанатнинг келажаги ушбу масаланинг қандай ал қилинишига бо лиқ эмасми? Э , Умар! Сизни китобларингиздан чал итиш учун булар камлик қиладими?

- а, бундай арзимас нарса учун мени безовта қилишларини истамайман.

Умар эшик томон йўналди, бироқ охирги дақиқада уни очиб, ташқарига чиқмасдан яна Жа оннинг ёнига қайтиб келди.

- ар доим мендан ишни қилиб бўлишгач масла ат сўрайдилар. Энди, мен сенинг дўстларингга нима деб масла ат берай? Агар мен уларга ёш ша зодани қўйиб юборишни масла ат берсам, бир кун келиб у уларнинг аммасини бў излашга буюрмасликка ким қафолат бера олади? Мабодо мен уларга ша зодани гаров сифатида ушлаб туришни ёки ўлдириб юборишни масла ат берсам, уларнинг амфикрларига айланмайманми? Яхшиси, менга бундай жанжаллардан узоқроқ юришга имкон бер. Жа он, сенга ам шундай масла ат бераман.

Умар Жа онга ачиниш билан тикилди ва давом этди:

- Бир турк султони ў лини иккинчиси алмаштирса, бир вазир ўрнига бошқаси ўтирса, Худо аққи, Жа он, умрининг энг гўзал ла заларини ўзаро талашаётган бу ёввойи айвонлар орасида ўтқазилган қандай чидайсан? Уларнинг бир-бирларини бў излашларига, ўлдиришларига аралашиб нима қиласан? Улардан узоқроқ юрсанг, қуёш сенга камроқ нур сочадими? Ёки шароб лаззати сенга камроқ татийдими?

- Секинроқ гапиринг, Умар, гўдакни қўрқитиб юбораяпсиз. Қолаверса, деворнинг ам куло и бор.

Бироқ Умар гапида қатъий давом этди:

- Ахир ўзинг мени масла ат олиш учун чақиртирмадингми? Бўпти, мен сенга гапнинг очи ини айтаман. Бу кошонани, бу саройни, бу кулфатхонани бутунлай ташлаб чиқиб кет, ортингга қарама. еч ким

билан видолашма ам. Нарсаларингни ам йи иштирма. Кел, менга қўлларингни бер, уйимизга кетамиз. Сен ўз шеърларингни тўқийсан, мен эса юлдузларимни кузатишимни давом эттираман. Ар кеч сен узуримга кириб мени мафтун қилаверасан. Хушбўй шароб ру имизни кўтараверсин. Иккаламиз бир бўлиб, бу мискин оламнинг мавжудлигини унугайлик. Унинг да шатларини, ифлосликларини, қонларини кўрмайлик ам, эшитмайлик ам.

Жа оннинг кўзлари нурсиз боқарди.

- Агар мен бегуно , бокира ёшда бўлганимда эди, э тимол таклифингизга иккиланмасдан рози бўлардим. Аммо энди жуда кеч бўлди, мен жуда узоқларга кетиб қолдим. Мабодо, эртага Низомулмулк одамлари Исфахонни эгалласалар, улар мени аяб ўтирмайдилар. Мен уларнинг рўйхатидаги биринчи рақамли душманман.

- Низомулмулкнинг энг яқин дўстларидан бири мен эдим. Мен сени имоя қила оламан. Улар менинг уйимга хотинимдан жудо қилиш учун келишга журъат қила олмайдилар.

- Кўзингизни очинг, Умар! Сиз у одамларни билмайсиз. Уларнинг фикру хаёлларида биргина мақсад: қасос олиш, холос! Улар бир кун сизни асан Саббо нинг аёгини сақлаб қолганлигингизда айблаган эдилар. Эртага эса, улар сизни Жа онни яшириб қўйганликда айблайдилар ва сизни ам мен сингари ўлдириб юборадилар.

- Бўпти, нима бўлса бўлар, биз уйимизда бирга бўламиз ва тақдир мени сен билан биргаликда аётдан кўз юмишга мажбур қилса, бунга розиман!

Жа он ўрнидан кўз алди:

- Мен эса, рози эмасман. Мен ўз тарафдорларим жасадлари билан тўлган мана шу саройда қоламан. Чунки бу ша ар бугунликда менинг укмида ва мен охириги дақиқаларгача курашаман ва ўлсам, султон сифатида ўламан!

- Султонлар қандай ўлаяптилар ахир! За арланиб ёки бў илиб ўлмоқчимисан? Ахир, инсон зоти бошқача шарафли ўлим топиши ам мумкин-ку!

Улар узоқ муддат жимликда бир-бирларига тикилишиб қолдилар. Кейин Жа он Умарга яқинлашиб унинг юзларига юзини босди, бир ла за унинг елкаларига осилиб қолди. Умар уни ўзидан бир оз нари итарди. Бундай видолашув унга ёқмаётган эди. У Жа онга охириги марта ялинди:

- Жа он! Агар ўртамиздаги му аббатни озгина қадрлай олсанг, юр мен билан, кетайлик бу кулфатхонадан. Бизни айвонимизга солинган висол дастурхони кутаяпти. Бизни Сарик то лардан келаётган майин шабода эркалатсин! Икки соатдан сўнг, иккаламиз ам сархуш олга келамиз. Бизни висол о уши кутаяпти. Мен хизматкор аёлларга Исфахонда укмдор алмашмагунча бизни уй отмасликларини тайинлайман...

Йигирма иккинчи боб

Ўша оқшом Исфахон узра илк бора ўрик гулларининг ёқимли иди уфирди. Лекин кўчалар кимсасиз, бутун ша ар увиллаб қолгандек эди. Хайём бутун дунё ташвишларидан қутулмоқчи бўлгандек ўз расадхонасида қамалиб олди. Одатда у расадхонага келганида, ўз устурлобининг қиррали дастакларига қўл теккизганича тубсиз осмонга тикилган пайтларида кутун дунё ташвишларини унутиб юборар, хаёли оламнинг пайдо бўлиши билан бо лик муаммолар билан банд бўлар, юлдузларга тўла коинот қаъридан бахтли яшаш сир-асрорларини қидирар эди. Бироқ, бу оқшом унинг

қалбидаги усса, дарду алам уни о ир тош сингари эз илар, осмон узра чарақлаётган минглаб юлдузлар ам унга на таскин, на тасалли берарди. «На от юлдузлар ам менга тасалли бера олмасалар», - ўкинди у. «Қайдан топиш мумкин, ўша хаёлий серзавқ аётни!» У ам- уссага ботган олда уйига қайтиб, аламини шароб билан босишга қарор қилди.

У қорон и хонаси узра узала тушиб ётар, қўллари хаёлида жонланаётган Жа он сари бе уда чўзилар, кўзлари алам ёшлари ва шаробдан қизариб кетган эди. У бутун борлиқни унутиш қасдида кетма-кет шароб симирар, аммо бу қада лар унга дунё аламларидек ёқимсиз туюлар, лаблари унсиз пичирлаб ўзича Жа он билан, Низомулмулк билан, Худо билан ба слашарди. У тобора бузилиб бораётган бу дунёни тебратиб турган Алло дан кўргуликларининг сабабини сўрарди.

У бутунлай олдан тойиб, кайфи ошиб, боши гангиб, тонгга яқин кўзи илинди. У қанча ухлаганини ам билмади. Бир пайт гурс-гурс ташланган қадам товушларидан уй ониб кетди. Шу пайт куёш анча баланд кўтарилган, деразага тортилган парда орасидан тушиб турган нур кўзни қамаштирарди. Ного уйқуси бузилган Умарнинг ниго и эшик остонасида турган ба айбат гавдали, мўйловдор, бақувват қўллари ханжари дастасини ма кам тутиб турган нотаниш кишига тушди.

Умар унинг бошидаги кўк шо и салласига, эғнидаги Низомия зобитлари кийиб юрадиган қалта бахмал камзулига кўзи тушиб, унинг кимлигини англади ва шундай бўлса-да, томо и қақраб сўради:

- Кимсан? Менинг аловатимни бузишга қандай аддинг си ди?

- Хўжам, мени маъзур тутинг. Мен арманистонлик Вартанман. Мен Низомулмулкнинг шахсий кўриқчиси эдим. На от, мени у билан еч қачон кўрмаган бўлсангиз?

Умар уни таниди, аммо қалбидаги безовталиги босилмади. Ўзини аъзои бадани қақшаб, бўйнига арқон тортилаётгандек сизди. Бироқ, кўркувини билдирмасликка тиришиб, давом этди:

- Низомнинг шахсий кўриқчиси эдим, дейсанми? Демак, уни котиллардан имоя қилолмаган кўриқчи сен экансан-да!

- У менга охириги кунларида ўзидан узокроқ юришимни буюрганди. Бундай ўлимни унинг ўзи излаб юганини мен билмасдим. Мен унинг қотилларидан бирини ўлдирганим билан, яна бошқаси келиши мумкин эди. Хўжам амри билан унинг қисмагига аралашишга қурбим етмади.

- Хўш, мендан нима истайсан?

- Ўтган оқшом бизнинг кўшинларимиз бутун Исфaxonни қўлга киритдилар. Сарой кўшинлари ам қаршиликсиз бизлар тарафга ўтди. Султон Баркёруқ озод қилинди. Энди бутун ша ар унинг тасарруфида.

Хайём ўрнидан ир иб туриб кетди.

- Жа он? Унга нима бўлди? - сўради у жон аччи ида.

Вартан индамай ерга қаради. Унинг амгин қиёфаси мардона қадди-қоматига мутлақо мос келмасди. Умар унинг ерга боққан кўзларидан да шатли ақиқатни билиб олишга уринарди.

- Мен буюк инсон Хайёмнинг хотинини қутқариб қолишни, уни бешикаст олда узурига етаклаб келишни хо лагандим. Бироқ, кеч қолдим. Мен етиб борганимда, саройнинг барча аъёнлари қиличдан ўтказилган экан.

Умар зобитнинг уст-бошига ёпишиб, бор кучи билан уни дўшослай бошлади. Бироқ, ба айбат зобит уни худди ёш бола силкилаётгандек жойидан ам жилмади.

- Менга бу машъум хабарни етказиш учун узуримга келдингми? – дерди Умар уни бе уда турткилаб. Зобит амон ханжари дастасини ма кам ушлаганича, Хайёмнинг турткилашларига қимирламасдан дош бериб, сукут сақларди. Ни оят, у текис овозда гапира бошлади:

- Мен бу ерга мутлақо бошқа нарса учун келдим. Низомия зобитлари сизни ам ўлдиришга қарор қилдилар. Сизни ўқ ёй билан эмас, фақат ханжар ёрдамида ўлдиришга келишилган. Чунки узокдан отилган пайкон сизни фақат ярадор қилиши мумкин бўлганлиги учун, бу вазифани амалга ошириш менга юклатилган.

Хайём бирдан хотиржам бўлиб қолди. У ўз аётининг сўнгги дақиқаларини мардона кутиб олишга чо ланганди. «Донишманд кишилар ўз ўлимларини ана шундай қарши олишган», ўйларди у. «Йўқ, у ра м-шафқат сўраб, ўз жаллодига ялинмайди!». У Жа он қисмати ақида ўйлаб, қатл да шаги ўзидан узоклашаётганлигини сизди, ўлимини мардона қарши олишга жазм қилди.

- Хотинимни ўлдирганларга минг лаънатлар бўлсин! Улар энди менинг ам ашаддий душманларим. Ило им улар ам бир кун қозикқа ўтказилган олда ўлим топсинлар! Мен сизларга ўлим тилайман! Демак, мени ўлдиришга қасд қилган бўлсанглар, мен бунга арзийман!

- Хўжам, мен бундай фикрда эмасман. Бизлар, ўз хўжамиз учун қасос олишга онг ичган зобитлар, беш кишимиз. Улардан тўртгалласи сизнинг ўлимингизни иташади. Ёл из менгина бу фикрга қаршиман.

- Бекор қиласан. Сенинг ўртоқларинг сендан кўра ақлироқ эканлар.

- Мен сизни Низомулмулкнинг энг яқин кишиси деб биламан. Сизлар худди ота-боладек су батлашар эдингизлар. У хотинингиз Туркон Хотун тарафдори эканлигини билса ам, сизга оталарча муносабагини бузмас эди. Агар у тирик бўлганида, сизнинг ўлдирилишингизга йўл қўймаган, сиз учун у хотинингизни ам кечирган бўлур эди.

Хайём зобитга ажабланиб тикилди.

- Агар менинг ўлдиришимга қарши бўлсанг, нега укми ижро этиш учун сени юбордилар?

- Бу таклиф мендан чикди. Бошқа биров келганида, сиз аллақачон ўлдирилган бўлардингиз. Менинг ниятим, сизнинг аётингизни сақлаб қолиш. Акс олда сиз билан пачакилашиб, шунча су бат қуриб ўтирармидим?

- Буни ўз амвоқларингизга қандай изо лаб берасан?

- Мен буни изо лаб ўтирмоқчи эмасман. Сиз қаёққа кетсангиз, мен ам сиз билан кетмоқчиман.

- Сен бу гапларни шунчалик ишонч билан айтаяпсанки, гўё уни анчадан буён ўйлаб, пишитиб қўйгандексан!

- Нима десангиз ам, рост гапим шу. Мен тасодифан хаёлимга келган ишларни қиладиган кишилар хилидан эмасман. Низомнинг энг содиқ хизматкорларидан бири эдим. Агар Алло менга изн берганида эди, унинг учун ўлимга ам тик борардим. Узок пайтлардан бери агар хўжам аётдан кўз юмса, на унинг ў илларига, на унинг ўрнига ўтирган кишига хизмат қилмасликка ва қиличбардорлик касбидан бутунлай воз кечиш ниятида юрардим. Бирок, унинг фожеали ўлими мени барча ниятларимдан воз кечишга мажбур қилди. Мен Маликшо ўлимига сабабчи бўлганларнинг бириман. Ва мен бундан еч ам афсусланмайман. Чунки у ўз васийининг, уни салтанат тахтига ўтқазиб қўйган маънавий отасининг ўлдирилишига бош қўшди ва бу қилмиши учун у ўлимга ма кум эди. Мен бу укми ижро этиб, ўзимни жиноятчи деб исобламайман. Бирок, мен еч қачон аёл кишининг конини тўкмаганман. Сафдошларим сизни ўлимга ма кум қилишганларида, ўз касбимдан воз кечиб, аётимни бутунлай ўзгартиришга, дунё ташвишларидан юз ўгириб, дарвеш ёки сайё шоир бўлишимга пайт етганлигини тушундим. Агар хо ласангиз, хўжам, амма нарсани йи иштириб, тезроқ бу ша арни тарк этайлик.

- Бу ердан кетиб, қаёққа ам боришимиз мумкин?

- Сиз қайси томонга бошласангиз, ўша томонга кетаверамиз. Мен сизнинг шогирдингиз сифатида бир умр амро бўлишга розиман. Менинг қиличим сизнинг имоянгизда бўлади. Биз бу ерларга тинчлик ўрнатилсагина қайтишимиз мумкин.

Зобит Умарнинг розилигини олиб от-уловларни тайёрлашга чикди. Улар ша ардан бир соатлик масофа йўл босишган бир пайтда бебошбо оломон келиб, унинг уйига ўт кўйиб юборди. Тушдан кейин маш ур расадхона ам ер билан яксон қилинди. Ўша куни Жа оннинг энгил тортиб қолган жасади сарой бо и деворлари остига кўмилди. Бироқ унинг қабри кейинчалик еч қачон топилмади.

Азиз китобхон. Ёдингизда бўлса Самарқанд қозикалони Абу То ир Умарга еч нарса ёзилмаган оқ са ифали китоб тақдим қилиб, ундан рубоийларини еч кимга кўрсатмасдан, шу китобга ёзиб боришни илтимос қилганди. Эндиликда Умар рубоийларини ёзиб бораётган ана шу китоб ошияларига бошидан кечирган воқеа- одисаларни ам ёзиб боришга одатланди. Мен бу китобни «Самарқанд қўлёмаси» деб аташга жазм қилдим. Фикримча, уни шундай деб аташга барча асосларим бор ва сиз ам менинг бу фикримга кўшиласиз. Бу ўринда ана шу китоб ошиясига Умар Хайём ўз қўллари билан ёзган куйидаги жумлаларни эътиборингизга авола қилмоқчиман: «Уч дўст форс то ларида сайр қилиб юришарди. Тўсатдан уларнинг рўпарасидан энг ёвуз йўлбарс чиқиб қолиб, уларга тикилиб қолди. Улардан биринчиси энг кекса, бироқ энг бадавлат ва қудратли шахс эди. У қўрқмасдан йўлбарсга рўпара бўлиб деди: - «Мен бу ерларнинг укдориман ва менинг тасарруфимда сендек йиртқич айвонларни кезиб юришига йўл қўймайман!» - У қўл остидаги икки нафар ов итларини гижгижлаб, йўлбарс томон қўйиб юборди. Итлар йўлбарсга ташланди, бироқ йиртқич ар икки итни ам ажиб ташлаб, кейин уларнинг эгасининг ам қорнини ёриб ташлади».

Хайём тасаввурида бу Низомулмулк қисмати эди. Қўлёмма ошиясидаги навбатдаги ёзув, бизнингча, унинг ўз қисматига ба ишланган: «Иккинчи йўловчи бу воқеаларни кўриб ўзича мушо ада қилди: «Менга Алло шу дунёда тинчгина яшаш ва ундан узур- аловат топиш учун ақл-заковат берган экан, йўлбарс ва итлар курашига аралашиб нима қилдим? Яхшиси улар ав осига аралашмасдан бу ердан жуфтакни ростлаганим маъкул» - деб у ортига бурилмасдан кетди. Шундан бери у гўёки қутурган йўлбарс ўзининг ортидан қувиб юргандек хавотирда яшар, дуч келган тешикда, орларда, кулбаларда яшириниб яшарди».

«Учинчи йўловчи удо номидан иш юритувчи, бироқ ўз манфаати учун бутун оламни сотиб юбуровчи шахслардан бири эди. У қўллари кўксига қўйганича йўлбарсга ширин сўз билан рўпара бўлди: - Бу ерларга хуш келибсан, эй олий мавжудот! - деди у. - Кўрдинг, менинг амро ларим энг бой-бадавлат кишилар эди. Лекин улар сенинг қудратинг олдида ер парчин бўдилар. Улар энг такаббур кишилар эдилар, бироқ сен уларни арзимас кишилар эканлигини исботлаб қўйдинг. Демак, сен дунёдаги энг қудратли жонзотсан. - Йиртқич унинг ширин сўзларини эврилган олда тинглади. Йўловчи уни минг бир ийла билан ўзига ром қилиб олди. Улар бир умрга дўст бўлиб олдилар. Шундан бери биронта йиртқич айвон бу икки дўстга яқинлашишга, уларга қаршилиқ қилишга журъат эта олмайдилар». Бу Хаёмнинг асан Саббо қиёфасига берган таснифи эди.

асан Саббо Аламут қалъасини қўлга киритгач, уни дунёдаги энг муста кам, биронта душман кира олмайдиган, тенги йўқ исте комга айлангиришга киришди. У ақл бовар қилмайдиган даражада мудоффа

исте комлари қуриб, икки дара ўртасидаги кириш йўлагини фақат бир одам юра оладиган даражага келтирди. Энди қалъани еч ким қамал қила олмас, бироқ нима бўлса-да, очлик ва сувсизлик балосидан қутулиш муаммосини ам ал қилиш лозим эди. Кўплаб енгилмас қалъалар айнан шу сабабли таслим бўлганликларини у жуда яхши биларди. Жумладан, ичимлик сувининг камлиги қалъанинг энг ожиз томонларидан бири эди. Буюк исло отчи бунинг ам иложини топди. У яқингинадан ўтадиган дарё сувини қалъа орқали ўтказишдан воз кечиб, то лардан келадиган ём ир ва қор сувлари билан тўлдириладиган бир неча овузлар қурди. Қалъа харобаларини томоша қилишга келган киши бугун ам асан яшган хона ўрнидан туриб суви еч қачон қуримайдиган, еч қачон қир о идан тошиб кетмайдиган, инсон ақл-заковатининг ажойиб намунаси бўлган бу овузларни кўриб, айратдан лол қолиши мумкин. Озиқ-овқат, ё , сирка, асал каби ма сулоғлар чуқур тош қудуқлар ичида амланар эди. Бундай омборлардаги бу дой, арпа, думба ё и, қуритилган мевалар бир йиллик қамалга етар даражада тўпланган эди. Қиш айниқса қаттиқ келадиган то му итида бундай амламаларнинг а амияти жуда қатта эди.

Шунингдек, қалъада муста кам тартиб-интизомли, яхши тайёргарлик кўрган мунтазам кўшин ам мавжуд эди. Кўшин жангчилари ар қандай жангга тап тортмай ташланадиган, энг фидойи исмоилийлардан ташкил топганди. Ўлимга тик борувчи бу жангчилар ар қандай душманга бемалол қаршилиқ қила оларди. Айнан ана шу жангчилар бутун қалъадаги тартиб-интизомни назорат қилишар, энг арзимас хиёнат ам ўлим билан жазоланар ва бу тартиб-интизом аммани кўрқув билан итоат этишга мажбур қиларди. Кўрқув билмас жангчилар ша ид кетсалар, жаннати бўлишликларига ишонишар, уларнинг миясига ўз устозларининг «Сиз бу дунё учун эмас, жаннати бўлиш учун яратилгансизлар. Балиқ ўзини сувга отилишидан кўрқмаганидек, сиз ам ўлимдан кўрқманг!» - деган сўзлари қатъий ўрнашиб қолганди.

«Мен сендан камроқ қудратлиман, бироқ сенга кўпроқ зарар етказа оламан» - деб ёзганди асан бир кун вилоят окимларидан бирига.

У ўз қарорго ида ўтириб олиб бугун Форс салтанатидан ўлшон йи ар, унга кулоқ солмаганларга, қаршилиқ қилганлар бошига кўз кўриб кулоқ эшитмаган офатларни ё дирар эди. Аламут солномачиларининг ёзишича, асан Саббо кейинги ўттиз йил давомида бор-йў и икки мартагина уйининг томига чиқиб одамларга кўриниш берган. У эргалабдан кечгача тўзиб кетган бир кўрпача устида ўтирар, бу кўрпачани алмаштиришга еч қачон рухсат бермасди. У ана шу жойида ўтириб олиб, шогирдларига сабоқ берар, ўз тарихини ёзар ва укмини бажармаган душманларини йўқ қилиш учун қотиллар жўнатарди. Айнан ана шу кўрпача устида амфикрлари билан беш вақт намоз ўқирди.

Буюк даъватчи нафақат бугун форс оламида, балки ўз қалъасида ам темир иродаси-ю, да шатли жазолари билан донг таратганди. Шогирдлар аётининг ар бир ла заси аниқ қонун-қоидалар билан белгилаб қўйилган, кўнгилхушлиқ қилиш, мусиқа асбобларини чалиш мутлақо тақиқланган эди. У шогирдлари бисотидан кичик бир най топиб олса ам, уни дар ол синдириб оловга ташлатар, айбдор эса, қалъадан айдалишидан олдин роса калтакланар эди. ар қандай кайф берувчи ичимликларни истеъмол қилиш ам қатъий тақиқланган ва бунга журъат қилган айбдор аёвсиз жазоланар эди. Кунлардан бир кун асаннинг ў ли маст олда қўлга тушиб қолди. асан уни еч иккиланмай ўлимга укм қилди. Онаизорининг ялиниб-ёлборишларига қарамасдан, ў ил ўша кунни тонг палласида боши танасидан жудо қилинди. Шу воқеадан сўнг еч ким о зига бир қултум шароб олишга журъат қила олмади.

а, Аламутдаги адолат қиличи беаёв эди. Айтишларича, асаннинг иккинчи ўлини аллақандай гуно қилганликда гумонсирашиб, уни чақиб борадилар. асан воқеани сўриб-сўриштирмасдан, бу ўлини ам ўлимга укм қилди. Бир неча кун ўтгач ақиқий айбдор топилади ва у ам ўлимга укм қилинади. Тарихчиларнинг ёзишича, асаннинг ўта қаттиққўллиги ва адолат юзасидан ўз ўилларини ам ўлимга укм қилишдан тап тортмаслиги туфайли а оли ўртасида қатъий тартиб-интизом одаг тусига кириб қолган. Турли манбаларда ёзилишича, охирги ўли ўлдирилган асаннинг ягона хотини ам ўз эрига қарши чиқишга журъаг этганлиги учун қалъадан айдаб юборилган. У ўз ворисларига ам, агар хотинлари уларнинг раъйига қарши чиксалар, худди шундай қилишликни уқтирган. Бугун дунё лаззатларидан воз кечиб, ўз атрофида биронта яқин кишисини қолдирмай, тош деворлар ортида, бутун оламга да шаг солиб яшаш - у орзу қилган аёт, э тимол, шу бўлгандир.

Йиллар ўтган сари бу ёл излик уни тошдек эза бошлади. амма қудратли укмдорлар ўз аётларини кўнгилхушлик билан ўтказиш учун атрофларида қувноқ дилхушларни сақлаганлар. Бирок, тош деворлар ортида яшашга ўрганиб қолган бу чақчайган кўзли одам тузалмас ёл излик касалига мубгало бўлган эди. У еч кимга кўнглини ёзиб гапира олмас, унинг олдида хизматкорлари ам гунг бўлиб олишар, шогирдлари эса, фақат уни тинглашга ва сўзсиз итоат қилишга ўргатилган эди.

У ўзи таниган амма одамлар орасидан фақат бир киши билан дўст ёки инсон сифатида гаплаша олишини сезар, бу эса уни ёқтирмайдиган Умар Хайём эди. Шундай қилиб, у Умарга мактуб ёзишга ва уни ўз узурига чорлашга жазм қилди. Бу мактубда унинг умидсизликка тушган кайфияти ма рур шу рагпарастлиги ортидан мўралаб тургандек эди:

«Бу ёру дунёда қув ин бўлиб яшагандан кўра, тезроқ Аламутга кел. Бир пайтлар мен ам қув ин қилингандим. Эндиликда кўнглимга ёқмаганларни ўзим қув ин қилаяпман. Бу ерга келсанг, сен иззат-обрў кўрасан ва бутун дунё амирлари сенинг азиз бошингдан бир тола сочи юлиб олишга журъаг эта олмайдилар. Мен бу ерда улкан кутубхона ташкил қилдим. Сен бу ердан энг ноёб китобларни топишинг, уларни мутолаа қилишинг, эркин ижод қилишинг мумкин. Сени бу ерда бир умрлик хотиржамлик кутмоқда».

Йигирма учинчи боб

Хайём Исфакхондан чиқиб кетганидан кейин унинг қув инликдаги аёти бошланди. Бо додга келганида халифа унга кўпчилик олдида ваъз айтишни, узурига келувчиларни қабул қилишни ман қилиб қўйди. Маккага борганида унинг рақиблари кўплашиб «Худосиз Хайём ам зиёратга келибди-да!» - дея калака қилишди. Басрага келганида эса, ша ар қозикалонининг ўли шаҳсан унинг олдига келиб, хушмуомалалик билан бу ша ардан тезроқ жўнаб кетишни масла ат берди. Барча ша арларда унинг да олигини, донишмандлигини тан олишар, бирок, еч ким унинг турмуш тарзи билан қизиқмас эди. Қаерга бормасин, унинг олимлигини тан олган зиёли кишилар унинг атрофида тўпланишиб мунажжимлик, алжабр, тиббиёт ва ило иётга оид саволлар билан кўмиб ташлашар, унинг фикрига қизиқишар эдилар. Уни ар доим зўр эътибор билан тинглардилар. Бирок, орадан бир неча кун ўтгач, у ақда албатта биронта бў тон гап тарқалар, уни беимонликда, да рийликда айблашар, асан Саббо билан яқин муносабатда бўлганлигини эслашар ёки бир пайтлар Самарқанддагидек уни афсунгарликда гумон қилишар эди. Душманлари

унинг узурига му лис қиёфасидаги хуфияларини жўнатиб, атайлаб су батларини бузишга, уни жонидан тўйдиришга, унга бошпана берган кишиларни таъқиб қилишга уринардилар. Вазият кескинлашаётганлигини сезган Хайём ўзини бетобликка солиб, еч кимни қабул қилмасликка, еч кимнинг кўзига кўринмасликка тиришарди. Шу боис, тез орада у ердан жўнаб кетиб, янги бошпана, янги макон излашга мажбур бўларди. Янги манзилдаги аёти ам жуда та ликали кечарди. Бир пайтнинг ўзида ам урмат, ам та қирланишларга чидашга мажбур бўлаётган Хайёмнинг Вартандан ўзга на бирор содиқ дўсти, на яқин кишиси йўқ эди. У тинимсиз равишда тинчгина бошпана излар, уни тушунадиган омиё, тинч ижод билан шу уланишга имконият қидирарди. Низомулмулк томонидан тайинланган анча миқдордаги нафақа унинг вафотидан бери берилмаётганлиги туфайли, у ша зодалар, оқимлар учун ойлик тақдирномалар тузиб бериш эвазига тирикчилик қиларди. Му тожлик унга ўз ме нати эвазига яхшигина ақ сўрашни ам ўргатганди.

Айтишларича, Хайём бир вазирдан ўз ме нати эвазига беш минг олтин динор талаб қилганида, вазир ундан айрон бўлиб сўрабди:

- Менга атто саройда ам бунча миқдорда мояна тўланмаслигини биласанми?

- Бунга айрон қолмаса ам бўлади, - жавоб берибди Хайём хотиржамлик билан.

- Хўш, нега бундай деб ўйлайсан? - сўрабди яна вазир.

- Мендек олимлар юз йилда тўртга-бешта ту илади. Сендек вазирлардан эса бир йилда юзлаб ту илиши мумкин, - жавоб берибди Хайём.

Тарихчиларнинг таъкидлашларича, Хайёмнинг озиржавоблигидан роса маза қилиб қулган вазир унинг гапидаги ақиқатга тан бериб, у талаб қилган миқдордаги олтинларни тўлаган экан.

Бироқ, « еч бир султон мендек бахтиёр эмас, еч бир гадо менчалик бахтсиз эмас» - ёзганди Хайём ўша пайтлар.

Орадан йиллар ўтди. 1114 йилда у Хуросоннинг қадимги пойтахти, ипак газламалари ва ўнга кутубхонаси билан маш ур бўлган, лекин анча пайтлардан бери ўзининг аввалги мавқеидан ма рум бўлган Марв ша рига келиб қолди. Ўша пайтлар увиллаб қолган саройга қайтадан жон ба ишлашга уринаётган ма аллий укмдор ўз атрофига ўша замонлардаги энг маш ур кишиларни тўплашга уринарди. У Хайёмни қандай қилиб ўз саройига жалб қилишни яхши биларди: У Хайёмга худди Исфакондагидек расадхона қуриб беришга ваъда берди. Олтмиш олти ёшга кираётган Хайёмнинг бу энг эзу орзуси эди. Шу туфайли у таклифни болаларча хуррамлик билан қабул қилди ва уни лойи алашга киришиб кетди. Тез орада Боб Сонжон ма алласидаги гуллар ва тутзорлар билан ўралган тепаликда янги расадхона биноси қад ростлади.

Хайём бу ерда икки йил бахтли аёт кечирди. У ўз ишига сидқидилдан киришган эди. Бу ерда у об- авони олдиндан айтиб бериш борасида ақлни лол қолдирар даражадаги тажрибалар ўтказди. Унинг тадқиқотлари об- авони қандай бўлишлигини беш кун аввал изо лаб бериш имкониятларини яратди. Шунингдек, у бу ерда алгебрага оид ил ор назарияларни такомиллаштирди. Унинг Евклидни бутунлай инкор қилувчи геометрик назариясининг да олигини тан олишлари учун оврўпаликлар XIX асргача кутишлари лозим бўлди. У айни пайтда ўз кўлёмасига рубоийлар битишни ам канда қилмади. Марвнинг аёло навли шароби ам унга бу борада кўпроқ ил ом берган дея тахмин қилиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, унинг ижодига салбий таъсир қилувчи турмуш ташвишлари ам кўп эди. У сарой тантаналарига, байрамларига,

укмдорнинг ар қандай тадбирларга атаб уюштирган базмларига иштирок этишга мажбур бўлар, вазиятга кўра бирон ўткир гап ёки шеър ўқиши лозим эди. Бундай тадбирларда иштирок этиш уни таъбини хира қилар, қимматба о вақтини бе уда ўтказаетганлигидан ўқинар, буларнинг ўрнига ўз иш жойида ўтириб олиб, завқли ижодга, тадқиқотларга шўн ишни афзал кўрарди.

Ўша йили қиш охирида унинг сову и мисол ёқимсиз бир асадгўй унинг ёшликда ёзган бир рубойисини эслаб, Умарнинг иззат-обрўсини ерга уришга уринди. Ўша куни укмдор саройида тўпланган а ли-донишларнинг кўплигидан ма рурланиб ўтирарди. Тўпланганлар ило иятга оид бир савол юзасидан ба слашар эдилар: «Дунё бундан ам мукамалроқ яратилиши мумкинми? Бу саволга « а » деб жавоб берилса, «Бутун оламни яратувчи Алло таоло ўз ма сулотини тўла-тўқис қилиб яратмаган» - деган маъно англашилиб, бу шаккоклик исобланар: «йўқ» - деб жавоб берилса ам «Худонинг унга қурби етмаган» - деган маъно чиқарди. А ли дониш кўл силташиб узок ба слашдилар. Хайём ба слашувчиларнинг юз ифодаларига яширинча тикилиб мийи ида кулиб ўтирарди. Тўсатдан бир нотик унинг номини тилга олиб, унга тасаннолар айтганича бу масала юзасидан ундан фикр билдиришини илтимос қилди. Умар жавоб беришга чо ланиб, томо ини қириб олди. Бироқ, бир жумла ам гапириб улгирмасданок, унинг бу ша арда яшаётганидан норози бўлиб, шу ратига бугунлай беписанд қарайдиган ша ар қозикалони жойидан ир иб туриб, бармо ини айбдор одамга ўқталгандек Хайёмга қаратиб, гап бошлади:

- Бизнинг муқаддас эътиқодимиз ақида бу худосиз одамдан фикр сўраш шартмикин?

Хайём безовга бўлса-да, жилмайиб сўради:

- Мени худосиз деб аташга қандай далилларинг бор? Салгина фаросатинг бўлса, жавобимни эшитсанг бўларди!

- Жавобингни эшитишим шарт эмас.

Ёмонлик қайтарсанг - ёмонлигимга,
Фарқимиз не бўлди, айт парвардигор!

- деган шеърни сен тўқиганмисан? Бундай гапларни айтган киши худосиз эмасми, ахир?

Умар елкасини қисди ва хотиржам жавоб берди:

- Агар мен Худонинг мавжудлигига имон келтирмаганимда, унга шундай деб мурожаат қилган бўлармидим?

- Шундай о ангда-я! - киноя қилди қози.

- Султон ёки қозиларгагина хушомад о ангида гапириш мумкин. Бироқ Алло га амма вақт чин дилдан гапирилади. Ё гапим ёл онми, тақсир? Худо - бу соф виждон, адолат ва самимийлик рамзи. У бизни фикрлайдиган инсонлар қилиб яратган. Бироқ, кимлардир фақат фиску фасод ва кимлардир эзгу ишлар ақида фикрлайдилар. Демак, мен ам, сен ам фикрлаймиз. Мен Худога еч нарсамни яширмасдан, (яшира олмайман ам) ўз фикрларимни баён қилишим мумкин. Бу ишни сен ам қила оласан. Аммо, ёл из Яратган Эгамгина ким қандай фикрлаётганлигини билиб турибди ва унинг бўлажак қисматини шунга лойиқ қилиб белгилайди. Фикримга розимисан? Сизлар нима дейсизлар, эй а ли дониш?

Йи илганлар гувиллашиб унинг фикрини кўллаб-қувватладилар. Қози алам билан мин ирлаб, жойига ўтиришга мажбур бўлди. Су бат мазмунидан мамнун бўлган укмдор бирдан жиддий тортди. У айрим ма аллалардаги уйлар қулаб тушаётганлигини ўйлаб қолди. Унинг тунд киёфасини кўрган а ли дониш ам тезроқ тарқалишга шошилди...

Варган билан уйига қайтаётган Умар сарой фиску фасодларига,

чақимчилару лаганбардорларига, жумладан, бундай ишларга аралашиб қолаётган ўзига ам лаънатлар ўқиб борарди.

- Йўқ, чидолмайман. Бу ердан ам ризқимиз узилди, шекилли. Бу ердан кетмасак бўлмайдиганга ўхшайди! - деди у шогирдига ўкинч билан. Шогирди айрон қолмади. Чунки бу унинг етгинчи маротаба бу ердан кетишлигини айтиб хархаша қилиши эди.

Бу кунисига у одатдагидек ўзини анча туғиб олди ва тадқиқотларига шўн иб кетди. Ўша оқшом Умар уйига келиб, қўлёмасига қуйидаги афсус билан тугалланган рубойисини ёзиб қўйди:

Алмашгин саллангни гулгин шаробга,
Имонинг ярашур оддий қалпоққа.

У шеърини қўлёмасига киритиб, одатдагидек уни ўз ўрни - девор орали ига яширди. Тонг билан уй ониб рубойини яна бир бор қайта ишлаб кўришга тутинди. У қўлини махфий жойга тикиб, қўлёмани олди ва уни очиб, са ифалар орасидаги асан Саббо нинг мактубига кўзи тушди. Орадан қирқ йил ўтса ам «Қушон қарвонсаройида учратган дўстингдан» - деган жумлани ўқиб, хатни ким ёзганини дарров фа млади. У хатни ўқиб чиқиб, хо олаб қулиб юборди. Қўшни хонада ухлаб ётган Варган кечагина қово идан қор ё аётган хўжаси нимадан бунчалик завқланиб қолаётганлигидан айрон қолиб, унинг хонасига кириб келди.

- Азизим, биз ажойиб тақлифнома олдик. Бизга дабдабали бошпана, тўкин-сочинлик, умримизнинг охиригача хотиржам аёт ваъда қилаётирлар.

- Ким экан бундай са оватли подшо ?

- Аламут подшо и!

Варган чўчиб тушди. Кейин гуно корона овозда сўради:

- Бироқ, бу хат қандай қилиб бу ерга келиб қолди? Мен ухлашимдан олдин амма эшикларни қулфлаб чиққандим-ку?

- Буни билишга бе уда уринмай кўяқол. амма султонлару, халифалар ам бу сирни билишни уддасидан чиқа олмайдилар. Агар асан бизга мактуб билан мурожаат қилишга азм қилса ёки жонимизни олиш учун жаллодларидан бирини юборса, ишонавер, эшигинг очиқ бўлса ам, қирқта қулф билан қулфланган бўлса ам, бунинг фойдаси йўқ.

Варган хатни кўзларига яқинлаштириб, қайта-қайта ўқиб чиқди.

- Бу иблис э тимол ақдир, - хулоса қилди у. - Айнан Аламутда сиз бир умр бежавотир яшашингиз мумкин. Қолаверса, асан сизнинг эски қадрдонингиз-ку!

- Биласанми, Варган, озирги пайтда менинг энг қадрдон дўстим - бу Марвнинг янгигина етилган шароби!

Умар болаларча шодонлик билан хатни парча-парча қилиб йиртиб, отиб юборди, қо оз парчалари авода пирпирак бўлиб учишини томоша қилиб, гапида давом этди:

- асан билан менинг қоним қайнатса ам қўшилмаслигини биласанми? Мен оддийгина, завқли бир аёт шайдосиман. У эса Азроилдек бир одам. Ёдингда бўлса, мен қачонлардир «Агар сен аётни севишни билмасанг, сен учун куёшнинг чиқиши ва ботишидан не фойда?» - деб ёзгандим.

асан ўз тарафдорларидан севги ва му аббатни, мусиқани, шеърятни, гулгун шаробни ва атто куёшни тан олмасликни талаб қилади. У оламдаги барча гўзалликлардан нафратланади ва айни пайтда шу гўзал аётни яратган, ундан завқланиб яшашни зоил қилган Алло номидан иш юритишга журъат қилаяпти. Энди тушунгандирсан, ким менга жаннатни ваъда қилаётганлигини? Менга ишон, агар унинг қалъаси жаннат дарвозаси бўлса, мен бундай жаннатдан воз кечаман ва еч қачон бу иккиюзламачи «художўй» олдига қадамранжиди қилмайман!

Варган ўтирган жойида чуқур ўйга толиб, зўр бериб соқолини қашлай бошлади ва маънос о ангда гап бошлади:

- Устоз, агар сизнинг шу қарорингиз қатъий бўлса, сизга бир сирни айтишга мажбурман. Биз Исфaxonдан қочиб чиқаётганимизда Низомия навкарлари нега бизга индамасдан йўл очиб берганликлари ёдингиздами?

- Буни доим сендан сўраб билишни хо лардим. Бирок, узоқ йиллар давомида сендан фақат садоқат ва фарзандларча фидокорликни, ме р-оқибатни кўрганлигим учун, ўтган гапларни кўз ашни истамасдим.

- Ўша кунни Низомия зобитлари сизни қутқаргани кетганлигимни ва сиз билан бирга жўнаб кетишим лозимлигини билардилар. Бу мен ўйлаб тошган арбий ийла эди, холос.

У бир зум тин олиб, ўзига ва устозига қада ларни тўлдириб анор шарбатидан қуйди.

- Сиз Низомулмулк томонидан ёзилган ўлимга ма кумлар рўйхатида бизга тутқич бермай келаётган асан Саббо биринчи ўринда турганлигини билмасдингиз. Чунки, у бутун салтанатда юз бераётган тартибсизликларнинг, қотилликларнинг бош сабабчиси эди. Менинг режам оддийгина эди ва уни амма қўллаб-қувватлаган эди. Сиз, албатта, унинг узурига, Аламутга бошпана излаб боришингизга ишончимиз комил эди. Мен унинг узурига сиз билан бориб, қулай пайт топиб, уни ўлдириб, ақиқий мусулмонларни ва бутун дунёни бу иблисининг да шағли қутқуларидан халос қилмоқчи эдим. Бирок, сиз озир бу машъум қалъага еч қачон қадамранжида қилмасликка қасам ичдингиз.

- Шундай экан, шунча йиллар давомида нега мендан бир қадам ам ортга жилмадинг?

- Дастлаб, мен сабр билан унинг узурига йўл олишга ихтиёр қилишингизни кутдим. Сиз шу пайтгача ўн бештача ша ардан қув ин қилиндингиз. Мен сизни барибир Аламут томон йўл олишингизга ишонардим. Шундай қилиб, йиллар ўтди. Аста-секинлик билан мен сизга чин дилдан бо ланиб қолдим. Менинг сафдошларим ам салтанатнинг тўрт тарафига тарқалиб кетдилар ва менинг ниятим ам секин-аста сўна бошлади. Нағижада, сиз, азиз устоз, яна бир маротаба асан Саббо ни ўлимдан қутқариб қолдингиз.

- Кўп қуйнаверма! Э тимол, мен сени ам бу ниятинг йўлидаги ўлимингдан сақлаб қолгандирман.

- а, минг бор афсуски, у ўз уясида жуда ам бежавотир ўрнашиб олган.

Варган устози унга синчковлик билан тикилаётганлигини кўриб, бир ла за жим қолди.

- Сен илгарироқ ўз режангни маълум қилганингда, э тимол мен сени унинг узурига бошлаб борармидим?!

Варган ўрнидан сакраб турди.

- Гапингиз ростми?- сўради у овлиқиб.

- Йўқ, азиллашдим. Жойингга ўтир. Мен сенинг афсуснадоматларингни билиш учун шундай деяшман. Агар у Мур об дарёсига чўкиб кетаётганлигини кўрсам, содир қилган барча гуно ларига қарамасдан, барибир уни қутқаришга қўл чўзган бўлардим.

- Мен эса, еч иккиланмасдан уни бошини сув остига тикқан бўлардим. Шундай бўлса-да, сизнинг инсонийлигингиз менга тасалли берапти. Сизни шундай инсонлигингизни билганлигим учун ёнингизда қолишни афзал кўргандим. Бундан мен еч ам афсусланмайман.

Хайём шогирдини ма кам ба рига босди.

- Сен ақингдаги шуб аларим тумандек тарқаб кетганлигидан хурсандман. Мен анча кексайиб қолдим. Мен ёнида ишончли бир шогирди

бўлишга му тож бўлган бечора бир қарияман. Мана бу қўлэзма менинг бисотимдаги энг қимматбахо хазинам. асан Саббо бутун дунёга қарши чиқиб, ўз Аламуғини барпо қилди. Мен эса, ўз қалъамни мана шу қўлэзма орқали бунёд қилдим. Менинг бу қалъам Аламутдан кўпроқ яшашига ишончим комил. Бу қўлэзма менинг ягона бойлигим, ягона ифтихорим. Мен ўлимимдан кейин унинг манфур кишилар қўлига тушиб қолишидан жуда кўрқаман.

Хайём еч қандай расмиятчиликсиз самимий тарзда қўлэзмасини шогирдига узатди:

- Сен уни бемалол ўқишинг мумкин. Бугундан бошлаб сен унинг ишончли кўриқчисисан.

Варган аяжонини яшира олмади:

- Бундай бахтга ўзгалар ам сазовор бўлганмиди?

- Фақат икки кишигина қўлэзма сирларидан ого бўлган. Биринчиси - Жа он. У машъум бир араздан сўнг уни қўлларига ушлаган, бироқ ўқий олмаган. Иккинчиси - асан Саббо . У Исфохонга келишимиздан олдин бир карвонсаройда бирга турганимизда бу қўлэзмадан ого бўлган.

- На отки, сиз унга ишонган бўлсангиз, устоз?

- Тў рисини айтсам, ишонмагандим. Бироқ, у тез-тез бу қўлэзмага рубоийларимни ёзаётганлигимни кўрарди. У қўлэзмани рухсатимсиз ам олиб ўқиш имкониятига эга бўлганлиги учун, ўзим унга ўқишга берардим. Ва ни оят, мен уни сир сақлай оладиган одамлар хилидан эканлигига ишонардим.

- а, у сир сақлашни биладиган одамлар хилидан. Бироқ, бир кун келиб уни сир эгасига қарши ишлатишдан тап тортмайдиган одам. У айнан шу сабабли сир сақлайди.

Шундай қилиб, Варган зиммасига шарафли вазифа: қўлэзмани кўз қорачи идек асраш юкланди. Собиқ зобит хонасида энгилгина шовқин эшитилса ам қилич ялан очлаб ўрнидан туриб кетар, ар сафар барча хоналарни синчловлик билан текширар, овлини астойдил кузатиб чиқиб, амма эшикларни кулфлаб, ўз хонасига кирар ва чироқ ёру ида қўлэзмани очиб, ар бир тўртликни ёдлаб олишга, уларда ифодаланган фалсафий мазмунни англаб олишга, улар қандай муносабат билан ёзилганлигини фа млашга уринарди.

Бир неча аяжонли тунлардан сўнг унинг хаёлига ажойиб бир фикр келиб қолди. Бу фикрга Хайём ам дарров рози бўлақолди. Улар рубоийлар ёзилган са ифалар ошияларига қўлэзманинг ёзилиш тарихини, Хайёмнинг Нишопурдаги болалик саргузаштларини, Самарқанддаги аётини, Исфохондаги шуурли йилларини, Абу То ир, Жа он, асан, Низомулмулк ва бошқалар билан учрашувлари тарихини ёзиб боришга келишдилар. Шундай қилиб, Хайём назорати остида Варган қўллари билан Хайём аёти солномасининг дастлабки са ифалари битила бошланди.

Тез орада Варганнинг ишга жуда қўли келиб қолди. У қоралама варақларга Умар айтган воқеаларни ўн-ўн беш маргалаб кўчирар, уларни устозига кўрсатиб та рир қилдиарар ва охирги нусхани зўр афсала билан рубоийлар ёзилган қўлэзма китоб ошияларига чиройли қилиб кўчирар эди. Кунлардан бир кун ёвуз қисмат унинг бу шарафли ишини тўхтатиб қўйди.

Ўша тонг Умар одатдагидан барвактроқ уй онди. У Варганни чақирди, лекин ундан жавоб бўлавермади. «У кечаси билан ишлаб, чарчаб ухлаб қолган» - ўйлади Хайём ўзича. У шогирдини безовга қилмай бош о ри ига бир култур шароб қўйиб ичди, кейин қада ни яна тўлдириб, уни қўлида тугганича бо айланнишга чиқди. У сайр қилар экан, гуллар япро ида ялтираб турган шабнамни завқланиб томоша қилди, ўзи эккан тут

меваларидан териб еди. У марварид тутларни о зига солишдан олдин кўлидаги шаробдан бир қултум ичиб кўярди. Бирон соатлардан сўнг у хонасига қайтди. «Варган турадиган вақт бўлди», - ўйлади у. У яна чақириб ўтирмасдан тўри шогирди хонасига кириб борди. Бечора Варган хона ўртасида бўлган, қонлари аллақачон қоғиб қолган, кўзлари очик олда узала тушиб ётарди. Хонтахта устидаги чироқ ва сиё дон ўртасига қонли ханжар санчиб қўйилган, ханжар остида бир варақ қо оз кўзга ташланарди. Умар қо озни олиб ундаги ёзувларни ўқиди:

«Сенинг кўлёманг ўзингдан аввал Аламут томон йўлга тушди!»

Йигирма тўртинчи боб

Умар шогирдининг ўлимига қаттиқ қай урди. Унинг қисматидан афсусланиб, иззат-обрў билан ерга топширди. Шогирдининг ўлими ва кўлёманинг ойиб бўлиши унинг бир дардига ўн дард кўшди. Умар кўлёмани бутунлай қайта ёзиб чиқиши ам мумкин эди, чунки ар бир рубойидаги энг кичик ур у ам унинг ёдида сақланарди. Бироқ, бу ишга кўли бормади. ар бир рубойининг ёзилишига сабаб бўлган воқеалар, тўй улар янги кўлёмда барибир ўз аксини топа олмайдигандек, улар асл кўлёмга билан бир умрга ойиб бўлгандек туюлаверди. Чамаси Хайём кўлёмга ойиб бўлганидан кейин ўзи ақида еч қандай ёзма маълумот қолдирмасликка жазм қилди.

Тез орада у Марвдан жўнаб кетди. Йўқ, Аламутга эмас, у ерга боришдан Худонинг ўзи асрасин! У она ша ри Нишопур томон йўл олди. «Дарбадар аётга чек қўйиш пайти етди», - ўйлади у ўзича. «Нишопурга киндик қоним тўкилган, демак, ўша ерда аётдан кўз юмишим лозим!»

Шундай қилиб у Нишопурга келиб синглиси, жуда илтифотли куёви, ўил ва қиз жияялари орасида яшай бошлади. Унга, айниқса, қиз жияни ало ида ме р-оқибат кўрсатарди. У кун бўйи устозлари китобларини ўқишдан чарчамас, бироқ энди еч нарса ижод қилмасди.

Бир кун у хонасида одатдагидек Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» нинг «Бирлик ва кўшлик» номли бобини мутолаа қилиб ўтирарди. Бирдан у юрагида қаттиқ санчиқ сезди. Кўлидаги олтин тиш тозалагични ўқиётган са ифаси орасига қўйиб, қариндошларини чақирди. У куни битаётганлигини ис қилиб, уларга васиятларини айтди. Ўлим олди ибодатини қилиб бўлгач, унинг охириги сўзлари шу бўлди: «Худойим, биласан, имконим борича сени англашга аракат қилдим. Сени англашга оид билимларим сен томон бошлагани учун мени кечир!»

Умар 1048 йилнинг 18 июн тонгида дунёга келган бўлиб, 1131 йилнинг 4 декабрида 84 ёшида оламдан ўтди. Узоқ мозийда яшаб ўтган бу буюк инсоннинг ту илган куни бунчалик аниқ белгиланганлиги айратланарли олдир. Бу борада Хайёмнинг ўзи чуқур билимлар со иби бўлганлигини унутмаслик керак. Шуб асиз, у ам онасидан қачон ту илганлигини ва ўша пайтдаги куёш, Меркурий, Юпитер планеталарининг олатини аниқлаб, ту илган кунини ва соагини аниқ белгилай олган эди.

Унинг замондошларидан бири Низоми Арузий хотираларидан қуйидагиларни ўқиш мумкин: «Мен Умар Хайёмни Балхда, ўлимидан 20 йил аввал кўргандим. У қуллар бозори яқинидаги бир амалдорнинг уйига тушган бўлиб, унинг маш ур олим эканлигини эшитиб, ар бир каломини тинглаш учун орқасидан соядек эргашиб юрардим. Шунда мен унинг «Менинг қабрим ба ор еллари гуллар идини уфуриб турадиган ерда бўлади», - деган сўзларини эшитгандим. Ўша пайтлар бу сўзлар менга бемаънидек туюлган эди. Кейинчалик маш ур одамлар ар қандай гапни ўйламасдан айтмаслигини англаб олдим». «Мен Хайём вафотидан тўрт йил кейин Нишопурга бордим, - давом этади солномачи. - Унинг ру ига

дуои-фоти а ўқиш учун қабрига бордим. Мени у ерга бир қария бошлаб борди. Қабристоннинг чап тарафидаги бо деворлари остидаги қабр устида нок ва шафтоли қий ос гуллаб турар, унинг новдалари қабрни гуллар билан ўраб қўйгандек кўрсатарди».

Томчи сув дарёда йўқ бўлиб кетди,
Ерга чанг қўнди-ю, кўмилиб кетди.
Дунёга келишинг, кетишинг нима?
Бир чивин ту илди ё ўлиб кетди.

Бундай тушкин кайфиятда рубоий ёзган Хайём албатта но ақ эди. У ўзи ёзганидек «томчи сув»дек, ёки «чанг зарраси»дек мангуга унутилиб кетмади. Асрлар ўтиб, унинг илмий асарлари, рубоийлари бутун инсониятни айратдан лол қолдира бошлади. Хайём аёглигида ўз номига эмас, рубоийларига мангулик умр тилаганди. Унинг бу тилаги ижобат бўлди.

Аламутда яшовчи туб а олининг ам бутун дунёга да шат солиб яшаётган ўз укдорлари асан Саббо нинг хонасидаги панжара ортига қулфлаб қўйилган китобга кўзи тушган бўлса ажаб эмас. еч ким бу қандай китоблигини билмас ва еч ким бу ақда асан Саббо дан сўрашга журъат ам қила олмасди. Китобни бундай сақланишига ўзига хос сабаблар бўлса керак. Унда олам сирлари битилган бўлиши мумкин - дея гумон қилардилар, холос. асан Саббо салкам 80 ёшга кириб оламдан кўз юмганида, унинг ўрнига қолган ўринбосари бир неча йиллардан кейин ам нафақат панжарали тоқчадаги китобни олиб ўқишга, балки бу хонага киришга ам ботина олмади. А оли ам у яшаган уйнинг тош деворларига назарлари тушиши биланоқ, кўрқувдан титраб кетардилар. Одамлар эндиликда еч ким яшамайдиган бу уй ёнидаги кўчадан худди да шатли асан Саббо нинг арво ини учрагиб қолиши мумкиндек, хавотир билан ўтардилар. Қалъада амон асан Саббо ўрнагиб кетган тартиб-қоидаларга риоя қилинган олда аёт давом этар, дунёдаги энг о ир қисмат Аламут а олиси чекига тушган эди. Бу қоидаларни бузиш ёки кўнгилхушликларга берилиш мутлоқо мумкин эмасди. Ра намоларидан айрилиб қолган туб а оли ру лари тушиб кетганлигини бундан ортиқ ам- уссаларга тўлиб бораётган ташқи дунё одамларига кўрсатмасликлари лозим эди. Бундай қаттиққўл тизимни бутун қалъа а олиси қўллаб-қувватлаганмикин? Бизнингча, жуда камчилик одамлар унга хайрихо бўлганлар. атто асан Саббо нинг сафдошлари бўлган, эндиликда кексайиб қолган кишилар ам ўзлари йўл қўйиши мумкин бўлган энг кичик гуно ам тезда аммага ошқор бўлиб қолишидан кўрқиб, юракларини овучлаб яшардилар. Бирок, бундай кексалар сони кундан-кунга озайиб борар, аётга синчков назар солишни хуш кўрадиган ў ил-қизлар ва набиралар сони тобора ортиб борарди. Янги ту илган гўдаклар миясида бешикданоқ энг қаби қонун-қоидаларга худди тангри қонунларидек сўзсиз итоат қилиш туй улари шакллантирилар эди. Бирок, бу қонун-қоидалардан бўйин товлай бошлаган, аётга бошқача кўз билан қарашни ўрганаётган ёшлар сони тобора кўная бошлади. Машаққатли, бирок серзавқ аёт уларга бошқача яшаш мумкин эканлигини англата бошлади. Айрим ёшлар нега улар барча аёт лаззатларидан ма рум бўлиб, бундай қамоқхона-қалъада яшашга мажбур эканлигини сўраб-суриштира бошладилар. Буни сезиб қолган ра намо уларнинг бошларига шундай кулфатлар ё дирдики, энди ёшлар бу масалани яширин равишда му окама қилишга ўтдилар. Қалбларига исён уру и сочилган ёшларни, айниқса, ўз ў илларини, эрларини топпириққа кетганларича қайта кўрмаган аёллар кўпроқ ра батлантирар эдилар.

Худди шундай эзилган, бў илган, тақиқланган аёт қаъридан қалбига

эзгулик уру и қадалган ёш бир йигит отилиб чиқди. У асан Саббо ўзига ўринбосар қилиб қолдирган олий раиснинг невараси эди. У отаси вафотидан кейин ассасинлар жамиятининг тўртинчи олий раиси бўлиб қолган ва айнан у аждодлари анъаналарини бузишга журъат қилганди. У асан Саббо вафотидан бир оз кейин тутилган, ўша давр қабо атларини, да шатларини ўз кўзи билан кўрмаган ва эркин фикрлашни ёқтирадиган инсон бўлиб етишаётганди. У болалик пайтларида Саббо яшаган уй атрофида қизиқиш билан айланиб юрар, қалбида пайдо бўлаётган кўр-кўрона кўрқинччи жасорат билан енгиб, қалъани томоша қилар эди. У ўн саккиз ёшлик пайтида кўрқмасдан тақиқланган хонага кириб, у ерни томоша қилган, афсонавий овузнинг муздек сувларига бармоқларини тикиб кўрган, кейин сирли китоб қўйилган панжарали токча олдида бир ла за тўхтаб ам қолганди. У китобни қўлига олиб ўқишни жуда хо лар, лекин бу отасига маълум бўлиб қолишдан кўрқиб, орқаси билан юриб, токчадан кўз узолмай хонадан чиқиб кетган эди. Биринчи сафар у унчалик чегарадан чиқиб кетишни хо ламади. Йигитча ўйчан олди Аламут кўчаларини кезиб юрганида, одамлар уни зимдан кузатишар, ундан яхшиликлар кутишиб, шаънига дуолар ўқирдилар. У худди Саббо дек ўзига асан лақабини танлаган эди. Бироқ одамлар унга аллақачон бошқача лақаб қўйиб олгандилар:

- У бизнинг гуно ларимизни кечирувчи, ам- кулфатларимиздан халос қилувчи халоскоримиз! а, у биз узоқ вақтлардан бери кутаётган халоскордир! У халоскор!

Одамлар бу сўзни айтаётиб фақат бир кишидан, жамиятнинг олий раиси бўлиб турган асаннинг отасидан чўчир эдилар. Олий раис қалъа а лининг бундай кайфиятидан аллақачон хабардор бўлиб юрар, одамлар бундай тузумга лаънатлар ўқиётганларни эшитиб, ўзини эшитмасликка оларди. Олий раис ў лидан ам қонун-қоидаларни бузмасликни, ёшлар онгини шариат қонуларидан чал итмасликни талаб қилиб, бир неча бор қойиғанди. Раис янги фикр тарафдорларини ашаддий жазолаб, уларни кўрқитиб қўймоқчи бўлди. У ў лининг амфикрларидан 250 йигитни ўлимга укм қилди, яна 250 тасини қалъадан бадар а қилиб, ўлдирилган дўстларини то этагигача елкаларида кўтариб тушишга мажбур қилди. Юрагида сақланиб қолган кичик бир оталик ме ри раисни асан Саббо мисол ўз ў лининг қотилига айланиш гуно идан сақлаб қолди.

1162 йилда Аламут олий раиси оламдан ўтиб, унинг ўрнига еч бир қийинчиликсиз исёнкор ў ил - асан ўтирди. Узоқ вақтлардан бери Аламут кўчаларида бундай шодиена бўлмаган эди.

- Биз кутган халоскор шумикин? У бизнинг азоб-укубатларимизга, мискин аётимизга чек қўярмикин? - сўрашарди одамлар бир-бирларидан. Кимлардир буни тасдиқлар, кимлардир елка қисарди. Янги укмдор ам жим эди. У тунд қиёфада Аламут кўчаларини кезишда давом этар ёки кутубхонада назоратчи кузатувида узоқ муддат китоб мутолаа қиларди. Бир кун қалъа а ли уни асан Саббо яшаган хона томон қатъий бораётганлигини кўрди. У эшикни зарб билан очиб, панжарали токча томон йўл олди. У бор кучи билан икки қўлаб панжарани торта бошлади. Ни оят, панжара шувоқ ва кесак парчалари билан су урилиб чиқди. У токчадаги Хайём қўлёмасини қўлига олиб, шошиб-пишиб чангини артди. Кейин атрофга ма рур тикилиб, китобни қўлти ига қистирди. У хонасида етти кун қамалиб олиб, қўлёмани қайта-қайта ўқиб, ёзувларнинг ма зини чақишга уринди. Саккизинчи кун у ташқарига чиқиб бутун Аламут а лини, эркагу аёлларни, қарияларни, болаларни, барча қалъа а олисини ша арнинг ягона энг катта майдонига тўпланишини буюрди.

Бу воқеа 1164 йилнинг 8 августида рўй берди. Куёш қалъа тепасида чарақлар, бироқ еч ким ўзини куёш оташидан имоя қилишни ўйламас ва янгилликни кутарди. Майдон арбида ё очлардан супа ясашиб, унинг

тўрт томонига қизил, яшил, сариқ ва оқ рангдаги байроқларни қадаб қўйдилар. амманинг ниго и ўша тарафга қаратилган эди.

Супага кўзни олар даражадаги оппоқ кийимда янги укмдор, унинг ортидан - ориқдан келган, ёшгина, очиқ че рали, куёшдан кўзлари камашиб, ерга қараб келаётган, уялганидан юзлари доларанг бўлиб кетган унинг рафиқаси кўтарилди. Уларнинг супага чиқиб келиши халойиқ қалбидаги охирги шуб аларни тарқатиб юборди. Энди улар шодиёна кичқиришиб, олқишлай бошладилар:

- Бу ўша! Яшасин Халоскоримиз!

У салобат билан супага кўтарилиб, қўлини баланд кўтариб, фуқароларига салом берди ва тинчлангирди. Жим бўлиб қолган халойиқ, олдида у шу пайтгача ер юзининг еч қаерида, еч қачон эшитилмаган, аммани айратда қолдирган нутқ ирод қилди:

- Дунё одамлари, жинлар, фаришталар! Эшитинглар! Сизнинг янги имомингиз аммангизни дуо қилиб, бутун қилган ва қилажак гуно ларингизни авф этади! У сизга шу пайтгача рию қилиб келган муқаддас қонун бекор қилинганлигини, энди янги давр, уй ониш фасли бошланганлигини эълон қилади. Худо сизлар жаннати бўлишлиқларингиз учун бу муқаддас қонунини юборган эди. Сиз узоқ вақт азоб-уқубатларга чидаб келдингиз. Ва бунинг эвазига сизлар жаннати бўлишликка лойиқсизлар! Шу бугундан бошлаб боқий дунё жаннати эшиклари сизлар учун баралла очилгай! Сизлар қонун азоб-уқубатларидан озод қилиндингиз. Шу бугундан бошлаб илгари нима тақиқланган бўлса, аммасига ижозат берилади. Нима мажбур қилинган бўлса, аммаси тақиқланади! Бугундан эътиборан беш вақт намоз ўқиш ам бекор қилинади! Модомики биз жаннатда эканмиз, биз Худо билан бевосита мулоқотга киришиш имкониятига эгамиз ва шу сабаб, маълум соатларда унга мурожаат қилиш учун намоз ўқишимиз шарт эмас. Демак, кимки намоз ўқиса, у янги аётга ишонмаган киши эканлигини исботлаган бўлади. Энди намоз ўқиш эътиқодсизликни, да рийликни билдиради. Қуръон томонидан «жаннат ичимлиги» деб таъкидланган шаробни истеъмол қилиш аммага рухсат этилади! Уни ичмаслик ам эътиқодсизлик белгисидир!»

Ўша давр форс солномачиларидан бирининг ёзишича, бу қарор эълон қилиниши биланок Аламут а ли арфа ва най чалиб рақсга туша бошлаганлар ва супа зиналарига ўтириб олишиб, шароб ича бошлаганлар.

асан Саббо Қуръон қонунлари билан жорий қилган тартиб-қоидалар ана шу тарзда бар ам топти.

Тез орада янги даъват тарафдорларининг аввалги куч- айратларидан асар ам қолмади ва Аламут террорчилар уяси вазифасини бажаришни бугунлай тўхтатди. Қалбада тинч аёт ўз ўзанига тушди ва узоқ йиллар бугун дунёни да шатга солган исмоилийлар тинчгина аёт кечирувчи диний маз абга айланиб қолди.

Аламутнинг янги укмдори Осиё ва Мисрдаги барча исмоилийлар жамиятларига ана шу мазмундаги ўзи имзо чеккан мактубларни жўнатди. Бу кун байрам сифатида ар йили нишонланадиган бўлди. Бу байрам ижрий ва Искандар Мақудуний тақвимлари билан, шунингдек, «икки дунёдаги энг маш ур олим» Умар Хайём Нишопурий тақвими асосида бир кунда - 18 августда нишонланадиган бўлди.

Аламутнинг янги укмдори Хайёмнинг «Самарқанд қўлёмаси»ни «энг муқаддас китоб» деб эълон қилди. унармандлар китобни безай бошладилар, мусавирлар, миниатюрочилар са ифаларга оро бердилар, дурадгорлар олгин суви югуртирилиб, қимматба о тошлар билан безатилган маҳсус қутича ясаб бердилар. Ундан нусха кўчириш ман қилинганди. У маҳсус хонада кедр ё очидан ясалган лав устига қўйилган ва олий мартабали кишиларгина назоратчининг жиддий кузатуви остида уни ўқишлари мумкин эди.

Ана шу пайтларгача халқ орасида Хайёмнинг бахтиёр ёшлик йилларида ёзган бир неча рубойлари маш ур эди, холос. Энди Хайём рубойларининг барчаси кенг халқ оммаси орасида маврид-бемаврид айтилиб юриладиган бўлди. Баъзан унга ўзларига ёққан янги сўзлар кўшишар, шоир рубойларида ифодалаган фикрни бузиб юборишар, айрим шоирлар эса, маза-матрасиз шеърлар ёзишиб, уни Хайём қаламига мансуб деб тар иб қилишарди. Шундай қилиб, халқ орасида кўплаб, аслида, Умар Хайёмга тегишли бўлмаган, бироқ, уники деб ўқиладиган қалбаки рубойлар кўпайиб кетди. Агар қўлёзма бўлмаганида эди, уларни ақиқийларидан ажратиш мушкул бўларди.

Аламут укмдорлари талаби билан бир неча йиллар оталардан болаларга мерос бўлиб, хуфёна сақланган, кейинги йиллар муқаддас саналган бу китоб ошияларига укмдорлар ам Варган сингари ўз тарихларини битардилар. ар қандай олатда бу китоб му им бир воқеага, ассасинлар жамиятини тарқалиб кетишига ам сабабчи бўлди. Китоб ошияларига давр тарихини ёзиб бориш яна бир аср давом этди. Мў ул босқинчиларининг бу юртларга бостириб кириши билан бу анъана яна тўхтаб қолди.

Чингизхон бошлиқ мў ул тўдаларининг дастлабки босқиниёқ Осиёга мисли кўрилмаган қулфатлар олиб келди. Ер юзининг энг гуллаб-яшнаган ша арлари: Пекин, Бухоро, Самарқанд ер билан яқсон қилинди. Кўлига қурол ушлаши мумкин бўлган эркаклар бутунлай кириб ташланди, аёллар эса ўрда лашкарбошиларига хотинликка бўлиб берилди. Тирик қолган унармандлар эса, қуллар бозорларида сотилди. Самарқандда эса, ша ар қозикалони бошлиқ кичик бир гуру тақводорларгина Чингизхон илтифотига сазовор бўлиб, жонларини омон сақлашга эришдилар.

Бундай қир инбаротдан кейин ам Самарқанд култепалар ўрнида қайтадан қад ростлади. Кейинчалик Буюк Темур уни дунёвий салтанат марказига айлантирди. Аксинча, кўплаб ша арлар бир умрга култепа олича қолиб кетдилар. Жумладан, бир неча асрлар тафаккурий тараққиёт марказлари бўлган Марв, Балх, Нишопур ша арларининг қисмати шундай бўлди. Улар қаторига бир пайтлар шарқ табобатининг бешиги вазифасини ўтаган Рай ша рини ам кўшиш мумкин. Бир неча асрлар ўтгач, унинг аробаларидан бир неча километр узокроқда озирги Те рон ша ри қад ростлади.

Мў уллар босқинининг навбатдаги босқичи Аламут қалъасини ам четлаб ўтмади. Бу ерда унчалик кўп қон тўкилмаса-да, қалъа истилоси узок давом этди. Қисқа вақт ичида Бодод, Дамашқ ва узок Польшадаги Краковгача, Хитойнинг Цечуан вилоятигача вайрон қилиб борган мў ул тўдалари бу ерда узок тўхтаб қолишга мажбур бўлдилар. Ни оят, 166 йил жараёнида еч кимга таслим бўлмаган аламугликлар ам мў улларга бош эгишга мажбур бўлдилар.

Чингизхоннинг набираси Хулагу то лар орасидаги бу енгилмас исте комни шахсан ўзи томоша қилишга келди. Ривоят қилишларича, у қалъадаги асан Саббо замонларидан қолган бус-бутун озиқ-овқат за ираларини топган. Хулагу лашкарбошилари билан бутун қалъани айланиб чиққач, бу ердаги барча бинолардан асар қолдирмай бузиб ташлашни буюрди. Ўша пайтлардаги Осиёдаги энг бой кутубхона чекига ам шундай қисмат тушди. Унга ўт кўйишга буюришдан олдин Хулагу зууридаги ўттиз ёшли муаррих Жувайнийга у ерга кириб зарур китобларни олишга рухсат бериб, илтифот кўрсатди. Жувайний ўша пайтлар Хулагу буйру и билан мў уллар босқинининг ақиқий қимматба о манбаси исобланмиш «Жа онгир тарихи»ни ёзарди. У ўн минглаб ноёб китоблар тахланиб турган бу маш ур кутубхонага кирганида, ташқарида биргина алтак арава билан бир навқар ва қўлида машъала ушлаб олов кўйишга тайёр турган мў ул зобити уни кутиб турарди. У биргина

алтак аравасига қанчалик китоб си са, шунигина оловдан қутқариб қолишга қурби етарди. Қолганларини да шатли олов ўз комига тортиши лозим эди. Унинг китобларни ўқиб кўришга, атто сарлав алари рўйхатини тузишга ам вақти йўқ эди.

Ашаддий суннийлардан исобланган Жувайний биринчи навбатда Худо каломлари ёзилган Қуръон китобларини йиғиб олишга киришди. У шошилиш равишида қалин муқовали Қуръон нусхаларини бир жойга жамлаб, йиғирматача китобни ташқарига, алтак аравага элтди. У яна ичкари кириб қайси китобни танлашни билмай, одатдан ташқари тартиб билан терилган китоблар жавонига яқинлашди. У ердан у асан Саббо нинг ўттиз йил жараёнида ихтиёрий ёл изликда ёзган ассасинлар тарихини топти. Кейинчалик Жувайний ўзининг машур асарини ёзишда бу китобдан бир неча бор ибтидолар олганлигини кўради. Шунингдек, у жавондан Саббо томонидан ёзилган «Янги даъват қонунлари» асарини ам қўлтига кистирди. Бу китоб бизнинг давримизда исмоилийлар тарихини баён қилувчи ягона тарихий манба исобланади. Жувайний бу ерда Хайёмнинг «Самарқанд қўлёзмаси» сақланишини, бу ақдаги мишмишларни эшитиб, уни сақлаб қолишга уриндимикин? Афсуски, биз бу ақда еч нарса билмаймиз. Ривоят қилинишича, Жувайний бутун олам сирлари яширинган китоб жавонлари олдида қай бирини ён индан қутқаришни билмай узоқ қолиб кетган. Ни оят, уни қутавериб тоқати тоқ бўлган мўул зобити қўлларида машғала билан уни қидириб киришга мажбур бўлди. У шошилиш лозимлигини билдириб, бир тўп қўлёзмалар ўрамага олов қўйди. Уни жимгина кузатиб турган тарихчи қўлларига сикқанича китобларни олиб ташқарига йўл олди. Йўл-йўлакай у муқовасига «Юлдузлар ва сонлар ақида азалий сирлар» деб ёзилган китобга кўзи тушди. Бироқ, унинг ерга энгашиб бу китобни олишга имконияти йўқ эди.

Шундай қилиб ассасинлар кутубхонасининг барча китоблари қулга айланди. У етти кеча-кундуз буруқсиб ёнди. Дунёда биронта нусхаси қолмаган ноёб қўлёзмалар мангуликка йўқолди. Айтишларича, бу кутубхонада инсоният томонидан кашф қилинган минглаб тилсимотлар сирлари сақланган китоблар бўлган экан.

Узоқ пайтларгача одамлар Хайёмнинг «Самарқанд қўлёзмаси» ам Аламут гулханида ёниб кетганлигига ишонар эдилар.

Иккинчи китобнинг охири.

*Француз тилидан
Абдумурод КҶЧИБОЕВ
таржимаси.*

Қирғиз ҳикоялари

ТҮЛАГАН ҚОСИМБЕКОВ

Қирғизистон Халқ ёзувчиси

ОНА ҚИШЛОҚ

Май ойининг авжи гуллаган палласи. Қоқ туш. Ёлғиз ўзим Оқсув тарафдан келаяшман.

Эгри-бутри, пасту баланд йўлда бир мақомда хотиржам юриб, ора-сира отим пишқириб овул сари энаётирман. Довонга тирмашиб чиқаётганда қарасам, уловимнинг бўйни терлаб, ориқ бўлишига қарамай, қуюшқоннинг атрофи кўпиклабди.

Пастга тушганим сари ялпиз ҳиди димоғимга урилди. Қарағай ял-ял товланади. Ёввойи узум занги қари тутга салладек ўралиб қолибди. Ана шу тут остидан оқаётган анҳорда чўмилиб сергиб олмоқчи ҳам бўлдим. Лекин шу пайт сўл ёғимда ит ҳуриб қолди. Қарасам, ошпоқ ўтов ёнида эчкилар ўтлаб юрибди. Офтобрўя жойга қурут тизилиб, дорга ювилган кирлар осиб қўйилибди.

Ўтов сари тўғри йўл олдим. Қирғизларнинг одатига кўра, қумрон ичиб, чанқоқ босиш ниятим бор эди. Қора ит эгасига садоқатини кўрсатиш учун зўр бериб вовиллар, отимнинг думидан тишлаб қочарди. Агар унинг ўрнида қайсарроқ айғир бўлганида масалдаги каби “туёғидаги хат”ни кўшпақка боплаб ўқитган бўларди.

Ичкаридан бир кампир чиқиб, “бу ким бўлди?” дегандай бир оз қараб турди ва яна изига қайтди. Ўтовга етганим сари ит айпоҳаннос соларди. Мен удумга кўра йўталдим...

— Кет, маҳрум бўлгур, — деган хирқироқ овоздан кейин ҳалиги кампир пешвоз чиқди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум! Кел, болам. Кимнинг ўғлисан?

— Менман...

Кампир итни қарғаб юборгач, яна сўради. — Кимнинг ўғлисан?

Мен дарҳол танидим. У қишлоғимиздаги Мамирбой оқсоқолнинг жуфти ҳалоли эди.

— Сейде хола, мени танимаяписизми? — дедим кулиб. — Мен Тўлаганман.

— Вой ўлмасам, қарилик курсин. Сенмидинг? Отдан туш, болам.

Отдан тушиб Сейде хола билан гаплашиб турсам, ўтовдан тарашадек ориқ бир кампир чиқиб, бош ирғаб сўрашди. Бу кампир Сейде холанинг онаси эди.

*Қирғиз
тилидан
Турсунбой
АДАШБОЕВ
таржималари*

“Жаҳон адабиёти” ойномасининг синчков мухлислари эътиборига ҳавола қилинаётган қирғиз адибларининг ҳикоялари ҳам турли ёшга мансуб ёзувчилардир. Чунончи, уларнинг баъзилари эндиликда қардош қирғиз адабиётининг оқсоқоллари бўлса, айримлари Қирғизистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейин адабиётга кириб келган иқтидорли қаламкаш ёшлардир.

Шу маҳал ўн бир ёшлар чамасидаги бир бола чопиб келди ва қулочини ёзиб, — Тўлаган ака-а-а, — деб бағримга отилди. Мен уни эркалатиб, қўлтигидан даст кўтариб, пешонасидан ўпиб:

— Соттикул, катга йигит бўлиб қолибсан-ку, — дедим.

— Нима қилса ҳам қариндошда-а?! Қаранг, худди отаси тирилиб келгандай хурсанд бўлганини, — деди момо.

Сейде хола боланинг бу ишига унча эътибор бермаган бўлса ҳам, кўзларида ёш қалқди. Эски пўстакни судраб бориб, тутнинг остига солди ва мени ўша ерга ўтказди. Кейин билсам, ипак қурти тутишгани учун ўтов, уйлар банд экан.

Соттикул мени саволга туга бошлади:

— Тўлаган ака, қаёқдан келаяпсиз?

— Қоракунгайдан.

— У ерда нима қилдингиз?

— Ўша ердаги мактабда ишлайман.

— Ҳа-а. Энди қаерга кетаяпсиз?

— Ўзимизнинг қишлоққа. Ундан нариги туманга ўтаман.

Соттикул ердан бир дона кўкат ўзагини синдириб олиб тишлаган кўйи хаёлга чўмди. Сейде хола косага айрон қуйиб келди. Пишиқчиликнинг олди деб дастурхонга тут қўйди. Муздай айрондан ичиб Соттикулга узатдим.

— Сатиш, айрондан ич.

У айронга қарамади. Кийилавериб офтобда ранги унниқиб кетган, тутнинг ширасидан қотиб қолган кўйлагининг этагини ушлаб:

— Мен ҳам бораман, — деб минғирлади.

— Қаёққа борасан? — деди момоси. — Бу нимага довдираяпти...

— Овулга — Оқйўлга.

— Момоси унинг мақсадини тушунди.

— Сен қишлоққа кетсанг, бу ерда онангнинг ҳоли нима кечади? Ундан кўра аканг узатган айронни ич.

Соттикул бурнини “шилқ” эттириб тортиб, онасига қаради.

— Ичмайман.

— Акаси ич деса ичмайдимми... Ича қол, бўтам!

У гашлик қилаётган бўлишига қарамай айронни базўр шимирди.

Сейде хола бўшаган косани олиб, бармоғи билан айроннинг юқини сидириб хўшлагач:

— Онанг тинчми? — сўради мендан.

— Ҳа, шукур. Уч ойдан бери кўролганим йўқ.

— Ҳа, айтгандай, сен Қоракунгайда ишляяпсан-а?..

Юган ва қуюшқони чиқарилган отим ёнғоқ остида салқинлаб турибди. Биз ҳол-аҳвол сўрашиб, кўпга ўтирдик. Сейде холанинг Оқйўл овулидан бу ерга кўчиб келганига уч йилча бўлди. Сабаби, Мамирбой аканинг вафотидан сўнг, бу оила Оқсувдаги қариндоши Тўқаналини қора тортиб келишганди.

Мен йўлга тушмоқчи бўлиб, ўрнимдан қўзғалганимда Соттикул этагимга осилди.

— Мен ҳам кетаман!..

— Вой шўрим, сен қаерга кетасан, — дея бақирди момоси. — Бориб у ердаги тош кўрага қоровуллик қиласанми?..

— Қўй, қароғим, — деди онаси.

Мен пешонасидан силаб овуғдим.

— Сотиш, эслик йигит бўлиб қолибсан. Оқйўлга кейинроқ борарсан. Ойингни гапига қулоқ сол, койитма. — Бироқ Соттикул ҳиқиллаб юборди.

— Бо-ра-ман..

— Жинни-пинни бўлганими, — деб момоси унинг қўлидан тутди.

Мен отни ечдим. Соттикул ёпишиб олди. Онаси негадир чурқ этмади.

Соттикул тушмагур момосининг гапига кўнмай, ҳадеб хўнг-хўнг йиғлаб, силтаниб қўярди. Шу аснода у момосининг ориқ қўлларини тишлаб олди, шекилли. — Вой шўрим, деб кампир чинқириб юборди.

Онаси ушшамоқчи бўлувди, бир силтаб қочди ва мен кетадиган тарафга юра бошлади.

— Ке-та-ман!.. У мен томонга юзланиб қақшаб йиғларди.
 — Ҳой, буёққа кел. Дилозор бўлмайд кўпайиб кеттур, — момоси қўлини сийпалаб набирасининг ортидан эргашди.
 — Бу худо безори кўнмайди, шекилли... Яланг оёқ, яланг бош...
 Сейде хола ҳам юра бошлади.
 — Бери кел, бўтам! Бери кел, қароғим! — деди у. — Иккаламиз эртага борамиз.

Шартта отга миниб кетишимга ҳайронман. Соттиқулни ё қолдиришим ёки онасидан руҳсат олишим керак эди... Индамай жўнасам, ортимдан эргашши табиий. Соттиқулни ушлаб, ойисига тошпириб осонгина қутулмоқчи бўлдим:

— Сотиш, бу ёққа кел! Отга минган! — деб алдадим. Лекин у жаҳли чиқиб нари кетди. Иложимиз қолмади.

— Овулни уч йилдан буён кўргани йўқ, — деб шивирлади момо. — Бечора бола, Оқйўл деса юраги эзилади. Ҳамқишлоқларини кўрса дадаси тирилик келгандай ўзини кўйгани жой тополмайди.

— Қоқиндигинг кетай, бўталоғим-ей, — деб йиғлаб юборди Сейде хола. — Туғилган қишлоғини соғиниб... Майли, борақол. Кел, уст-бошингни кийиб ол.

— О-о! Алдаб ушлаб оласиз-да...

— Алдамайман. Майли, акангни отига учқашиб бориб кел.

— Шундоқ кетавераман... Камзулимни олиб келақолинг...

— Ростдан бориб келсинми? — сўрадим Сейде холадан. — Яхши қиласиз. Соғинчи босилади.

— Иложим қанча? Кўриб турибсан-ку...

Мен Соттиқулни чақирдим,

— Кел, тезроқ кийин.

Соттиқул эса қайсарлиги тутиб келиш ўрнига яна олдга юра бошлади.

Ноилж қолган Сейде хола унинг уст-бошини, чоригини менга тутқазиб, омонат гапларини тайинлаб:

— Садаганг бўлай, сенга ишондим. Қариндош-уруғларининг меҳрига қониб қайтар. Тоғаларига тошпир, қорни очиб қолмасин, Тўлаган. Қайтишингда сен билан бирга келсин. Соттиқул, қароғим, омон бўл!..

* * *

Соттиқулни отга учқаштириб олдим. От бир оз дам олгани учун илкис йўриб борарди. Оқсувнинг “қил кўпригига” етганда от хуркиб кетса Сотиш йиқилиб кетмасин деган ўй билан орқамга бурилиб:

— Ухлаб қолмадингми? — деб сўрадим.

— Йўқ, ухламадим.

“Қил кўприк”дан ўтиб, сўл томонга бурилиб, Қорасувни бўйлаб юқорига қараб кетдик. Вақт пешиндан ошганда яна бир довондан ўтиб, серўт жойда отдан тушиб ўжар ҳамроҳим билан ҳордиқ олмоқчи бўлдик. Соттиқул уловни ўтга кўйди. Биз ўтирган ердан Учқурт, Молқолди, Оқйўл воҳалари кафтдагидай яққол кўриниб турибди.

— Вой-вуй... Оқйўл... Тўлаган ака, Оқйўлни қаранг, Оқйўлни... Ана, бизнинг уйимиз... Анави, Мингбой тоғамнинг уйи... Нуркулларники... Биз-чи, Нуркул билан бирга думбул пишириб ердик...

— Нуркул уйларида бўлса керак, — дедим. — Маккажўхори энди чопиққа кирди. Думбула анча бор.

— Биладан. Нуркул билан балиқ ҳам тутганмиз. Кейин ўзимиз балиқларга ўхшаб чўмилардик... Роса мазза қилардик-да...

Соттиқул ҳаддан ташқари хурсанд. Имкони бўлса, она қишлоғи Оқйўлнинг устидан қушдек парвоз қилиб ўтгиси бор. У овулнинг ҳар бир кўчасига, тол ва теракларига суқланиб, соғинч билан боқарди.

— Соттиқул, қишлоқни соғиндингми? — деб сўрадим. У Оқйўл тарафдан кўзини узолмай:

— Ҳа, жуда соғиндим, — деди.

— Сотиш, тирикчилигинглар яхшими?..
 — Дуруст. Онамга овулимизга кетайлик деб айтсам, кузда, куз келгач, баҳорда дея икки-уч йилдан бери алдаб келади. Қишлоқни соғиниб, ўзимча бир кўпикни хиргойи қилиб юраман. Тўлаган ака, ўша ашулани Сизга айтиб берайми?

— Қани айт-чи, Соттикул!

— Адирга чиққан жеканман¹,
 Арғимоқ минар эканман.
 Арғимчоқни елдириб,
 Овулга қачон етарман?..

Қирга чиққан жеканман,
 Қора от минар эканман.
 Қора тулпорни йўртдириб,
 Элимга қачон етарман?..

Баданларим зирқираб кетди. Соттикулни даст кўтариб пешонасидан ўтдим. Тоғаларини, қариндош-уруғларини, тенг-тўшларини ўта соғинган боланинг она қишлоғини, киндик қони томган юртни бу қадар ардоқлаши мени ҳаяжонга солди. Қанийди барчамиз Соттикулдек ўз овулимизни севолсак.

Бир оздан кейин қора байирга эгар-жабдуқни уриб, туғилиб ўсган қишлоғимиз — Оқйўлга кириб бордик.

АСАНБЕК СТАМОВ

Қирғизистон Халқ ёзувчиси

ДАҲРИЙНИНГ ТУШИ

Тун. Хонадаги сукунатни девор соатининг бир маромдаги чиқиллаши бетиним зарбалайди. Шунданми ёки бугун мазаси қочдим, ҳайтовур, Жўлдўшбекнинг уйқуси келмайди. Қайдадир узоқда автобус бир гуриллади-да, худди ўпқонга тушиб кетгандай шу заҳоти тинчиди-қолди. Ташқарида шамол кўзғалиб, деразага урилди, томда биров юргандай бўлди. Аъзойи бадани ҳилвираган Жўлдўшбекнинг кўнглини нотайин ғусса гижимлайди. У оғир хўрсиниб ўнг томонига ағдарилди-да, кўзини юмди.

Шу чоғ гамбусор бир товуш янгради:

— Ҳайҳот, Жўлдўшбек, не бўлди, хўрсинасан? Бирор еринг оғрияптими? Ё ишда бирон кўнгилсизлик рўй бердимми?

Хушёр торган Жўлдўшбек ялғ этиб қараса, рўпарасида фаришта турибди. Бармоқлари чақалоқникидай қисқа ва опшоқ. Сочлари патила-патила, чеҳраси моҳитобон. Нигоҳи мунис. Калта опшоқ қанотлари бор.

Жўлдўшбек тавозе билан унга жилмайди.

— Ҳеч ерим оғримайди. Ишим ҳам жойида, фариштам.

— Нафсиламбирини айтганда, сен азалдан ўзига пухта йигит эдинг. Хўрсинингини эшитиб этиб келдим-да. Тани-сиҳатинг яхши, ишинг жойида бўлса, нега ух торгасан?

— Э-э фариштам, бани одам шундай ташвишчан бўлар экан. Ўй-ташвишларимнинг қайбирини айтгайин. Боз устига, ярим кечада Сизни андармон қилманми...

— Асло, Жўлдўшбек. Чарчаш бизга ёт. Аъмолимиз шундай. Жафокашга имдод бериш, йўлдан озаётганларни тўғри йўлга солмоқ — бизнинг вазифамиз. Хулласи, хоҳишимиз — одамларга эзгулик.

— Гапингиз ҳақ, фариштам. Ва лекин менинг ғуссам душвор.

— Атеистман дейсан, Жўлдўшбек. Ва шунингдек, анжуманларда: “Худо йўқ,

¹ Ж е к а н — дўлананинг бир тури.

материя бирламчи”, деб баралла сўзлайсан, бошингга иш тушганда эса, доимо худога ёлборасан. Қудрати улуғ, карами кенг парвардигор ихлосингни инобатга олиб, гуноҳларингдан ўтиб, барча тилақларингни жо-бажо айлаган.

— Гапларингиз ўринли, фариштам. Бироқ барча тилақларингни бажо айлади деганингизда ғализлик бор. Ҳали кўп ниятларимга етганимча йўқ.

— Ия: Ундай дема. Жами орзуларинг рўёбга чиқди. Хўш... у ҳолда сен инкор этаётган ҳою-ҳавасларни ҳисоблаб берайин.

Жўлдўшбек индамай фариштанинг оғзига қаради.

— Қирғин-барот уруш пайти. У вақтлар сен ақлини таниб қолган дастёр бола эдинг. Ота-онангдан айрилиб, қариндошинг Бойбекнинг уйидан бошлана тошгансан. Ушанда яратганга бу хилда ялинар эдинг-ку: “Эй худо, замон ўзгариб, буғдой нонга тўяр кун бормикин?” Уша тилагинг рўёбга чиқмадимми?

— Ҳа-ҳа, шу хилда ёлборган кунларим бўлган, фариштам. У вақтлар узоқни кўрмаган бола эканмиз-да.

— Ҳақ, у кез бола эдингиз. Қориндан бошқа ғам йўқ эди. Баъзида-чи, баъдаз, ўнинчи синфни битириб, институт остонасида имтиҳондан ўтиб студент бўла олсам, Сиздан мингдан-миг миннатдорман, дегансан. Бу тилагинг бажо бўлмадимми?

— У пайт ақлимиз қуйилмаган бўз бола эдик-да.

— Институтни битирар чоғинг худога илтижо қилганинг ёдингдами? Мўйло-ви сабза урган йигирма тўрт яшар йигит эдинг-ку.

— Фариштам, нелар деяпсиз? Унда мен материалистик фалсафани чандон ўзлаштириб олган маҳалим эди. Бундан ташқари, аспирантурага кирмоқчи эдим. Мен ўшанда қандай худога топинайин.

— Мен фариштаман. Одамзот яралиб, у ўз ҳолича тирикчилик қила бошлагандан буён интиланам эғзулик. Риё ризқни йўқотади. Фаришталар ёлгон сўзлармиди. Ҳар бир имтиҳон олдида худога тавалю қилар эдинг. Шу сабаб, имтиҳонлардан аъло ўтдинг, кафедра аъзолари кўлингни қисишди, аспирантурага қабул қилишди. Тўғри, боя айтганингдек, атеизм бўйича диссертация ёқламоқчи бўлдинг. Тўрт йил ўтгач, кекса-ёш олимлар анжуманида диссертация ёқлар кунинг тун бўйи кўз юмадинг. “Эй худо таоло, мадаккор бўл. Икки дунёда унутмайман. Кўлар бўлсанг, шу гал кўла. Иккинчи марта кўфроналик қилмайман”, — дединг... Зал тўла одам. Илмий котиб сўз берганда, йўрғалаб кафедрага чиқдинг. Кўлинг титраб, овозинг бўғилиб бир оз турдинг. Ичингда калима келтириб, материянинг бирламчилиги ҳақида гап бошладинг. Қадим замонлардан Маркстага ўтган файласуфларнинг дунёқарашларига тўхталдинг-да, диннинг келиб чиқиши, худо деган тушунчанинг аниқ ва мавҳум маъноларини таҳлил қилдинг. Шундай қилиб, “Худо йўқ. У минг йиллардан буён халқ онгини заҳарлаб, ижтимоий тараққиётга ғов бўлиб келган”, — дединг. Залда ўтирганлар қарсақ чалиб олқишладилар. Уша кун сен фалсафа фанлари номзоди деган унвонга сазовор бўлдинг.

— Тўғри, — деди Жўлдўшбек бош ирғаб.

— Кўрдингми, Жўлдўшбек, худонинг ана шундай қудрати улуғ, карами кенг. Қанчалар таҳқирласанг ҳам, у сендан яхшилиқни дариг тутмади. Ҳозир ҳам худонинг атрофида кўрғонлашиб ўтирган эдик. Сенинг хўрсинганингни эшитиб, “Бориб кўр-чи, — деди менга парвардигори олам. — Ярим кечада оҳ уриб азоб чекаётган қай бандам экан? Келиб кўрсам, сен экансан. Не бўлди, Жўлдўшбек? Бу хил ғаминг йўқ эди-ку. Орзулаган саодатларига сен каби ким етибди. Мана данғиллама уй. Пулни эса дасталаб оляпсан. Оилали бўлдинг. Мунчоқдек икки боланг чопқиллаб юрибди. Яна сента не керак?”

— Э-э, фариштам, нималар деяпсан? Барибир мен бахтсизман. Бир пайт ўйламай қўйган қадамимнинг касрини тортяпман. Ҳамма ишни ақл билан қилар эдим. Охирги... ишда янглишдим.

— Эвоҳ, айта қол, қай ишда янглишибсан? — деди фаришта. — Балки тузатармиз.

“Тузатармиз” деганидан Жўлдўшбек суюниб кетди.

— Фариштам, қай тил билан сўзлайин... Рафиқам ёмон чиқиб қолди. Қисқа

қилиб айтганда, ўзимга ёқмайди. Эндигина ўтгиз баҳорни кўрдим. Олдинда қанча умр бор, билмайман. Бутун умрим шу хотин билан ўтадимми? Ё...

Фаришга таажжубланди.

— Тўхта, тўхта, Жўлдўшбек. Бу хотин билан кўнги қўйиб қовушган эдинг-ку. У қиз таранг қилиб уйдан чиқмаганда, оҳ уриб: “Эй худо, шу қиз ёрим бўлса, икки дунёда шукроналик келтираман”, деб эдинг. Дардинг бўлак, шекилли. Ҳалиги лаборант жувонга кўз олайтиряпсан, чоғи, унга ишқибозсан-а? Икковингизни бир-икки бор ресторанда кўрган эдим.

— Фаришгам, йигитнинг жонини киргизадиган жувон экан. Рафиқамга ёшлик қилиб уйланиб қўйибман. Худодан охири марта сўрайман, агар чин бандам деса, бу гал ҳам раҳм айласин. Асло армоним қолмайди.

— Яхши, — деди фаришга Жўлдўшбекка. — Бу сўнги ўтинчингми? Майли, шафелик қилиб кўраин. Зораки, бу гал ҳам шафқат айласа. Лекин келишиб олайлик. Сен жуда паришонхотир экансан. Кейин тониб юрагин. Шунинг учун бу ўтинчингни ёзма равишда изҳор этсанг. Тушуняпсанми? Бизга ҳам ҳужжат керак.

— Ёзма равишда дедингизми?

— Ҳа. Худо таолога ариза ёз. Унда илтимосингни мухтасар баён эт.

— Аризани қай хилда ёзсамикин? — деди Жўлдўшбек ўйланиб.

— Қандай бўлар эди. Одатлагидек. Масалан, таътил сўраб ёки аванс пул зарур бўлганда, қай тарзда ёзар эдинг?

Жўлдўшбек ўрнидан туриб, стулга ўтирди-да, ариза ёза бошлади. Ҳар бир ҳарфни шошмай равон чизади: “...Ўн саккиз минг оламни яратган, ҳар бир нарсани кўриб турган шафқатли худо таолога.

Олим Жўлдўшбек Жўлбўлдиевдан ариза”, — деб ёзди-да, бир сидра кўздан кечириб, тарадудланди ва “олим” деган сўзни ўчириб ташлаб, давом эттирди: “Кудрати беқийёс худо, сенга ариза ёзишимнинг сабаби қўйидагича: ёс-тиқлошим ёмон чиқиб қолди. Ҳар куни тергаб уришади. Мен каби олим кўёв-видан фахрланиш ўрнига, баъзида оғайнилар билан улфатчилик қилиб келсам, ечинтириб диванга ётқизиб иссиқ қаҳва бериш ўрнига, пиқиллаб йиглаб кайфиятимни бузади: “Сен хоҳлаган жойда, истаган кишинг билан юрасан. Ҳайҳотдай уйда қамалиб кечалар ўзим ёлғиз қоламан”. Хотинимнинг нодонлигини кўринг. Кенг уйнинг келини бўлиб ўтирганига суюнмайдими? Бугина эмас. Ёр-биродар ёки қишлоқдан қариндош-уруғлар меҳмон бўлиб келишганда, камситгандай мени дастёрликка солади: “Жўлдўшбек, дўконга чиқиб кел. Газга қўйилган сув қайнадимикин, қара-чи!” Унинг қилмишларини санаб чиқишга сўз етмайди, Танграм, адолат қилинг. Ҳаммасини ёзиб бошингизни қотирмоқчи эмасман. Ўзингиз кўриб турибсиз-ку, ахир. Сиздан сўровим: ушбу хотиндан мени хориж этинг, бирон яхши аёлга йўлиқтиринг. Умрим ҳаром бўлмасин. Сиз ахир инсонга бир мартагина умр берасиз. Бу менинг сўнги илтижойим.

Сизнинг садоқатли бандангиз — Жўлдўшбек Жўлбўлдиев”.

Жўлдўшбек аризани ёзиб бўлгач, уни бир сидра ўқиб чиқди-да, фаришгага ялинчоқ боқди.

— Ёзиб бўлдингми?

— Ёзиб бўлдим. Лутф этинг, фаришгам.

Фаришга аризани лип этиб олди-да, шувиллаганича арши аёлога учиб кетди. Қандайин жавоб бўлар экан, деб Жўлдўшбек не ўйларга бормади. Орадан қанча вақт ўтди, билмади, бир вақт кўлида аризани тутганича фаришга учиб келди.

Жўлдўшбек ҳовлиққанича ўрнидан турди.

— Қандай? Хурсандчиликми?

— Аризангни тўғридан-тўғри Аллоҳ таолога элтдим. Дарҳол ўқиб чиқиб, ул ҳазрат тагига ёзиб қўйдилар. Ўзинг ўқиб боқ-чи.

Жўлдўшбек шошилиб овоз чиқариб ўқиди: “Бандаи азизим, олим Жўлдўшбек Жўлбўлдиевга. Тўғри, орзуга айб йўқ. Ва лекин истиффор қилғил. Жамий эркаклар киройи ёр деб интиласизлар. Гар сизларга фақат яхши хотинларнигина насиб этсам, ёмон хотинларни кимга буюраман. Ёмон бўлса ҳам,

пешонанга шу қиз жуфти ҳалолнинг битилган. Тотув яшашга ҳаракат қилгил. Худо таоло”...

Оғзини очганича лол туриб қолган Жўлдўшбекка фаришта маъноли боқди.

— Тушунарлими? Тақдирга тан бер. Бундан буён аҳил бўлинглар, — дея само сари йўл олди.

Шу чоғ кимдир Жўлдўшбекнинг биқинига туртди. Қараса, қаршисида шайтон турибди. Думи узун, эчкиникидай бурама шохли. Башараси одамга ўхшаш-у, иржайиши бирам қутсиз. У қийшанглаб кулди-да:

— Жўлдўшбек, яратган эгаминг билан фариштанг сенга кўмак бердимиз? Яхшиси, менга кулоқ ос: илгаригидай еб-ичиб, ўйнаб-кулиб юравер. Одам боласи бир марта дунёга келади. Хи-хи-ху-ху... Биқинига қаттиқ зарба еган Жўлдўшбек сакраб ўрнидан турди. Кўзини очса, хотини турибди, кўзлари ёшди.

— Жўлдўшбек, турмайсанми, тур. Бугун ҳам маст бўлиб келдинг. Бу ода-тингни қачон ташлайсан? Нега қийнайсан мени? Туриб, нонуштангни қил. Мен болаларни боғчага олиб кетяпман.

Жўлдўшбек ёстиқдошини ўзига тортди, бошини силади-да:

— Йиғламагин, жоним! — деди. — Болаларни боғчага мен ўзим олиб бора-ман...

ҚАЛЕН СИДИҚОВА

НАСЛ-НАСАБ ИНҚИРОЗИ

*Фарзандларим Ойзода билан
Султонбекка бағишлайман*

Кунларнинг бир кунда элат халқининг тепа сочи тик туриб, юрак-ба-ғирни ўртагувчи тўс-тўполон бўлди. Улуелар ёқасини ушлаб, урф-одатдан юз ўтирган бундай воқеага ич-ичидан тавба-тазарру қилиб, яқинда бандаликни бажо келтирган, ҳали тупроғи совуб улгурмаган марҳумларнинг қариндош-уруелари лолу-ҳайрон эди...

Бу даҳшатли ҳодисанинг сабаби қабристонда тиловат қилиб ўтирган жойида тўсатдан вафот қилган Отин ойининг ўлимидан кейингина аён бўлди.

Худо раҳмат қилгур, ўта имонли эди. Беш вақт намозини қанда қилмай, қариди-ҳориди. Отин ойининг қанча ёшга чиққанлигини ҳеч ким билмасди. Анча-мунчага ўзини олдирмаган, бардам, чайир эди. Юрса-турса фақат Яратганнинг номини тилидан туширмайдиган қари момони бировлар “Отин ойи” деса, бошқалари “Биби хола” дейишиб, иззатини жойига қўйишарди. Бутун бир воҳага покизалиги, оқилалиги билан ибрат бўлган жуссаси ошиқдай кам-пиршо таниқли бойнинг кенжа қизи бўлган. Инқилобга қадар мартабали илм аҳлларининг қўлида хат-саводини чиқарган. Момонинг айтган сўзини ҳеч кимса қайтармаган. Қўшиқ айтишда, гўяндаликда бу атрофда унга тенг келадиган йўқ. Фотиҳа лозим бўлган ердан сира қолмайди. Табибчилигига тараф йўқ. Тиши оғриганларнинг жонига ора бўлади. Енгил-елпи учинганларни, суқли назарга дучор бўлганларни дуои бад қилади. Туғилажак боласи тескари келиб қолган келин-кертиклардан ёрдамни дариг тутмайди. Беморлар кўнгилларидан чиқариб берган совға-саломларни олмайди. Фақат чиг дуррачага ўралган нон билан новвотни қайтармайди. Бир йилдан буён дудуқ хотиннинг боласига етти кунда бир марта бориб, куф-суф қилиб, дам солиб савобгарчилик йўлида қуръон тиловат қилиб қайтади. Бечоранинг нав-ниҳол ўғли ўлганидан сўнг, қабристонга кўпроқ қатнайдиган, ўксиб-ўксиб йиғлайдиган бўлиб қолганди. Яккаю ёлғиз фарзандидан айрилгач, янада қартайиб-қариб, ўзини олдириб қўйди.

Овулда момо фотиҳа бермагунича бирорта мол ёки қўй сўйилмасди. Қайси хонадонга кирмасин, дуо ўқимасдан чиқмасди. Башарти, бирорта ёш-яланг ёдидан чиқиб, Отин ойини қақирмай қолса, кампиршо ўксиниб кетарди. Фо-

тиҳа ўқишга бормаслик, жиддий гуноҳ эканлигини шу бибидан ортиқроқ биладиган одамнинг ўзи йўқ. Айниқса, куз кириши билан баъзилар айттириб ўтирмай момонинг ўгин, кўмиридан хабар олиши одат тусига кирганди. Деярли кунора Отин ойи овулдаги қутлуғ бир хонадоннинг қадрли меҳмони бўларди. Элу халқнинг назарида қадри баланд ана шу табаррук кампиршонинг юраги тўла армон эканлигини кўпчилик билмасди. Қалбини ҳам кемирган бу волиданинг Яратганга шукронаси бор экан. Сабаби, икки қизи қутлуғ-поёнлик бўлиб, ўздан тингани учун набиралари ундан хабар олиб туришади. Нима бўлса ҳам урф-одатга амал қилишга бир умр кўниқиб кетган момо учун туинган ўглининг кегиб қолганлиги армонларнинг армони эди. Қолмишига бир этагини ёзиб босган, бир этагини узиб босган кичик овсинларининг қилиғи ошиб тушди. Шу боисдан охири маҳалда камгап, камсуқум бўлиб қолганди. Уйқуси қочган тунларда эса “ўз фарзандим бўлганида шундай қилармиди” деб гижиниб қўярди.

Уйдаги кам-қўст, тирикчилик билан умуман иши йўқ заифона ўғлига баъзан юраги ачишади. Ичингдан чиққан эгри илон деганларидай, ўзи туғмаган бўлса ҳам мурғаклигидан асраб-авайлаб, кундузи тиним билмай, тунлари ухламай улғайтирган боласи тошбағир бўлишини қаёқдан билсин. Бирор киши у ҳақда паст-баланд гап айтгудай бўлса, сир бой бермай, ўглининг тарафини олиб: “ҳукуматнинг одами, кўли бўшамётгандир, хизматчилик, олгин боши омон бўлса, менга шунинг ўзи етади” деб қўяди. Ўғли дастлаб уйланган пайтларда: “Юринг, шаҳарга олиб кетай” дея саза қилган чоқда момо шаҳардаги ўн икки қаватли уйларда яшашга кўниқолмаслигига кўзи этиб рўйиҳуш бермаганди. Бири-бирига ўхшаган уйлар, йўлақлар, эшиклар. Янглишиб бошқа хонадонга кириб кетиши ҳеч гап эмас. Қайтага онаси “Кўзимнинг тириклигида қишлоқда ишлаб тургин” деган илтимосини рад этиб, “Яқинда поликлиникага бўлим бошлиғи бўлдим, ҳозирча келолмайман. Мана бу уч набиранинг улғайиб қолди, уларга шаҳардан жой-пой дегандай. Эллик ёшга чиқсам, бир йўла овулга қайтиб, ёнингизда ишлаб, бирга тураман”, деганида: “Йўқ-йўқ, сен элликка чиққунингча мен қора ернинг остида бўламан”, дея тақдирга тан берганди. Ўғли охириги марта келганида момонинг олдида бир соатча бўлиб, асл мақсадини тасдиқлаган оҳангда: “Ойи, машина сотиб олмақчийдим, пича ақча етмай қолди” деб қизил сизирни соттириб, пулини олиб кетаётганида кампир унга: “Қаридим-ҳордим, тезроқ қишлоққа кел, қариндош-уруғлар билан бордикелди қил, ўғилларинг ҳам бегоналашиб кетаяпти. Қўққис бир куни ўлиб қолсам, майитимнинг устида ким айтиб йиғелайди”, — деди онаси юраги ўрта-ниб. Овулдошлари даврасида “жинни сувдан” кекирдагини ҳўллаб олган ўғлига кампирнинг юқоридаги сўзи етмай турган эканми: “Хўп, нима қилайин? Шаҳарга олиб кетайин десам бормасангиз. Мен ҳам қийналиб кетдим. Овулдошларга масхара бўлмасдан мен билан кетинг”.

— Мен у ерга кўнолмайман. Қариган чоғимда туғилган жойимда тинчроқ ўлайин.

— Сиз тинч ўлмайсиз, кўринганга мени ёмонлаб юрар экансиз. Қоқбош бўлиб ёлғиз ўтиргунча, набираларингизга қарасангиз яхши бўларди. Мени боқмаяпти деб ёлга шарманда қилгунча, қариялар уйига бориб, ўша ерда зикир солиб ўтирганингиз маъқул...

— Кўй, болам, бўлмағур гапларни айтиб, онангни ёмонотлиқ қилма. Ўсарим эмас, ўларим қолган кезде сенинг ёмон гапларингни эшитмай. Ҳар кимни тангрим ўз ризқ-рўзи билан яратади. Қоқбош деб ҳеч кими йўқ кишиларни айтишади, бўтам. Минг қатла шукурким, икки қизим уйли-жойли, ўздан тинган. — Момо изгиробдан овози қалтираб, энгикиб бошқа гап айттолмади. Ушанда ўғлидан бир йўла кўнгли қолганди. Хусусан, “қариялар уйига бор” дегани суяк-суягидан ўтиб кетганди. Эгиз туққан ўғиллари бевақф ўлмаганида у шундай маломатларга гирифтор бўлармиди? Куёв ўғиллари неча марта олиб кетмоқчи бўлиб, қийин-қистов қилишди. “Ўз уйим, ўлан тўшагим, куёвнинг тўрида ўтиргунча, ўғлимнинг пойгаги яхшироқ” деган мулоҳазалар билан шу кунларга етиб келди. Қизларининг йиғи-сизилари ҳам наф бермади.

“Отанларни арвоҳи рози бўлсин, кўзим тирик экан, мўридан тутун чиқариб турай”, деб Отин ойи кўнмаган.

Ҳеч бўлмаганда, катта куёви беш-ўн йил яшаса бўларди. Худо раҳмат қилгур, қайнонасига жуда меҳрибон эди: “Хонадонимизнинг қут-баракаси онам келаяпти, ҳой болалар, момонларни кутиб олинглар” деб ўтказгани жой тополмасди... Энди эса кампиршонинг ёлғиз илинжи, ўтган-кетганларни хотирлаб, Қуръон тиловат қилишдан иборат. Биби онанинг битта суянган тоғи жиян набираси. Исми Норгул, озиқ-овқатга, уйдаги юмушларга пухта. Ўта қувноқ. Чой ичиб, овқатланиб ўгиришган пайтда момо одатдагидек ўлимнинг барҳақлигидан гап очиб, жиян набирасига қўйидаги сўзларни тез-тез такрорлаши одат тусига айланиб қолган:

— Садағанг бўлай, мен ўлсам, қандай йўсинда айтиб йиғлайсан?

— Ўлмасангиз ҳам ҳадеб айтавераманми? — деб Норгул эътироз билдиради.

— Ҳар доим айтиб, ёдлаб олганинг яхши, қароғим. Қадимда сенга тенгдош қизлар гўяндаликни жойига қўйишган. Қани, яна бир марта такрорлагин.

— Муаллимларим койишади.

— Аза чоғида айтиб йиғлаганларни ҳеч ким койимайди, чироғим. Азада ёш келинлар юкунмайди, холос. Қиз боланинг қийиқ бўлгани ёмон, сен балоғатга етдинг, қани айт! Норгул момоси айттирмагунча қўймаслигига кўзи етиб, бир оз ҳафагазак оҳангда ифодали ўқий бошлайди:

Ҳеч тенги йўқ онажон,
Сирпи гўзал бўлсин деб,
Сахтиёндан ўйдирдинг.
Кувим гўзал бўлсин деб,
Оқ арчадан чопирдинг.
Кувнасин деб меҳмонлар,
Ипакка нил тортирдинг.
Намозин қанда қилмаган,
Феъли яхши онажон,
Бетаҳорат юрмаган,
Покдомоним онажон.
Кетди Оллоҳ йўлига,
Хафтияк олиб қўлига.

— Бўлди, энди, ҳадеб айтганим билан ёғи чиқармиди? — набирасининг кайфиятини илғаб, уни ортиқча қистаб ўтирмади.

— Қани, дастурхонга дуо қилайлик. Омин! Етказганингга шукур! Чойнак ва пиёлаларни йиғиштир. Офтоб тобида, сандиқдаги бисотимни дорга ёзиб, шамоллагай. Эртага пайшанба, ҳозирлик кўришим керак. Хамир ачиб кетмасин. Қўшни келинни чақириб чиққин, бўғирсоққа уннасин.

Отин ойининг одати шу. Ҳар пайшанба куёш чарақлаб турган кезде сандиқдаги қизил духобага ўраб қўйилган кафанлигини оҳиста ёзиб, обдон шамоллатиб, бола-чақага, мол-ҳолга тегдирмай яна тахлаб уч марта тиловат қилиб, кейин жойига қўймагунча кўнгли ўрнига тушмайди. Балки, кампирнинг кўнгли шундан таскин топар. Қарилик ҳам сир-синоатларга тўла. Гоҳида кўни-қўшнилари ўзаро шивирлашиб, “Диндор одамларнинг ажабтовур феъл-атворлари бўладида. Намунча қапанларини силаб-сийпашаркин?” Буларни кекса биби яхши англлар, яратганга илғижо қилиб, осонидан беришини астойдил тилаб, жамики жонзот бу омонат дунёга меҳмон эканлигини тез-тез уқтириб турарди. Момо барчага тоза имон, покиза дил, бола-чақаларга ҳалол ризқи-рўз тилашга кўникиб кетганди. Кампиршонинг кўнглидан ҳар доим ана шу сўровлар ўтиши одат тусига айланган эди.

Қўшни келин бўғирсоқни пишириб бўлди.

— Момо, бирор киши келадими? — деб қолди келинчак.

— Норгул балоғатга етди, шунга...

Қўшни келин бу гапга унча эътибор бермай, “шундайми” деб қўя қолди. Бибига бўғирсоқдан оғиз тегдириб, сугли чой беришди.

— Сен Бегжонга айт, ишдан келгач, қора кўзини бўғизлаб берсин.

Оқшом чўкди. Отин ойи кечки намозни ўқигач, ҳордиқ олиш ниятида

ўринга чўзилди. Аммо кундузи кўпроқ уриниб қўйган эканми, сира ухлолмади. Қартайганда кўрпа ҳам кўзинга ёвдай кўриниб қоларкан... Ёстиққа бош кўяр-қўймай ухлаб қолган тоғли туллар... Қизиқ, ҳозирги ёшлар шундай бағритош бўлиб ўсаётганлигининг боиси нимада? Қариндошлари билан бордикелди қилмаса, ўлганларнинг ортидан келиб тупроқ солмаса. Таътил вақтида ҳам икки-уч кун туради, холос. Қишлоқдан кетиб, шаҳарда яшаётганларнинг энг ёши эллиқдан ошди. Ҳатто Музропнинг кенжа ўғли Сапашнинг сочи ҳам мошкичири бўлиб қолганига қарамай, овулга қайтмоқчи эмас. Ҳатто хотини ҳам ўзимизнинг қишлоқнинг қизи. Айтишларига қараганда, у тошларнинг дўхтури эмиш. Тавба, тошларни дўхтури дегани нимаси? Башарти, уларнинг кунни, суви битса шаҳардаги қабристонга кофирлар билан ёнма-ён қўйишармикин? Тангрим, ўзинг кечир, нималар деб валдираяпман? Беҳуда гуноҳга ботмайин. Ўтган сафар ўғлим ўрисларни сандиққа солиб кўмишади... деган эди шекилли... Кампиршо нари ағдарилиб, бери ағдарилиб хаёли чувалиб, айни замонда етти отасини таниб-танимамай бораётган ёшларнинг келгуси тақдири борасида ўйлаб кетди. Парвардигорим, қандай аломат замонларга рўбарў қилинг? Оқсоқоллардан файз келди. Нега овуллик ўсмирлар шаҳарга қочаётир. Майли, ўқисин, илмли бўлсин. Бироқ, қишлоқдагилар ҳақида ким қайғуради? Шаҳарнинг меҳригиёси — бўлка билан шишадаги сувми? Қўй сўйиб, қазии-қарта чайнамаса? Шаҳарга бош олиб кетганларнинг ҳаммаси ҳам етакчи, олим бўлса-ку, майлига?! Пахта ёгини доғлаб-доғламай, сувга дўқондаги узунчоқ ҳамирдан солиб тирикчилик қилади. Қолмишига кўкат билан қалампир солади. Шу ҳам тирикчилик бўлдими? Росмана одамлардай қовурдоқ билан саримойга тўйиб насб-насабингни қадрига етмайсанми? Момо шундай турфа хаёллар оғушида тонга яқин кўзи илинди. Эрталаб бомдодни ўқиғач, сизирни соғиб, бузоқни эркин қўйиб уйга кирди. Набирасининг мактабга ошиқётганини кўриб:

— Мактабинга бугун бормай қўя қол. Муаллиминга айттириб қўйдим.

— Математикадан назорат иши ёзишимиз керак. Ўқитувчи опамиз дарсдан қолманглар, деган.

— Бугунча ўқишингни йиғиштир! Кечадан буён сенинг ташвишинг билан овораман.

— Худо бўлмаса ҳам ирим-сирим қилаверасизми?

— Ҳой, шаккоклик қилма, кофир бўласан-а?! Бу қадимдан қолган урф. Қароғим, Аллоҳга асло шак келтирма, ёмон бўлади. Таҳорат нималигини билмаган ҳозирги ёшлар рўза тутишнинг ўрнига арақ билан оғиз очади. Дарсдан қолган набира гудраниб юриб мактаб формасини уй кийимларига алмаштирди ва даҳлизга ўтаётиб, супургини тепиб юборди. Момо бу ҳолатни кўриб, “бола эмасми, мактабдан қолганига жаҳли чиқаётир” деб юраги ачишди ва ўз навбатида унга насиҳат қилди:

— Қиз бола деганлари супургини тепса айб бўлади. Бўсагада турма, буйрагинга таянма, бурнингни кавлама. Норгул “бимим ҳадеб битта гапни тўтидай такрорлайверади”, дея қойиниб ичкари хонага йўналди.

Вақт чошпоқ бўлди. Ўчоқдаги қозонда кеча сўйилган қўзи милдираб қайнапти. Бир боғлам кийик ўт еган бу гўшадаги чорва молларнинг гўштлари ҳам минг дардга даво бўлиб, унинг ифори бугун овулни қошлайди. Уйнинг ичи жим-жит. Момо дарвозани танбалаб, эшикни ичидан олиб, чолидан қолган яшил ўтиргични олиб печканинг ёнига қўйди. Кейин қозондаги илиқ сувни катта тоғорага қуйғач, енгларини шимариб, набирасига юзланди.

— Қани, болам, ечин. Ўн иккита чиқиб, балоғатга етиб қолдинг. Қиз катта бувиеси уни чўмилтирмоқчи бўлаётганлигини кўриб ечинди. Хушбўй гиёҳлар солинган тоғорага оҳиста оёқларини қўйди.

— Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм. Мана буни ушлаб тур, — дея момоси қизнинг кафтига бир жуфт олтин исирғани тутқазди. Олдиндан ирим қилиб сочини ювиш учун олиб қўйган косадаги қатиқни унинг иккинчи қўлига берди. Норгулнинг нозик, момикдек баданига атир совун суриб, набирасининг узун сочларини қатиқлаб ҳафсала билан ювди. Яна бир сидра боши узра хушбўй сувдан қуйғач, камзулининг чўнтагидан мўъжазгина кумуш қайчиси олиб, қизни роз турғизиб, аврагидаги нозик қилларга уч марта қайчи тегизиб керта бошлаганида у негадир чўчиб кетди.

— Энди балоғатта етдинг, қизим. Қизнинг қилиғи унинг жон сири билан омухта, бўтам. — Отин ойи қолган тукларни ҳам аста қайчилар экан, хирилдоқ оҳангда қуйидаги термани ҳиргойи қила бошлади:

Бунинг номи Бубушдир,
Тўнтарилган кумушдир.
Ўймоқдайин оғзи-чи,
Эр йигитга юмушдир.
Суппасида уч қили,
Уч ғуноннинг баҳоси.
Лабидаги тўртта қил,
Тўрт ғуноннинг баҳоси.
Бу тундаги ризқи-рўз,
Эр йигитга юмушдир.
Шоҳу гадо парвона,
Унинг номи кумушдир...

— Илгари бундай русумларни, яъни балоғатта етган қизларни келинликка тайёрлашни оиладаги бош келинлар — янгалар амалга ошириб келарди. Ҳозир тамоман тескари. Келинлар эркаклар билан эртаю-кеч далада, бозорда. Айрим хотинлар эркакшода бўлиб бораётир. Бўтам, ризқи баланд келин бўл. Менинг ёшимга етиб, бойвуччалик насиб этсин. Одатда бўйига етган қизлар сочини иккита қилиб ўриб, ортига ташлаб юради. Яхши ниятли ҳар қандай одам етти кунда бир марта покланиб туради. Шунинг учун пайшанба қутлуғ кун саналади. Турмушга чиққанинда ҳам ёстиқдошинг билан бирга покланиш, дилни тозартиш одатга айланмоғи шарт. Кундалик ҳаётни шодон ўтказиш керак. Сени бугун агайлаб чўмилтиришимнинг сабаби шу. — Отин ойи иккинчи жомдаги сувга муаттар ҳилли ялпизлардан қўшиб чапиштириб, Норгулни яна бир сидра ювинтириб бўлгач, даст кўтариб, онадан янги туғма бўлган парирухсор қизни ошпоқ чойшабга ўраб, ихлос билан фотиҳа берди:

— Имонинг тоза бўлсин! Бошинга гам-ташвиш тушган чоғда ҳам яхшиликдан умидингни узма. Бахтли-саодатли бўл! — Норгулни пешонасидан ўпиб, қизнинг қўлидаги қўш тилло исирғани қулоғига тақиб қўйди. Унга бир сидра янги тикилган уст-бошни кийгизиб, қўшни хотин-халажларни чақиртириб дастурхон ёзди. Меҳмонларнинг қўз ўнгида қизнинг ўнг қўлига қўйининг тўшини ушлатиб, чап қўлига бобосидан қолган шокосани тутқазиб, бешикни ёнида гули йўқ оқ чиннига сув тўлдириб, унинг бошидан етти марта айлантиргач, ташқарига олиб чиқиб тўқди. Сўнгра меҳмонларга набирасининг балоғат ёшига етганлигини маълум қилди. Қўшни хотинлар Отин ойининг бу ирим-сиримларига унча эътибор бермай, еган овқатларига хурсанд бўлиб уйларига тарқалишди...

Шанба куни жиян ўғли келиб: — Момо, мол сўймоқчимиз, кутамиз, — деб айтиб кетди. Кампир “айтган жойдан қолма, айтмаган жойга борма” деган нақлга амал қилиб, пешин намозига таҳорат оларкан, шу жиян ўғли ҳақида, эл ичида паст-баланд “висир-висир” сўзлар юриши хаёлидан кечди ва фотиҳа бергани борсам гуноҳ бўлармиди, деган холис ният билан саждага бош қўйиб, ота-она авлодидан ўтганларнинг ҳақида дуо ўқиди. Дарҳақиқат, оқ фотиҳа бизнинг қавм учун ҳам фарз, ҳам қарз. Бу русм фақат ғайридинлар учун бегона, холос.

Кечки овқат ичилиб, хеш-ақраболар тарқалгандан кейин, жияни пича ширатоброқ бўлиб қолди. Барча уйкуга кетган палла. Отин ойи ҳар кунги ода-тига кўра ташқарига чиқди. Ой янгилинибди. Кампир рўмолини ўнглаб, ойга қараб уч марта салом бериб, “Яхшилигингни дариф тутма, танграм” деб кафтини юзига суртди. Ўтган йили куёв ўғли қазо қилганида тикилган ўтовни айланиб ўтиб, кейин таҳорат ушатгани ёдига тушди. Шу маҳал томнинг ортидан бегона одамларнинг гаплари қулоққа чалинди. Ҳатто шоҳлар ҳам пиёда борадиган нозик жойга етганида жиянининг таниш овозини эшитди. “Бу худо урган яна ухламай масг-аласт юрибди. Бола-чақасини яна бирор кор-холга дучор қилмасайди”. Унинг овози энди аниқ эшитила бошлади.

— Ҳой, онангни урай, ортимни артишга ҳам арзимайдиган пул учун сен-

ларга шерик бўлдимми? Ахир мен ҳам бола-чақамни боқишим керак. Ол, икки тўғалоққа ўзинг бурнингни арт.

— Ҳали айтдим-ку, бу гал овимиз бароридан келмади, — деб. — Жуда қийинчилик билан ўтказдик. Ҳозирча шунга шукур қил. Келгуси гал қўшни овулларда тентираб юрмай, сизларнинг қишлоғингизда ишни битирамиз.

— Аҳмоқ, бу сўзингни йиғиштир, эл билиб қолса, теримизни сидириб ташлайди. Ҳарҳолда икковлашиб мени алдадинглар.

— Ҳар доим сен тоза, биз ёмон. Қачон бўлса биздан гумон қиласан. Бўлгани шу десам, ишонмайсан. Ҳалиги ҳаромидан бўлганнинг укаси уч-тўрт кундан бери уйланаман деб ота-онасининг бошини қотираётган эмиш. Чамаси бир қора кўзнинг ишини тўғрилаб қўйган бўлса керак, у “олмасанг ўзимни осиб ўлдираман” деб дағдаға қилаётганмиш. Шунинг учун иложимиз қуриб сизларникидан иккитасини туманга ўтказиб юбордик. Битгаси бизнинг қўрада турибди. Лекин, унинг қони ерга тўкилмайди. Шаҳардаги эски танишларга етолмадик. Чунки, Қизил кўприқда назорат жиддий. Вақт тигиз, машинага бензин топилмади. Итдай қийналдик. Бормай қолганинг учун хафа бўлма, бир боладан сени йўқлатсак, хотининг мол излаб кетди, — дебди.

Момо иложи йўқлигидан анча туриб қолди. Ҳамкасабалар олислаб кетгач, кампир ковушининг товонини эзгиллаган ҳолатда оҳиста уйга кириб ўриндиққа чўзилди, алла-паллагача мижжа қоқмади. “Бу худо урган кофир, ҳаром-хариш ишга араллашиб қолган, шекилли”. Эл оғзига элак тутиб бўлмаса-да, хотинларнинг айрим гапларини шунчаки гийбатга йўярди...

Жиянининг гапларини ўз кулоғи билан эшитгач, худди янтоқнинг устида ётгандай тўлганиб чиқди. Бомлод намозини бир нави ўқиб, озгина куш уйку қилди. Эрталаб нонушпага кирганида жияни ишга кетиб қолибди. У билан юзмаюз учрашмаганига юраги ҳижил бўлиб уйига отланди. Ҳовлига кирибоқ ўтган-кетганларни хотирлаб қуръон ўқиб, ўзига таскин бермоқчи бўлди. Гўё хом ёг егандай қўнгли гап. Тунда эшитган гаплар унга тинчлик бермасди. Пешин маҳали овулдаги дудуқ хотин кириб келди. Бу бечора ҳам оромини йўқотган. Ўлган ўглини хотирлаб кун ора қабристонга қатнайди. Кўзидан ёши узилмаган дудуқ аёл деразадан қабристон томонга ишора қилганини кўрган момо “ўғлимга қуръон ўқиб қўй” деган маънони англаб, меҳмонни ёнига ўтказиб тиловат қилиб, фотиҳа ўқиди. Дудуқ хотин яна эшик тарафни кўрсатиб, ниманидир айтмоқчи бўлди. Отин ойи унинг мақсадини тушуниб етмади. Олдинлари индамай чиқиб кетадиган меҳмон яна нимларнидир тушунтирмоқчи бўларди. “Бечора, чамаси, қабристонга бориб қуръон ўқи”, — деб илтимос қиляпти шекилли. “Шу сўзни айтолмай қийналаётганга ўхшайди шўрлик. Тил — кўмакайнинг кути деганлари рост экан. Кеч кириб қолди, қабристонга хийла бор. У ерга ивирсиб етгунча оқшом чўқади. Эртага жума, эрталаб ўтганимиз яхшироқмикан”. Аммо, дудуқ аёлни кетгиси йўқ. У дам-бадам момонинг енгидан тортиб эшик томонга имлайди. Кампирнинг у кўрсатган томонга бормасликка иложи қолмади. “Эй, тангрим, оламдаги ўн саккиз минг жонзотта тил ато қилган ўзингсан-у, нега уларни тўқис яратмадинг?! Бировга хор, бировга зор дунё экансан...” Ўзига мадад бериб келаётган Қуръони каримни тумордай бағрига босиб ташқарига чиқди.

Бутун воҳадаги битга уруққа мансуб элнинг етти отаси дафн этилган табаррук қабристон қишлоқдан анча олис. Ана, машҳур Қизарт довони қоронғулик оғушига чўкиб боряпти. Олмос қиррали тоғларнинг чўққилари куёш аксиди лоларанг. Балиқчининг белдор қирларини ҳам қоронғулик ўз домига тортди. Момо билан дудуқ аёл қарилқдан қойиб бўлса ҳам қабристонни кўзлаб боришмоқда. Отин ойи сўқмоқ йўлни ўзидан яхшироқ ўзлаштириб олган ҳамроҳига ишониб, гўлгун ёшлагини эслаб одимлайди. Бу хилват мазоротга улар оқшом чўккан маҳалда кириб келишди. Дудуқ хотин ўғлининг қабрига ишорат қилди, момо қуръон ўқиди. Кейин, кампир чолининг паҳса девор билан ҳимояланган мазорига ўтиб, уч бора қуръон тиловат қилиб, ўй-санога берилди. Шу маҳал уни кимдир туртгандай бўлди, қараса дудуқ хотин. Уни этагидан тортиб “ўтир, ҳозир кетамиз” дея ишорат қилди. Бирдан шундоққина наридан “тўқ-тўқ” деган овоз эшитилди. Улар ҳушёр тортди. Ўша овоз яна авжига чиқа бошлади. “Тўқ-тўқ, дуп-қарс”... Момо билан дудуқ хотин кали-

ма келтириб, оҳиста қўрғоннинг ортига ўтишди. Одамларнинг овози эшитилди. “Бемаҳалда бу табаррук ерда бегона кишилар нима қилиб юрибдйкин? Ё, ўғри-пўғрилар бисотини шу ерга яширгани олиб келганмикин? Тўқ-тўқ этгани нимаси?!”

— Уч донани эплаштирдик, илгари ҳам учта олувдик. Кўп кўчирсак эл пайқаб қолади.

— Яна бир-иккитани олайлик, овора бўлганимизга яраша. Кейин қайтиб келмаймиз. Айтгандай, бу ерга қўмилганларнинг қариндош-уруғлари ойда-йилда бир келади, сезмайди.

— Бўлди, ҳаддимиздан ошмайлик. Қани, кетдик.

— Бизни-ку ҳеч ким танймайди. Сен эса унча-мунчага ҳид сездирмайдиган хилидансан-ку... Анқовсираб юравер, овулдошларинг ҳеч қачон гумон қилмайди. Ҳой, моховга шерик бўлганлар, хазинанинг барчаси қабристонда ётибди... Изимизни сездирмасак бўлди-да...

— Кўп валақламай, ҳалиги исқотдан қуй. Бу овозни момо дарҳол таниди. Стаканнинг овози, “жинни сув”нинг шилдираган товуши дангал эшитилди. “Арвоҳ уруғлар, мозор бошида ҳам ароқ ичадимиз?”

— Бўпти, худо гуноҳимизни кечирсин. Илоийм тўшлари яланг хотинларимиз билан айшу-ишрат қилгани етказсин! — Ёқимсиз кулги эшитилди.

— Омад тилайман! Олайлик, олдирмайлик. Иргитилган шишаларнинг чарсиллаб сингани қабристоннинг ноласига ўхшаб кетди. Кампир жиянининг овозини аниқ-тиниқ англади. Қўлтиғидаги Қуръони карим тиззасига сирғалиб тушди, юраги тез-тез ура бошлади. Кўнгли қоронғилашиб, бўйнига муздай илон ўралгандай, нафаси қисилиб, ёқасидаги тутмани счмоқчи бўлиб пайпаслай бошлади.

— Бир оз кутиб турунглар. Баҳонада папамнинг қабрини зиёрат қилиб кўяйин.

— Бўронли кунда таҳоратхонани излагандай бу қанақанги қилиқ. Тўйиб ичгандан кейинги фотиҳа тўшпа-тўғри Яратганнинг ўзига тегса керак. — У шерикларининг илмоқли қочиримларига парвойи-палак, қалқиб-қалқиб илгари юрди ва қуриб қолган тол холага йўланиб, пешоб қилди. Ачимсиқ ҳид момонинг димоғига урилди. Ўз хеши чолининг қўрғонини бўлаётганини кўрган кампирнинг елкаси оша биров чоптириб юборгандай нафаси қисилди.

Кампирнинг ошпоқ кафанлигига кимдир қора чағир илонни иргитиб юборгандай ҳушидан кетди. Кўзи тинди, қора тунда гўё юлдуз учгандай ошпоқ нур кўк тоқида сўнди. Отин оyi нима гаплар бўлаётганлигини ўзи англаб улгурмай, ҳалиги бедаво нарига тарафдан бақириб-чақириб қолди:

— Эй, шайтоннинг малайлари, фонарни ёқинглар. Ўтган куни қаердаги ёдгорликни олувдинглар?

Бир ҳовуч нур унинг юзини ёритди.

— Худди ўша сен турган жойдаги қизил мраммарни олганмиз.

Нафаси тобора қисилиб бораётган момо фонар ёруғида фуфайкачан жиянининг юзини кўрди. Дудуқ хотин уни бу ерга беҳуда бошлаб келмаганлигини энди англади. Боши лўқиллаб, қўли қайишиб, ранги кўкариб, томоғи хирқираб қолди...

...Фуфайкали бедавони шериклари бошига бир муштлаб, “оғзингни юм, овозингни чиқарма” деб биқинига ниқтаб олиб кетишди. Дудуқ аёл бор овози билан ҳайқириб, қабристонни оралаб чошиб борарди.

— Онангни урайлар, келиб-келиб папамнинг ёдгорлигини ўмарасизларми? Аҳмоқлар! Энди мен қайси юзим билан овулдошларимга қарайман?! Қонхўр экансизлар! Ҳозир милицияга бораман, харомхўр ифлослар. Барчангни қаматтираман. Менга кўп бўлса беш йил берар. Барингни айтаман. — Фуфайкали йигит шерикларидан бирининг кекирдагидан бўғиб, хириллаган овозда сўкиниб, бурнига бир мушт туширди. Қон ёқасига куйилди.

— Оға, кечириб қуй, билмасдан олибмиз. Узр, оға! Мушт егани унинг бўйнидан кучоқлаб вазиятгни юмшатишга ҳаракат қилди.

— Онангни урайлар! Мени юртга шармисор қилдинглар. Судга бераман. Ўзини илқис ростлаб олгач, шерикларини бир-икки силтаб, дадил юрабошлади.

— Тўхта! Ҳой, ит! Тўхта, деяпман. Сенинг отангга қўйилган ёдгорлик эка-

нини биз қаёқдан билайлик. Бўлар иш бўлди, тўхта! Харом билан ҳалолни бирга едик. Биз қамалиб, сен омон қолармидинг. Ўзинг ўйлаб кўр!

— Гуноҳ бизда!

— Урдим сенларни! Барибир умринг турмада чирийдди. Пешонам шўр экан, сенларнинг гапингга кириб... — У тўхтамай кетиб борарди. Шериклари унинг мақсадини тушунди:

— Охири марта айтаман, тўхта!

Куйикиб ортидан чоғиб келган шерикларининг бири юлқиниб бориб, қўш тигели ханжарни зарб билан долига санчди. Уткир тигели ханжар мўлжалга санчилгани учун у ҳа, дейишга улгурмай ерга юзтубан қапишди.

— Бекор қилдинг, шошилмаганингда ўзи инсофга келарди.

— Уни бир ёқлик қилмаганимизда ҳолимизга маймунлар йиғларди.

Шу пайт машина гуриллади.

— Ағдариб ташла, қон ҳиди келаётган мрамрларни. Ҳали кимдир сезиб қолгандай бўлди.

Машинадаги ёдгорликларни шошиб-пишиб ағдарган бағри қаттол қузғунлар овулдан жуфтакни рослаб, шитоб тун қаърига сингиб кетди...

...Қабрлар орасида бири ҳалол, бири эса харом майитлар ётганини кўрган қишлоқ аҳли ҳанг-манг бўлиб қолди. Сабаби, бундай фожиа бу музофотда илгари юз бермаган эди. Имонини покиза тутган Отин ойининг қадр-қимматини ўрнига қўйиб дафн этишди. Норгул тойлоқдай бўзлаб, момоси ўрнатган мотам айтимини куйлаб, гўяндаликни жойига қўйди. Халойиқ харом ўлган кимсага тескари фотиҳа ўқиб: “Насл-насабинг юзга етмасин, етса ҳам кузга етмасин” деб тавқи лаънат айтиб, етти кишидан ортиқ одам унинг қабрига тупроқ солмади...

Момоси ва ўғлидан айрилган юзи қора она ҳалол билан ҳаромнинг фарқига бормай, хуш каллаю муш калла бўлиб ўтирарди. Қабрдан кўпориб олинган мрамр ёдгорликни кўрганлар ўксиниб йиғлайди. Қадр-қиммати оёғости қилинганларнинг қариндош-уруғлари учун ҳеч қутилмаган ҳодиса бўлди. Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, бундан ҳам ўтган ваҳшийликнинг ўзи бормикин?!

Алексей ТУРОБОВ

Ҳар кунги Америка

Табиатшунос мактублари

ҒАЛАТИЛИК

Бир ярим соатлик машгулот мобайнида талабалар қаршимда бейсбол шапкаларида ўтиришади. Тақир бошларига шифтнинг сувоғи кўчиб тушармикин? Машқ залида шу шапкаларини кийганча штанга кўтаришади, ҳар кўтаришганида штанга шапканинг айвонига тегиб ўтади. Кўчада баскетбол ўйнаётганларида эса унинг айвонини халақит бермаслиги учун орқага қаратиб кўйишади.

Умуман олганда америкаликларда кийимга муносабат ғалатиноқ. Кўпчилик бутун кишини калта шим кийиб ўтказади, фақат устларидан ичи говак куртка ташлаб олишади. Сал қор ёғса худди кутбчилар ва террористлар киядиганга ўхшаш фақат кўз олдигина очик шерст ниқоб кийиб олишганча қорни эшикларидан нарироққа курашади. Ўзим ҳам калта шимга аста-секин ўрганиб кетдим, уйда шундай юра бошладим, машгулотларга ҳам шу алпозда борадиган бўлдим. Шунақаси қулай экан. Америкаликлар кийим-бошнинг қулайлигига алоҳида эътибор беришаркан. Муҳими бажариладиган ишга мослиги. Сокин кўчада велосипедда бир километр сайр этиш учун дарҳол шлём ва тезликни оширишга ёрдам берадиган баданга ёпишиб турадиган шим кийиб олишаркан. Уйлари олдида роликда учинмоқчи бўлишса дарҳол шунга муносиб анжомлар билан қуролланишади, баданни тортиб турадиган костюм-шим, шлём кийишади, қўллари ва тиззаларига қалқонча боғлашади, қорайтирилган кўзойнак тақийшади.

Спорт залига ҳеч ким оёқяланг бормайди. Кроссовка кийиш мажбурий. Ҳатто шипшак ҳам бўлмайди. Кроссовкалар каттароқ бўлгани маъқул. Уни одатда боғлашмайди. Шунда оёқларга шамол тегиб туради, улар эркин ҳаракат қилади.

ҲАЙ! БАЙ!

Америкадаги муомала тарзига рус кишининг кўникиб кетиши қийинроқ кечади. Бу муомала тарзини ҳеч ўзлаштира олмадим. Сухбатдошга эътибор, шу билан бир вақтнинг ўзида унга нисбатан лоқайдлик бор америкаликларда. Мен эса у билан ё апоқ-чапоқ бўлиб кетаман, ё бўлмаса уришган одамдай миқ этмай ўтиравераман. Уларнинг ўзаро муомаласи ўн саккизинчи аср кишининг ҳозирги давр учун унчалик ярашмайдиган, бир оз чучмалроқ муомалаларига ўхшаб кетади назаримда.

Уларда одамлар бир-бирларига қанчалик яқин бўлсалар ўзаро учрашганда ва хайрлашаётганда шунчалик камроқ хитоб қилишади. Бизда эса бунинг тескараси — қанчалик яқин бўлинса хитоб-олқишлар шунчалик қуюқ, бегоналар олдида эса сипороқ бўлинади.

“Ҳай!” деб олқишлайман уларни зўрга. Бундай олқишлаш менга қандайдир секингина вовуллаб қўйишга ўхшаб туюлади. Бизнинг “Салом!” ва “Ҳозирча!” сўзларимиз қувватлироқ, жозибадорроққа ўхшайди.

Қўл бериб сўрашишлари ҳам ўзига хос. Бизнинг эркаклар бир-бирларига сал ёнбошроқда туриб, бир оз маккорона сўрашишади. Бунақа сўрашишни

мактабда “қисқичбақани ушла” дейишарди. Булар эса бир-бирларига тўғридан рўбарў келишиб, узоқдан қўлларини чўзишади, кўзингга тик боқишади.

НЕКБИНЛАР

- Ишларингиз қандай?
- О, раҳмат, ажойиб! Ўзингизники-чи?
- О, раҳмат, жудаям зўр!
- Зўр бўлса жуда яхши!

Улар шундай учрашиб, хайрлашиб кетишади.

Қачондир қўшни хонадаги испан тилининг қувноқ ўқитувчиси бўлган аёлга бундай ортиқча тавозе менинг асабларимга ёмон таъсир этаётганидан шикоят қилдим. Шунини қисқачароқ баён қилса бўлмасмикин? — деб мулоҳаза билдирдим.

— Йўқ, бўлмайди! — жавоб берди у. — Онам болалигимдаёқ биров сенинг аҳволингга сўраганда сен ҳам унинг ишларини сўрашни унутма, акс ҳолда одобсизлик бўлади, деб уқтирарди.

Ўшандан бери қўшни хонадаги касбдошимни йўлакда учратганимда унга айёрона қараб қўяман, саломлашишини кутиб тураман ва муқаррар равишда “ўзингизнинг ишларингиз яхшими?” деб сўрайман.

Телесидениеда қарздан қутулиш тўғрисидаги кўрсатув кетаётганди. Томошабин телефон қилиб бошловчига мурожаат қилипти.

- Ўзингизни қандай ҳис этаёпсиз?
- Зўр! Сиз-чи?
- О, раҳмат, жуда зўр!
- Қандай масала бўйича телефон қилиёпсиз?

— Банкротга учрадим. Жуда оғир аҳволда қолдим. Назаримда бутун дунё менга қарши уруш очгандай.

Бизда эса “Ишларингиз қандай?” саволига — “Ажойиб!” деб жавоб берилгудай бўлса, демак, у ҳалол бўлмаган йўл билан пул топади ёхуд ишламайди. Бундан чиқди сотувчи ўғрилиқ қилади, мансабдор пора олади. Агар у “секин-секин” деб жавоб бергудай бўлса билингки, у ишчан одам.

Улар учун эса “секин-секин” сўзи бирор ножўя нарсани ўйлаб топганини, миясида ниманидир яшириб турганини, бировнинг тагига сув куйишни мўлжаллаётганини билдиради. “Ажойиб” деб жавоб берса бошқаларга кўз олайтирмаётганини, ўз ишидан мамнунлигини аниқлатади.

МУОМАЛА ҚОЙДАЛАРИ

Америкача муомаланинг муҳим қоидаси “Дилкаш бўл!” шиоридир.

Бу ҳамонки сен жамиятга қўшилдингми, қоғознинг осилтириб, бурчақда ўтираверма, ўзингни ақлли одамга ўхшатишга ҳаракат қилмай қўяқол, деган маънони ифодалайди. Айтадиган бирор гапинг бўлмаса ҳам, барибир, нималарнидир гапирар. Агар бу ерда бирор одам билан гурунлашадиган гапинг йўқдай туюлса-да, кимнингдир олдига бориб ниманидир гапирар!

Лафзингдан чиқаётган товушлар жарангдор ва аниқ бўлсин. Умуман бу товушлар иложи борича кўпроқ бўлаверсин. Минғирлаша бу ерда ўрин йўқ. Бу ерда ҳингир-ҳингир қилиш ва нимгабасумли айёрона кули ўринсиз. Баланд овозда ва хо-хо-холаб аниқ-таниқ кулмоқ керак! Мум тишлаб ўтириш ножоиз. Одамлар сен тўғрингда аниқ тасаввурга эга бўлишни исташади, сен эса уларнинг бу интилишига кўмаклашмоғинг керак. Ўз ўтмишинг, авлодларинг, келиб чиқишинг ҳақида гапириб берсанг яна ҳам яхши. Ўз ҳаётинг тўғрисида қисқагина ривоят тўқиб олиш мақсадга мувофиқ бўларди. Токи унда ҳаётингга оид уч-тўртта муҳим ва бошқалар учун аҳамиятга молик дақиқалар ўз аксини топган бўлсин.

Ўз режаларингиз тўғрисида очиқчасига гапиришдан уялманг, ҳатто бу режаларингиз манфаатпарастликка асосланган бўлса ҳам ташвишланманг. Чунки бу ерда ҳамма шунақа, сизни дарҳол тушунишади.

ТЎСИҚ

“Америка овози”ни эшита туриб “Душманни юзидан билмоқ керак” деган эски иборамизнинг маъносини ўйлаб қоламан. Бизнинг аҳмоқона кеккайишимиз, ўзимизни катта тутишимиз кўпинча ўзимизга панд беради. Кўзимизни ерга қаратиб ўзимизни ҳамма нарсани биладигандай тутишимиз қон-қонимизга сингиб кетган.

Уларда ҳам кўзимизга яққол ташланиб турадиган бадахлоқликлар бор албатта. Баъзан одамга лақмаларча анграйиб қарашади, бизда эса бошқаларга айёрона, тулкича қараш қилинади. Ҳар кимнинг ҳам олдида ўзига яраша тўсиқ бор. Ҳар кимники ўзига маъқул туюлади.

Улар сенга қараб туришганда ҳам ўз ишларини ўйлашади, бир қўлини баланд кўтариб “Эҳтиёт бўлинг!” дейишади.

ҚОҒОЗЛАР

Россияда ҳамма нарсага тўсиқ бўлиб турадиган нарса қоғозлардир. “Қоғоз учун оёқ керак” дейишади.

АҚШда бунинг акси. Сув юзидаги доирага ўхшайди: бирор нарса оғзингдан чиқдим, бажаришга шошилишади. Агар илтимосинг бажариш мумкин нарса бўлса дарҳол адо этишади, оворай сарсон бўлишга ҳожат йўқ. Лекин имкондан ташқари илтимос бўлса ҳеч қандай қоғозу оёқ ёрдам беролмайди.

(Университет маъмуриятида шу нарсани синаб кўрдим — рус ҳарфлари билан ишланадиган компьютер билан таъминлашларига буюртма бердим. Бир ойдан сўнг шундай компьютерни тўғридан-тўғри заводдан юборишди).

Улар одамларга ишонувчан. Бир йилга шартнома туздик (шартнома бор-йўғи университет президентининг ишга таклиф этувчи имзо ва менинг розилик билдирганлигимни англаувчи имзо чекилган факсдан иборат халос) ва мени ёшларга билим бериш учун аудиторияга қўйиб юборишди. На университетни битирганлигим ва на номзодлик дипломимни бирор кимса суриштиришмади. Ҳамонки, Туробов ўзи ҳақида шундай деб ёзибдими, демак, шундай-да.

ЧЕК ДАФТАРЧАСИ

Озиқ-овқат дўконидан тушликка баъзи егуликлар харид қилдим-да, чўнтагимдаги яп-янги чек дафтарчасини чиқариб, навбатдаги саҳифага “Марш” дўконининг ҳисобига 4,56 — тўрт доллару юздан эллик олти цент ўтказилсин деб мамнуният билан имзо чекдим-да, варақни йиртиб кассир қизга узатдим. Ҳолбуки, чўнтагимда анчагина нақд пуллар ҳам бор эди. Шундай қилишларини киноларда кўргандим. У ерда барча америкаликлар сигараларини сўрганларича бир-бирларига чек ёзиб беришади.

Аслида менинг бу ҳаракатим кулгили, ҳатто шубҳали туюларди. Тўрт ярим долларга чек ёзиб бериш одамнинг бечораҳоллигини, маошга қараб қолганини, чек варағи банкка етгунча унга пул тушишига умид қилаётганини англатарди. Эҳтимол, бундан ҳам ёмонроқ ҳолат рўй берган, ҳисоб-китоб аллақачон беркирилган-у, чек дафтарчаси қўлида қолган бўлиши ҳам мумкин.

Сўнгра қарз карточкасига ўтдим. Унинг энг универсал шаклини танладим. Шунингдек, яна Американ экспресс дафтарчалари ҳам бор, лекин бу шакл чет элларга тез-тез чиқиб турадиганлар учун жуда қулай. Берилиши мумкин бўлган қарзнинг энг юқори даражасини — ойлик маошнинг ярми — минг доллар беришди. Қарз олишнинг ягона шарт — иш жойининг тайинлиги. Шундай банклар ҳам борки, улар доимий даромадингиз бўлмаса-да, беш минг доллар миқёсидаги йирик гаров ҳисобига қарз бериб туришаверади.

Ижтимоий муҳофаза бўйича ҳам муқаррар равишда карточка юритиш зарур. Унинг барча компьютерларга киритилган рақами моҳият-эътибори билан барча америкаликлар учун “паспорт маълумотлари” ўрнини ҳам бажаради.

Умуман олганда эса қарз дафтарчаси ҳам керак эмас. Сирасини айтсам, мен қарзга нарса олиш, тўғриси, тўловни кечиктиришдан бирор маротаба ҳам фойдаланмадим. Лекин жуда кўп ишларда дафтарча муайян мулкка

эгалитингизни тасдиқловчи ҳужжат сифатида хизмат қилади. Масалан, бусиз машинани ижарага бериб туришмайди. Тўлов йўли ҳам осонгина, кассирга узатдингми, вассалом, буёғига у андармон бўлади, сен эса хуштагингни чалиб тураверасан.

ТУРМУШ

Яшайдиган уйинг икки қаватли бўлса яна ҳам яхши. Мен ҳеч қачон бунақа уйда яшамаганман. Ўзингни муҳофаза қилингандай ҳис этасан, худди қалъа минорасида тургандек. Пастда номаълум одам турибди, сен уни тепадан ўзига сездирмай кузатиб тураверасан, хоҳласанг, устидан қайнаб турган сув ёки қатронни ағдариб юбораверасан.

Лекин шу ерда баъзи сир-синоатлар ҳам пайдо бўлади. Қоронғу уйнинг зинасидан тепага кўтарилаверасан, лекин чироқ ёқтичга етмагунингча бир оз кўрқинчлироқ туюлади, юрагинг ҳапқиради. Америкаликларнинг жуда кўп фильмлари шу асосга қурилган. Тепадаги эшик орқасида худди қандайдир даҳшатли нарса кутиб тургандай.

Атрофга қараб киравериш эшигини ёлмаганингни фаҳмлайсан. Машинани ҳам қулфламагансан. Бир сафаргина кулдондаги танга-чақаларни ўмариб кетишибди холос. Бир йил мобайнида эса ҳеч нарсага тегишмаган. Кичкина шаҳарлардагина шунақа осойишта ҳаёт ҳукм суради.

Бир кун меҳмонда ўтирганимда мезбондан сўраб қолдим — уйларингиз неча? Бармоқларини букиб санашга тушди, лекин барибир анигини айтиб бериша олмади. Уй эса одатдаги уйлардан. Фақат ётоқхоналаргина расман хона ҳисобланади. “Икки ётоқхонали уй”, “уч ётоқхонали уй” сотиб олишади. Бошқа хоналарга эса қўшимча, иккинчи даражали уйлардай муносабатда бўлишади. Бу ерда ҳисобга олинадиган фойдали тураржой саҳни қанча ўзи?

Менда иккита ётоқхона бор. Уй яхлит хонадан иборат, озроқ ҳовлиси ҳам бор. Шундай уйга ойига 400 доллар тўланади. Уй университетга тегишли бўлгани учун инсоф доирасида ҳақ олишади.

Бу ердаги қўловгичлар унча яхши эмас. Жўмрақлар йўгон ва худди пакана кўзиқоринлардай калта. Қўлингни юваётганингда нуқул чиганоққа тегиб кетаверасан. Умумий ҳожатхоналар, айниқса, маъқул эмас. Унитазларни айтинг. Бизда ахлат керамикага тушади, сўнгра сув билан ювиб кетади. Уларда бошқачароқ Унитазда доимо сув туради. Уни тушириб юбормоқчи бўлсанг гирдоб бўлиб пастга интилади, ўрнини дарҳол янги сув эгаллайди. Кўринишидан озодага ўхшайди. Лекин сувга оғирроқ нарса ташлаб кўрсангиз сув сачрайди. Тагингизга ҳар сафар сув сочилади. Баъзилар ўринларидан туриб кетишади, бошқалар эса қанақасигалигини билмайман-у, бу ёқимсиз ҳолатга бир умр чидаб келишади.

Биз фойдаланиб бўлганимиздан кейин ҳожатхона эшикларини беркитиб қўямиз. Улар эса аксинча, шамоллатиш учун очиб қўйишади. Мана сизга миллий ўзига хосликлар. Тўғри, улардаги кондиционерлар шу ондаёқ ҳавони тортиб кетади. Биз эса кондиционерларга бой эмасмиз.

Бизнинг шаҳримизда каптарлар йўқ ҳисоби, улар ахлат ва нонни чўқишмайди, чунки нонни ҳозир ҳеч ким ташламайди. Мушуклар ва кучуклар ҳам шунчаки изгиб юришмайди. Кўчаларимизнинг руҳсизроқ кўриниши шундан. Ошхонадаги раковина тагида ахлат майдалайдиган мослама бор. Раковина тешигига ҳар хил ортиқча ахлат, овқат қолдиғи, ҳатто суякларни ташлаб юборсанг бас, ҳаммасини майдалаб сув билан олиб кетади. Фақат ҳафтасига бир маротаба, чоршанба кунлари пиша ва картонларни халтачага солиб эшик олдига чиқариб қўясан. Тўқ- сариқ кийимдаги ахлат ташувчилар машиналарда уларни олиб кетишади.

КАШФИЁТ

Университет кирхонасига ички кийимларни келтирдим-да, қўшимча равишда кўрпажилдни ювиб беришларини илтимос қилмоқчи бўлдим (мен шу кирхонага бириктирилган эдим). Энг муҳим сўз — кўрпажилдни нима деб

аташларини билмасдим, шунинг учун имо-ишоралар билан тушунтирмоқчи бўлдим.

— Мана бунақа конверт бўлади, унга кўрпажилд солинади.

— Эй, йўқ, бизнинг Америкада бунақаси бўлмайди.

Америка турмушига оид кичик кашфиёт очилди: Америка кўрпажилдни билмас экан!

Ҳақиқатан ҳам уларга кўрпажилд керак эмас экан. Уларда ўрин бошқачароқ тўшаларкан. Аввал чойшаб ташланиб, унинг устидан адёл билан бирга иккинчи чойшаб ташлаб қўйиларкан. Чойшаб ва адёлнинг четлари тўшакка қистириларкан. Бу жуда қулай бўлиб, адёл сирганиб кетмайди, ёнбошинг ҳам очилиб қолмайди, чойшаб ҳам гижимланмайди.

НАША

Илк маротаба машинамга бензин олган ёнилғи қуйиш шохобчасидаги йигитча мени таниб қолган экан, ҳар сафар ёнидан ўтиб кетаётганимда қўлини силкитиб саломлашади. Кўм-кўк кўзлари ва бугдойранг мўйлаби уни украин йигитларига ўхшатиб юборибди. Лекин фарқи шуки, бу йигит ёғ емайди, қўлбола арақ ичмайди.

У яқинимизда турарди. Камтарингина бир қаватли оқ уйда онаси, ёшгина хотини, бизнинг иборамиз билан айтганда, қақилдоғи ва яшикчада сақлайдиган олмахони билан истиқомат қилишарди. Эски автомобилларни сотиш ва тузатиш билан ҳам даромад қиларди.

Кунлардан бир кун мен уларнинг уйларига бориб қолдим-да, шунчаки, тўғри кўнгилда Америка ёшларининг афсонавий дори-дармони — нашани бир синаб кўрсанг-да, деб юборибман.

Орадан икки кун ўтиб йигитнинг ўзи кутилмаганда уйимизда пайдо бўлди-да, менга айёрона тикилди. Одатлагидан кўра ингичкароқ сигарет чиқарди.

Беш мартадан сўрганимиздан кейин ўртамизда галати суҳбат бошланди. Шу дақиқага келиб Майкл гапнинг иккинчи ярмини айтаётганда фикрининг биринчи ярми эсимдан чиқиб кета бошлади. Чунки унинг гапи ўртасига келганда менинг хаёлларим бошқа жойларга учиб кетаётгандай бўлаётганди. Тўғриси, фикр ярмига борганда тўсатдан ёрилган шардай йўқоларди-қўярди. Эҳтимол, хаёлларим бўлиниб, Майкл гапларининг биринчи қисминигина илғаётгандирман.

Биз галма-галдан бир дақиқа-бир дақиқа ухлаб қолиб, уйғонгач, яна суҳбатни давом эттирмоқчи бўлаётган одамларга ўхшардик. Ўз хаёлларимни бир жойга жамлаб ололмаётганим ўзимга жуда кулпили туюлаётганди.

— Гапимга кулоқ сол, — Майкл билан таассуротларимни ўртоқлашмоқчи бўлдим, — мен наша чекувчилар учун “Ҳозир нима тўғрисида гаплашаётган эдик?” саволини шиор қилиб олган бўлардим.

— Шунақага ўхшайди, — рози бўлди у.

Кейин мени ўз машинасида ўттиз километр наридаги шаршарани томоша қилиб келишга кўндирди. Машинасига кўрқмай ўтирдим, нима қилганда ҳам ахир у механик-ку.

ЎРТА ТОИФА

Шанба куни эртадан-кечгача ёқимсиз тириллаган овоз ўчмади. Чап томондаги қўшни майсазорини машинка билан текисляпти, ўнг томондагиси эса трактор билан майсазорни тартибга соляпти. Назаримда ҳар иккаласининг ҳам дам олиш куни қиладиган бошқа ишлари йўққа ўхшайди. Ҳафсала билан танлаб харид қилинган тарактори бўлгандан кейин нима ҳам қиларди — ишлатади-да. Йигирма килолар чамасидаги машинкани ишлатиш ҳам жисмоний машқ ўрнини босади, у ёққа олиб борасан, бу ёққа олиб келасан. Майсаларнинг хиди ҳам одамга хушёқади.

Нарироқдан келаётган кучли трактор овози бамисоли реактив самолётнинг ўзи. Эргалаб соат ўнда иш бошлашган эди, фақат соат тўртта бориб тугатишди.

Ер ҳайдашайтган бўлсамикин? Участкаларда дарахтлар ҳам, буталар ҳам йўқ. Нима қилганда ҳам ўрта тоифадагилар кўп жиҳатдан олифтагарчиликка зеб беришади-да.

Кентуккида истиқомат қиладиган бир профессорникида меҳмонда бўлган эдим. Уйи олдида каттагина ер майдони, тахминан ўттиз сотих жойи бор экан. Майдон куп-қуруқ, ўт босиб ётибди. Майдоннинг ўртасигагина озгина дарахт ва буталар экилган. Буларнинг ўртасидаги ерга озгина қўкатлар экилган. Суриштираверганимдан кейин ўз тахминларимга жавоб топдим.

Улар кўшнилари кўз ўнгида ўз ерларида уймаланишдан уялишар экан. Бир боғлам редиска сотиб олиш учун магазинга машинасида бориб-келишга пуллари йўқми дейишларидан андиша қилишаркан. Агар пулинг бўлса ҳам ерда уймалашсанг, демак, сенинг ортиқча вақтинг кўп, бундан чиқди, истейфога чиққансан ва ҳеч кимга кераклигинг йўқ. Ҳар иккала ҳолат ҳам хижолатли.

СЕМИЗЛАР

Америкада семиз одамлар жуда кўп. Биздагига қараганда сезиларли даражада кўпроқ, Америкача семизлик ўзига хос — пўк, шалвираган, қапшайган — букринамо семизлик. Москвада аҳён-аҳёнда шундай семизларни орқасидан кўриб қолсанг-у, уни қувиб ўтиб юзига қарасанг, америкалик бўлиб чиқади.

Энг кўп калория қанддан келиб чиқади. Бир литр кока-колада 8 бўлак қанд бор! Америкада жуда кўп нарсалар — колбаса, нон, шарбатларга ҳам анча миқдордан қанд кўшилган. Егуликлар европаликлар учун дарҳол сезиладиган даражада ширин бўлади.

Америкача семизлик худди хамиртуруш хамирни шишириб юборгандай тез пайдо бўладиган семизлик. Бу Американинг турли бурчакларида кўплаб маротаба кўрилган типик ҳолат. Очiq кузовли, ифлос “жип” машинасидан уч баҳайбат гавда тушиб келади. Орқаси катта, ўрдакка ўхшаб юраётган она кенг кўйлак ва канакунжудан шим кийиб олган. Ота қизғиш-қора кўйлакда ва бейсбол шапкада. Қорни таранг тортилган камар устидан осилиб турибди, лекин у ҳали аёл даражасида семиз эмас. Чамаси у ўз фермаси ва фабрикада кўп меҳнат қилади, шекилли. Уларнинг кетидан парникдаги болдиндай энди семириб келаётган йигитча. У ипи боғланмаган кроссовка кийиб олган, бейсбол шапкасини бошига тескари кўндирган, қўлтигига пакет қистириб олган.

ГАМБУРГЕР

Америка овқатларининг турли-туманлиги кўпроқ уларнинг мазмунига эмас, шакли ҳисобига. Котлет грилда қовурилса бургер бўлади. Булка ичига котлет қўйилса гамбургер бўлади. Бунинг ичига яна маза-матрасиз оппоқ пишлоқ қўйилса чизбургер пайдо бўлади. Унинг ўрнига худди ўшандай тўқсариқ пишлоқ “Чеддер” тикилса “Чеддер мелт” тайёр деяверинг.

Сэндвич нони одатдаги булка нондан уч баробар узунроқ бўлса, “Суб” (“Субмарина”нинг қисқарган шакли), ҳақиқатда эса у сувости кемасига ўхшайди.

Кўшгамбургерни мен умуман Американинг тимсолига айлантирган бўлардим.

Унда ҳамма нарса қалаштириб ташланган, америкача ишгиёқ ва америкача омилкорлик (бир йўла порцияда икки гамбургерни егандай бўласан), шу омилкорликдан келиб чиқадиган америкача аҳмоқоналик ўз аксини топган.

Кўшгамбургерни ҳеч қачон еганмисиз? У оғзингизга сигмайди! Котлетлар ва кесилган пиёз доирачалари қичиб кетади, қайла бармоқларингизга томади, юзингиз булғаланади. Бундан кўра иккита ихчамроқ гамбургерни олдинмакетин еган яхшимасми — йўқ, қайда!

Россияни пирожкалар мамлакати деган бўлардим. Пирожкада ҳам кўп маънолар бор, русларда борига қаноат қилиш хусусияти бор. Уни иситиш, ёнида олиб юриш мумкин. Алдашга асосланган миллий ишгиёқ унда мужассам. Мен ичидаги масаллиғи хамиридан кўра кўпроқ пирожкани кўришни орзу қиламан. Ниҳоят, унда русларнинг ишонувчанлиги ҳам кўринади. Пирожкани сотиб олаверасан, ичида нима борлигини эса билмайсан, яхши бўлишига ишонасан.

Тўғри, гамбургерлар келиб чиққан жой “Макдональдс” ресторани, у Канадада. “Гамбургер” сўзи эса Гамбург шаҳри номидан олинган. Лекин кўшгамбургер барибир Америкада ихтиро қилинган.

Айтишларига қараганда, уч кўшалоқ гамбургерлар ҳам бор эмиш.

ҚАҲВА

Америкаликлар барвақт уйғонишади. Етти яримда иш ёки ўқиш бошланиши мумкин. Бунақанги эрта турган одамнинг кўнгли ҳеч нарса тусамайди. Шу боисдан кўпчилик бир пиёла қаҳва ичиш билан кифояланади.

Красноярскда хизмат сафарига бўлганимда ишчилар ошхонасида нонушта қилаётган бир одамга кўзим тушди: столи устида каттагина тақсимчада лиммо-лим ёғлиқ борш, вермишелли иккита котлет, беш бўлак қанд, чой, опшоқ нон, бир стакан арақ турибди. Даҳшат, дейсиз.

Ишда тўхтовсиз қаҳва ичилади, қандсиз ёхуд печенъесиз қора ва тахир қаҳва. Ҳар бир хонада қаҳва тайёрлайдиган машина, пиша қувачада доим иссиқ қаҳва тайёр.

Уйлашимча, кетма-кет ичиб туриладиган бир пиёла қаҳва сигарет ўрнини босади. Ҳозир кашандалар ҳамма жойда ҳам радди маърака. Университет ижтимоий фанлар ўқитиладиган бинодагилардан танаффус вақтида бор-йўғи тўрт-бештагина одам кўчага чиқиб зиналарда турганча чекишади. Улар учун ҳатто ахлатдон ҳам қўйилмаган. Сигарет қолдигини ким қаерга яширишини билмайди. Талабалар ўртасидаги чекувчилар фоизи гомосексуалист ёхуд социалистлар фоизига яқин.

Нега бизда илгари хизмат вақтида тўхтовсиз чой ичишган? Қиладиган бошқа иш бўлмаган.

АНВОЙИЛИКЛАР

Тузланган ҳақиқий сельд балиғини обдон қидирдим. Хантал қайласидаги қотирилган исланд сельди банкасини очиб мазасини кўрсанг — ширин ва сиркага солинган бўлиб чиқади. Қалампирли қайладаги норверг банкаси ҳам ширин ва сиркали. Лаоқал ўзимизнинг европаликлар рисоладагидек тайёрлашса бўлмасмикин?

Кунлардан бир кун тўсатдан “Қаймоққа қорилган сельд”ни учратиб қолдим — тортиб олинадиган, қимматбаҳо, сарғиш рангли, худди ўзимизникига ўхшайдиган балиқ. Мен калламни ликиллашиб унинг атрофида айланишиб қолдим, сотувчи қоюдага хилоф равишда мазасини татиб кўришим учун ундан озгина кесиб берди. Бу ярамас ҳам ширин экан!

— Дудланган балиқ шўр бўлиши керак! — фойдаси бўлмаса-да, сотувчига ўргатишга ҳаракат қилдим. Сотувчи саросимага тушиб кулар ва елкасини қисарди. Мижозларию саломатликлари бошқачароқ бўлса уларда нима айб?

Маккажўхорини одамлар ўз уйларида қовуришади. Қуруқ товага қуруқ маккажўхори солиниб обдон қиздирилади, усти беркитиб қўйилади. Кейин маккажўхори чирсиллаб ёрилади, усти ёпиқ товада сакраб-сакраб очилади ва сўнгра қотиб қолади. Илгариги замонларда сафарга чиққан ҳиндилар ҳафталар мобайнида шундай тирикчилик қилишган.

Каргошканинг қўрда пиширилганини ёқтиришади. Уни икки бўлакка бўлиб, ичига сарёғ ёки қаймоқ суришади-да, тушираверишади.

Оғир, каттакон, ҳажми патнисга яқинлашиб қоладиган оқ тарелкаларни ёқтиришади. Деярли пичоқлардан фойдаланишмайди, фақат санчқи ишлатишади, уни доимо, ҳатто расмий қабулларда ҳам ўнг қўлда ушлашади.

Тарвузни ҳам иккита бўлиб санчқида ейишади. Апельсинни эса пўстлоғидан қошиқ билан ажратишади.

Совиб қолган нонни ейишмайди, бу улар учун биздаги хом балиқни егандай бир гап, шу туфайли уни электр печкада иситиб ейишади.

Лекин барча ичимликларга муз кўшиб ичишади. Бир кун меймонда бўлдик, совутгичга қўйилмаган илиқроқ шарбат беришларини илтимос қилдик, қизимизнинг томоғи оғриётганини айтдик. Бунақаси йўқ экан. Эмалланган

товоқча беришди, шунда илтишга тўғри келди. Шунда бизга худди иситилган бензинни ичмоқчи бўлган телбаларга қарагандай тикилишди.

Тез овқатланиладиган “Пондероза” ресторанида (бу ерда беш долларга бурнингдан чиққунча овқатланишинг мумкин) муз солинмаган сув келтиришларини илтимос қилдик.

— Қандай-қандай?

— Муз солинмаган сув. Бир стакангина!

Шунча гапдан кейин ҳам барибир сув эмас, муз келтиришди. Америкаликлар қандайдир ичимликни хўшлаб-хўшлаб ичиб юриш учун банкчача ёки шишани ярим кун кўтариб юришга тайёр. Чанқадингми, биратўла ичиб олавер, чанқамасанг кўтариб юриб нима қиласан? Балки чанқаш эндигина бошланаётган пайтдаёқ уни бартараф этар. Хуллас, конфетми, тузланган маккажўхорими, қовурилган картошками — бирор нарса билан оғизлари қимирлаб туришини, семиришга олиб келадиган иштаҳа карнайлигини жиловлашни исташади.

Велосипедда учиб кетаётган қиз, бошида шлём, қўлидаги шишани биров ҳозир тортиб оладигандай кока-коладан хўшлайди — бу Нью-Йорк манзараси.

БИР СТАКАН АРАҚ ВА МУЗ, ГАЗАГИ МАРҲАМАТ

Русларнинг нормаси маълум: йигитларга бир шиша арақ, қизларга бир шиша вино. Америкаликнинг нормаси қанча?

Бу саволнинг жавобини “Оқшомги ўтиришингиз учун қанча ўткир ичимлик керак?” рисоласидан топдим. Рисолани турадиган шаҳарчамиз Андуз Лидуорсдаги вино магазинида бепул тарқатишганди. (Маълумот учун айтиб кўяй: Гринфиллда учта вино магазини, адрес китоби бўйича йигирма олтига черков бор экан.)

Тушлик олдида 4 киши ичадиган коктейлга 8-12 ҳисса дринк, оқшомги ўтиришга эса 12-16 кишилик (бир шиша) дринк қўшилади холос.

“Дринк”нинг қанча бўлишини ҳеч ким аниқ ҳисобламаган. Лекин машина ҳайдовчиларига икки дринкдан ортиқ мумкин эмас деб белгиланган. Бир ҳисса дринкни тахминан 40-50 грамм деб ҳисоблаш мумкин. Демак, америкалик бутун оқшом мобайнида 150 грамм ичиши мумкин.

Шунингдек, яна америкаликларда “залп” тушунчаси ҳам бор. Бу эса тахминан биздаги “юзта-юзта” деган тушунчага тўғри келади. Тўғриси, тикка турганча бир кўтарасану югургилаб йўлингга кетаверасан. Бир куни майхона сотувчисидан “залп” деганлари неча граммни аниқлашини сўраб қолдим. Бу тушунча бир унция, яъни 29,5 граммни аниқлар экан.

Рутубатли кунларда Америка гангстерлари буярадиган икки ҳиссали виски бор-йўғи 60 грамм ичкиликдан иборат экан. Бизда рисоладагидек ҳисобланган бир шишани беш киши бўлиб ичиши ҳақида Америкада гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Шанба куни олдингми — якшанбада албатта чўмилишга бор. Вино дўконлари очиқ, лекин уларда спиртли ичимликлар сотишга руҳсат беришмайди. Баъзи штатларда бутун кун мобайнида сотилмайди, бошқаларида эса пешиндан кейин сотилади.

Америка ёшлари ўртасида 21 рақами чуқур мазмун касб этади. Бу ёшга етмаганларга ичиш қатъиян ман этилади ва мазкур масалага жиддий ёндошилади.

Бизнинг Индианада барча ўткир ичимликлар махсус вино дўконлари ва дорихоналарда сотилади, оладдаги супермаркетларда эса вино ва пиво сотилади. Нью-Йоркда вақтимда Бродвейдаги аптекага кириб қолганимда ўрганиб қолганимдек: “Сизларда ўткир ичимликлар борми?” деб сўрадим. Улар менга худди телбага қарагандай тикилиб қолишди. Бошқа штатнинг тартиби бошқача.

Унинг шундоққина яқинидаги дорихонада эса турли дори-дармонлар ёнида уч литрлик катгакон чанг босган шишаларда ром ва вискилар турибди. Уларни бирор одам харид қилганини ҳеч кўрмадим. Бўлмаса ким оларкин уларни? Асосан бойлам-бойлам пиво сотиб олишади. Боламда олти ёки ўн икки банка бўлиб, нархи жудаям арзон. Олти банка пиво алоҳида сотиб олгандаги бир ёки икки банка пивога тўғри келади.

Энг машҳур пиво — Бад Лайт. У анча кучсиз ва серсув. Неча даражалигини билиш қийин, америка пиво банклари ва шишаларида даража кўрсатилмайди. Лекин шишани очиш ниҳоятда қулай. Темир қопқоғи кўринишидан олатдагидай, бурадингми — бўлди, очилди деявер.

Пивонинг яна бир алоҳида тури бор — Малт Ликер. Малт дурустгина кайф қиладиган пиво бўлиб, уйсиз хабашлар ўртасида жуда ҳам машҳур. Бу аталага ўхшаш куйқароқ, бошқа пиволарга қараганда ширинроқ ва ўткирроқ, москваликларга маъқул келиб қолган, “Оқ айиқ” ва “Амстердам” пиволарига ўхшаб кетади.

Мусаллас ҳам оқшом ўтиришларида пиво ва лимонадлар билан ёнма-ён туради, лекин халқ ўртасида унчалик эъзозланмайди. Калифорния мусалласи арзон, шишаси уч доллар туради, лекин сифати пастроқ. Импорт мусалласлар, айниқса, француз ва итальян виноларининг нархи дарҳол кўтарилиб кетади, етти-тўққиз доллар.

Лекин оддий одамлар учун спирт қўшилган узум ва олма шарбатлари бор. Улар “20/20” деб юритилади ва тўртбурчакли шиша идишларда сотилади, даражаси 18. Бу биздаги портвейнларга ўхшаб кўнгила тегадиган ва ёпишқоқ эмас, лекин яхшигина кайф беради. Ишончим комилки, бизда бу ичимликни халқ суюб истеъмол қилган бўларди.

Истаган магазинда бир турдаги ичимликлар матрешка ўйинчоқларидек саф тортиб туришади. Ичимликлар галлон (уч-у ўндан бир литр), ярим галлон, нолу етти, уч юз эллик граммлаб ўлчанади ва шу тариқа кетаверади, жуда қулай.

Умуман олганда америкаликлар одамлар орасида, ресторанларда жуда кам ичишади, ичмасликка ҳаракат қилишади. Ҳеч ким ман этмайди, олайиб ҳам қарамайди, иложи борича ўзларини ичмайдиган қилиб кўрсатишади. Бизда эса тескариси — иложи борича ўзини ичадиган қилиб кўрсатади.

Университет газетаси хабаридан: “Умумий миллий миқёсда ўрта ҳисобда барча талабаларнинг 24,5 фоизи ҳафтасига ҳеч бўлмаганда бир марта ичишади. Бизнинг университетимизда бу рақам 85 фоизни ташкил этади. Университет кичикроқ, атроф билан муомала доираси торроқ бўлганлиги учун талабалар ичишни афзал кўришади: 71% — пиво, 28% — коктейл, 12% — ўткир спиртли ичимликлар, 14% — вино ичишаркан”.

ПОЛИЦИЯ

Биринчи мартаба полиция қўлига тушиб қолдим. Тезликни ошириб юборибман.

Қоронғиликда тўсатдан орқандан кучли қизил-кўк чироқларни пирпиратиб йўл чеккасига чиқишни буюришганида вужудингни ваҳимали туйғулар эгаллаб “мени тўхтагишмоқчимми?” деган савол пайдо бўларкан.

Лекин машинадан чиқиш — орқага, полициялар олдига югургилаб боришнинг ҳожати йўқ, ҳатто бу нарса тақиқланади. Сенинг олдинга ўзлари келишади, чап елканг ёнида турганларича ҳужжатларни текширишади, зарурат бўлган тақдирда полиция машинасига ўтиришингни илтимос қилишади.

Уларнинг қўлига тушиб қолишни ўзим махсус кутаётгандим. Ҳайдовчилик гувоҳномамни текширмоқчи эдим. Йигирма йил аввалги ёш вақтимдаги расмим ёпиштирилган, русча сўзлар қинғир-қийшиқ қилиб қўлда ёзилган ҳайдовчилик гувоҳномамни аллақачон пластик карточка шаклидаги гувоҳномага алмаштиришим лозим эди.

Полициячи гувоҳномамга тикилди, лекин ҳеч нарса англамади, рация орқали мен ҳайдаётган машина қора рўйхатда бор-йўқлигини аниқлади-да, қайтариб берди (бунақа пайтда олинадиган 60 долларлик жаримага қоғоз ёзиб берди). Бундан чиқди, менинг ҳайдовчилик гувоҳномам Америкада ўтаркан-да! Америка мана шундай мамлакат!

Уларнинг полициячилари ҳам семиз ва секин ҳаракат қилишади. Лекин уларнинг қоринлари тегала камар билан сириб тортиб қўйилган, бизникларники эса пастга осилиб туради. Формалари эскича. Биздаги полициячиларнинг оқ-қора рангли белбурма камзуллари уларни хотин кишиларга ўхшатиб қўяди.

Машиналардаги қизғиш-қўкиш пирпирайдиган чироқлар фақат ҳукумат аъзоларида бор, милиция ва тез ёрдамда фақат иккинчи нав кўк чироқ, Америкаликларда эса тескариси, бу полиция ва “тез ёрдам”га ҳурмат.

ҲАММА ЖОЙДАГИДЕК

50-йилларнинг охирларидаги биздаги боғчали уйларимизни кўз олдингизга келтиринг, уларни оқ рангга бўяб қўйилганини тасаввур қилинг. Бу Америкадаги камбағалларнинг уйларига ўхшайди. Бундай уйлар биз яшаётган Гринфилдда бир неча мавзени ташкил этади.

Соябонли зинапоя ва пешайвонсиз, кўчага қараган бир жуфт парда осилган деразали, машинаси ер остига тушириб қўйилган. Ҳар хил ашқол-дашқоллар машина қўйиладиган жой орқасига уйиб қўйилган. Чунки буларни қўядиган рисоладагидек гараж ёки омборхоналари йўқ. Бундай уйлар керосин, дўконининг қайта таъмирланганига ўхшаб кетади.

Лекин кўринишдан ҳаммаси жойидага ўхшайди. Ўтлар текисланган, тўшама йўл покиза, ҳовлида арғимчоқ у ёқдан-бу ёққа бориб келяпти. Кираверишнинг тепасида эса деярли ҳамма жойдагидек Америка байроғи ҳилпираб турибди.

ФИЛДИРАКЛАР УСТИДАГИ УЙ

Агар кун бўйи катта кўчалардан юргудай бўлсанг, ўндан ортиқ маротаба одатдагидан бошқачароқ юкларни учратасан. Унинг олди ва орқа томонларида ихчам юк машиналари тепасига: “Ногабаритли юк” огоҳлантурувчи ёзувини останча оҳиста юриб боради. Уларнинг ўртасидаги шатакчига эса филдираклар устидаги уй ортилган. Уй оппоқ ва узун, эни деярли бутун кўчани эгаллайди. Уни юрагингни ҳовучлаб қувиб ўтасан.

Бирор одам ё янги уй сотиб олган ёхуд эски уйини шатакчига ортиб янги жойга кўчирапти. Мўлжалланган манзилга етиб олгач, филдиракларни олиб ташлаб, уйни ўрнатади, тешик-туйнуқларни беркитади, уйга электр, газ, сув олиб қиради, машинасини уйнинг ёнига қўяди-да, яшайверади. Табиийки, эгалланган жойининг ҳужжатларини расмийлаштиради.

Бундай уйда одатдаги уйлардаги ҳамма нарсалар: ваннахона, кондиционер, ётоқхонанинг ҳаммаси бор. Иккинчи қават ва ертўлагина йўқ, холос.

Одам бундай уйда бир йил яшайдими, уч йил яшайдими, янги иш топанми ёхуд бу ерлар шунчаки кўнглига тегдими — уйга филдиракни ўрнатади, ҳисоб-китобни жойига қўйиб, шатакчи ёллаб жўнаб кетаверади. Бу жойдан у ва болалари томонидан босилган ўглоқзор қолади, холос. Бу уйнинг эгаси унчалик камбағал эмас, кўчириб юриладиган уй ҳам унчалик арзон эмас. Албатта, ўта бадавлат одам бундай уйни сотиб олмайди. Лекин ёшларга, камсонли оилага бундай уйлар жуда асқотади. Шундай уйни сотиб олдингми, демак, ўз уйинг ўлан тўшагинг бор. Гарчи филдираклар устидаги уйда истиқомат қилувчилар ҳаёти дайдилар ҳаётини ёдга туширса ҳам улар яхши кунларнинг келишига ишонч билан яшайдилар.

ТАЛАБАЛАР

Америка талабалари кам ўқишади. Кафедра йиғилишида ўз гуруҳимдаги талабаларнинг барчасидан “Ака-ука Карамазовлар”ни тўла ўқиб чиқишларини талаб қилишимни айтганимда ҳамкасбларим тапимга ишониммади. Бу нарса улар учун оддий мактаб ўқувчиларини жисмоний тарбия дарсида ўн километрлик масофага чопишга мажбур қилишдай бир ҳолат бўлиб туюлди. Ҳолбуки, мазкур курс рус адабиёти бўйича махсус гуруҳ эди.

Икки-уч кишигина ўқибди. Бошқалар китобни тўла ўқиб чиқишга вақтлари ҳам, имкониятлари ҳам йўқлигини айтишди, асарнинг айрим қисмларини ўқиб қўяқолишни илтимос қилишди. Натижада уларга ён беришга тўғри келди.

Лекин талабалар кўп ёзишади. Университетимиздаги тўрт йиллик ўқиниш мобайнида улар 31 дан ортиқроқ курс тинглашади, булардан ўнгаси танланган асосий касбга бевосита алоқадор, бошқаларини эса талабаларнинг ўзлари

танлашади. Ҳар бир курсда талабалар уч маротабадан назоратдан ўтишади. Бу оралик имтиҳони, уй иншои ва якуний имтиҳондан иборат. Уччаласидан умумий баҳо чиқарилади. А — энг юқори баҳо, минусли А — ундан пастрок, В — тахминан биздаги тўртга тўғри келади ва шу тариқа давом этади. Деярли барча текширувлар ёзма равишда бўлади. Ўртага икки-уч масала ташланади. Талабалар булардан бирини танлаб олади-да, аудиторияда ёхуд уйларида бу масалага жавоб топадилар. Бу масалаларни муҳокама қилиш, зарурат туғилса, баҳслашиш ҳам мумкин.

Баҳоларни ҳаммининг олдида эълон қилиш шарт эмас, бу билан бировларнинг нафсониятига тегиш мумкин. Ҳаммининг олдида мақташ ҳам, танбех бериш ҳам мумкин эмас, зеро ўқиш ҳар кимнинг хусусий иши ҳисобланади. Ҳамма нарса профессор хонасида яккама-якка муҳокама қилинади. Сирасини айтганда профессор талабанинг ёлланган ишчиси ҳисобланади, маъмурият эса улар ўртасида воситачи саналади.

Бизнинг хусусий ва анчагина қиммат университетимизда талаба йилига ўқиш учун 14 минг доллар, ётоқхонада яшаш ва овқатланиш учун эса 4 минг доллар тўлайди. Бундай маблағ тўлаб қўйган талаба эса ўзига эътибор билан қарашларини талаб этишга ҳақли. Шуниси ҳам борки, ҳамма талабаларнинг 60 фоизи қайсидир шаклда молиявий ёрдам олиб туради.

Бизда бир профессорга ўртача 12 талаба тўғри келади. Бу эса аудиториядаги профессорнинг ҳолатини концерт залидаги якка хонанда ҳолатига яқинлаштириб қўяди. Давлат университетларида бу нисбат янада каттароқ. Аудиториядаги талабалар шу қадар кўпки, профессорга яқинлашишнинг сира иложи йўқ, лекин ўқиш ҳақи анча арзон.

Эътиборли хусусий коллежи битирган ёшларнинг иш топиши осонроқ. Агар сен ўқишга бошқалардан кўпроқ тўлаган бўлсанг, ҳеч ким сени бошқалардан кўра ақллироқ ва қобилиятлироқ демайди. Барча ҳолатлар эътиборга олинади. Ўқиш сифати, мансабга интилиш (ўқишга кўп пул сарфладингми, демак, ишлашга ҳам иштиёқ шунчалик зўр экан-да), мустақиллик қобилиятинг, курсдошлар ичида ажралиб туришинг, тафаккур иқтидоринг — ҳамма-ҳаммаси эътиборга олинади.

Турли курсдаги талабаларнинг номлари турлича аталади: фрешмен, софомор, жуниор, сенер. Талабалар эндигина ўқишга киришлари биланоқ, ўзларига иш қидира бошлайдилар. Муайян кунларда университетга мафаатдор компания ва муассасаларнинг вакиллари келишади. Талабалар улар хузурига “интервью” деб аталган сўхбатларга киришади. Ё бўлмаса талабаларнинг ўзлари эълонлар бўйича иш қидиришади, кўпинча интервью учун бошқа шталларга ҳам бориб келишади. Хатларига фирмалардан жавоблар олишади (ўнта мурожаатнинг тўққизтаси, одатда, жавобсиз қолади). Интервью учун таклиф этилишнинг ўзи катта муваффақият ҳисобланади. Университетни битириш биланоқ, ўз соҳаси бўйича иш топиш улкан омад саналади.

Талаба одатдаги майкаси ва бейсбол шапкаси ўрнига сипо костюм-шим кийиб олган, одатлагидан кўра ранги ўчганроқ ва хаёлпарастроқ кўринса, билингки, у машғулотлардан кейин интервьюга боради.

“Таржимаи ҳоли”ни ёзиши ва у билан танишиши лозим одамларга тарқатиши зарур. Уни қандай ёзиш, бошқалар эътиборини ўзига қандай тортиш унинг шахсий иши. Интервью вақтида ўзини қандай тутиш тўғрисида жуда кўп қўлланмалар ёзилган.

Ҳали ҳаётда кўп нарсани кўрмаган йигирма ёшлик йигит ўзи тўғрисида қандай мақтов гапларни ёза олиши ҳам мумкин. Тестларда олган яхши баҳоларидан ташқари (фирмалар албатта бу нарсага диққатларини қаратишади) ўзининг ижтимоий фаоллигини таъкидлаган маъкул. Чет элга боргани, Сальвадор ёки Гватемалада беморларга ёрдамлашганини ёзса янада яхши. Бу унинг ижобий томонларига ўтади. Демак, у чаққон, дунёқарашли кенг, қора ишлардан чўчимайдиган одам деган таассурот қолдиради. Бирор спорт командасига ёхуд талабалар кенгашига аъзолигингни айтсанг яна ҳам соз. Буларнинг устига раҳбар бўлганингни билишса, қадринг янада ошади.

Ётоқхонадаги тартибга қараган бўлсанг ҳам, бирор гуноҳ иш қилиб қўйган талабанинг ахлоқини тузатишга ҳисса қўшган бўлсанг ҳам маъқул иш қилган бўласан. Ишга қабул қилмоқчи бўлган фирма буларни муқаррар равишда ҳисобга олади. Демак, бу бола талабалик ёпидаёқ раҳбар бўлиб ишлаган детан хулюса чиқаради.

ПРОФЕССОРЛАР

Профессор курс бошланиши олдидан талабаларга қўйиладиган талаблар, материалларни ўтиш, имтиҳон ва адабиётларни сўраш тартиби “силлабус”ни ёзма равишда эълон қилади. Қизиғи шундаки, талабалар то биринчи машғулотгача бу “силлабус” билан таниш бўлмайдилар. Улар ўзлари хоҳлаган курсларини катта рўйхатдаги қисқа номларга қараб белгилайдилар.

Профессорларнинг ўзлари эса курсларини тузатиш олдидангина қўрилади. Ёш ўқитувчилар, ҳали университетда ўзини унчалик кўрсата олмаган довлалар эса ҳар бир курсдан кейин муқаррар равишда имтиҳон топширишади. Лекин тажрибали профессорлар ҳам ҳар уч семестрда текширувдан ўтказиб турилади.

Талабалар турли кўрсаткичлар бўйича махсус сўровномада профессорларга баҳо қўйишади. Бундай кўрсаткичларга профессорнинг дарс бериши, машғулотни режалаштириши, талабаларни билимга қизиқтира олиши, материаллар билан талабаларни қўллаб-қувватлаши, ёрдам бериши ва ҳурмат сингари омиллар киради. Буларга қўшимча равишда талаба ўз истаklarини эркин тарзда илова қилиши мумкин. Сўровнома қоғозларини бирор ўқитувчи йиғиб олади-да, конвертга беркигиб деканатга топширади. Табиийки, талаба бу сўровномага имзо чекмайди. Лекин ўқитувчи истаса, ўзи ҳақида салбий фикр билдирган талабани хатига қараб таниб олиши ҳеч гап эмас. Зеро ярим йиллик ўқиш мобайнида талабанинг хати ўқитувчига маълум бўлиб қолади.

Икки ҳафталар ичида сўровномага рақамлар асосида берилган жавоблар — гоёт аниқлик билан ишлаб чиқилган қоғоз қўлга тегади. Қоғоздаги қўшув аломати бошқа профессорлардан кучлироқ эканлигини, олув аломати кучсизроқ эканлигини, ноль эса умуман даражада — ўртачароқ эканлигини кўрсатади. Орадан бир неча йил ўтиб, университетда доимийга қолиш ёки қолмаслигини масаласи қўзғалганда бу қоғозлар ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Доимий ишга қабул қилиниши биланоқ, профессорнинг ойлиги кескин кўтарилади. АҚШдаги беш йиллик хусусий университетларда “тўла профессор”нинг ўртача ойлиги 80 минг долларни, доцентники 53 минг, ассистентники 45 минг долларни ташкил этади. Давлат университетларида эса “тўла профессор” ўрта ҳисобда 63 минг доллар маош олади. Тўрт йиллик коллежлардаги маошлар бундан камроқ: хусусийларида 54 минг, давлат коллежларида 48 минг долларни ташкил этади.

Таққослаш учун айтиб қўяй: биз яшаётган жойларда мебелли уйларни 500 долларга ижарага олиш мумкин, бир кишининг овқатланишига 200 долларга яқин, машинани бир ойга ижарага олиш 350 долларга тушади. 80 мингга эса унча катта бўлмаган шинамгина уй сотиб олиш мумкин.

Кафедрадан доимий жой олиш учун кураш кўпинча жанжалга айланиб кетади. Иш судгача етиш ҳолатлари ҳам учрайди. Кафедрадан ўзига жой тополмаган одамларнинг энг севимли далилу қуроли бошқаларни таҳқирлаш. Бундай пайтда муайян одамнинг қоралиги, аёллиги ва марксистлиги ўртага тушаверади. Ёхуд ҳатто бунинг тескариси бўлган таҳқирлаш ҳолатлари ҳам учрайди. Университетларга кириш вақтларида негрларга расман имигёз берилган пайтларда шундай бўлади, оқлар иккинчи планга тушиб қолади.

Лекин сен университетга доимийликка қабул қилинган бўлсанг, жуда кам учрайдиган истиснолардан ташқари ҳолатларда нафақага чиққунингча сени ҳеч ким ишдан бўшата олмайди. Йиллик таътиллардан ташқари, ҳар етти йилдан кейин бир йил мобайнида барча машғулотлардан озод қўйилган, маош тўла сақланган ҳолда қаяра кетсанг кетаверасан.

ЖАСУР ЖОАН

Университетда қайсидир тантанага бағишланган оқшомги ўтириш. Икки юз чоғли бутун профессорлар таркиби учун столлар безатилган. Йиғилганлар икки ёки уч кишидан бўлиб маросим бошланишини кутишмоқда. Шунда тўсатдан худди команда берилгандай, одамлар ўз столлари атрофида доира ташкил этишади. Шундай турганча кўлларини қоринларидан пасстроққа қўйишади, бошларини эгиб, кўзларини юмишади, шу алпозда ярим дақиқалар чамаси туриб чўқинишади-да, кейингина жойларига ўтиришади.

Мен ҳам доирага турдим, лекин кўлимни қўймадим, бошимни эгмадим. Шу туфайли Жоан ҳам бошини эгмай турганини кўрдим. Аксинча, у лабларини тишлаганча оғзини оҳиста чапиллатиб турибди. Унинг бу ҳолати бошқаларнинг телбанамо қилиғини кўрганда ажабланаётган одамнинг ҳолатига ўхшайди. Жоан иккаламиз бир-биримизни тушунгандай қараб кўямиз. Қойил, Жоан. Лекин эҳтиёткорроқ бўлсанг бўлмасмикин?

Ўзим эса университетда доимий қолиш учун ҳаракат қилаётган бўлсам нима қилардим? Билмадим-у, аммо лозим бўлса бўри бўлиб увиллашга ҳам рози эдим.

ҲАММАЛАРИ ҲАМ ТУШУНИШАДИ, ФАҚАТ РУСЧА ҲЕЧ НАРСА ДЕЙИША ОЛМАЙДИ

Талаффузимни эшитганлар қандай гапиряпти бу ўзи, дегандай ҳайрон бўлишади. Америкача гапиришдан иложи борича ўзимни олиб қочиб, инглизча гапиришга ҳаракат қиламан. Лекин лабларим бир-бирига ёпишиб қолгандай.

Америкалик аёлдан бир кун сўраб қолдим: “Русча нутқ бошқаларга қандай эшитилади? Мен буни чеккадан туриб кузата олмайман”. У сал чўччайган лаблари билан “Ап-ап-ап” деди.

Мен учун америкалик аёлларнинг нутқи томга ёпиладиган тунуканинг шақир-шуқурига ўхшайди. Эркаклар нутқи эса кеккайган қарғанинг қағиллашига ўхшаб туюлади. Британиядагиларнинг инглизча сўзлашувлари мулойимроқ ҳиқичоққа ўхшаб кетади.

Рус тили болаларча тилни чучук қилиб гапиришга мос келади, инглиз тили эса мингирлаб гапиришга қулай.

Улар дурустроқ сўқинишни ҳам билишмайди. Сўқинишга кетадиган энергиялари “эҳ, шайтон!” сингари бир-икки сўз билан тугайди қолади.

Фақат чет элда яшаганингдигина тилнинг мослашувчан ва мулойимлигини ҳис этасан. Ўзингда рус фонига ўралган янги иборалар, урғулар пайдо бўлганини ҳис этасан. Рус муҳожирлари, айниқса, уларнинг болаларида қулоққа ёқимсиз эшитиладиган жаргонлар пайдо бўлибди. Агар аҳвол шундай давом этаверса, пировардида не бўларкин?

ТАҚИҚЛАНГАН СЕВГИ

“Костюмингиз жуда чиройли экан”, — деди Сара бармоқлари билан секингина ушлаб кўриб. Дарҳақиқат, яхши костюм, қорамгир-кўкиш, твитдан тикилган. Одатда машғулотларга уйчи кийимда кетавераман, университет яқингинада, машинада бирор дақиқаларда етиб келаман. Бугун эса башанг кийиниб олганман.

Саранинг ўзи дарсларда ҳурпайган жундан тикилган кузги камзулини елкасига ташлаб ўтиришни ёқтиради. Совқотмадими дейман. Дарсда фаол қатнашади, уялмайди. Қачондир у Россиядаги миллий масалани тобора торайиб бораётган сиртмоққа ўхшаттанди. Қойил, у фикрлайди.

Саранинг юзи чиройликкина, келишган гавдасини жинси беркитиб туради. Дардан кейин шошилмасдан бир ўзи жўнайди, ёнида бирор дугонаси ҳам, бирор йигит ҳам бўлмайди.

Назаримда мен Сарага ёқадигандайман. У ҳам менга маъқул. Балки ундан яхшироқ қизлар бордир, лекин улар узокроқда, у партанинг нариги томонида, ёнгинамда ўтиради ва менга қарайверади.

Ҳамкасбим Баб профессорнинг ишдан ҳайдалишига икки хил ғайриодатий сабаб бор деб тушунтирди. Булар пора олиш ва талабалар билан интим муносабатлардир. Порани ҳеч ким олмаса керак, чунки маош шундоқ ҳам баланд. Иккинчи масала бўйича эса профессорлар обдон назорат қилиб турилади. Ишда ва ўқишда бу масала бутун жамоатчиликнинг доимо диққат марказида туради. Бошқачароқ қарадингми ёхуд ортиқча сўз отдингми, тамом — бу “жинсий хиралик” деб баҳоланади, университет номус судига тушасан ва тамом бўлдим деявер.

Бизда бу нарсани “бадахлоқлик” деб аталади, бу ерда эса мазкур ҳолат яхлитликнинг бузилиши деб юритилади. Топиб айтилган сўз бу. Талаба қиз билан яқинликни ҳеч ким қандайдир қатъий талабларнинг бузилиши деб баҳолаётгани йўқ. Лекин сен талаба билан яқинлигини яширишинг керак. Демак, сен икки бўлакка бўлиниб кетдинг, бир бўлагинг барча учун очиқ, бир бўлагинг эса улар учун сир. Демак, сендаги “бутунлик” бузилган.

Ҳа, шунақа, Сара. Уртамызда бирор нарса бўлиши мумкин эмас, Сара. Бир-биримизга тикилиб юраверамиз. Мен хотиним етиб келгунча, сен қишқи тавтилга чиққунингтача.

Бу қишлоқ эмас. Манзара ҳам бизга халақит беради. Теп-текис усти қирқилган, орасида ҳеч нарса яшира олмайдиган дарахтлар бўлган майсазорлар, боғсиз ва деворсиз сипо уйлар.

Тўғри, менинг ҳамкасбим ва ошнам Олег Андреич Анискин сен билан шундоққина синф хонасидаёқ дўстлашиб олган бўларди. Майли, у келсин ва синаб кўрсин.

ЙИГИТЧАЛАР ВА ҚИЗЛАР

Америка талабалари одобсизроқ, профессорлар билан бетакаллуф гаплашишади деб ҳисоблашади. Мен бундай демаган бўлардим. Менинг олдимида ҳеч ким оёқларини партага қўйиб ўтиргани ҳам, бирортаси елкамга қоқиб ҳам қўйгани йўқ. Биноийдек, одатдагидек йигитлар. Тўполон ҳам қилишмайди. Олдиларига кока-кола ёхуд минерал сув банкасини қўйганча дарсда ўтиришади.

Талабаларнинг шахвоний интилишлари унчалик кучли эмасдай туюлди менга. Қандайдир ҳаммалари ҳиссиздай. Ўриндиқларда ўтириб олганларича ўпишишаётган ёшларни бирор маротаба ҳам кўрмадим. Ҳамма ўз ҳолича худди чумолилардек майсазорларда сайр этади.

Бизнинг МДУ да ўқийдиган қизлар уларга қараганда башангроқ кийинишади, улардан атрофга ўткир ҳидлар таралади, давра учун портвейн ичишдан ҳам тап тортишмайди. Бу орада эса кўпинча кроссовка, калта шим, майка, бейсбол шапкаси кийиб юришади. Баскетбол ўйнашади, машқ залларида жисмоний тарбия билан шуғулланишади, қизлар ва йигитларнинг ётоқхоналаридаги душларда ювинишади. Улар “ака-сингиллик”, “опа-укалик” мақомида алоҳида ётоқхоналарда яшашади.

Америка ёшлари баскетболни гоаят ёқтиришади. Баскетбол тўри фақат махсус майдонлардагина эмас, деярли барча ҳовлиларда осиелик туради. Ўзига жалб этувчи баскетбол тўрининг тешигини ўн, йигирма, минг маротаба нишонга олиш америка ўспиринларининг жазавасини кўзгатадиган иштиёқ. Келажак курашларга, ғалабага улар ўзларини ана шундай тайёрлашади.

Соат 23 дан кейин йигитлар қизлар ётоқхонасини, қизлар эса йигитлар ётоқхонасини тозалаб беришга мажбурлар. Йигитларнинг ҳаммаси ўтгиз киши бўлиб девор бўйлаб ишланган уч қаватли сўриларда, қопкўрпаларда ухлашади, катта хонанинг деразаси очиб қўйилади. Бир кунги меҳмонда бўлганимда кўрганман, бундай ухлаш фойдали. Бундан ташқари ҳар бирининг яна бошқа хонаси ҳам бўлади. Бу одатда икки кишилик хоналар. Буларни машғулот ўтказиш ва дам олиш учун асраб қўйишга интилишади.

Шаҳарда талабаларнинг алоҳида яшаши тавсия этилмайди, университет истисно тариқасидагина бунга ижозат этиши мумкин. Ҳеч ким алоҳида яшаши интилмайдиган ҳам — зерикарли.

Кичик шаҳарларда ишқий саргузаплар билан одамлар нигоҳидан панароқда

— меҳмонхоналарда шуғулланишади. Ҳузур-ҳаловатнинг турлари эса кўп. Жума куни кечқурун бирор қиз билан узоқ-узоқларга жўнайсан, музикага маст бўласан. Машинани қўйиб пиво ичиш, телевизор қўриш, тунни хуш кайфиятда ўтказиш, опшоқ сочиқларга артиниш, шанба куни тушликкача йўлда жойлашган Диснейленд ёхуд бизонлар боғини тамоша қилиш, кўнгил тусаган неъматлар билан овқатланиш, музқаймоқ еييш мумкин. Шундан кейин уйга, машгулотларга қайтиб кетаверасан.

Буларнинг барчаси учун энг керакли нарса машина. Америка ўспиринининг йигит бўлиб етишиб қолганлиги биринчи навбатда машина билан боғлиқ; машинага муҳаббат, машинадаги муҳаббат, машинада муҳаббат.

НАСРОНИЙЛАР БАЙРАМИ

Насронийлар байрами арафасида деканнинг ўқув ишлари бўйича ўринбосари Жим уйига таклиф этди. Ун беш кишича эди. Чамаси булар хизмат йўли билан ёхуд Жимга шаҳсан яқин одамлар эди. Масалан, унинг котибаси эри билан келишанди. Уларда такаббурлик йўқ.

Озроқ-озроқ мусаллас ичдик, овқатландик. Ошхонага кириб ким нима ейишни истаса шуни қўлга олди.

Кейин асосий нарса бошланди. Таклиф этилганлар кенг, юмшоқ диванларга жойлашишди. Жим роял ёнига ўтирди, олдида байрам кунлари айтиладиган ашулалар ёзилган қалин китобни очиб қўйди. Ашула бошланди. Яхши айтишяпти, овозлари ҳам бир-бирларига мос келяпти. Очиқ турган китобга ҳам қарашмайди. Чамаси бундай дам олиш биринчи йили эмас, шекилли.

Бир ашулани тугатишгач, қайсинисини айтишни келишиб олишади.

— Қел, йигирма бешинчини айта қолайлик.

— Йўқ, эшлай олмаймиз. Эркак овози камроқ. Яхшиси, ўттиз биринчини айта қолайлик, кейин эллигинчини, “Худонинг Сиондан тушиб келиши”ни айтайлик.

Икки соат мобайнида тўхтовсиз ашула айтилди. Мен фақат бир жойда, “Аллилуйя!” сўзи қайтариладиган ўриндагина ашулага қўшилиб қўйдим. Бизда эса бунақа пайтларда “Ой, мороз, мороз!” сўзлари такрорланади.

Ҳамкасбимиз яшайдиган мавзе марказидаги бутун йўлка бўйлаб икки қатор қилиб қоғоз пакетчалар қўйилган, уларнинг ичида шамлар. Кечқурун ёқиб қўйишди. Уларнинг умумий узунлиги икки-уч километр келади. Улар насронийлар байрами ашулалари айтилиши шарафига қўйилган. (Бутун 7 декабр, байрамга эса ҳали икки ҳафта вақт бор.)

“Қайси телба одам буларни атайлаб қўйиб чиқдийкин?” — деган фикр хаёлимдан ўтди. Эрталаб қарасам, йўл хизматчиси эни одам елкасидай келадиган ихчам машинада юриб йиғиштириб кетаяпти.

Бу машинкани шамли байрам пакетларини йиғадиган махсус машина дейишса ҳайрон бўлмасдим.

Маҳаллий меҳмонхонада байрам арафасида пряник тайёрланадиган ун, шоколад плиткалари ва конфетлардан бутун бошли уйча ясашибди. Уйнинг болалар бўйича келадиган дераза ва эшиклари ҳам бор. Устига чиқа олсанг бир чеккасидан ушатиб еявер.

Бир аёл кулоғимга шивирлаб қўйди: “Бутун дунёда одамлар очликдан ўлиб кетаяптию булар эса нима балоларни ўйлаб топишади”.

Улар насронийлар байрами вақтида қор ёғишини жудаям ёқтиришади. Қор эса бунақа пайтларда уларда жуда кам ёғади. Пахтадан қор ясашга тўғри келади.

СОТИБ ОЛ! ОЛАҚОЛ!

Бизда ҳеч қачон пол латталари сотилганини кўрган эмасман. Ҳар ким ҳар хил нарсадан уни ясаб олаверади. Бу ерда турли-туман пол латталаридан истаганингизни танлаб олаверасиз, қимматроғи дейсизми, арзонроғи дейсизми?

Каминларга ўгин ёқишади. Утинни эса целлофан халтачаларга солиб қўйилган ҳолда универмагдан сотиб оласиз. У телевизор ёнида турарди. Одатда камин ёнида телевизор қўриб ўтирилади. Каминлари оддий эмас, иссиққа чидамли, зич ёпиладиган эшикчали. Ҳиди ҳам бурнингни ачитмайди.

У ўзини нарсалар билан ўраб олди дейишади. Мен у нарсалар билан дўстлашиб қолдим деган бўлардим. Лекин бу бошқа нарса. Мисол учун шартли кетиб парти қолган стол лампаси, шапка билан дўстлашиб қолиш мумкин.

Америкаликларнинг аксарияти нарсалар билан ўзларини ўраб олишади, лекин улар билан дўстлашишмайди.

Қанча кўп сотиб олсанг, шунча кўп иқтисод қиласан. Бу телевидение рекламаси. Лекин бу гапда жон бор. Ўн долларга нарса сотиб олсанг бир доллар ютасан, юз долларлик харид қилсанг ўн доллар ютасан.

Супермаркетдан чиқиб келяпмиз. “Мен купонлардан олти доллар иқтисод қилдим” дейди ифтихор билан ҳамкасбим. (Купонлар дафтарчаси кираверишда туради, уни ҳар ҳафтада янгилашади. Танланган молнинг яраша купонни йиртиб олсан-да, ҳисоб-китоб учун кассага узатасан ва сенга озроқ чегирим қилишади). Агар чегирим қилиниши ҳақидаги хабар бўлмаганида умуман сотиб олмаган, бу ҳафтада салфетка йигирма центга арзонлашганини билмаган ва сотиб олишни ҳаёлингга келтирмаган бўлардинг.

Бу байрамолди савдоси.

Олатўполон 31 октябрда, даҳшатли лотореялар ўйнаш куни ўтиши биланоқ бошланади. Унинг авж пардасига кўтарилиши ноябр ойининг ўрталарига — Миннатдорлик кунига тўғри келади. Насронийлар байрамига бир ҳафта қолганда эса магазинлар олдидаги машиналар тўхташ жойига яқинлашиб бўлмайди.

Ҳар йили одамлар туғилганларимга нима совға қилсам экан деб ўйлаб қолади. Нима ўйлаб топсам экан? Магазинлар ва реклама шу пайтда гиж-гижлайди ва ёрдамга келади:

Насронийлар байрамини муносиб кутиб олайлик!

Байрам кунларида кўр-кўрона совға улашишларни жиним сўймайди. Умуман олганда совға тарқатишни. Ҳамма жойда совға қоғозлари, ленталари уюлиб ётади, киноюмуз кулгилар кўпаяди. “Кераксиз нарсани совға қилишибди...” Менинг унга қилган совғам ўн беш доллар қимматроқ эди...

Сотиб ол! Олақол! Сотиб ол!

Мен эса сотиб олмайман.

МЕШЧАНЛАР

Мен ҳамон ўйлашда давом этаман: Америкадаги нима менга ёқмайпти? Баъзи майда-чуйдалардан бошқа ҳамма нарса худди ўзимиздагидай. Бу майда-чуйда нарсаларни Америкада яшаб кўрмаган одам тушунтириб бера олмайди. Уларда ҳам бизникига ўхшаган, фақат бизникидан кўра ривожланганроқ мешчанликни кўраман. Мамнунлик, арзимас нарсаларга жазавага келиш, жиддий нарсаларга беписандлик менга ёқмайди.

Америкаликлар муваффақиятли амалга оширилган мешчанлик гоёси дейиш мумкин. Уларнинг барчаси моддий неъматларни яхшироқ истеъмол қилиш гамида. Тишлари гоят мустаҳкам, истеъмол қилишга қодир.

Коммунистларимиз томонидан Фарбнинг танқиди жудаям жўн, лекин уларда ҳақиқат нишонлари ҳам бор. Фарб одамлардаги қониқиб руҳини бўғади. Бизда одамларимиз эзилган бўлишса-да, бунинг бошқа томони ҳам бор, улар кўп изтироб чекишган бўлишса-да, руҳларини сақлаб қолишган. Етишмовчилик руҳни мустаҳкам сақлайди, уни хотиржам бўлмасликка ундайди.

Бошқа шаҳарга бориб ўқиган маърузаларимнинг биридан кейин ошхонада бир йигит ва қиз талаба билан ўтирганимда улардан сўраб қолдим:

— Ҳўш, сизларга Америкадаги нима ёқмайди?

— Нима десам экан... — йигит ўйланиб қолди-да, ишончсизроқ жавоб берди, — солиқлар.

Қиз бошини маъқуллаб қимирлатди.

— Ҳа, солиқлар.

— Ҳали сизлар ишлаётганларинг йўқ-ку?

— Ёзда мева теришда пул топгандик. Маош ойига икки минг доллар эди — ўттиз фоизини олиб қолишди.

Катгасидан кичигигача ҳаммасининг ашуласи бир хил-а! Бундан бошқа нарсдан норози эмасми улар? Сизларни босқинчилардан ким ҳимоя қилади? Камбағал бўлиб қолишдан ким асрайди?

Мен буни “бўш вақтни тўлдириш қонуни” деб атайман. Жанубда дам олаётган вақтимда ўзимга разм солдим: шаҳарда ишлаб юрган вақтимга қараганда бугунлай бекорчилик, лекин барибир миям фикрлаш ва ташвишдан бўшамайди. У ҳар хил нарсаларнинг хаёли, режа ва ниятлар билан банд: анавини олишим керак, буни улгуришим керак. Бу ерда ҳам шундай. “Янги солиқлар чиқиб қолмадимикин?” Чиққанда нима бўларди: фарқи бир кишига йилга ўн доллар холос. Лекин бу тўқликка шўхлик эмас. Шунчаки жамият бир организм сифатида қаршилиқ ва мамнунликнинг балансини қидиради. Ҳамонки, катта муаммолар бўлмагач, майдаларига аҳамият беради, уларни йириклаштиришга интилади.

ҲУҚУҚЛАРНИ СОТИБ ОЛУВЧИ

Биринчи қилган ишим туристик чодирни тошпириш бўлди. Флоридадаги овлоқроқ жойда дам олиб бўлганимдан кейин энди у менга керак эмасди. Ёмғирда ҳўл бўлиб кетаркан деб баҳона қилдим. У ҳақиқатан шунақа эди.

Ушанда баҳона қидириб ўтирибман. Кейин аниқлашимча, тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ экан. Тўғри келмади, вассалом. Муҳими чекни сақлаб қўйилса бўлгани. Тошпирасан-да бошқа маъқулини олаверасан. Шим сотиб олдинг-у, маъқул келмай қолди, тошпирасан. Ботинка олган бўлсанг тошпириб бошқасини олсан. Фотоаппаратлар ҳам шундай.

“Кодак” фотоаппарати сотиб олдим. Ундаги пленка ва батареялардан фойдаландим. Бу фирма фотохимия соҳасида кучлилигини, оптика соҳасида унча кучлимаслигини фаҳмладим. Шундан кейин фотоаппаратни тошпирдим. Ҳеч ким мендан пленка ва батареяларни сўраб ўтирмади.

“Никон” фотоаппаратининг баъзи томонлари ёқмаганлиги туфайли тошпирдим. “Олимпус” олдим. Расм олганимда тасвир мен кутган даражада равшан эмаслиги маълум бўлиб қолди. Уни ҳам тошпирдим.

“Кэнон”ни олиб “инфрақизил, фокусини автоматик ўзи тўғирлаши”ни текшириб кўрмоқчи бўлдим. Тасвир аниқ чиқди. Лекин унда объектив йўқ экан. Бошқа, объективи бор “Кэнон”ни олдим. Лекин бунда негадир олдингисида бор ғилоф йўқ экан. Олдинг “Кэнон”ни тошпириб ғилофлигини олдим. Шу билан кўнглим жойига тушиб сарғузашиларим тугади.

Америкаликлар даврасида ўзим қилган ишларимни гапириб бериб мақтандим. Улар мамнун бўлиб кулиб қўйишди. “Бу нима бўпти! — деди улардан бири. — Мен қачонлардир насронийлар байрамига ясаган арчамизни байрамдан кейин тошпирган эдим”.

ЧУЧМАЛЛИК

Майда-чуйда нарсаларга ҳам магазинга боравериш ўзимга малол кела бошлаганини ҳис этдим. Нега бундай бўлаётганини кейин пайқаб қолдим. Истасанг-истамасанг сотувчига тиржайиб қўйиш менга ёқмаётганди. Бу эса мажбурий. Шундай қилиш жоиз, одатга кирган. Агар тиржайиб қўймасанг унга-ку барибир, кейин ўзингни ноқулай ҳис этиб юрасан.

Башарасидан заҳар томиб турган рус сотувчилари қандай яхши. Ярим кило “Подольский” колбасини сотиб олсан-да, индамай кетаверасан.

Магазинларда аравагани сургаб юрган харидорлар бир-бирларига ярим метрлар чамаси яқинлашиб қолишса, ўзаро “Кечирасиз!” деб қўйишади. Тегиб кетишгани учун эмас, тегиб кетиш эҳтимоли борлиги учун. Ёки пештахтани бир оз тўсиб қўйишгани учун. Бу жудаям чучмал туюлади менга. Кимнидир аравача билан туртиб юборгим келади. Яна кираётганда ва чиқаётганда бир-бирларига эшикни очиб туришади. Бунинг устига-устак, сен томонга қайрилганча мулоим кулиб қўйишади. Шунақаларни ўлдириб юборгим келади.

Сотувчи аёл чекни йиртиб олиб, дафтарчани сизга узатади ва кўзингизга қараб “Ташаккур!” дейди. Тамомила нотабий ҳолат. Унинг хаёли, кўзи касса аппаратида, рақамларда бўлмоғи керак. У эса сизга қарайди. Бунақа назокатдан мумнун бўла олмайсан, сотувчи заводдан чиққан кўғирчоққа ўхшаб туюлади. Лекин бу нарса унга буюрилган. Бунақа пайтларда баъзи харидорлар жавоб ўрнига жимгина туришади, кўпчилик эса “Марҳамат!” дейди. Менинг

тушунишимча, магазиндан нарса харид қилиш уларга кўрсатилган илтифот экан.

Умуман олганда, сотувчиларнинг “раҳмат”, “ташаккур” дейишлари ножоиз. Нима сабабдан у шундай дейиши керак экан. Аксинча, харидор шундай егулик борлиги, уни тошгани, шундай егулик сотадиган одамлар борлиги ва сотаётгани учун “раҳмат” айтмоғи керак.

Одатий магазинларда “Ишларингиз қандай?” деб сўрашади. Мен “ажойиб” деб жавоб бераман. Писвей Шоз пойафзал магазинига кирсангиз: “Эрталаб ўзингизни қандай ҳис этаяпсиз?” деб сўрашади. Бу илтифотли муомала магазиндагиларнинг ўйлаб тошган нарсаи эмас. Мазкур фирманинг бундан юзлаб километр наридаги дўконига кириб қолсангиз ҳам худди шундай муомалага шохид бўласиз. Агар кундузи кирсангиз: “Кундузи ўзингизни қандай сезяпсиз?”, кечқурун эса “Кечқурун кайфиятингиз қандай?” деб сўрашади.

Кечқурунги кайфиятим билан эрталабки кайфиятим ўртасидаги фарқни ажратиш учун ҳам бош қотириб ўтираманми? Бу шунчаки, куруқ расмиягчилик эканлигини билиб турасан-ку. Аслида жавобинг ҳам унга унчалик керак эмас. Керак бўлмагач, нима зарурияти бор? Бунинг устига, пештахталар олдида бамайлихотир туришингга ҳам йўл қўйишмайди. Ўзи бор-йўғи икки-уч қатор туфлилар турибди-ю, шунда ҳам “Сизга ёрдамим керакми?” деб ҳол-жонингга қўйишмайди. Қандай ёрдам берардинг? “Менга керакли ботинка йўққа ўхшайди”, дейман унга. “Яхши, зарур бўлсам чақирарсиз”, дейди у.

Кейинчалик хотиним билан пойафзал дўконининг нарироғидан ўтиб кетадиган бўлдик. “У ёқдан юрма, акс ҳолда бугун қандай кайфиятда эканлигимизни сўраб қолишади”.

НАРСАЛАР СОТИЛАДИГАН ЖОЙ

Турли-туман нарсалар сотиладиган жой бизнинг чайқов бозорига ўхшайди. Лекин Америкада ҳар бир оила ўз уйи яқинида бундай жойни ташкил этади. Майда-чуйда ортиқча матоҳларидан қутулмоқчи бўлган одам шанба куни чиқадиган газетага эълон беради-да, ўз гаражи ёхуд уйи олдидаги майсазорга стол-стуларини қўйиб харидорларни кулади.

Сотилмоқчи бўлган нарсалар орасида алмисоқдан қолган нарсалар бўлади. Яғири чиқиб кетган каттакон айиқ ўйинчоқ дейсизми, хлороформли шиша идиш дейсизми, эски кофеқайнатадиган дейсизми — топаверасиз. Жинси эса албатта кичкина бўлади. Улар куриб қоладими дейман. Бир вақтлар универмадан олинган бу гаройиб нарсалар қаёқдан пайдо бўлиб қолди-я.

Бир куни шунақа бозорчани роса айландим. Ҳаммаси эски- туски нарсалар. Қиррали болға олишни мўлжаллагандим. Кейинчалик Россияга олиб кетарман деб ўйлагандим.

Мол эгалари икки тоифага бўлинади. Бир хиллари ашқол-дашқоли қўпайиб кетганлиги туфайли арзон-гаровга сотиб, улардан қутулишни ўйлашади. Бошқалари эса икки пулга қиммат нарсаларини мўмайгина пулга сотиб, шундан ҳам даромад қилгилари келади. Бунақалардан индамай нари кетган маъқул.

Лекин гап фақатгина пулда эмас. Ашқол-дашқол сотиладиган жой муомала шакли ҳам. Ҳеч кимниқига шунчаки, бекордан-бекорга киролмайсан-ку. Чекка жойларда истиқомат қилувчиларнинг аксарияти учун шанбалик газеталарда берилган эълонлар бўйича чайқов бозорни зеиш, округ атрофидаги эллик-етмиш километрлик масофадаги жойлардан ўзига керакли нарсаларни қидириш ҳордиқ чиқаришнинг ягона йўли ҳисобланади.

САХИЙ ДОКТОР

Хотиним сақич чайнашдан тўхтаб, тили билан оғзидаги ниманидир пайпаслади.

— Тишим дарз кетганга ўхшайди.

Мен у ишора қилган жойга қарадим. Тиш иккига ажралиб кетгудай ёрилибди. Чамаси, вақт ўтиши билан плюмба бўшашпан.

— Ҳозирча оғримаяпти. Эҳтимол, Москвага етиб олгунимизгача чидарман? Ярим йил қолди холос. Овқатни бир томонида чайнаб турарман, — деди хотиним.

Вазият кулгили эди.

Биринчидан, бу унинг Америкадаги биринчи нонушгаси. Кеча қизим билан уни Нью-Йоркдан олиб келдим, тун бўйи йўл юрдик. Бугун ажойиб тонг, Лена учун тамомила янги бўлган қаҳва машинаси, иситилган нон ҳиди анқиб турган нонушта маҳали. Совутгич унинг келиши шарафига анвойи егуликлар билан тўла, истаганингча еявер.

Иккинчидан, тиш нимага ёрилдийкин? Сули ёрмаси, ёнғоқ ва майиз қоришмасидан тайёрланган америка нонушгасини ҳали татиб ҳам кўргани йўқ-ку. Биз уни америкаликларга ўхшаб илиқ сут қўшиб ўтирмасдан қуруқлигича истеъмол қилдик.

Доктор Боленнинг клиникаси. Болен икки синглиси билан ишларкан. Лена биздагидек ярим ёттани йўқ, балки ағдарилиб қолган кўнғиздек креслода тепага қараб ётибди.

— Тишнинг ҳолати жиддий. Мен вақтинчалик пломба қўяман. Каникулдан қачон қайтасиз? Бу бир ойга етади. Кейин қоплама тиш қўйиш керак бўлади.

— Бунақа қоплама тиш қанча туради?

— Ҳозир аниқ айтиш қийин. Лекин беш юз доллардан кам бўлмайди.

— Ярим йил қоплама тишсиз юриб бўлмайдами? Бизда, Россияда пулсиз поликлиникалар бор. Бу ерга келишимиздан олдин махсус даволатганмиз. Буни қаранг энди. Америка тиш доктори ҳеч қандай гарантиясиз шунча пулга қоплама қўймоқчи. Бундан кўра даҳшатлироқ нарсани топиб бўладими?

Мен шундай фикрляпман, Лена эса оғзини очганча креслода ётибди.

Болен ачинганнамо гапимга қулоқ солади.

— Йўқ, қопламани албатта қўйиш керак. Акс ҳолда бундан ҳам кўпроқ ёрилади. Сизлар келаверинглар, бирор нарса ўйлаб топармиз.

Йигирма кун ўтгач, биз яна Болен ҳузурига келдик. Лена қопламани қўйишга кириб кетди, мен эса ойначадан ҳамширага мурожаат этаман:

— Қанча тўлашимиз керак?

— Юз доллар. Кейин чек билан тўлашингиз ҳам мумкин, қайси бири сизга қулай бўлса ўшанисини қилаверинг.

— Бу нимага, материалнинг ўзи учунми? Ёхуд қандайдир чегирим бўлди?

— Йўқ, доктор сиздан фақат шунча доллар олишимни айтди.

“Бир камбағал русдан тишини даволаганим учун шунча пул оладиган ноинсофманми?” деб ўйлагандир у. Биз унга ўзини бу ерда барча шифокорларни ҳисоблашгандек йиртқич деб эмас, инсон деб ҳисоблашга имкон бердик.

— Бу тиш умрингизнинг охиригача етади, — деди доктор Болен хайрлашаётганда. Талаффузига қараганда у инглиз бўлиб, инглизча ҳазил қилаётганди.

Боленга миннатдорчилигимизни маҳаллий газетада ифодаламоқчи бўлдим. Лекин кейинроқ буни қандай тушунишларини билолмай ўйланиб қолдим.

АКЦИЯ

Қизим: “Фақат акциялар кўрсатиладиган канални қўйманг!” — деб қичқирди. У мультфильм кўргиси келаётганди.

Лекин мен эрталабдан телевизор қаршисига ўтириб оламан-да, касофат кнопкани босаман. Мен тўққизяримда бошланадиган СНВС бизнес каналини босадиган кўк лентани шундай атайман.

Телевизоримда об-ҳаво канали, иккитадан спорт, фильмлар, парламент мажлислари кўрсатиладиган каналлар, фақат ахборот берадиган СНН, илмий канал, болаларга мультфильмлар кўрсатиладиган, ўспиринлар, телефон орқали савдо уюштирадиган каналларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда бор-йўғи 38 канал бор. Америкаликларнинг узоқдан бошқариладиган пулт орқали каналдан каналга олавериш касали менга ҳам юқди. Рекламалардан “Мют” деган кнопкани босиш билан қутулдим.

Юрагимни ҳовучлаб кутаётган кўрсатув бошланишини пойлайман. Ниҳоят

бу ишлардан хабардор бўлмаган одамга галати туюладиган ҳарф ва рақамлар экранда пайдо бўлди: KCS 27 1/4 100s. Юрагим орзиқиб кетди. Бир минут олдин Нью-Йорк биржасида KCS компаниясининг юз долларлик нефть акцияларидан 100 тасини кимдир 27 доллару 25 центдан сотиб олибди. Юзга юз долларлик каттагина рақам. Акция баҳоси кечагидан бир доллар ошибди. Эҳтимол, квартал ҳисоботи яхши чиққандир. Ёхуд бирор яхши янгилик эшитгандир. Ёки телевизорчилардан бирортаси компания ҳақида яхши гаплар айтдимикин? Бу ерда ҳамма нарса овозага боғлиқ. Анавини қара: 28 долларга чиқибди! 28,5 доллар бўлди, дарров. Қўлма-қўл бўлиб кетяпти-ю. Таназзул оғи бўлган эди. Бу ёғи юришиб кетди.

Мен озиқ-овқат магазинга кетатуриб бутунги “Уолл-стрит жорнел”ни варақлаб кўраман. Мен деярли ҳаммавақт шундай қиламан, лекин сотиб олмайман. Ҳатто қайси саҳифанинг қайси жойига қарашни яхши биламан. Худди харид қилаётган вақтда шунчаки қарагандек, ҳеч нарсага тушунмай жойига қўйгандек.

Аслида мен учун ундай эмас. Кўзим дарҳол зарур рақамларга тушади ва уни эслаб қоламан. Бугун яхши ҳисобот босилибди. Олдинги чоракка қараганда фойда икки баробар ошибди.

Ҳозир эса экрандан кўзимни узмайман. Тушликка яқин акциянинг баҳоси 30,5 долларга кўтарилди, сўнг 29 га қараб кетди. Ваҳимага туша бошлайман.

“Узоқдаги куйруқдан, яқиндаги ўпка яхши”. Шундай қилиб менинг икки юз акциям минг доллар ютибди. Аввали йўқотишлар ўрни деярли қопланди. “Эй, Лёша, ҳовлиқма. Бу ҳали фақат биринчи кунни холос... У ҳали яна бир ёки икки ҳафта мобайнида ўсиб бориши мумкин...”

Тушлиқдан кейин асабларим чидамади. Телефон гўшагини кўтариб шу Гринфилддаги брокеримга кўнғироқ қилиб сўрадим: “30 доллардан сотиб юборайми ёки яхшиси...”

Ҳозир у жўнатадиган факс Нью-Йорккача, тўғри Уолл-стритдаги фирмагача етиб боради. Уни брокернинг вакили олади, қўли билан қандайдир тушунарсиз ҳаракатлар қилади ва акциялар кимнингдир қўлига учиб кетади. У эса ўз навбатида ярим йил сақлаб кейинги нархи кўтарилишини кутади. Брокердаги менинг ҳисобимда эса олти мингдан камроқ пул қолади, чунки бу ишдан у ҳам ўз улушини олади.

Туғроли энг қимматбаҳо акцияларни мен ҳали кўзим билан кўрмаганман, уларни сотиш, олишнинг ҳаммаси телефон, электроника орқали бажарилади.

Менинг бу битишишим интернет ленталар орқали ўтаётганини сезиб турибман. Брокер кўнғироқ қилди. “30 дан сотилибди”. Бу тўғрисидаги расмий қоғоз эртага конвертда келади.

Мен яна озиқ-овқат дўконига бораман. Қора шишадаги испан шампан виносини 6 доллару 99 центга сотиб оламан, шунингдек, консерва қилинган ва денгиз молпоскаси, қисқичбақа гўшти, “баттерфляй” деб аталган, капалаксимон ингичка-ингичка кесилган чўчқа гўшти, ёнғоқли шоколад, ананас харид қиламан. Афсуски, уйимдаги ванна жуда юза, кир ювишга мўлжалланган. Бўлмаса ваннани сувга тўлдириб сувда ўтирганча ананас ердим, шампан ичардим.

Соат 17 да биржа ёпилиши биланоқ, Россиядан бериладиган “Янгиликлар”ни парламент каналдан қўйиб юборишади. Ингичка бўйинли шаллангқулоқ таниш диктор рус тилида гапира бошлайди. Тўғри, унинг овози инглиз тилидаги таржимаси бериб турилганлиги боис, ноаниқроқ чиқаяпти. Қандайдир қора кийимдаги, шапка кийган одамлар... Улар нимадир қилишмоқчи. Оломон нимагадир галаён қилаяпти... Уларда бу қандай аталарди? “Чарамиди?”

Бир ҳафтадан кейин кўк лентага қарагим келмай қолди. У мени худди пичоқ билан сўяётгандай: KCS 41 3/1 10S. Ололмай қолган фойдамга уч юз шиша испан шампан виноси ёки эскироқ машина сотиб олса бўларди. Ўзимга ўзим — шошилма, тўхтаб тур, дегандим-а!

Дунёдаги барча биржаларнинг пещонасига “Ким билибди дейсиз?” деб ёзиб қўйиш керак.

САФДОШ

- Спиртли ичимлик олиб кетаяпсизми?
- Йўқ.
- Ўтинг бўлмаса.

Машина юкхонасида ўн икки банка “Будвайзер” пивоси солинган қути бор. Шунчалик арзимас нарса учун боғхона ходимларининг диққатини тортиб юраманми? Дўстим Бобга совға қилиш учун олиб кетаяпман. Боб Торонтода маърузалар ўқишимни ташкил этди. Канадада пиво АҚШдагига қараганда уч маротаба қиммат экан. Бошқа социал эҳтиёжлар ичкиликнинг қимматлиги ҳисобига қолганар экан.

Чегарадан ўтишинг билан йўллардаги машиналар тезлиги миллир билан эмас, километрлар билан ўлчанаркан. Бу аввалига жаҳлингни чиқаради. “Мана, бу ерда соатига 100 километр деб ёзиб қўйишибди, биздаги қанча километрга тўғри келади бу ўзи?”

Канадаликларнинг Америкага муносабатлари ўзгача: бу муносабатни ғаразўйлик билан тасалпининг қоринмаси деса бўлади. “Ҳа, улар илгарилаб кетишди. Аслида биз эмас, уларнинг ўсиб кетиши тасодифий. Шундай бўлгани ҳам яхши. Уларда ирқчилик авж олган, ҳар қадамда отишма, мана бизда эса хотиржамлик”.

Бунинг устига французларнинг инглизлардан ўпқаланиши ҳам бор. Улар нега биз эмас, жаҳонга инглизлар бошчилик қилишади деб гапшиқ қилишади. Француз тилида гаплашадиган Квебек штати аҳолиси бошқа штатлардан бутунлай ажралиб туради. У худди эр-хотин ўртасидаги муносабат ҳар сафар ёмонлашганда эрига: “Бас, етар, мен сендан нима кўрдим, ҳаётимни хароб қилдинг, энди кетаман” дейдиган хотинга ўхшайди.

Менинг маърузам қандайдир мўътабарроқ одамлар воситасида яхши ташкил этилибди шекилли. Афишалар чиқарилган, залга беш юзга яқин одам йиғилган. Тадбирга тантанавор тус берилган. Залнинг уч томонидаги деворлар бўйлаб уч қатор ўриндиқлар қўйилган, менга театр дирижёрлари турадиган жойга ўхшаш баландроққа жой тайёрланган. Мактаблардаги битириш кечасида бўладиган ҳолатга ўхшайди. Эркинроқ ҳаракат қилишим, қўл ҳаракатлари билан бемалол гапиришим учун микрофони кўкрагимга қистириб қўйишди.

Маърузамни тугатганимда қарсак чалишди, олдимга келиб мақташди. Устига ойна қопланган фахрий гувоҳнома, гонорарига бир минг юз долларлик чек беришди.

Маърузадан кейин йиғин мугасаддилари, мўътабар одамлар билан бирор соатта профессорлар клубига кирдик. Маъруза туфайли обдон силланг қуриб турган бир пайтда яна бирор жўялироқ гап айтишдан қийини йўқ. Клуб аъзолигига йилига 200 доллар тўланади. Швед столдан бир тарелкани тўлдириб олиш расм бўлган. Кўп хил нарса олиб тарелкани тўлдириш мумкин, лекин унда ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетади. Тузланган балиқ ва товуқ оёқлари пиширилган лаган устига спагетти босилган, бу лаганнинг тепаси бир бўлак ананас ва кекс билан безаб қўйилибди... Овқат маҳалида дилқаш, руслар билан бўладиган барча ишларга бош-қош бўлиб юрадиган Боб суҳбат асносида санчқи билан ўз тарелкасини аҳён-аҳёнда қитирлатиб қўяётганини ҳам сезмайди.

Кечқурун Бобнинг уйида маърузамни мен келтирган пиво ва унинг “Сара ароғ”и билан юдик. Россияда яшаган ҳар бир америкалик (канадаликлар ўзларини “шимолий америкалик” деб юритишни афзал кўришади) қандай ичкиликбозлик қилганлигининг тарихи бор. Бунақа пайтларда эса эртасига роса қийналган, боши оғриган. Боб Ленинградда ўқиган, ётоқхонада турган. Васильев оролида бўлган эски воқеаларни эсладик. Берадиган саволимнинг жавобини ҳам олдиндан биламан.

- Албатта ичгандирсизлар?
- Бўлмаса-чи. Бир марта касал бўлиб қолганман. Йигитлар ўлғудай ичиришган. Спирт ичгандик, жуда ёмон бўлганман.
- Ҳозир эса Боб болаларча беғуборлик билан сўради:
- Ҳозир бош оғриғи қилмаймизми?

— Бўпти, Боб. Куяқол!

Унинг хотини аллақачон ухлаб қолган. У мендан бир оз хафароқ. Эрини йўлдан ураётганим учун. У бу ерда ким билан ҳам бунақа ича оларди? “Мен путч вақтида Горбачёв қамалда қолганда роса ичгандим. Жуда ҳаяжонлангандим ўшанда”.

Боб уйку олдида ҳар қандай шароитда ҳам сайр қилишни қанда қилмайди. Йўналиш бир хил: бугун маҳаллани шаҳрам қадамда айланиб чиқади, шу вақт мобайнида сигаретасини ҳам чекиб олади.

Курткаларимизнинг олди очиқ ҳолда кайфимизни бир оз тарқатиш учун Канада шамолига қарши юрамиз. Боб охирида чўғи ўчирилмаган сигарета қолдиғини қўшнингнинг майсазорига отиб юборди. Майсазор ниҳоятда текис, махсус сотиб олиниб ерга қопланган, худди уйдаги гиламга ўхшайди.

— Боб... Атрофларинг ниҳоятда тоза-ку, шунақа қилиш мумкинми?

— Мумкин.

Боб — сўл интеллектуал, ҳаётга шахсий талаби нуқтаи назаридан муносабатда бўлади. Сигарета қолдиқларини атрофдаги майсазорларга билдирмай улоқтиришдан ташқари, эски одатларни сақлаб қолишга қаттиқ интилади. Масалан, у эски Жишига ёпишиб олгани олган. Жиш ҳақиқатан ҳам кенг ва унга кўп одам сигади. Ҳозир бунақасини чиқаришмаяпти. Ҳамкасаба профессорларнинг гаплари бўйича университетнинг машиналар турадиган жойини бузмаслик учун бунақа машинани бундан ўн йил олдинроқ сотиб юбориши керак эди. Бобда яна иккита машина ва Флоридада уйи бўлганлиги учун ҳам Жиш киши кўзига ғалати кўринади.

Хайр, сафдош! Мен энди жаҳон капитализмининг таянчи бўлган мамлакатга қайтаман.

Канададан АҚШга машинада ўтаётган ҳар бир одамдан чегарачи “Сиз қаерда тутилгансиз?” деб сўрайди. Дунёнинг истаган бурчагини айтиб алдаб кетиш мумкин. Бир хаёлга эрк бергим ҳам келди. Лекин ёлғон айтилган битта сўз учун қамоққа равона бўлишингиз ҳеч гап эмас. Мен жавоб бериш ўрнига жимгина қизил паспортимни узатдим. Унда АҚШдан кўра уч маротаба камроқ вақтдан бери яшаб келаётган давлатнинг номи ёзилганди.

ДУНЁ ТОМИ

“Нью-Йорк таймс” газетаси америкаликлар ўртасида сўроқ ўтказибди: “Пулни ўйламаган ҳолда дунёнинг қайси чеккасига кўпроқ боришни истардингиз?” — деган савол берилибди.

Сўралганларнинг 15 фоизи Гавайи, 8 фоизи Европа деб жавоб беришибди. Бошқа жойларга қизиқиш йўқ. Менда ўқийдиган талаба қиз Тришига америкаликлар қизиқроқ, ёрқинроқ, эркинроқ туюлади. Бошқа барча хорижликлар жозибасиз, ғалатиноқ одамларга ўхшаркан. Худди бизга туюлганидек.

9.00. да СНН — “Жаҳон янгиликлари” эфирга чиқади. Янгиликлар эмас, қаёқдаги олди-қочди гаплар: кимнидир отиб кетишган, қуён қайсидир болакайнинг қулогини тишлаб олган, Клинтон нимадир деган. Буларнинг ёнига солиқларнинг ошганлиги, қайсидир голливуд юлдузининг қандайдир ютуғи қўшиб қўйилади.

Ҳаммаси АҚШда бўлган воқеалар. Қани дунёда, Россияда бўлаётган ҳодисалар?

Америкада юрганинда дунё томининг қандайдир тундлиги ва кенглигини ҳис этасан. Жаҳон Америкада турганинда кенг, сеҳрли, эришиб бўлмайдигандай туюлмайди. Дунё Америкадан худди қадимги хариталардагидек текис, ҳаммаси маълум ва шу туфайли қизиқарсизга ўхшайди. Чунки сен ҳозир дунёнинг марказида турибсан.

Шу боисдан америкаликлар бизга нисбатан бахтсизроқ. Уларда Америкага кетиб қолиш орзуси бўлиши мумкин эмас. Кўп пул топиб, ўз ишларингни тубдан ўзгартириб юбориш истаги бўлиши мумкин эмас. Уларнинг ҳаракат қилишларига бошқа жой йўқ, Чунки улар томда туришибди.

Америка ўрнида уларда бошқа — ўзига хос орзулари — Калифорния бор.

Лекин бу бошқа нарса. Калифорния ҳам Америка, лекин бу ерга фақат омадчиларгина ўрнашиб олади. Миллион доллар ютиб олиш — бу умумхалқ орзуси, бу иштиёқ ва жазаванинг ўрнини Америкада бошқа ҳеч нарса боса олмайди.

ҚАЛБ

Америкаликлар сохтароқ одамларга ўхшашади. Лекин бу болаларча, гаразсиз сохталик.

Дилкаш одамлар. Лекин нима тўғрисида ҳам дилкашлик қилишарди.

Фақат аҳён-аҳёнда, оқшомги ўтиришлар чоғида кимнидир мўлжалла оласан-да, саволга тутасан, қалбига йўл излайсан. Уларга эса бу одат эмас. Чегарадан нарига ўтишмайди. Бир стаканни ичинга ташлаб олгансан. Уларнинг одатларини бир чеккага йиғиштириб қўясан.

Америкаликларнинг го-го-го хитоблари ҳар хил бўлганидек, руслар билан америкаликларнинг, умуман эса ғарбликларнинг қалблари ҳам турлича.

Уларда барча ижтимоий категориялар, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш тартиблари аниқ белгилаб қўйилган. Бизда эса булар мажҳулроқ ва вазиятга қараб ўзгариб турувчанроқ. Шулар туфайли руслар ёқимтойроқ бўлишади, лекин ғарбликлар буни унчалик тушунишмайди.

Бизда ичиб олдингми, тамом, одамгарчиликдан чиқасан, ўзингга келдингми, бошқа одамсан, савлатли, вазоҳатингдан от ҳуркадиган раҳбарсан. Дала ҳовлинга келдингми, эски кийимларни кийиб олган оддийгина одамсан. Бундайларнинг яшаши ҳам қизиқроқ бўлади.

Улар қандай бўлишса шундай кўринишади. Уларга ғалатилик етишмайди. Ҳаммалари пардозлангандай, олифтароқ кўринишади, кўп табассум қилишади. Уларга русларнинг айни ана шу ғалатилиги етишмайди. Ғалати одамлар қаердан пайдо бўлди? Улар ўз қобилигида яширин ҳолда ётишади. Бунинг натижасида ўзига хос, диққати бир нарсага қаратилган феъл-атвор ва табиатли одам юзага келади.

Америкаликлар иссиқхоналарда тез ва нотабиий ўсиб кетган бодрингларга ўхшашади. Бундай бодринг гарчи сотиш учун чиройли целлофанларга солиб қўйилган бўлса-да, унчалик хушгаъм ва витаминга бой бўлмайди. Бизнинг эркаклар эса қийшиқроқ, аччиқроқ, чўтирроқ бўлса-да, табиий ва самимийроқдирлар.

Америкаликлар тоифа, миллат сифатида зўр, шахс сифатида эса сал чучмалроқ. Америка гоё, ташкилот сифатида қизиқ, одамлари ҳақида бундай деб бўлмайди. Руслар эса, аксинча, тоифа сифатида жирканч, лекин шахс сифатида ёқимтойроқ, қизиқроқ, жозибалироқ. Умуман олганда мен халқларни синган ва синмаган халқларга бўламан. Америкаликлар синмаган халқ. Улар гамбургерлари, меҳнатсеварликлари ва бошқа кўп жиҳатлари билан эмас, балки ана шу томони билан биздан фарқланиб туради. Немислардан ҳам.

АҚЛЛИ ДУНЁ

Америкаликларнинг кўзлари билан қараганда бутун олам худди водопроводнинг ўзи. Асбобни олаверасан-у ўзинг тузатаверасан. Подшо бўлсанг коммунизм ёқмайди, улоқтириб юборавер.

Америкача антигиталитаризм уларнинг бир-бирига ўхшашга интилишларидан келиб чиқади. Қандай? Қандайдир ҳукмдор ўзини ҳаммадан кўра билимдонроқман, ҳаммадан кўра кўпроқ ҳуқуққа эгаман деб ҳисоблай бошлайди. Бунга йўл қўймаймиз, бу тўғри эмас. Марҳамат қилиб ҳамма қатори бўлинг-чи!

Ахир фашизм ҳам, большевизм ҳам ўз руҳи жиҳатидан тажриба эди, мешчанликдан бир қалам чеккага чиқиш эди. Мана шунисини кечиринмади.

Советшунос билан баҳсга киришамиз. Америкача далил: агар совет меҳмонхонасида туалет ишдан чиққан бўлса, америкалик қўлига отверка олиб тузатишга тушади.

Менинг далилим эса: бу америкаликнинг уддабуронлиги ва русларнинг ялқовлигидан эмас. Америкаликларнинг тасавури бўйича олам тартибга тушган ва баъзи бузилишларни тузатиш мумкин. Русларнинг тасавурида дунё жамоатниги, бегона, тартибсиз. Тузатганинг билан барибир ишдан чиқаверади.

ЭРКИНЛИК

Ёз пайти. Бруклин. Брайтон Бичдан қирғоқ бўйлаб бир километрча узоқликдаги жой. Соҳил бўм-бўш, океан, ҳўл қум, унинг орқасида бўш ётган жойлар, узоқ-узоқлардан уйлар кўзга ташланади. Ёмғирдан кейин бирорта чўмилаётган одам йўқ. Ҳар эллик метр жойда ўрнатилган тахтасупада қизил курткалар кийиб олган кутқарувчилар ўтиришибди. Уларнинг қўлида дурбин бор. Уларнинг тасмаси узоқ-узоқларга чўзилган. Кўшлари шунчаки кутиб ўтиришибди, қайбирисидир зерикканидан китоб ўқияпти.

Уларнинг бирдан сўрайман:

- Қаргача сузиб бориш мумкин?
- Сувдаги анави белгигача.
- Қаргача? Мен тушунмаяпман?
- Ҳўш, мен уни шу ердан кўриб турибман. Агар ўша жойгача сузиб боришса, мен дарҳол хўшпақ чаламан.

ТИЙДИРИШ КЎЙЛАГИ

Уларнинг даври ўтиб бўлди. Ўтган асрда — ҳали Фарб анча ёввойи бўлган вақтда, ҳозирги аср¹нинг 30-йилларида — гангстерлар вақтида бўлди бу ҳодиса. Иш шу йўсинда кетиши мумкин эмаслигини англашди. Ўзларига тийдириш кўйлагини кийиб олишди.

Ҳамма штатларда ҳам қиморхона очишга рухсат этишмади. Лас-Вегас жойлашган Невада штатида ўйинлардан тушадиган пуллар ҳисобига қиямаликдаги штатнинг аҳволини ўнглаб олиш учунгина бу ерда қиморхона очишга рухсат этилди. Одамлар кўзидан панароқда, ҳамма томондан тоғлар билан ўралган. Кўшни Калифорнияда ҳам “Қиморхона” деб ёзилган лавҳаларни учратиш мумкин. Лекин буларни қиморхона демаса ҳам бўларди. Бу ерда одамлар маълум тартибга солинган қарта ўйнашади холос. Чикаго яқинида кемада дарё қиморхонаси бор. Кема икки соатга сув ичига кириб кетади-да, яна қайтиб келиб ўз жойида тўхтайтиди. Штатларни бўлиб турадиган дарё қиморхона-ишратхона учун, бетараф жой деб ҳисобланади. Ўртага қўйиладиган дов пули ҳам қатъий чегараланган. 25 доллардан ортиқ тикиш мумкин эмас.

Тўшпонча масаласи қолди. Уни осонгина ва анча арзонга (60 доллардан 200 долларгача) ҳақиқий тўшпончани сотиб олса бўлади. Фақат шахсингизни тасдиқлайдиган ҳужжат кўрсатсангиз бас. Лекин уни отгудай бўлсанг судга тушасан. Биттаси ўғрини отиб қўйди. Ўғри жиноий иш бўйича маълум муддатга қамалди, лекин гражданлик йўли билан отиб қўйган одамга қарши иш кўзгалди. Ўғри ўқ туфайли тиззаси ярадор бўлиб қолганини, иш қобилиятини йўқотганини билдириб, энди ўлгунимча товон тўлайсан, деб даъво қилди.

Оғзидан чиқадиган ҳар бир сўзга эҳтиёт бўлиш керак. Оддийгина қилиб “ҳабаш” дегим келади. Лекин бундай қилолмайсиз. Акс ҳолда ирқчиликда, жаҳолатпарастликда айбланиб, ишингиз судгача ошиши мумкин. “Қора” деб ҳам бўлмайди, “афроамерикалик” дейиш керак. “Ҳинду” дея кўрманг, “асли америкалик” дейиш лозим. Негадир “оқ танли” дейиш мумкин, лекин асли уларни “евроамерикалик” дейиш лозим эди. Бундай дейилса камситиш бўлади. Кимни камситиш эканлигини тушунмайман. Бу ишларда америкаликларнинг ўзлари ҳам чалкашиб кетишади.

Яланғоч одамларни телевизорда кўрсатишмайди. Фақат бир маротаба Флоридадаги меҳмонхонада ётганимда ярим тунда очик шаҳвоний каналга дуч

¹ XX аср кўзда тутилади.

келиб қолдим — қаердан пайдо бўлиб қолди ўзи? Эҳтимол, мезбон ҳиндулар меҳмонлар учун қўйиб юборишгандир. Ҳеч қаерда бунақа манзарани кўришни хаёлингга ҳам келтирмай кўяқол. Фақат тунги қаҳвахоналарда ярим яланғоч аёлларнинг думбаларини ликиллашиб ўйнашлари ва бунга эркакларнинг қараб туришларига рухсат этилади. Ичкилик масаласи ҳам қаттиқ, гиёҳвандлик эса жазоланади...

Биз, руслар эса обдон ўйнаб қоляпмиз. Давримиз келди. Ёввойилик, айшират авжга чиқди, ўйин-кулгининг барча воситалари ишга тушиб кетди. Кейинроқ, эҳтимол, биз ҳам ювош тортиб қолармиз.

ТЕНГДОШ

Почта ойначасидаги ишларга қадди-қомати келишган, мўйлабли, ёқимтойгина одам бошчилик қилади. Кўринишидан қирқларга яқинлашган. Унча катта бўлмаган навбатда турганимда унинг ишларини кузатдим. У қандайдир унумли, завқ билан ва жиддий қиёфада ишляпти. Қилаётган иши ўзига ёқади шекилли. У мижозларни кўп ушламайди, иш орасида аҳён-аҳёнда компьютерда эпчил ҳаракатлар билан нималарнидир ёзади.

Бизда почта ойначаларидаги одамлар бошқачароқ, аксарияти аёллар, семиз, ҳаракатлари суёт хотин-қизлар. Уларнинг кўринишлари ҳам бўлакча. Улар ўзларини худди бу ишларга дахллари йўқдай, бу ерда вақтинча, тасодифан ишлаб туришгандай, бундан кўра яхшироқ ишларга муносиброқ эканликларини кўрсатиб қўймоқчидай ҳаракат қилишади.

Мўйлабли одамни кузатиб турарканман, мен беихтиёр равишда ўзим билан деярли тенгқур бўлган бу одамни ўзим билан солиштирдим.

“У билан ҳаёт тарзимни алмаштиришга рози бўлармидим? — сўрайман ўшундан. — Шунда америкалик бўлардим!”

“Йўқ!” деб жавоб бераман.

Мен бошқа ердан учиб келган одамман. Америкада яшап мен учун саргузашт. Тез орада учиб кетаман. Кейин яна қандайдир саргузаштлар бўлади. У эса бу ерда яна бир, уч, беш йилгача, бутун умр бўйи тураверади.

Шундай хулосага келганимдан сўнг бу хизматчига ачиниб кетдим. Эҳтимол, қўлимдаги қалин конвертдаги рус манзилени кўрганда унинг хаёлидан ҳам шундай фикрлар ўтгандир, менга ачингандир.

ХАЙР

Кеннеди аэропортида Виза кредит карточкасини қайчича билан иккига қирқдим-да, бир бўлагини конверт ичига солдим. Бусиз менга Индианадан Нью-Йорккача етиб келган машинамизни прокатга бериб туришмаган бўларди. Шунинг учун ҳам уни охири дақиқаларгача асраб келдим. Олдиндан тайёрлаб қўйилган қоғозга шундай ёздим, “Россияга қайтиб кетаётганлигим туфайли карточка энди менга керак эмас. Мен сизлардан қарздор бўлиб қолганим йўқ деб ўйлайман. Раҳмат”.

Бутун кечаси Бруклин кўчаси бўйлаб арзон меҳмонхона қидириб анча ҳаяжонландик. Ахир шунақасини топдик: фойе қоп-қоронғи, ётоқхонадаги чойшаб сарғайиб кетган. Тун бўйи ухламадим, деразадан қараб ётдим, машинадан хавотирда эдим.

Эрталаб, тонг ёришпач, қабулхона деворига ёпиштирилган тахтачадаги ёзувга кўзим тушди: “1 соатта 7 доллар, “ 2 соатта 10 доллар бутун кечага 30 доллар”. Америка билан видолашадиган кунни хотиним, тўрт ёшли қизчам, чўнтагимдаги ўн етти минг доллар билан ҳабашларнинг соатбай тўланадиган ётоқхонасида шундай ўтказдик.

Кейинроқ кутиш залидаги чироқлари чароғон киоскадан “Уолл-стрит джорнел” газетасини сотиб олдим. Мен оёқларимни чалишпирганча бу газетани ўқишни, эски одатим бўйича ундаги акциялар жадвалига қараш, ундан бирор нарсани англашга интилиб ўгиришни ёқтирардим. Атрофимда анчагина руслар йиғилиб бошлаганлиги Америкада ноодатий ҳол эди...

Самолёт иллюминаторидан Нью-Йорк манзаралари аввалига тобора хиралашиб турди, кейин буткул кўздан йўқолди. Бир йил олдин осмондан бу шаҳарга ҳавас билан тикилгандим, ўзимни Колумб ҳис этгандим.

Негадир бу шаҳарнинг русча “Нью-Йорк” деб ёзилиши унинг қиёфасини ёдга туширади. Н ва Й бу осмонўпар бинолар, улар орасидаги чизиқча эса кўрфазлар ўртасидаги кўприкларга ўхшайди. Инглизчадаги New York сўзида эса чизиқча йўқ. Миноралар ўрнига унда қандайдир қадаҳ борга ўхшайди. “Москва” сўзи ҳам шунга ўхшайди. Худди Кремль деворларинию катта йўгон тешиккулчани кўргандай бўласан. Лекин бу шунчаки тасодифан мос келиб қолиш.

ЎҚИТУВЧИЛАР

Мен ўқийдиган курслардан бири “Рус адабиётида ахлоқ муаммолари” деб аталарди. Унда Достоевский, Толстой ва Солженицин ижодини ўрганардик. Биринчи икки ёзувчи ижоди ўтиб бўлингач, оралиқ имтиҳони олинади. 17 майда ўтказилган якунловчи имтиҳонга мен шундай савол ўйлаб топдим. “Солженицин “Рақлар корпуси”да муқаррар ўлимга олиб борадиган касалга чалинган одамларни тасвирлайди. Уларнинг касалликка ва шифокорларнинг даволашларига муносабатларидаги фарқлар нималардан иборат; улар ҳаётга қарашларидан қандай ахлоқий ўзгаришларга юз тутишди? Шахсан сиз учун қайси қаҳрамон ёқимлироқ?”

Сюзи Тизман уч саҳифалик жавобда асар персонажларини дурустгина таҳлил этибди-да, охирида тўсатдан шундай гапларни ёзибди: “Мен ўзим ҳам ўлимга элгидиган касалга чалинганман. Гарчи мен изтироб чекаётган бўлсам-да, яхши муҳит ичидаман, дўстлар ва ўзим ёқтирадиган одамлар орасидаман. Улардан ажраб қолганим йўқ. Мен ҳаётда ҳамон олға томон интиляпман, яхшигина илм оляпман ва сирасини айтганда — бахтлиман”.

Аввалига бу қизнинг дугонасидан қандай ҳодиса рўй берганини сўрамоқчи бўлдим. Кейин ўйланиб қолдим, нукулайроқ. Шундай сокин, келишган, Лотин Америкасининг қаеридандир келган қиз-а. Унга нима ҳам ўргата олардим?

1998 йил, май.

Раҳматилла ИНОҶОМОВ
таржимаси.

“Новый мир” журнаlining
2000 йил 4-сонидан олинди.

Ҳикмат боғлари

Илм-фанда тадқиқот холислиги ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ҳали тадқиқ қилиниб, бирон-бир фанний тўхтамаг келинмаган маълумотга олдиндан тайёрлаб қўйилган хулосалар билан муносабатда бўлиш гумроҳликдир.

Шубҳа йўқ, ўтган аср адабиётшунослари, фалсафа илми билан машхур алломалар улкан кашфиётларни амалга оширдилар. Бироқ шуни ҳам рад этиб бўлмайдик, олимларнинг хусусан, шўролар давлати тасарруфи худудларида ижод этган тадқиқотчиларнинг мафкуравий таййиқлар таъсири остида ислом мамлакатларидаги мозий мутафаккирлари фаолиятини баҳолашда холис бўлишга имконлари йўқ ҳам эди. Чунки бу даврга келиб тадқиқот эрки маҳдудланди.

“Фаробий, ўша даврдаги мусулмон фарзанди фақат мусулмондан таълим олиши лозим, деган ақидани тарк этиб, ғайридинлардан ҳам илм ўрганишдан ҳайиқмайди” деб ёзишга мажбур бўлган эди. Ўз даврида атоқли олимларимиз ҳам.

Ақидани ақида билан ювиш мумкин эмас. Олимларимизнинг юқоридаги фикрларини тугал инкор этмаган ҳолда, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, турли динларга мансуб мутафаккирлар орасида жаҳон тафаккур илмининг ёғду манбаларидан бири бўлмиш юнон фалсафасини холис ўрганган гениал тадқиқотчилар ҳам мавжуд эдиларки, уларнинг илмий изланишларига ўз табиатларидаги адолатталаблик, интуиция йўлкўрсаткичи раҳнамолик қилар эди, қолаверса, диний таомиллар ҳам бизларни ўша пайтларда кўрқитганларидек бидъатлар билан тўлиб-тошган эмасди. Хусусан, бу жиҳатдан исломий тамойиллардан келиб чиқадиган бўлсақ, олимларимизга “бешиқдан то тобутгача илм излаш” ҳамда илм излаб “Хитойгача бўлса ҳам бориш” фарз қилинганлиги-

ни бир лаҳза ҳам унутмаслигимиз зарур.

Ислом тадқиқотчиларига замон ва макон жиҳатидан чексизликлар тўхта этадиган бундай ижозатномаларни ўқиб пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламнинг “Олимлар пайғамбарларнинг ворисларидир”, “Илм олиш ҳар бир муслим ва муслима учун фарз” деган ўғитларини назарда тутар эканмиз, бизга Шарқ мутафаккирларининг, жумладан, Абу Наср Фаробий ҳамда Паҳлавон Маҳмуд сингари етук сиймоларнинг алломалар сифатида эришган муваффақиятларидаги гоёвий асослар ойдинлашади.

Паҳлавон Маҳмуд ҳазратлари “Салпал ўқидик, соҳиби дафтар бўлдик, салпалгина зеб топдигу зевар бўлдик. Билдик бу жаҳонни ғам билан дард бўлдик. Кечдик баридин, энди қаландар бўлдик” деб ёзар экан, бундай “салпал”ликка қарши илм — маърифат билан курашмоқни ўзи ва ўзи каби ҳақ аҳли учун бир шараф деб билди. Мана шундай одамгина, шоир назарида, мукамал ва мукаррамдир. Рубоий: “Дунёга келиб улкан азиз ном топди. Кўп номлар унинг номидан эҳсон топти. Қўлга олиб қадаҳ лабин теккизди. Топди шароб шараф, қадаҳ шон топди”. Паҳлавон Маҳмуднинг ҳар бир рубоийсидан шу жиҳат аён бўладик, унинг ўзи ва маслакдошлари умрбод “Шароб шараф, қадаҳ шон” топдиган ҳақ аҳллари эдилар. Шу сабабдан ҳам улар ўқиб ўрганишдан тўхтамадилар. Муттасил риёзатда бўлдилар. “Тарки ватану шаҳру диёрдир ҳавасим, Рўзғор не керак... эрк ихтиёрдир ҳавасим” деб ёзар экан, Паҳлавон Маҳмуд, шубҳасиз, илм излаш, ҳақиқат исташ озодлигини кўзда тутди. Ўзи танлаган бундай ҳаёт тарзига бир умр содиқ қолди.

Паҳлавон Маҳмуд ҳазратларининг бир рубоийсида: “Қўлда қалам толе

эмас, доғ битар. Дард экаман, бир-бир униб, боғ битар. Бу боғда гулу сарву суман сунбулнинг Ҳар япроғида, не қилай, бир зоғ битар”, деб ёзганди. Буюк шоиримизнинг қаламига мансуб дард экилган боғлар ҳар бир ўқувчи унинг шеърларини мутолаа қила бошлаган заҳоти мева бера бошлайди.

Шоир бу боғларини бунёд этишда, шубҳасиз, ўз дардларидан униб-ўсиб улғайди, камол топти. Бироқ шуни алоҳида таъкид этиш керакки, бу боғларга замин бўлган азиз тупроқлар бор эдики, булар биринчи навбатда, Паҳлавон Маҳмуднинг гоғвий салафлари қаламларига мансуб фалсафий қарашлар эди. Ана шундай мустаҳкам заминлардан бири, шубҳасиз, асарларининг салмоқли қисмини, тарихчиларнинг нақл қилишларида, Дамашқнинг бир боғида қоровуллик қилиб ёзган Абу Наср Форобий меросидир. Аслида Форобий тафаккур боғларига фикрсизлик йўлатмайдиган буюк бир посбон эди. Буюк олимнинг ўз ибораси билан айтганда, “бўшаб қолган диёрлар, одамлар сўзларидан мева териб” яшаган бул зот Машриқ тафаккур мулки боғларига Мағрибнинг ҳаётбахш шамолларини олиб кирди. Паҳлавон Маҳмуд ҳазратлари бўлса бу боғларнинг миришкор соҳибкорларидан эди.

Кўплаб мағриблик олимлардан, жумладан, ҳарронлик Юҳанно ибн Хайлондан Арасту меросини ўрганган Абу Наср Форобий ўз таржималари, шарҳлари, қарашлари билан Паҳлавон Маҳмуднинг ўзига хос Увайсий устозларидан бири бўлганлигига биз шоир меросини мутолаа қила борганимиз сайин, тобора мустаҳкамроқ ошонч ҳосил қиламиз.

Буюк шоиримизнинг рубоийларини синчиклаб ўқир эканмиз, мазкур мисралар ҳам Форобий воситасидаги юнон мантиқшунослари тафаккур хазиналарига ўзига хос тарзда битилган поэтик шарҳлар эканлигига ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. Паҳлавон Маҳмуд ўз шеърларида фикр самараларини нутқ орқали изҳор қилишдаги ўзига хос машаққатларни гўзал бир тарзда кўрсатиб берадики, шоиримизнинг бу кузатишларини биз бемалол ўзига хос бир офтоб акс этган томчилар, мухтасар, бироқ миқёсли бир ўзига хос илмий тадқиқотлар деб айта оламиз.

Абу Наср Форобий рисолалари ҳамда Паҳлавон Маҳмуд рубоийларининг қиёсий мутолааси шуни кўрса-

тадики, хивалик буюк шоир ўзининг фороблик салафи илгари сурган ва афиналик ҳукамолар фикрати акс этган гоғларни ҳамиша ўз эътибор марказида тутиб ижод этган.

Форобийнинг таъкидлашича, Афлотун ўз илмидан жоҳиллар воқиф бўлиб, бу илми гайюр мақсадлар йўлида хизмат қилдирмаслиги учун ўзининг ҳаётбахш қарашларини атайлаб мураккабликлар қобиғига ўраб тақдим этган. Бу ҳақда алломанинг ўзи шундай ёзади: “Афлотун ўз биллиmlарини ҳамма одамларга ошкор этишни ўзига эп билмаганини, шунинг учун тимсоллар, мажозлар, топишмоқлар ва идрок этиш қийин усуллар воситасида илми унга алоқаси бўлмаган одамлар тушуна олмайдиган даражага етказганини кўриб чиқиш мақсадимиздир”.

Фикримизча, Паҳлавон Маҳмуд Форобийнинг бу ахборотидан воқиф ўларок, гўё муайян маънода ўзини Афлотун қошида бир шоғирддек тутуди ҳамда буюк юнон алломасининг ўз қарашларини тилсимлаб кетганлигига “айбдор” деб ўз лирик қаҳрамони сингари асрорлардан беҳабар одамларнинг жаҳолатини англайди.

Паҳлавон Маҳмуд ўз рубоийларидан бирида “Билмаса гар ҳақни ахийр олғай тан. Ҳақ таниганга бўлса ким ёр, эй дил” деб хитоб қилган эди. Абу Наср Форобий Паҳлавон Маҳмуд ҳазратларига муайян маънода мана шундай Ҳақни танитган зотлардан бири эканлиги қиёсий мутолаа жараёнида ойдинлашади. Буюк Форобий ўзининг Арасту, Афлотун каби мутафаккирларнинг асарларига ёзган шарҳларида одамийликнинг турли жиҳатларига қандай қилиб эришмак мумкинлигини алоҳида уқтириб ижод этди. Ўз ворисларига ўз салафларининг фикрларини яна ҳам сайқал топтириб, кенгайтириб, чуқурлаштириб етказди ва бунинг шарофатидан Шарқ бадий эстетик қарашлари яна ҳам теранлашди. Исломий илдизларнинг таркибига умумжаҳон бадий-фалсафий қарашлар бойлиги ҳам келиб қўшилиб, маънавиятимиз қўшилдилик касб этди.

Абу Наср Форобий ўз тадқиқотларида юнон файласуфлари, хусусан, Афлотуннинг қамровли қарашларини қайд этади. Буюк мағриб алломаси ҳаётнинг ўзига хос қомусий бир тадқиқотчиси бўлганлигини таъкидлаётиб, Форобий, масалан, ўз юнон салафининг урушга бўлган муносабатини

ҳам эслатиб ўтишни лозим топади: "...Сўнгра у мувофиқ қуроолларнинг қўлланилиши, уларни ишлатиш маҳорати, бирлаштириш ва ўзаро жойлаштириш айрим одамлар учун эмас, доимий уруш ҳолатларида, умуман, зарур нарса эканлигини тушунтиради..."

Биз бу жиҳатдан Паҳлавон Маҳмуд ҳазратлари қарашларини кузатадиган бўлсак, ҳайратланарли ҳамоҳангликларга дуч келамиз. Маълумки, Паҳлавон Маҳмуд ҳазратлари бизга етиб келмаган девонини тузганида, манбаларда таъкидланишича, "Қитолий" тахаллусини қўллаганлар. Садриддин Салим Бухорий ўзининг "Буюк хоразмийлар" рисоласида келтиришича, "Оташкада" ва "Қомус ул аълом" тазкираларида хабар берилганидек, Паҳлавон Маҳмуднинг жанговарлигини, жасурлигини билдирувчи "Қитолий" тахаллуси ҳам бўлган. Чунончи:

Дасте намерасад чу Қитоли ба
зулфи ёр,
Кувват зи по ў зўр бозу ниҳодаем.

(Мазмуни: "Қитолий каби қўлимиз ёр зулфига етмас. Гарчи бор қувват билан ҳаракат қиламиз".)

Паҳлавон Маҳмуд гарчи "қўли ёр зулфига етмаган" бўлса ҳам, фикрати Форобий воситачилигида юнон алломаларининг тафаккур бўстонида етганлиги рубоийлардан аён бўлади.

Биз Паҳлавон Маҳмуднинг Форобий шарҳларига ҳамоҳанг фикрлашини кузатишда давом этар эканмиз, шуни чуқур қаноатланиш билан таъкидламоқчимизки, олис аждодларимиз билан мағриб алломалари ўртасида "Хитой девори" мавжуд бўлмаган.

Паҳлавон Маҳмуднинг бу йўналишдаги фикрларига чуқурроқ кириб боришдан аввал Афлотуннинг бир надоматини эслаб ўтишимиз жоиздир. У ўзининг "Қонунлар" асарида ёзган эдики, "Бутун умрлари мобайнида шаҳарлар бир-бирларига қарши мутасил урушлар олиб бордилар. Нафақат шаҳарлар, балки қишлоқлар қишлоқларга қарши, уй уйга қарши, ҳатто ҳар бир одам ўз-ўзига қарши жанг ҳолатида бўлдилар. Бу ҳамманинг ҳаммага қарши уруши эди".

Юнон алломасининг фикридан кўринадики, урушлар салкам ҳаёт мезони бўлган ўша даврда мутафаккирлар жангу жадалларни қоралаган-

лар, зарурат тақозоси билангина жанговар ҳолатда бўлишни оқилона иш деб билганлар. Афлотун эса урушга мана шундай қарашнинг ғоявий раҳнамоларидан эдики, унинг машриқлик тарғиботчиси ва шогирди Абу Наср Форобий, шубҳасиз, ўз ғоявий раҳнамоси билан муайян маънода ҳамфикр бўлмаслиги мумкин эмас эди.

Биз ана шу икки дарё Афлотун ҳамда Форобийлардан. Паҳлавон Маҳмуднинг баҳраварлигини ўйлар эканмиз, бу борадаги кузатишларимизда, табиийки, шоирнинг ҳазирча қўлимизда мавжуд бўлган ягона мажмуаси — унинг рубоийларидаги қарашларидан келиб чиқамиз. У шундай ёзади: "Гар жангда келар бўлсаки эр эр била тенг. Не-не қалъалар бўлғусидир ер била тенг. Рўза тутиб кундузи, тунлар ўқраб, Шер бўлмаган асли бўлмагай шер била тенг". Бу ўринда муаллифнинг уруш ҳақида фикрлаётгани шубҳа туғдирмайди. Бироқ, Афлотунга ўхшаб, Паҳлавон Маҳмуд ҳазратлари ҳам урушларнинг маънавий бир тамойилларсиз олиб борилишига, бемақсад қирғинбаротларга қаршидир. Арслон эътиқод кудратининг тимсоли. Шоир таъкидлашича, адоватли уруш учун одамдай аймон бўлиши шарт, акс ҳолда қалъалар ер била тенг бўлади. Паҳлавон Маҳмуд бу ҳақда фикрлашда давом этиб, куч-қудратнинг, жасоратнинг, сергакликнинг нима учун зарурлигини, файласуфлар фикрини поэтик тарзда давом қилдирган ҳолда, бадий-мантикий жиҳатдан далиллашга ўтади.

Сиёсий маънодаги шохлик, мамлакатни бошқариш масалаларига Паҳлавон Маҳмуд ҳазратлари ўз салафларига монанд мутлақо реал ёндошадик, унинг ижодидаги бу қиррани кузатиш ҳам ниҳоятда мароқлидир. Рубоий: "Умримдаги, афсус, яшил чоғ ўтган. Борми илож, баҳор ила боғ ўтган. Кечгайми ҳаёт ҳаётлигидан, айтинг. Ким кўрди, қачон шохлигидан шох ўтган?" Дарҳақиқат, насл-насаб ва ҳаёт тақозоси билан шох бўлиши керак бўлган одам ўзининг бу ҳуқуқидан осонлик билан воз кечмайди.

Форобий Афлотуннинг жамият ҳаётини яхшилашдаги фаол хизматларини таъкидлар экан, унинг асарларидан, табиийки, кўплаб иқтибослар келтиради. Биз Абу Наср Форобий ҳазратлари келтирган мазкур иқтибослар билан танишар эканмиз, буларнинг Паҳлавон Маҳмуд ижодида муайян таъсирини чуқур ҳис қилиб

турамиз. Шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, Афлотуннинг тафаккурий “хоки покларини тавоф қилиб” турганлигининг гувоҳи бўламиз.

Паҳлавон Маҳмуд меросини Форобий ҳазратларининг юнон файласуфлари қарашларига шарҳлари тарзидаги мероси билан қиёсларканмиз, улардаги кейинчалик ислом динида ҳам қарор топган жиҳатлар билан ҳамохангликларни кузатиб, умуминсоний тамойилларнинг барча маконлар ва барча замонлар учун муштарак томонлари кўплигидан маънавий қаноатланиш ҳиссини туямиз. Форобий ҳазратлари ёзади: “Афлотун айтадики, балоғатга етгандан сўнг ва бу иш насиб этганда, қонунлар яратувчисининг мақсади худо йўлида жасурлик, буюкликка эришиш, нариги дунёда яхши мукофот олишга интилиш бўлиши зарур...”

Форобий талқинидаги юнон файласуфлари қарашларида умуминсоний маънавий тамойилларнинг “қонун чиқарувчилар” фаолияти туфайли барқарорлашуви баён этилиб, бу “қонун чиқарувчилар” ўзларининг реал мазмунларидан ташқари муайян маънода мажоз вазифасини ўтасалар, Паҳлавон Маҳмуд ижодида бу мажоз ўрнини тадрижий тафаккур тараққиёти шарофатидан мутлақо бир табиий равишда Ҳақнинг жамоли эгаллайди. Бу жамолнинг мўътабарлиги шу даражадаки, у юнон файласуфлари кўрсатиб бериб кетган “нариги дунё мукофоти”дан бениҳоя устундир ва бу жамолга эришув учун кўрсатиладиган саъй-ҳаракат салмоғининг моҳияти тамом ўзгачадир.

Биз Паҳлавон Маҳмуднинг шахс камолотига бағишланган рубоийларида бу камолотга эришув машаққатларининг тафсилотларига бағишланган руҳий таҳлиллар мажмуасини кузатамизки, бу ҳам шоир ижодига Форобий қарашлари таъсиридан холи бўлмаган жиҳатлардан биридир.

Форобий ёзади: “Афлотун эзгулик, яхшиликларни икки турга бўлади ва уларнинг қайси бирлари инсоний, қайси бирлари илоҳий эканлигини тушунтиради. Илоҳий яхшилик инсоний яхшиликка таъсир ўткази...”

Тасаввуф шеърятининг, хусусан, жавонмардийлик ғояларини ўзига асос қилиб олган Паҳлавон Маҳмуд меросининг мағзини ана шу фазилат ташкил қилади. Илоҳий тарбия воситасида инсоний ҳислатларни шакллантириш ва камол топтириш ғояси, айтиш мумкинки, Паҳлавон Маҳмуд

қаламига мансуб ҳар бир мисрада барқ уриб туради. Шоирнинг лирик қаҳрамони кишиларда инсоний фазилатларни тарбия топтиришда ҳар қандай бошқа манфаатлардан юз ўгиради, унинг учун барча фазилатлар Ҳақ дийдорига ошиқ бўлингачгина одамзод руҳида пайдо бўлади ва барқарорлашади. Шунинг учун ҳам бошқача манфаатларни кўзлаб ҳаёт кечириётганлар Паҳлавон Маҳмуднинг “мен”ига бегонадир. Рубоий: “Сочмоққа илоҳий дурни, бил, шайман мен. Бағрим ўйилиб, ишим фиғон, найман мен. Нақд мулкни санаб кўрганида инсонлар. Заррача ҳам ҳисобга кирмайман мен”. Шоирнинг қаттиқ ишонишича, ҳар бир одам маънавий жиҳатдан етуқ бўлиши учун “Бағри ўйилиб фиғон тортаётган най”нинг машаққатини чекиб кўрмоғи зарур, ана шундагина у ўзининг ҳаётдан кўзланган илоҳий ва инсоний мақсадига эришади.

Паҳлавон Маҳмуднинг уқтиришича, на илоҳий, на инсоний тарбия осонлик билан кечмайди. Бу ҳар икки хил тарбия аслан муштаракдир ва уларни бир-биридан айри тасаввур қилмоқ ҳар иккала тарбиянинг ҳам моҳиятини англамаслик демақдир. Масалан, шоир “Ҳар кимки сени билса у жондин кечади, фарзанду, аёл ва хонумондан кечади, Девонаю дарбадар бўлар кўйингда, Девона, ахир, икки жаҳондин кечади” деб хитоб қилар экан, бундан “илоҳий тарбия, дейлик, инсоний тарбияни, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, оилавий тарбияни инкор қилар экан-да”: деган хашаки хулоса чиқариш ярамайди. Биз бундай вазиятда шоир қўллаётган воситаларни ўзига хос бир ижодий услуб, деб қарашимиз лозим бўлади. Энг муқаддас тушунчаларининг тафаккур учун таянч восита қилиб олинаётганлигини фаҳм этишимиз талаб қилинади.

Юнон файласуфларининг Форобий ҳазратлари таржима ва шарҳларида тавсиф қилинган баркамол шахслар учун ўзларини озод ҳис қилиш, қуллар (плебейлар) тарзида эмас, балки, тенгхуққли фуқаро (демос) тарзида эътироф қилинишни исташлар, ана шу камолот йўлида ҳаёт кечиришлари масаласини Паҳлавон Маҳмуд Афлотуннинг илоҳий ва инсоний тарбиянинг муштараклиги заруратидан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир инсон бу масалани ҲАҚНИ ТАНИШ ва шунга монанд ҳаёт кечириш орқалигина ҳал қилиши мумкин, деган бадийий-фалсафий хулосага монанд фикрлаб ҳал қилади. Шоир ўзининг бу ечимини

инсон руҳининг турли қирраларини кашф этишга бағишланган рубоийлари билан мустаҳкамлайди. Рубоий: “Бир бурда кифоя, мардга кўп нон не керак. Дарёдан оқар сув, ана, ризвон не керак. Ўз кўли бор, айт, не керак хизматкор. Ўз дили бор, айт, унга султон не керак”.

Биз Паҳлавон Маҳмуд ҳазратларининг тасаввуф пешвоси эканлигини назарда тутиб, бу жиҳатнинг юнон файласуфларининг Форобий ҳазратлари талқин ва таржималаридаги қарашлари билан уйғунлик даражасига ҳам эътиборимизни қаратмасдан ўтолмаймиз.

Маълумки, тасаввуф тарихидан кимни ҳақиқий сўфий деб тан олиш кераклиги билан боғлиқ муаммолар салмоқли ўрин тутган. Бунинг боиси тасаввуфий қарашларнинг мураккаб ва ҳатто чигаллиги билан боғлиқ бўлиб қолмасдан, айна вақтда сўфийлик тариқатларига мансуб кишиларнинг ижтимоий-ахлоқий қиёфалари мезонини белгилаш масалаларига ҳам бориб тақалади. Буюк сўфийларимиз ўзларини элдан юқори тутмаган ҳолда, ўзларининг айрича бир сулуқка, маънавий-фалсафий жиҳатдан алоҳида бир йўлга мансубликларини ва ўзлари учун афзал саналган ана шу йўлдан бошқаларни бошлаб бориш ўзларининг илоҳий вазифалари эканлигини эътироф этиб фаолият кўрсатганлар. Юнон файласуфларининг Форобий ҳазратлари талқин ва таҳлилидаги қарашлари билан сўфийлик тарихидаги бу жиҳатни солиштириб кўрганимизда, тасаввуфнинг тадрижий тараққиётидаги бу жиҳат умуминсоний маънавият тарихидан, шу жумладан, юнон файласуфлари дунёқарашлар силсиласи ҳалқаларидан ҳам баҳраманд эканлигига гувоҳ бўламиз.

Маълумки, тасаввуф тарихида сўфийлик даражасини белгилаш масаласи охир-оқибатда фақатгина гўзал фикрлашга эмас, балки ўзининг гўзал фикрларига мос гўзал амаллар билан гўзал ҳаёт кечириш даражасига боғлиқ бўлган. Бу масаланинг юнон

фалсафасидаги жиҳатларини олиб қарар эканмиз. Афлотуннинг қонунлар ҳақидаги мулоҳазалари ёдга келади. Афлотун қонун деганда жамиятнинг ижтимоий дастуриламаллар асосида ҳаёт кечиришидаги интизомлар мажмуасини кўзда тутади ва шундай деб ёзади: “Хоҳиш билдирганларнинг ҳаммаси ҳам соҳиби қонун бўла олмайди, қонунларни тузишга яралганларгина соҳиби қонун бўлишлари мумкин”.

Биз бу ўринда Афлотун баён этган “соҳиби қонун”лар билан муқояса қилишимиз керак бўлган машриқ сиймолари, ҳеч иккиланишсиз айтиш мумкинки, сўфийлар эдилар. Негаки, тариқат аҳллари шариат арқонларини ақл билан ростланган устунларни туйғулар ёрдамида мустаҳкамлашни муборак мақсад қилиб ҳаёт кечирар эдилар, улар ўз фаолиятларини ҳаёт кечиришининг биз бугун умуминсоний қадриятлар деб атайдиган маънавий мезонлар асосида олиб борганликларини, бу талаблар эса, ўз навбатида, исломий жамиятнинг ўзига хос ҳаёт кечириш қонунлари эканлигини бир лаҳза ҳам унутмаслигимиз лозим.

Биз, албатта, Форобий ҳазратлари талқин ва таржимасидаги юнон файласуфлари, хусусан, Афлотуннинг жамиятни бошқаришдаги қонун, қонун соҳиблари, ҳамда фуқаро ўртасидаги боғлиқликлар ҳақидаги қарашлари билан Паҳлавон Маҳмуд талқинидаги сўфийлик тариқати ҳамда унга эргашиб ҳаёт кечиргувчилар, пир ҳамда муридлар ўртасида мутлақ бир баробарлик белгиси кўйиш фикридан йироқдирмиз. Бироқ Паҳлавон Маҳмуд ҳазратларидан неча ўнлаб асрлар муқаддам яшаб ўтган буюк юнон файласуфлари, шунингдек, бу файласуфлар ижодини тадқиқ қилган ҳамда меросидан Паҳлавон Маҳмуддек сиймолар бохабар бўлиши муқаррар бўлган Абу Наср Форобийдек алломалар ҳамда мазкур шоиримиз қарашларида шу қадар кучли муштаракликлар мавжуд экан, мазкур муштаракликлар муайян даражадаги мутаассирликдан холи деб айтишга мутлақо ҳақли эмасмиз.

*Матназар АБДУЛҲАКИМ
Хоразм Маъмун Академияси
катта илмий ходими.*

Адабий ҳамкорлик меvasи

*Турк ҳамкорлик ва тараққиёт бошқармаси нашриёти,
Анқара, 2002 йил, I-II жилдлар.*

Дунё миллатлари доимий равишда ўзаро маданий-маърифий мулоқотга эҳтиёж сезадилар. Қондош — қариндош миллатларда бундай туйғу кучли бўлади. Тили, дили, эътиқодий қарашлари уйғун кишилар ўртасига қанчалик ҳар хил тўсиқлар қўйилмасин, улар барибир адабий-маънавий мулоқот учун имкон излайдилар ва топадилар ҳам. Собиқ шўролар ҳудудида бирга бўлиб, бугун алоҳида-алоҳида яшаётган туркий республикаларнинг узоқ йиллар мобайнида Туркия билан алоқа боғлашларига имкон бўлмаган эди.

Ўзбекистон истиқлол туфайли дунёга юз тутди ва хусусан, Туркия билан алоқалар жиддий йўлга қўйилди. Бунинг адабий ҳаётдаги энг муҳим ва энг кейинги далилларида бири сифатида 2002 йили “Турк дунёси адабиёти” номли 2 жилдлик китоб нашр этилганлигини ва бундаги ўзбек адабиётига оид саҳифаларнинг ўзбек адабиётшунослари — Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети профессорлари Бегали Қосимов ҳамда Насимхон Раҳмонов қаламига мансублигини таъкидлаш жоиздир. Анқарада чоп этилган бу китоб нафақат турк, балки бошқа туркий миллатлар маданий ҳаётида ҳам муҳим ҳодиса ҳисобланади. Бизнингча, бунда гарчанд мухтасар бир ҳолатда бўлса ҳам, озарбайжон, қозоқ, қирғиз, ўзбек, турк ва туркман адабиётининг ўтмиш манзараси тарихда биринчи марта бир муқова ичида, бир сарлавҳа остида босилиб чиқди.

Бу китоб мазмун-моҳияти учун машҳур жадид адиби Исмоилбек Гаспринскийнинг: “Тилда, фикрда, ишда бир-

лик”, деган ўзаро бирдамликка даъват этувчи сўзлари эпиграф қилиб олинган. Дастлабки саҳифаларда туркий республикаларнинг байроқлари ҳамда дунё харитасида жойлашган ҳудудлари рангли суратларда кўрсатилган.

Китобга “Сўзбоши” ёзган доктор Решод Дўғри ва “Кириш” сўзи ёзган доктор Ўнар Қабасоқол ушбу ўзаро адабий ҳамкорлик заминидан юзага келган янги нашрнинг қадр-қийматини, хусусан, “жаҳон миллатлари ичида муносиб ўринни эгаллашда, маданият, тил ва тарих бирлигини амалга ошириб, келажақ авлодларга қолдиришнинг” аҳамиятини алоҳида таъкидлаганлар.

Китобдан ўрин олган адабий манбалар асрлар бўйича жойлаштирилган. Умуман даврлаштиришнинг мавжуд анъаналарига таяниб, X асргача бўлган адабиёт, XII–XIII аср адабиёти, XII–XIV аср адабиёти ва шу тарзда XX аср адабиётигача бўлган тарих хронологик тарзда берилади.

Таъкидлаш жоизки, энг қадимги адабий ёдгорликлардан то XIX асргача бўлган асарлар ва адабий сиймоларнинг баъзан умумтуркий эканлигига, гоҳида миллатига эътибор берилган бўлса ҳам, ўша манба, маълумот ва шахсиятларга хос ҳудудий чегаралар умуммундарижада акс эттирилмаган.

XX аср туркий миллатлар адабиётини қамраб олган II жилдда эса ҳар бир мустақил республика адабиёти “Озарбайжон”, “Қозоғистон”, “Қирғизистон”, “Ўзбекистон”, “Туркия” ва “Туркманистон” тарзида таснифланган: имкони борича шу ҳудудда яша-

ган адабий сиймолар ҳаёти, ижоди ҳақида қисқача маълумотлар ҳамда асарларидан намуналар, шунингдек, мавзулар якунида саволлар берилган. Табиийки, бу саволлар ўқувчини фикрлашга, мавзуни чуқурроқ идрок этишга йўналтирилгандир.

Агар китобга киритилган бадиий асарлар туркчадан бошқа қардош тилда бўлса, ёнида кетма-кет ўша асарларнинг турк тилидаги таржимаси келтирилган.

Шу билан бирга ҳар бир мавзуда учрайдиган айрим адабий атамалар, баъзи изоҳталаб сўз ёки сўз бирикмаларига шарҳлар бериб ўтилади.

Масалан, Жалолiddин Румий мавзусидан кейин “маснавий”нинг луғавий жиҳатдан “иккилик” маъносини англатиши, истилоҳий жиҳатдан эса мумтоз адабиётда ҳар бир байти ўзаро а—а, б—б, с—с тарзида қофияланган шеърий шакл экани айтилади (1-жилд, 67-бет). Аҳмад Яссавий ҳикматларида “ер остига кирдим мано” сатри кўпчиликка тушунарсиз бўлиши эҳтимоли назарда тутилиб, Расулulloҳ (с.а.в.)нинг 63 ёшда вафот этганлари ва бу сатр Яссавийнинг у зотга эҳтироми тарзида изоҳланади (1-жилд, 48-бет). Туркман мумтоз адабиётининг йирик вакили Махтумқулига оид саҳифалардан кейин шоирнинг шеърларида учрайдиган “тўра”, “оқсоқол”, “тире” каби қатор сўзларнинг луғавий маъноси берилган (1-жилд, 199-бет).

Туркий халқлар адабиётининг тарихи жуда қадим замонларга бориб тақалиши ва дастлаб оғзаки адабиёт майдонга келгани маълум. Шу маънода китобнинг “Сўзли адабиёт” — оғзаки адабиётга тегишли саҳифаларида марсия, кўшиқ, дoston каби айрим фольклор жанрларидан намуналар келтирилади. Сўнгра ёзма ёдгорликларга ўтилган.

Ислom динининг туркий халқлар адабиётига таъсири, маънавий-маърифий юксалишдаги қадр-қиймати қисқача баён қилинган, барча замонларда илм аҳли, хусусан, инсон руҳияти, руҳий камолоти борасида баҳс юритадиган олимларнинг сеvimли мавзуй бўлмиш тасаввуф тушунчасига тавсиф берилди. Айниқса, тасаввуф тушунчасининг муайян тизим ҳолатига келганлиги, моддий истаклардан фарқли ўларок, инсон “мен”ига эътибор қаратилиши, ҳақиқатни билишга интилиш ва “бутун инсонларга яхшилик — эзгуликни тавсия этиш”и

таъкидланади. Тасаввуф шеърятининг Аҳмад Яссавий, Ҳаким Сулаймон Ота, Мавлоно Жалолiddин Румий, Юнус Эмро каби машҳур сиймолари ижоди билан фахрланиш сезилади. Шу мавзуга тегишли “вужуди мутлоқ”, “ғурбат”, “тариқат”, “сулук”, “ошиқ”, “маъшуқ”, “шароб” каби айрим тасаввуфий истилоҳлар ҳам изоҳланган (1-жилд, 29—30-бетлар). Китобда ўз бадиий тафаккури билан юксак мақомга эришган шоирларнинг туркий дунё адабиётига қўшган ҳиссаси инobatга олиниб, “Турк дунёсининг энг буюк шоири бўлган Алишер Навоий” ёки “XVI аср классик туркий шеърятининг энг буюк сиймоларидан бири бўлган Муҳаммад Сулаймон ўгли Фузулий” тарзида муносиб баҳоланади.

Айни чоғда, китоб муаллифлари адабий шахсиятларни тушунтирғанларида ортиқча муболағали таъриф ва тавсифлар ёзиб ўтирмасдан, тўғридан-тўғри “Авлиё Чалабий 1611 йилда Истамбулда туғилган” (169-бет), “Бобораҳим Машраб 1640 йилда Наманганда туғилган” (164) тарзида мавзу ичига кириб борадилар.

Китобдаги хронологик тартиб бугунги даврга яқинлашган сайин адабий шахсиятларнинг туркман, қозок, ўзбек, турк ёки озарбайжон миллатига мансублиги ҳамда ўша халқ адабиёт тарихидаги хизматлари нисбатан хусусийлаштирилган ҳолда таъкидланади. Демак, энг қадим замонларда авлод-аждоғлари, адабий-маданий мероси умумийлик касб этган бу миллатлар вақт ўтиши билан бир-биридан бир оз узоклаша борганлиги шу илмий ифода баёнида ҳам кўринади.

Айниқса, китобнинг иккинчи жилдида ҳар бир республиканинг номи ёзилган ҳолда ўша миллат адабиётининг XX асрдаги тарихи аввалги асарларга нисбатан кенгроқ ёритилган.

Китобда туркий халқлар маданияти ва адабиёти тарихида муштарак-уйғунлашган ҳолда яшаб келаётган қаҳрамонларга ёки оғзаки ижод намуналарига ҳам жуда холис муносабат сезилади. Чунончи, “Алпомиш”, “Гўрўғли” каби дostonларнинг турли вариантлари, Насриддин Афанди, Ошиқ Ғариб каби қаҳрамонларнинг ҳар бир халққа хослиги, аммо бир оз фарқли номланиши кўпчиликка маълум.

Мазкур “Турк дунёси адабиёти” икки жилдлик китобини ёзиш, муаллифлар жамоасини уюштириш, ада-

Шаҳрисабз – мўъжизалар маскани

*Шаҳрисабз, 2700, Минг йиллар мероси,
“Шарқ” НМАКси, Т., 2002йил*

Яқинда “Шарқ” нашриёти Шаҳрисабзнинг 2700 йиллигига бағишланган муҳташам бир нашрни ўқувчиларга ҳавола этди¹. Изоҳли альбомни эсга туширувчи ушбу китобда ўттизга яқин муаллиф иштирок этган. Улар орасида номдор академик Э.Ртвеладзе қаторида ушбу воҳа тадқиқига доир ишлари билан танилган А.Саъдуллаев, Р.Сулаймонов, З.И.Усмонова, Ў.Мавлонов, Б.Аминов, Г.Дресвянская каби мутахассислар бор.

Китоб Шаҳрисабзнинг Ўрта Осиё тарихидаги аҳамияти борасида фикр юритувчи муқаддима билан очилади. Сўнг шаҳарнинг энг қадим даврлардан мустақилликкача бўлган тарихига оид маълумотлар муайян изчилликда келтирилади. Унинг моддий-маънавий маданияти асрлар сирасида ҳикоя қилинади. Меъморий обидалари, шоир ва хатотлари, ҳатто саййидлари ва амирлари ҳақида махсус боблар берилган. Янги давр тарихи махсус ёритилган. Шаҳар тарихининг ўрганилиши — историографияга алоҳида жой ажратилган.

Асарга Шаҳрисабзнинг ўтмиш ва бугунги куни ҳақида сўзлаб берувчи юзга яқин рангли сурат илова қилинган. Ниҳоят, китоб сўнгида “Тарихий воқеалар солномаси”, “Адабиётлар рўйхати” ва “Изоҳлар” жой олган.

Китоб мундарижасига кўз ташлаш шуни кўрсатиб турибдики, у Шаҳрисабз ҳақида бугунги кунгача бўлган барча маълумотларни тўплаш ва уларни мустақиллик берган имконият — Ватан ва Миллат манфаати нуқтаи назаридан баҳолашни кўзда тутди.

Дарҳақиқат, Шаҳрисабз дунёнинг энг қадим шаҳарларидан. Агар шубҳангиз бўлса, “Тарихнинг отаси” деб

ном олган Ҳеродотни ўқиб кўринг, бу шаҳар ҳақида ёзган. Ҳеродотнинг ўтганига 2426 йил бўлди.

Шаҳрисабз дунёнинг энг гўзал шаҳарларидан. Чунки энг гўзал нарса ҳаётдир. Ҳаёт эса, яшиллик тимсолидадир. Бу масканга “Шаҳрисабз” номи эгаларининг илтимосига кўра берилган эмас. Жаҳон кўрган сайёҳлар шаҳарларни бирма-бир қиёслаб, эҳтимол шу тўхтамга келган бўлсалар.

Ҳеродот шаҳарни “Ксениппа”, деб тилга олган эди. Шарқда илк бор 242-273 йилларда Эрон шоҳи Шопур I даври манбаларида “Каш” шаклида учраган экан. Беруний уни маҳаллий халқ “Кеш” аташини, араблар “Кис” дейишларини қайд этади. “Шаҳрисабз” деган ном 13-асрда пайдо бўлди. 15-асрдан истеъмолга кирди.

Ном ҳам муҳим, албатта. Лекин ундан ҳам муҳимроқ нарса шуки, ушбу китобда шаҳарнинг тарихи ва маданиятига оид илм-фанда мавжуд бўлган зарурий материаллар имкон қадар бир жойга тўпланган ва асосийси, ўзбек археологларининг сўнги 20-25 йиллик тадқиқотлари натижалари ўз ифодасини топган.

Маълумки, 1980 йилда ТошДУ (ҳозирги ЎзМУ) археология кафедраси ходимлари Шаҳрисабз яқинида йирик шаҳар маркази — майдони 70 гектардан зиёд бўлган Узунқир харобаларини топдилар. Сўнг унинг ёнига Сангиртепа, Дараттепа, Қаландартепа, Олтинтепа, Ялпоқтепа, Подаетоқтепа, Хирмонтепа, Каттажартепа каби тепалар — янги-янги тадқиқот объектлари қўшилди. Хуллас, бугунги Шаҳрисабз — Китоб минтақасида милоддан олдинги 7—4-асрларда гуллаб-яшнаган 30 дан ортиқ қалъа-кўрғонлар

¹ Шаҳрисабз, 2700, Минг йиллар мероси. “Шарқ” нашриёти — матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, Т., 2002, 228 бет.

топиб, ўрганилди. Демак, Ҳеродотнинг Ксениппаси осмондан олинмаган экан. “Саклар, каспийлар (Заки Валидий каспийларни Марказий Осиёдаги энг қадимги қавмнинг номи деб кўрсатади — Б.К), сўғдлар, парфияликлар, хоразмликлар” ҳақидаги гапларининг манбалари аниқ, Бақтрия ва Сўғдиёна ҳокими Бесснинг юнонлар томонидан 329 йилда Навтака вилояти тоғолди кўрғонларидан бирида асир олинishi ва Искандар буйруғи билан ушбу қалъаларнинг вайрон этилгани тарихий ҳақиқат экан. Археологик кашфиётлар юзларча, мингларча йиллар ер остида қолиб кетган тарих парчаларидан ўтмиш ҳақиқатнинг манзарасини тиклашдир. Бу ғоят оғир, лекин ниҳоятда шарафли ишдир.

Китобни ўқир эканман, проф. Р.Сулаймоновнинг “Кешнинг ибтидоий расмлари” мақоласи устида ўйланиб қолдим. Муаллиф Куруқсой водийсида “қизил бўёқ билан бўялган тасвирилар туширилган қоялар” ҳақида гапириб, маҳаллий халқ “Сийпантош деб атайдиган... нодир ибодатхона жойлашган” лигига диққатни қаратади. Уларнинг мутахассисларга жуда яхши маълум бўлган Зараутсой ва Шахта горидаги ов тасвирига ўхшамаслигини, “геометрик хусусиятга эга” лигини, “рамзий” лигини таъкидлайди ва уни “рамзлар санъати” деб атайди. Улар орасида ажратиб олиш бирмунча осони 28-29 чизикдан таркиб топган буқа расми. Сўнг “думалоқ халқалар ёки ичига хоч чизилган доира тарзидаги кўёш рамзлари...” Шулардан келиб чиқиб, тадқиқотчи уни тақвим деб қарашга мойиллик билдиради. Энг қизиги, ибодатхонадаги суратларни аёл киши чизган, деган тахминни илгари суради. Мавзу-йўналиши ҳақида фикр юритиб, “ғайб ва самовий рамзлар билан тўла-тўқис боғлиқ”, деган хулосага келади. Маълум бўлишича, бу жой ҳозир ҳам туғмас хотинлар, касалманд аёлларга пушту паноҳ, мадакор бир муқаддас жой сифатида қаралар экан.¹

Беихтиёр буюк Навоий “Хамса”сидаги Саъд ҳикояси эса тушади. Эсингиздами, шоҳаншоҳ Баҳром бир воқеа юз беради-ю, маҳбубаси Дилоромдан айрилиб қолади. Айрилиқ азо-

бидан ҳолдан тойган шоҳнинг жунун ва савдойилигини йўқотиш учун етти қаср қурилади. Етти иқлим шоҳининг етти қизи бу қасрларнинг ҳар бирида ҳафтанинг муайян кунда мезбонлик қилади. Шоҳ кунни айш-ишрат билан ўтказади. Кеч тунда эса, ўша иқлим йўлида биринчи дуч келган мусофирни тўхтатиб, подшоҳ ҳузурига киритадилар. У ўз кўрганларидан, билганларидан, ҳеч бўлмаसा, оила тарихидан ҳикоя қилади. Мотамсаро шоҳ биринчи кун (шанба кун) мушкфом (қора) қасрда ҳинд гўзали билан мушкин май ичиб, суҳбат қуради. Тунда эса, биринчи иқлимдан — Ҳинд мамлакатидан келаётган мусофир ҳикоясини тинглайди. Ҳикоя бу дунёнинг қайтардунёлиги, ҳар бир ўлимда нажот, умидсизликда эса, умид борлиги ҳақида эди. Тушида кўриб, севиб қолган гўзали бировнинг хасми бўлиб чиққан ҳинд шахзодаси Фаррухнинг саргузаштлари, ишқ йўлида тахту салтанатни, ҳузур-ҳаловатни рад этиб, фақирлик ва саргардонликни ўзига раво кўрган ошиқнинг ўз ёрига шайдолигини сезиб қолган Ахийнинг мураккаб психологик ҳолатлари ва жўмардлиги, тантиликка қайтадиган тантилиқ ҳақида эди. Ҳикоя Баҳромнинг сўниб бораётган руҳида умид учкунини уйғотади. Иккинчи кун эса, зарнигор қасрда Рум гўзали ҳузурда румлик мусофирнинг бошидан оёғигача ҳунар бўлган Зайд Заҳҳоб ҳақидаги ҳикоясини тинглайди.

Душанба кун. Баҳром яшил саройда. Кеч оқшомгача ишрат қилди. Оқшом тушгач, учинчи иқлимдан келаётган йўловчини шоҳ ҳузурига бошлаб келдилар. Мусофир ҳикоясини бошлади:

Мисрда ғоят бадавлат, лекин бениҳоя бир ҳожатманд бир хожа бўлиб, кўнгли ҳам, дастурхони ҳам ниҳоятда очиқ эди. Унинг Саъд исмли ёлғиз ўғли бор. Жуда кўп илму ҳунарларни, ҳатто сеҳр ва кимёни ҳам эгаллаган. Айни пайтда, отаси сингари меҳмондўст. Махсус бир меҳмонхона ҳам солдирган. Бир кун ям-яшил кийиниб олган икки мусофир келади. Шаҳрисабзлик эканлар. У шаҳарда ҳаммаёқ ям-яшил бўлиб, яшиллик абадий ҳукмрон экан. Сўнг шундай бир сирни айтишди. Яшил тоғлар

¹ Қаранг, ўша китоб, 68-70-бетлар.

орасида баҳайбат бир бутхона бор. Ҳаммаёғи сурат. Ким борса, бу даргоҳда тунаб қолгиси келади. Тунади-ми, туш кўради. Тақдирдан огоҳ бўлади. Тушининг таъбирини билмоқчи бўлса, унинг ҳам иложи бор: бутхонада пир яшайди.

Табиийки, Саъдда кучли иштиёқ пайдо бўлади. Отасидан рухсат олиб, икки мусофирга қўшилиб, йўлга тушади. Шаҳрисабзга етиб келадилар. Ҳаммаёқ чиндан ҳам бетимсол гўзал эди. Бутхонага йўл оладилар. Улуғвор бино, унинг деворларига туширилган жонли лавҳалар Саъдни ўзига маҳлиё қилади. Атрофидагилар қайтаришга ҳарчанд уринмасин, тунаб қолади... Ухлай олмайди. Тонгга яқин кўзи илинади. Бутхонани томоша қилаётганмиш. Ногоҳ девордаги икки яшил қуш жонланиб, қанот қоқибди-да, кўкка кўтарилибди. Осмонларни айланиб келиб, Саъднинг икки елкасига қўнибди. Бири ёқимли овозда: “Сенга гўзал пари насиб бўлади!” — деса, иккинчиси: даҳшатли бир товуш билан: “Девга асир тушасан, оёқ-қўлингга кишан урилади!” — дермиш. Ҳайрону лол Саъдни ўша икки мусофир Файлакус ҳақим ҳузурига бошлайдилар. Етти юз ёшга кирган бу ҳақим унга ўз тақдирдан сўзлаб беради. Юз йилдан буён уни кутаётганини айтади. “Жомоспнома” ёрдамида унинг тушини таъбир этади. Шаҳрисабз шоҳи қизига уйланажagini, бироқ йўлда уч хатар борлигини хабар беради. Ҳақим ҳукмига мувофиқ Саъд ва дўстлари тоғлар орасидан чиқиб, ҳеч ерда тўхтамай, Шаҳрисабзга етиб келадилар. Шоҳ уларни қарши олади. Меҳмонлар шарафига зиёфат берилади. Саъд тунда май таъсири билан шоҳ қизи қасрини излаб, йўлга тушади. Малика қанчалар гўзал бўлса, шунчалар маккор ва тошбағир эди. Қасри йўлига уч гов — Қатрон дев, Сўроқчи ҳақим ва Жодугар кампир қўйдирган эди.

Саъд бир қатор саргузаштлардан сўнг Файлакус кўрсатмаси ёрдамида ҳар уч тўсиқдан муваффақият билан ўтади. Маликанинг барча шартларини бажаради. Шаҳрисабз шоҳи ҳузурига ёруғ юз билан кириб, унинг қизига уйланади. Шоҳ оламдан ўтгач, ўрнига шоҳ бўлиб, икки яшил кийимли мусофирни вазир тайинлаб, давру даврон суради.

Баҳромга буни ҳикоя қилиб берган учинчи иқлим мусофири Шаҳрисабздан, Саъд авлодидан эди. Воқеа аён бўлгач, шоҳаншоҳ уни Шаҳрисабзга волий – ҳоким қилиб тайинлайди...

Эътибор қилинса, ушбу ҳикоядаги бутхонага доир айрим тафсиллар билан таниқли археологимизнинг Шаҳрисабз ҳудудидаги Сийпантош ибодатхонасига доир ўзатиш ва хулосалари орасидаги ўхшаш жиҳатларни пайқамаслик мумкин эмас. Аввало, шуни айтиш керакки, Навоий шаҳарнинг ҳар икки — эски ва янги номини келтиради. Олдинги номини Беаркан, энг эски шакли (Каш)ни танлайди. Ва уни жуда кўп тарихий асарларда келтириладиган сифати “дилкаш”га қофия қилиб олади:

Дедилар: “Кишвари эрур дилкаш,
Оти ҳам Шаҳрисабз эрур, ҳам Каш”.

Иккинчидан, бутхона шаҳарнинг ичида эмас, олисроқда, тоғлар орасида:

Бор дурур тоғ ичинда бир кишвар,
Кишвар аҳли отин дебон Китвар.

Учинчидан, бутхона бошдан-оёқ тошдан:

Етибон кўкка тоқининг боши,
Тош ила ҳам ичи-ю ҳам тоши.

Тўртинчидан, ичи ҳам, таши ҳам бош-оёқ сурат:

Ичи-ю тоши — сарбасар тасвир,
Жонвар шакли тортилиб бир-бир.

Ниҳоят, унда “рамзий”, “ғайбий” (Р.Сулаймонов) мазмун бор. Масалан:

Ҳар киши анда айласа манзил,
Будур анда ғариб иш ҳосил...

Навоий булардан хабардормикан? Ёки шунчаки бир тасодифми? Тўғри, Навоий бутхона деяпти. Лекин бунга ҳам асос бор. Хочнинг расмин чизилган бўлса, бутхона-да. Хўш, шоир бу маълумотларни қаёқдан олган бўлиши мумкин?

Аввало, Навоий соҳибқиронни дунёга берган юрт тарихига ҳеч қачон бефарқ бўлган эмас, у билан боғлиқ барча нарсалардан хабардор бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Иккинчидан, шоир Самарқандда бир муддат

муқим яшади. Эҳтимол, бу ерларга йўли-гузари тушгандир. Эҳтимол, бу жойларнинг билгичларига дуч келгандир. Қолаверса, Навоий ижодига ёндашишда, шоирнинг ўзи ўқувчи қўлига тутқазиб кетган бир калит бор. Ушбу достоннинг, яъни “Саъбаи сайёр”нинг сўнгида туш лавҳаси бор. Шоир унда ғоят муҳим бир масалага, унинг ҳар бир ёзган асари чуқур илмий-тадқиқот асосига қурилганлигига диққатни қаратади. Шоҳ Баҳром тилидан:

Сен бу ишнинг пойиға чун бординг,
Эски дафтар, баса, кўп ахтардинг, —

дейдики, бунда жуда катта маъно бор...

“Шаҳрисабз...”даги факт ва материаллар уч минг йиллик тарихимизнинг ашёвий далиллари, ҳужжатларидир. Юқорида тилга олинган Сийпантош обидаси эса, “милоддан олдинги тош асри одамларининг коинот таркиби ва вақт тўғрисидаги тасавурлари акс этган энг кўҳна ибодатхонадир”. Ёши 10—5 минг йил оралигида, деб тахмин қиладилар.

Китобдан ҳар бир соҳа мутахассиси ўзига керакли нарса топа олади. Сангиртепадаги милоддан 9—8 аср олдин қурилган қалинлиги 10 метр бўлган баҳайбат паҳса деворлар, у ердан топилган узум уруғлари, темир буюмлар, Шўробсой (милоддан олдинги 3 — милоддан кейинги 4-асрлар)даги 10—12 чақиримлик сунъий каналлар, тўғонлар, шиша буюмлар, Юнон ва Будда маданияти таъсирида бунёд бўлган хилма-хил ҳайкаллар, унинг бизнинг диёримизда кашф этилиб, дунёга тарқалишини кўрсатувчи расмлар, 9-асрдаёқ тош тузининг қазиб олинishi, ер ости қувурлари ўтказилиши, металл эпиграфикаси, суяқдан ясалган найлар миллат ва ватан тарихини севган ҳар бир зиёлини ҳайратга солмай йўқ.

Маълум бўлишича, Шаҳрисабз яқинидаги Катта Лангар қишлоғида сақланаётган ва фанга “Катта Лангар Қуръони” номи билан кирган Қуръон 8-асрда кўчирилган бўлиб, ушбу обиданинг “дунёдаги энг қадимги нусхаларидан бири” (127-бет) экан... Россиялик диншунос Е.Ризваннинг у ҳақда-

ги 600 саҳифалик тадқиқоти¹ буни оламга ёйди.

Дарҳақиқат, ҳар бир нарсанинг асл қиймати қиёсда билинади. Сен учун дунёда сенинг уйингдан гўзал уй йўқ, Сенинг ўтмишингдан буюк ўтмиш йўқ. Лекин атрофдагилар нима деркин? Бошқача айтганда, дунё бизнинг бу борадаги фикр-хулосаларимизни тан оладими, эътироф этадими ёки улар қуруқ даъво сифатида қараладими? Бу жуда муҳим масала.

Бу борада ҳам Амир Темури ҳазратларининг ўзлари воситачи бўлдилар. Юртбошимиз жасорати билан Амир Темурнинг, демакки миллатнинг оёқлар остига тушган шаън-шукуҳи тикланди. Унинг натижаларидан бири ўлароқ 1997 йилнинг сентябрида Шаҳрисабзда “Амир Темури ва Темурийлар даврида Марказий Осиё ва Европа” мавзуида халқаро илмий-назарий конференция ўтказилди. Европа ва Осиёнинг 14 мамлакатидан олимлар иштирок этдилар. Анжуман қатнашчилари тарихий ва археологик маълумотларга алоҳида эътибор қилдилар ва ушбу шаҳарнинг 2700 йиллиги масаласини кўтардилар. Шу тариқа ЮНЕСКО 2000 йилнинг декабрида Шаҳрисабз меъморий ёдгорликларини жаҳон маданий мероси рўйхатига киритди. 2001 йил 31-сессиясида эса, шаҳарнинг 2700 йиллигини нишонлаш тўғрисида қарор чиқарди. Бу халқаро эътироф эди!

Чиндан ҳам салкам уч минг йиллик Шаҳрисабз тарихининг энг шонли ва бетимсол саҳифаси Амир Темур билан боғлиқдир. Гап миллатнинг жаҳон саҳнасида чиқишидагина эмас. Унинг ўз куч-қудратини англай олишида, кўрсата олишида ҳамдир. Темур узок асрлар давомида жаҳон цивилизациясининг чорраҳасида келган, лекин замон ва макон ихтилофлари билан ўзининг юксак мақомидан оёқлар остига тушиб, одми бир қавмга айланиб қолган бу қадим миллат бағридаги яшириниб ётган туганмас қудратни уйғотиб юборди. Аввало, сочилиб кетган миллатни йиғди, бир-бирига танитди, сўнг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини кўрсатди. Ҳарбу зарбдаги буюк футуҳотлар, илму фан ва бадий ижоддаги ҳайратомуз кашфиётлар, қўйингики, Мирзо Улуғбекнинг

¹ Қаранг, Ризван Е. Мир Корана. Санкт-Петербург, 2001, 600 с.

зеби жаҳон расадидан Камолиддин Беҳзоднинг фусункор суратларигача, буюк Навоийнинг илохий ғазалларидан қиблатул куттоб Султонали қаламининг ишваларигача, жаҳоннинг тоқи билан бўйлашган Оқсаройдан сеҳрли “Шашмақом”нинг янгиланган тароналаригача бўлган ва “Шарқ Ренессанси” номи билан тарихга кирган ҳодисанинг бонийси ҳам, ҳомийси ҳам Амир Темури эди.

Аслида, соҳибқироннинг шундай бир юртда туғилиб вояга етмоғи ва бу шаҳарнинг муайян даврларда дунёнинг сиёсий марказига айланмоғида теран маъно бор. У чиндан мўъжизалар масканидир. Буни юқоридаги кичик бир экскурс кўрсатиб турибди.

Китобни варақлаганингизда мана шундай фикрлар хаёлингиздан ўтади. Ундаги сон-саноксиз факт ва рақамлар мамнунлик ва қониқиш уйғотади, ўтмиш ва бугуннинг жонли лавҳалари хотирангизда ўрнашиб қолади. Айни пайтда, айрим мулоҳазалар ҳам пайдо бўлади. Қани эди шу тарих тақдими жаҳоний контекстда бўлса, дунёнинг ҳаммиша ўрناق тутиб келинадиган намуналарига бўйлатиб кўрсатилса, деган орзу ҳам хаёлдан ўтади. Бу кўкракка уриш учун эмас, дунёдаги ўрнингни англаш учун керак. Иккинчидан, қани у эл, унинг қиёфаси, яшаш тарзи, урф-удумлари ва биз билан боғланишлари, деган савол ўртага тушади. Бу масала эскирган эмас. Аксинча, у мустақилликдан кейин ғоят долзарб аҳамият касб этди. Жаноб В.Сидоровнинг бундан ўн йилча бурун (“Известия”, 1992 йил 17 январ) мам-

лакатимизнинг икки туб аҳолисини бир-бирига қайраш мақсади билан “бу юртнинг ҳозирги эгалари келгиндилардир, уларнинг тарихи Ўрта Осиё араблар томонидан босиб олингандан кейин бошланди” қабилидаги иддаони тўқиб чиқаргани мутахассисларга яхши маълум. Ва бунга яқин кайфият ҳавасдан кўра ҳасадга мойил айрим кўшниларимизда ҳам йўқ бўлмаса керак. Сиёсий тарихга ҳам эътибор керакмиди. Масалан, Жўрабек, Бобобеклар ҳақида ихчам очерклар бўлса арзимасмиди... Умуман, китоб муносабати билан туғилган орзу ва тилак бир талай.

Шунингдек, бундай салмоқли бир ишда йўл қўйиб бўлмайдиган айрим хатолар ҳам кўзга учради. Масалан, Ибн Хавқал сўзлари (23-бет) аслиядан эмас, воситачилардан, чунончи, Н.И.Крашеникованинг “Прошлое Китаба” (Т., 1989) китобидан келтирилибди (с.27), 44-бетда Шаҳрисабзнинг 18-19 асрлардаги 6 дарвозаси ҳақида фикр юритилиб, “улар қуйидагилардир”, дейилади-да, тўрттаси санаб, иккитаси фаромуш қилинади. 61-бетда қандайдир “Гузар тумани” ҳақида гап кетади... Такрорлар, ном ва атамалардаги ҳархилликлар ҳам табиийки, ғашингизга тегади.

Хулоса, барибир, битта. Альбомдаги материаллар ва илмий хулосалар кўхна тарих шодасининг энг ноёб дурларидан бўлган Шаҳрисабз ҳақидаги бугунги илм-фанимизнинг салмоқли ютуғидир. Олим ва ноширларимизнинг она шаҳримиз тўйига муносиб армуғонидир.

*Бегали ҚОСИМОВ,
профессор.*

Лоуренс ГРИН

Кўхна Африканинг сўнгги сирлари

Биринчи боб

ҲАҚИҚАТ ЗАРРАЛАРИ

Мактабда ўқиб юрган пайтларимдаёқ Африканинг шакл-шамойили менга ҳаминша каттакон савол аломатидай туюларди. Мен Занзибар ва Лагосда бўлишни, Қоҳирага боришни, Зимбабве харобаларини кўришни орзу қилардим. Негаки, ўша кезлардаёқ Африка харитасининг замирида ётган сиру синоатлар, жўғрофий номлар жозибаси, номаълумлик муҳити мени ўзига ром қилиб қўйганди. Бошқа биронга ҳам қитъа мен учун бу қадар мафтункор бўлмаган. Ҳатто ҳозир ҳам дунёни анча кўриб чиққанымдан кейин, барибир, Африкани бошқаларидан афзал биламан.

Бошқа ҳар қандай қитъага қараганда мен Африкани яхшироқ биламан. Бу менга унинг овлоқ жойларини ҳам тушуниб, англаб олишимга ёрдам беради. Бу овлоқ жойларда мен ўзимни баайни ўз уйимдагидек ҳис қиламан.

Кўпинча шундай таассурот туғиладики, Африка тадқиқотчиларга ўз жумбоқларидан бирини ошкор қилса, буни ўша тадқиқотчини сирлар қаърига янада чуқурроқ шўнғитиш учун қилади. Агар сиз ҳам менга ўхшаб Африкада туғилган бўлсангиз, бу туйғу сизга яхши таниш бўлмоғи керак. Мен турли сир-синоатларга оқилона изоҳлар топишни яхши кўраман ва биламанки, агар ҳаётлигимда бу жумбоқларнинг баъзиларига калит топсам, баъзи бир жумбоқлар умримнинг охиригача ҳал бўлмай қолаверади.

Ҳозирги пайтда Африкани инсониятнинг бешиги деб ҳисоблашади. Олимлар қазилмалардан топилган бош чаноқлари ва суякларга қараб ибтидоий дунё манзараларини тиклашга уринишади. Далилларида ва фикр-мулоҳазаларида улар нақадар ўзларига ишониб кетишган-а! Ҳолбуки, бу оламнинг энг буюк жумбоқларидан бири-ку! Бу жумбоқни ечишга инсоният ожиз бўлиб чиқиши ҳам ҳеч гап эмас!

Ибтидоий инсоннинг қолдиқларига мен биринчи марта илк ёшлигимда рўпара келган эдим. У пайтларда менинг отам Кимберлида чиқадиган газетада

*Русчадан АЗИЗХОН
таржимаси.*

Лоуренс Гриннинг “Кўхна Африканинг сўнгги сирлари” китоби – роман ҳам эмас, илмий асар ҳам эмас. Унда муаллифнинг шахсий таассуротлари китобдан ўқиган ёки бошқалардан эшитган маълумотларига қўшилиб кетган. Муаллиф Жанубий Африкада туғилиб ўсган ва Африка бўйлаб кўп саёҳат қилган. Ўзининг айтишича, у Африка қитъасини бошқа ҳамма қитъалардан яхшироқ билади. Шунинг учун бу китобида Африка ҳаётининг турли жиҳатлари, ҳайвонот дунёси, саҳролари, шоввалари, ўрмонлари ҳақида, бу ерда истиқомат қиладиган турли қабилаларнинг расм-русумлари, сеҳру жодулари, тиббиёти, овчилиги ва бошқа сифатлари тўғрисида маълумотлар беради. Буларнинг бари Африка қитъасига, унинг табиатига муҳаббат ва эҳтиром билан суғорилган. Китоб XX асрнинг ўрталарида ёзилган бўлса-да, бу ўзига хос ва ранг-баранг дунёни ҳаққоний тасаввур қилишда бугунги китобхонларга ёрдам беради.

муҳаррир бўлиб ишлар эди. Биз Александерсфонтейн деган қишлоқда турар эдик. У олмос шахарининг чеккасида жойлашган эди. Шанба кунлари Кимберлининг ҳамма аҳолиси шу водийга отланар ва чиройли ҳовузнинг бўйларида чойхўрлик қилиб ҳордиқ чиқаришарди. Бу ерда олмос қазиб оладиган “Де Веерс” компаниясининг меҳмонхонаси бор эди. Компания меҳмонхонадан зарар кўрарди, бироқ у шахар аҳолиси учун бирдан-бир ором оладиган жой ҳисобланарди. Шу меҳмонхона бўлмаса Кимберли аҳолиси димдан ва чангдан бўғилиб, эсидан оғиб қолиши ҳеч гап эмасди. Мен қишлоқнинг биқинидаги қуриб қолган кўл қирғоқларида ўйнашни яхши кўрардим. Мен бу ерда тез-тез тош пичоқлар ва жигарранг ҳамда сариқ рангдаги яшмадан ясалган бошқа ҳар хил буюмларни топиб олардим.

У пайтларда бунақа топилмаларга ҳеч ким эътибор ҳам бермас эди. Ҳовузда сузиб юрган оққушлар бунақа нарсалардан кўра минг чандон қизиқроқ туюларди. Бир гал шалоғи чиқиб кетган “Ланкестер” машинасида фермалардан бирига борганимиз эсимда қолган. У ерда музликлар сип-силлиқ қилиб юборган қоя тошда ибтидоий рассомлар томонидан ўйиб ишланган каркидон ва филларнинг тасвирини кўрганман. Ўшанда мактабда тутадиган расм дафтаримда ўзим булардан кўра тузукроқ суратлар чиза оламан деган фикр кўнглимдан ўтган эди.

Кимберлининг теварак-атрофларида ҳали ҳақиқий бушменлар сақланиб қолганди, лекин улар ортиқ овчилик билан шуғулланмай қўйишган эди. Уларнинг баъзилари ҳатто олмос конларида ишлай бошлаган эдилар. Ҳали анча кичкиналигимда мени конда ишлайдиган одамлар турадиган жойларга бирикки олиб боришганди ва мен ажин босган юзларига ҳамда бошларида диккайиб турадиган бир тутаг жингалак сочларига қараб, бушменларни таниб оладиган бўлиб қолгандим. Шу жойларнинг ўзида мен қоран қабиласига мансуб одамларни ҳам учратганман. Улар асл тотентоллар бўлиб, ҳозир буткул қирилиб кетишган. Бу новча, бақувват ва софдил одамлар рақс тушишни жондилларидан яхши кўришарди. Уларнинг ҳаммаси аста-секин шаробдан нобуд бўлиб кетди. Орадан кўп йиллар ўтгач, мен ўша конлар теварагидаги жойларга яна бордим ва амин бўлдимки, Африка халқларидан баъзи бирларининг тарихи ҳануз инсоният тарихининг ўқилмаган саҳифаларини ташкил қилади. Улардан кўпчилигининг чиқиб келиш тарихи, умуман, маълум эмас. Уларни ёввойи қабилалар деб ҳисоблашади, ҳолбуки уларнинг шунақа сифатлари борки, бу сифатларга цивилизация кўрган кўпгина халқлар ҳавас қилса арзийди.

Биз Шарқнинг сирлари ҳақидаги гапларни тез-тез эшитиб тураемиз, лекин менинг назаримда, Африка жумбоқларига тенг келадиган бошқа ҳеч нарса йўқ. Африкадан бошқа яна қаерда сиз қитъанинг бир чеккасида сфинксларни, бошқа чеккасида, масалан, Зимбабведа бошқа минглаб жумбоқларга рўпара келасиз? Мен кўтарилиб келадиган қуёш нурларида ялтираб кўринган Эверест чўққисини ларзага тушиб томоша қилганман, бироқ бутун бутун эҳтиросим билан яна бир бор Килиманжарони, Африканинг энг баланд чўққиси бўлмиш ана шу чўққини, ундаги сўнган вулқонни кўргим, унинг сирли жумбоқларини яна бир бора тинглагим келади. Тоғ чўққилари ҳақида нақадар кам нарса биламиз-а! Бор-йўғи ўн йиллар аввал Монто-Суре Жанубий Африканинг энг баланд чўққиси ҳисобланарди. Маълум бўлдики, топографлар адашган эканлар. Басутоленда улардан кўра баландроқ иккита чўққини кашф этишди.

Ҳиндистон ўзининг ажойиб фақирлари билан шуҳрат тошган, лекин мен Мисрда шунақа сеҳрларни кўрганманки, улар ўзларининг ҳинд ҳаммасларини бир чўққида қочиради. Агар сизни морбозлар қизиқтирса, сизни ишонтириб айтаманки, Қоҳирада Мадорас ёхуд Калькуттадагига қараганда ўн чандон моҳирроқ морбозларни топасиз. Ҳиндистонда жарроҳ бўлиб хизмат қилган подполковник Р.Г.Элиот Африка ва Ҳиндистондаги сеҳру жодуларнинг турли кўринишларини тадқиқ қилган. У Лондондаги сеҳрлар жамиятининг аъзоси эди ва ўзи ҳам жуда моҳир фақир эди. Бир гал у меҳнат фаолиятининг охирларига кўпдан-кўп фокусларга дуч келганини айтади. Бу фокуслар унинг шаклландан қарашларига бутунлай зид экан, лекин уларнинг биронтасида сайёр ижрочининг ихтиёри билан табиат қонунлари бузилмаган экан. Элиот илова қилиб яна шунини айтадики, кишини ҳаддан зиёд лол қолдирадиган фокусларни

Африкадан чиққан араблар намоёниш қилишган экан. Уларнинг баъзи бирлари умуртқа суяги бошланадиган жойда ханжар ёхуд қилич билан томоқларини тешар эканлар, лекин биронта қон томирига ёки асаб толасига шикаст етказишмас эканлар. Лекин бу ишда ҳеч қанақа ёлгон йўқ экан. Элиот уларнинг рентген суратларини олган, бу суратларда юмалоқ қилич чиндан ҳам умуртқанинг ёнидан ўтгани равшан кўриниб туради. Бундан ташқари ўткир ханжарларни бошларига санчиб олишар эканлар. “Бу — сеҳргарлик эмас эди. Мен инсоннинг имкониятлари ҳақидаги тасаввурларимни қайта кўриб чиқишга мажбур бўлдим, — деб хотималайди Элиот. — Инсон ҳамма жойда инсонлигича қолади.”

Қоҳира бўйлаб менга раҳнамолик қилган одам “ҳинд фокуси” деб аталган арқон фокуси Мисрда кўрсатилганини, лекин ҳозирда йўқ бўлиб кетганини гапириб берди. Ҳойнаҳой, эсингизда бўлса керак, — деди у, — “Фиръавн Мисрдаги ҳамма жодутарларни, жамики донишмандларни хузурига йиғишни буюрипти ва уларга кўрган тушини айтиб берипти”. Миср — жодутарликнинг ватани. Морбозлар Муқаддас китобларда тилга олинган Синай тоғининг этакларида истиқомат қиладиган роҳиб Клеменс манго меваси билан қилинадиган фокуснинг тавсифини берган. Сеҳргарлар бу фокусларни азиз-авлиёлар яшаб ўтган қадимги замонлардаёқ кўрсатишган. Арқон билан қилинадиган фокусни биринчи марта тавсифлаб берган Ибн Батутанинг авлод-ажлодлари африкалик бўлган. Танжерлик бу ҳукмдор ўн тўртинчи асрнинг бошида катта саёҳат қилган ва Хитойгача етиб борган. Унинг таъкидлашига кўра, Ибн Батута бу фокусни ўша ерда (Хитойда эмас) кўрган. Кейинчалик бу фокус тўғрисида сўлмас ривоятлар тўқилган. Ҳар бир одам бу ривоятга ишонишни истайди. Ҳозирги замон тарихчилари Ибн Батутанинг ҳикоялари теран ва ҳаққоний деб ҳисоблашади. Қизиғи шундаки, Ибн Батута келтирган кўпгина тафсилотлар бугун ҳам қўлоғимизга чалиниб туради: ўралиб ётган арқон ўз-ўзидан ечилиб, юқорига ўрлай бошлайди, бола арқонга тирмашиб, юқорига чиқа бошлайди, фокусчи болани таъқиб қилади, боланинг айрим аъзолари узилиб ерга туша бошлайди.

“Мен шу даражада лол қолдимки, юрагим қаттиқ уриб кетди, — деб ёзади Ибн Батута. — Менга бир нарса ичиришди ва мен бир оз ўзимга келдим.” Шундан кейин Ибн Батута томошабинларидан бири: “Ё парвардигор! Ахир, арқонга тирмашиб ҳеч ким юқорига чиққани ҳам, тушгани ҳам йўқ. Болани ҳам ҳеч ким нимталагани йўқ! Бу бор-йўғи бир фокус, холос!” — деганини эшитган. Шу тарзда, бу ўзига хос матн парчаси бизни гипноз тўғрисида ўйлашга ундайди. Кўпгина тадқиқотчилар бу фикрга қўшилишади. Бошқа тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, баъзи бир томошалар намоёниш қилинаётганда товаларда аллақандай ўт-ўланлар тутатиб қўйилган.

Элиот бу гапларга, умуман, ишонмайди. “Ана шу арқон билан қилинадиган фокусни бирор замонда жиддий ижро этишган деб ўйлашга асосим йўқ, — деб ёзади у. — Ҳинд фокусининг кенг тарқалган фотосуратларида аслида илгаридан яхши маълум бўлган бир акробатик номер тасвирланган. Бу суратда эркак одам оғир бамбук бутасини ушлаб туради, бола эса шу ходачанинг юқори қисмига осилиб, ҳунар кўрсатади. Сизга бу фотосуратни яна бир марта кўрсатишса, бамбук ҳалқачаларининг йўғонлашган жойига эътибор беринг.”

Айтишларича, қиролича Виктория кимда-ким арқон билан фокусни кўрсатиб берса, унга икки минг фунт-стерлинг мукофот ваъда қилган. Инглиз кўзбўлоғичи Жон Маскелин мукофотни беш мингта чиқарган, лорд Лондейл эса ўн мингта кўтарган. Аммо вице-қироллар, шаҳзодалар ва бошқа рутбалик одамларнинг арқон билан фокусни кўрсата оладиган биронта одамни қидириб топиш йўлидаги ҳамма уринишлари зое кетган. Улар фақат табрик сўзларини айтадиган ўрдакни кўрсата оладиган фокусчини топишга муваффақ бўлишган, холос (бу фокус ижрочининг оёғига боғлаб қўйилган ингичка ип ёрдамида амалга оширилган). Бундан ташқари, манго дарахтининг меваси билан қилинадиган жуда жўн найрангни ижро этувчи одамнигина топишган. Бу найранг бир парча мато ёрдамида амалга оширилар эди.

Шу тарзда бизнинг кунларимизда фактлар арқон билан қилинадиган фокусни инкор этади. Лекин шунга қарамай, Африкадан чиққан, ишонса

бўладиган сайёҳ Ибн Батута бу фокусни кўрган. Мен буларнинг ҳаммаси тўқиб чиқарилган деб ўйламайман. Ибн Батута ўз асарини қизиқарлироқ қилмоқ учун уйдирмага ўрин берган бўлмаса керак. У бунақа одам эмас. Бу ерда ҳақиқат заррали бўлмоғи керак. Ибн Батутани ниманидир кўришга мажбур қилишган ва биз — мана, олти аср ўтгандан кейин ҳам Батута ҳақиқатда нимани кўрганини тасаввур этишга уриниб ётибмиз ва бу фокус сирларини топмоққа бош қотиряпмиз. Шу ўринда мен қуйидаги бир гапни айтишни истардим. Бу фокус кўпгина мамлакатларда кўрсатилган, уни ҳинд фокуси дейиш билан баробар Африка фокуси дейишга ҳам тўла асосимиз бор.

Танганиканинг расмий қайдномаларида бу аjoyиб фокуснинг сирини ечишга ёрдам берадиган қалиб бор. Қуллардан бирида вилоят бошқармасида ишлайдиган амалдорлардан бирининг ҳузурига қайфиятлари тушиб кетган африкаликлар келишипти. Уларнинг қабилалари бошига жуда катта мусибат тушишти: жодугарнинг буйруғи билан муқаддас баобаб дарахти ағдарилипти. Энди уни қайтадан жойига тиклаб қўйилмаса, бутун қабила нобуд бўлиши муқаррар экан.

Амалдор воқеа содир бўлган жойга бориб, бус-бутун ва шикастланмаган баобаб теварагида қабила оқсоқоллари давра олиб ўтиришганини кўрипти. Дарахтнинг кулаб тушганига уларнинг ишончлари комил экан, амалдор ҳарчанд уриниб уларни бундай эмаслигига ишонтира олмапти. Шундан кейин амалдор жодугар билан хилватда ёлғиз гаплашишти ва “агар дарахтни жойига қайтадан тиклаб қўймасанг, ўзингни шу дарахтга осаман”, деб пўписа қилишти. Анча-мунча дўқ-пўписалардан кейин жодугар рози бўлипти. Гулхан ёқишти, қурбонликка эчки сўйишти. “Йиқилган” дарахт яна қайтадан ўзининг аввали аҳволига қайтаётганини кўриб, оқсоқоллар ҳайратдан ёқа ушлаб, қувончдан ҳайқиришти. Бу — шу ерда ҳозир бўлган одамларнинг ҳаммасига таъсир кўрсатган оммавий гипнознинг ўзгинаси эди. Унинг таъсиридан фақат амалдор холи қолган эди. Мен юқорида зикр қилганимдек, бу воқеа расмий ҳужжатда қайд қилинган. Ана шунақа ишни қилишга қурби етган одам учун бир тўда лақма томошабинни арқон фокусини ҳақиқатда кўраётганига бемалол ишонтира олади-да!

Мен сирни яхши кўраман, унинг тагига етмагунча, унинг замирида нима ётганини аниқ билиб олмагунимча, уни бирон-бир ҳақиқатнамо изоҳ билан тушунтириб бермагунча, бу сир менга тинчлик бермайди. Афтидан, ҳамма ҳам бу масалага мен каби муносабатда бўлмайдиган кўринади. Кўпгина одамларга гайритабиий нарсалар маъқул келади ва улар сирнинг сирлигича қолмоғини исташади. Агар гап санъат асарлари тўғрисида борса, масалан, Мона Лизанинг табассуми ҳақида мулоҳаза юритганда шундай қилинса, бу тўғри бўлади. Француз рассомларидан бири шундай деган экан:

“Сиз бирон суратта таъриф бераётганингизда ёки уни изоҳлаётганингизда, воқеликни сўзлар билан алмаштириб қўясиз. Шунда сир сизнинг кўзингиздан пинҳон бўлади. Сир ўз кучини сақлаб қолмоғи учун уни ҳурмат қилмоқ керак.”

Чексизлик ёки ҳаётнинг пайдо бўлиши каби тушунчалар инсон ақли учун ҳаддан зиёд мураккаблик қилади, шунинг учун мен улар тўғрисида индамай кўяқолишни маъқул кўраман. Аммо бошқа кўпгина масалаларга катта қизиқиш билан қарайман. Мени дараксиз йўқолиб кетган сайёҳнинг тақдири, сафардан қайтмаган кема, саҳро орқали учиб ўтмоқчи бўлган, лекин ҳалокатидан бирон из қолдирмаган учувчининг қисмати қизиқтиради. Менинг сеvimли сирларим инсон тушунчалари худудидан ташқари чиқмайди. Бу сабр-тоқат билан тадқиқ қилса бўладиган “сеҳргарлик” дир.

Африка бўйлаб саёҳат қилиб юриб, мен шунақа фактларга рўпара келдимки, улар ибтидоий халқларда оламни ҳис қилмай қабул қилиш, телепатия, назаркардалик мавжуд эканидан далолат беради. Тропик Африкада узоқ ишлаган врачлар шундай фикрдаларки, баъзи бир африкаликларнинг тиббиёт бобида биладиган баъзи нарсалари ҳатто оқ танлиларнинг ҳозирги даврдаги дарсликларида ҳам йўқ. Жуда кўп воқеалар маълумки, африкалик жодугарлар ўзларининг гипноз борасидаги қобилиятларини инсоннинг зарарига ишлатганлар, уларни беморларнинг ўлими ҳам бу ишдан қайтариб қолмаган.

Лекин шундай бўлса-да, юқорида айтилган гапларнинг ҳаммасини эътиборга

олган ҳолда мен гипнозни жодугарлик деб ҳисобламайман. Менинг сирү синоатларга бўлган ҳар қанча муҳаббатимга қарамай, мен ибтидоий африкалик об-ҳавога таъсир қила олган деб ўйламайман. Сиз гапимга қўшиласизми? Шунга қарамай, Жон Гантердай зийрак ва соғлом фикрлайдиган талқиқотчи Африкага бағишланган қалин китобида 1922 йилда қурғоқчиликдан қовжираб ётган Зимбабве дарёси водийсида ёққан ёмғир сеҳргарликнинг оқибати бўлган деб ҳисоблайди. “Бундай ҳодисаларни қандай қилиб изоҳласа бўлади? — деб сўрайди Жон Гантер. — Шароит тўғри келиб қолганми? Эҳтимол.” Мен бўлсам буни шароитнинг тўғри келиб қолиши деб ҳисоблайман. Бу ўринда ҳеч қанақа “эҳтимол”га ҳожат йўқ. Ёмғир қироличаси билан содир бўлган воқеа сира эсимдан чиқмайди. Мен уни кейинроқ айтиб бераман. Гантер кейин содир бўлган воқеаларни назардан қочиради, ҳолбуки улар энг оғир дақиқада ёққан ёмғирдан кўра ажабланарлироқдир.

Гантернинг нуқтаи назарини кўпгина маърифатли одамлар қўллаб-қувватлашади. Улар шароитнинг тасодифан тўғри келиб қолишига ишонишмайди ва жодугарликни тўлалигича инкор этишмайди. “Шароит тўғри келиб қолган бўлиши мумкинми? Эҳтимол.”

Кечалари кўпинча бир нарсани ўйлаб чиқардим: Африка жумбоқлари учун иссиқнинг ва атмосфера ҳолатининг аҳамияти нақадар катта! Одатда мен қаерда бўлсам ҳам, яхши ухлайман. Бунинг устига, иқлими мўътадил бўлган Африканинг жанубида яшайман. Аммо ҳаётимда шундай дақиқалар бўлганки, жазирама иссиқ кишини эздитган моддий куч сифатида намоеън бўлган. Ундан кундузи ҳам, кечаси ҳам қутулишнинг имкони бўлмасди. Ойлар мобайнида ҳар куни йигирма соат мобайнида қовуриб жизғанақ қиладиган ҳарорат, ойлар мобайнида охир-кепи кўринмайдиган уйқусиз тунлар. Буларнинг бари оғир руҳий хасталиқларга олиб келади. Француз мустамлакаларида бунинг бари “кафар” деган ном билан шуҳрат топган. Менинг ўзим Миерга қилган ёзги сафарларим вақтида жуда кўп изтироблар чекишимга тўғри келган ва мен бу гаройиб ҳолат тўғрисида шахсий тажрибам асосида ҳукм чиқармоғим мумкин. Менинг хаёлотим шу даражада жунбушга келган эдики, мен ўзимнинг хотирамга буткул ишоналмай қолдим, ҳолбуки, одатдаги ҳолатда хотирам жуда яхши ишлайди. Ён дафтардан фойдаланишга тўғри келди. Авваллари ҳеч қачон бунақа ҳолатни бошимдан кечирган эмасдим. Аммо мен соғлом иқлимга қайтиб келишим биланоқ, дарров тузалиб қолдим. Бу менинг шахсий жумбоқларимдан бири. Уни мен ҳал қилолмай кўп овора бўлганман. Музликлар салтанатида ҳам сир-синоатга рўпара келиш мумкин, аммо, афтидан, Африканинг жазирама иссиғи кескинликни кучайтиради ва сир ялпираб нур тарата бошлайди ва унинг томири ура бошлагандай кўринади.

Бир гал Конгонинг жанубий районларидаги қурғоқчилик ярим миллион одамнинг ҳаётига завоқ келтирди. На тирикларнинг хотирасида, на қабилаларнинг ривоятларида қурраи заминнинг бағрини бу қадар эзган жазирама иссиқ тўғрисида хотиралар сақланиб қолган. 1980 йилнинг ёзида улуг қурғоқчилик энг юксак пардаларга қўтарилди. Худди шу йилда инглиз овчиси Гарольд Мартин қурғоқчилик бўлаётган жойлар ҳудудидан ўтиб, бир хўшлам ичадиган сув қидириб жуда абгор бўлган эди. Мартин уч тонна фил суягини ерга кўмишга мажбур бўлган, чунки маҳаллий ҳаммоллар ўз қишлоқларини тарк этишдан бутунлай бош тортган. Теварак-атрофдаги анчагина жойни чириётган ҳайвонлар жасадларининг қўланса ҳиди тутиб кетди. Ҳамма жойда қора булутдай ўлаксахўр қузғунлар гала-гала бўлиб учиб юрарди. Мартин ва унинг ҳаммоллари қуриб қолаётган қўл соҳилида тўхташганида уларнинг ичадиган сувлари тугаб қолган эди. Бу ерга ҳам гала-гала қузғунлар ёпирилиб учиб келишди.

Эндиликда қўл куёш тафтида қуриб битган, у ер-бу ердагина бир оз нами қолган каттақон чуқурга айланиб қолганди. Яшил ботқоқлар ичида саксон қадокли усач балиқлар қийналиб жон беришар, уларни аллақачон тўйиб кетган тимсоҳлар эринчоқлик билан ғажиб ётарди. Теварак-атроф кийикларнинг жасадларига тўлиб кетганди. Ташналиқдан жони узилаётган филлар нам қидириб дарахтларни томири билан қўпориб ташлаганди. Бир ургочи фил қўқ суюкка айланиб қолишти. Мартин унга раҳми келиб, отиб ўлдирди. Бунақа Африкани

у ҳали кўрмаган эди. Мартин ўзининг ҳаммолларидан бири туфайли омон қолди ва бу даҳшатлардан дунёни бохабар қилди. Ҳаммол зулус йитит қуриган дарё тубида тўсатдан тиз чўкиб, жон-жаҳди билан: “Сув! Сувни кўряшман!” деб хитоб қилди. Шундай деб, у тиз чўккан жойини қазий бошлади ва орадан кўп ўтмай, сув кўринди. Ичишга яроқли зилол сув анчагина эди — ичиб тўйганларидан кейин бўшаб қолган ҳамма идишларини тўлдириб олишди. Бу нима ўзи? Шунчаки, тасодифлар тўғри келиб қолдимиз? Зулус куёш ёғдусида ярқираб ётган қум қатлами остидаги сувни чиндан ҳам кўрган деб ўйлайман. Эркин кенгликлар бағрида ўсиб улғайган одамнинг кузатувчанлиги ва табиий сезгиси аллақандай кўз илғамас, сезилар-сезилмас белги орқали сувни кўришга имкон берган бўлса керак. Зулус сувни қандай қилиб кўрганини ўзи ҳам тушунтириб беролмаслиги мумкин. Эҳтимол, ҳидидан билгандир. Лекин сеҳргарлик ёрдамида сувни топмагани аниқ.

Иккита жаҳон уруши ораллиғида мен Лондонда кекса овчи Мартин билан танишдим. Пикадиллидан Шарқий Африкадаги Португалия мустамлакасига қадар бўлган масофа унинг хотираларини кўзғотиб юборгандай кўринарди. Африкадаги инглиз, белгия ва португалия мустамлакаларида Мартин фил суякларини излаб бир неча йиллар дарбадар юрди. Мана, энди у менга шундай воқеаларни гапириб бериб ўтириштики, африкалик бушменлардан чиққан изқуварларга рўпара келмаган одамга бу воқеаларнинг ҳаммаси гоётада гайритабиий кўринади.

Мартин ҳамма нарсанинг ақл бовар қиладиган сабабларини изларди. У тажрибали африка изқуварининг адашиб қолиши мумкин эмас, деб ҳисобларди. - Бундай одамлар, — дерди у, — нафақат йўлни кўрсатадиган турли белгиларни ёдида сақлайди, балки ҳали ўзлари бирон марта ҳам қадим ранжида қилмаган жойларни ҳам фикран тасаввур қилишга қодирдирлар. Ўткир сезгилари уларни ботқоқлардан ва юриш қийин бўлган жойлардан нарироқ юришига кўмак беради. Хаёлот қувватлари уларга чиндан ҳам ҳайрон қоладиган даражада ёрдам беради.

Мартиннинг раҳнамоларидан бири тошлоқ жойларда ҳам филларнинг изидан бора билар экан. Унинг бу қобилияти сабабини кўзининг бениҳоя ўткирлигида кўришди. Мартиннинг ўзи раҳнамоеи тош устига кул сепиб кўрсатмагунча, фил изини кўра олмаган. Раҳнамо кул сепиб изни кўринадиган ҳолга келтиришни ҳар қанақа дактилоскопия мутахассисидан қолишмайдиган даражада маҳорат билан бажарган. Бир куни шу раҳнамо Мартинни янада ҳайрон қолдиришти. Филни қувиб кетишганда у қўққисдан тўхтабди-да, “Бвана, филнинг кетидан боришимизнинг ҳожати йўқ, унинг тиш суяклари йўқ экан”, деди. Мартин унинг гапига ишонмапти, филни таъқиб этишда давом қилишипти. Ниҳоят, роса йўл юришиб чарчапгандан кейин улар филни кўришипти, у жуда қари фил экан, чиндан ҳам тиш суяклари йўқ экан.

Бошқа овчи бу воқеанинг чинакам изоҳини қидириб ўтирмаган бўларди. Унда Африканинг яна бир сир — сеҳру жодулар салтанатидан ўз ўрнини эгаллаган бўларди. Аммо Мартин раҳнамосини сирни очишга кўндиришти. Фил йўлда кетаётди, бошини дарахтнинг танасига ишқалапти. Лекин дарахтда тиш суягининг изи қолмапти. Бироқ раҳнамо бу тўғрида Мартинга индамапти, чунки филнинг тиш суяги битта бўлиши ҳам мумкин эди-да. Кейинроқ бошқа дарахтнинг ёнидан ўтиб кетаётганда фил унга бошқа томонини ишқалапти. Бу гал ҳам дарахтнинг ўстлоғида тишлардан ҳеч қанақа из қолмапти.

Шу раҳнамонинг ўзи бир гал фил суякларини ўғирлаб кетган одамларни таъқиб қилиб қолди. Излар уни саёз бир дарё ёқасига олиб келишти. Ўғрилар шу томонга бурилишган экан. Таъқиб қилаётган одамни чалғитиш учун улар йўлни дарё ичидан солишипти. Аммо изқувар бу ишнинг ҳам уддасидан чиқипти. У комил ишонч билан оқимга тескари юқори томонга йўл олишти ва қочоқлар сувдан чиққан жойни аниқ кўрсатишти. Шу тарзда у Мартинни тўша-тўғри ўғирланган суяклар яшириб қўйилган жойга бошлаб боришти. Бу ишни у жуда моҳирлик билан адо этишти. Шунга қарамай, буларнинг бари жуда осон изоҳданар экан. Дарё тубидан юриб борар эканлар, ўғрилар жуда кўп тошларни аёлар-тўнтар қилиб ташлашипти. Кўриб турибсизки, ҳеч қанақа сеҳргарлик йўқ, жуда нозик кузатувчанлик бор, холос.

Менинг сирларга қизиқишим катта эканини билганлари учун улар тўғрисида менга мактубларда маълумот беришади ёки тўшпа-тўғри уйимга келиб, ҳикоя қилиб беришади. Китобхон, албатта, улкан сирларни жуда яхши кўради. Одамларнинг йўқолиб қолиши билан боғлиқ бўлган сирлар ана шундай улғу сирлар сирасига киради. Баъзан уларни ҳалок бўлган деб ўйлашади, аслида эса, улар тирик бўлишади. Африканинг ўзининг полковник Фосеттилари бор. Улар ҳазиналар, ғойиб бўлган шаҳарлар, бедарак кетган сайёҳлар ёки фанга маълум бўлмаган ҳайвонларни излаб, йўлга отланишади. Улар Африкага жўнаб кетиб, изсиз ғойиб бўлишди. Йиллар ўтган сари ечилмаган сирларнинг жозибаси орта боради. Бу одамлар у ерда ўз қазоларини топганлар, аммо романтик кайфиятдаги одамлар уларнинг тирик эканликлари тўғрисидаги овозаларга ишонтишни маъқул кўришади.

Ўзининг ўтмишини яширишни истаган кўпгина одамлар Африкадан бошпана топишади. У кўндан-кўп саргузаштгалаб одамларни ҳам ўз бағрига олади. Бу одамлар Африка ўрмонларида ва саҳроларида ўзларини баайни уйларидагилек ҳис қилишади. “Англияда яшашга ортиқ тоқатим қолмади. Мен бир вақтлар яшаган жойларимга — ёввойи одамлар ва ваҳиш ҳайвонлар орасига бориб, ўша ерда дунёдан кўз юмишни ихтиёр этдим”, — деб хитоб қилади Аллан Куотермейн. Ҳаётда ҳам ҳали-ҳануз Райдер Хаггард романларининг қаҳрамонлари изидан боришни маъқул кўрадиган одамлар учраб туради.

Девонширлик полковник У.Д.Э.Грант шундай одамлар тоифасига киради. Грант Африкада излаган нарсасини топти, ҳолбуки унинг анча-мунча ғаройиб қилиқлари бор эди. Унинг уйи кутб айиқларининг сомон тиқилган териларига ва моржларнинг каллаларига тўлиб кетганди. Унинг номини сиз Арктика хариталаридан топишингиз мумкин. Аммо унинг уйидаги энг ғаройиб нарса бальзамлаб қўйилган лочиндир. Уни Грант ўтган асрнинг охирида Мисрда харид қилган экан. Бу лочин тўғрисида шундай гап бор эди — уруш яқинлашиб қолганда унинг кўкрагидан қон сирқиб оқар эмиш. Грантнинг ўзи мени ишонтириб айтишича, лочиннинг кўкрагидан икки марта тўқ қизил рангдаги суюқлик оққан экан. Бу воқеа биринчи марта инглизлар билан бурлар ўртасида уруш бошланишидан бир оз олдин, иккинчи марта эса 1914 йилнинг августида рўй берган экан. Грант сеҳру жодуга ишонмас эди. У лочиннинг кўксидан суюқлик чиқишини кушни бальзамлаганда мисрликлар қўллаган суюқликка ҳаво ҳароратининг таъсири билан изоҳлаган эди.

Менинг назаримда, Грантнинг экспедициялари ичида энг галатиси — ўтган асрнинг охирида бир француз княгинясининг илтимоси билан амалга оширилган экспедиция бўлган эди. Унинг қўйилмаган ўғли Кейптаунга кетиб, ўша ерда ғойиб бўлиб қолади. Орадан бирмунча вақт ўтгач, унинг Родезияда ўлгани тўғрисида миш-мишлар тарқалади. Грантдан ҳақиқатнинг тагига етишни илтимос қилишади ва мабодо миш-мишлар тўғри бўлиб чиқса, жасадни ватанига олиб келишни сўрашади. Графиня ҳар қанча харажат бўлса ҳам кўтаришга рози эди.

Бир неча ҳафта давомида синчковлик билан ўтказилган тафтиш-у суриштиришлардан кейин Грант француз йигитнинг Жанубий Африкада Британия полициясига ишга кирганини ва Гвелога юборилганини аниқлаган. У Гвелодан ўн беш миля масофада жойлашган лагерда вафот этган ва ўша ерда дафн этилган экан. Грант унинг қабрини излаб топади ва жасадни аниқ-таниқ таниб олиш мақсадида қабрни очди.

Жасадни аниқлашади. Француз йигит Родезия безгаги деб аталган хасталиқдан вафот этган экан. Унинг ичида анчагина катта миқдорда алкоголь бор экан. Бу алкоголь унга бальзам ролини ўтапти. Грант жасадни янги кўрғошин тобутга солиб, Гвелога олиб келипти. Тобутни Булавайога етказмоқ керак эди, чунки темир йўл бекати шу жойда эди. Лекин шохдор қора моллар ўртасида вабо касали тарқгани учун пахта компанияси тобутни Булавайога олиб боришдан бош тортади. Грант ҳатто ҳўкиз қўшилган аравани ҳам ёллай олмайди. Топқир одам бўлганидан у ченага ўхшаган бир уловни топади-да, унга тўртта велосипед филдирагини ўрнатади, аравага ўхшаган бир нарса ясайди. Булавайога келгач, Грант тобутни каттакон яшикка жойлайди-да, унинг устига “Кон ускуналари” деб ёзиб қўяди. Не-не машаққатлар билан тобут Францияга олиб

борилиб, оилавий хилхонага қўйилгандан кейингина Грант зиммасидаги мажбуриятни тўла адо этдим, деб ҳисоблайди. Аммо ҳали бу воқеа ўз ниҳоясига етгани йўқ эди. Биринчи жаҳон урушининг бошларида немис бомбаси сағанани вайрон қилади. Грант буни графинянинг хоҳишини қондирмоқ учун Африка бағридан унинг сирларидан бирини тортиб олишга урингани учун бошига тушган жазо сифатида қабул қилди.

Африка ҳозир ўзининг жумбоқларидан кўпини ошқора қилиб бўлди. Наҳри Нилнинг бошланиш жойлари ортиқ сир бўлмай қолди. Катта қўллар ва Ойдин тоғлар харитага туширилди. Шундай бўлса-да, экватор ўрмонида ҳали анча-мунча ғаройиб сирлар яшириниб ётипти. Саҳролар бағрида қадимги фожеаларнинг сирлари яширин, уни саҳро хасислик билан зўрға бирда-яримини ошқор қилади, кўчиб юрувчи қумларда эса ҳайрон қолувчи оҳанглар мавжуд. Фақат бу куйни эшитмоқ учун нозик товушларни илғаб оладиган кулоқ керак. Фақат африка ноғорасининг таранг тортилган терисига кулоғингизни тугсангизгина бу оҳангни ажратиш олмағингиз мумкин.

Африканинг нима эканини, айниқса, катта дарёларда яхши ҳис қиласан. Мен дарё бўйлаб сафар қилишни яхши кўраман. У темир йўлда қилинадиган сафарни эслатади, фақат бунда поездларнинг силтови йўқ, холос. Кема тўхтаганида эса соҳил бўйларидаги кўпгина гўзал манзиллар билан ва одамлар билан танишмоқ учун сайёҳнинг имкони бўлади.

Мени Африканинг нақд юраги орқали олиб ўтган кемачаларни сира унутмайман. Юқори палубада оқ танли йўловчилар. Очиқ ҳавода салон жойлашган, пароходнинг мўриси теварагига столлар қўйилган. Кемалари кемадаги ёғдулар зулматни ёритиб туради. Ҳар куни кема маст одамдек илонизи қолдириб, олдинга судралиб боради. Кема рулини бошқариб бораётган одам уни саёз жойга кўндириб қўймаслик учун ёхуд сув остидан чиқиб турган биронга тошми, бошқа нарсамми, урилиб кетмаслик учун шунақа илонизи қилиб юришга мажбур. Мен дарёнинг ҳамма ҳидларини ва ҳамма товушларини худди ҳозирдагидек ҳис қилиб турибман. Бегемотлар, тимсоҳларни кўряпман, ёғочдан ўйиб ясалган қайиқларни кўриб турибман. Кўлида тўр ушлаган ёхуд найза билан қалқон кўтарган, танаси қора мойдай ялтиллаб турган одамлар. Олис-олислардан ноғора товушлари эшитилади. Бу ҳам Африканинг ажралмас белгиси. Бу Африканинг ўзига хос “телеграфи”, у Занзибардан Бомига қадар бутун қитъа бўйлаб янграб туради. Қасир-қусурлаб ёнадиган гулханлар ва кема машиналарининг сурони. Бамбукдан ясалган тўсиқлар, дарахтларда қунишиб ўтирган қузғунлар, дарахтларнинг остида эса ғалла янчаётган Африка қизлари. Кўҳна Африканинг адоқсиз манзаралари. Кейин яна кема палубасидаги очиқ ҳаводаги салон. Мен бу ерда дарёнинг шивир-шивирини тинглаб ўтирибман ва ҳали кам тадқиқ қилинган мамлакатлар ҳақидаги ҳикояларни тингламоқдаман.

Конгодан келаётган кемаларда бошларига пўкак қалпоқлар кийган кекса одамлар Африка ҳайвонлари ҳақида суҳбатлашиб ўтиришади. Улар гапираётган гапларини жуда яхши билишади. Улар гапираётган гапларнинг баъзи бирлари зоологлар учун уччига чиққан куфур бўлиб эшитилиши мумкин. Айниқса, Африка ҳайвонлари ҳақидаги ривоятлар устидан кулишдан бошқани билмайдиган олимлар бу гапларнинг биронтасига ишонмайди. Аммо бу заминда шу асрнинг бошида йирик сутэмизувчиларнинг бир қанча янги турлари топилди. Шундай бўлгач, унинг ўрмонлари ва ботқоқларида яна кўпгина кутилмаган нарсалар ва бошқа сирлар ҳам яшириниб ётган бўлиши мумкин. Юз йиллар муқаддам баъзи бир эски сирларга изоҳ берар экан, Уинвуд Рид шундай ёзган эди: “Ит бошли одамлар тўғрисида Геродот гапириб ўтган эди. Улар вовуллайдиган бабуинлардир. Араб эртақларидаги думи балиқсимон парилар Африка ламантинларидир. Уларнинг кўкраги аёлларнинг кўкрагини эслатади, башаралари одамларнинг чехрасига ўхшайди. Роғул армиясини тўхташиб қолган баҳайбат илон питоннинг айни ўзидир”. Сирларни бунақа тарзда ечиб бериш менга маъқул келади, лекин Рид ҳатто ҳозиргача ҳам охиригача тадқиқ қилиб бўлинмаган соҳанинг бўсағасига яқинлашган эди, холос. Баъзи бир сирларни осонгина еча бўлади, баъзи бирларини эса ечиш амри маҳол. Мен болалик чоғларимда ота-онам менга “Кенг тарқалган хатоликлар ва уларнинг талқини”

деб аталган жуда ажойиб бир китобни совға қилишган эди. Бу китоб мени кўпгина бемаъни адашишлардан ва хатарли қарашлардан ҳалос этди. Бу китобдан мен кўп нарсаларни билиб олдим. Жумладан, юксакликдан қулаган одам ерга етиб келиб чиқарчин бўлмагунча ўлмас экан, кўзиқоринни тозалаш осон бўлгани учунгина унга ишониб бўлмас экан, Миср мақбараларида топилган бугдой дони ўсиб, ҳосил бермас экан. Ўша китобнинг ўзидан яна шуни ўқиб билдимки, “Биркенхед” кемаси ҳалокатга учраб чўқаётганда унинг командаси “смирно” командаси билан оёқда қотиб тик турмаган экан. Ўшандан бери ярим аср ўтди, мен эса ҳамон тақдир мени рўпара қилган гаройиб ҳодисаларнинг моҳиятини излаб топишга ҳаракат қилиб ётибман.

Мен бирмунча жумбоқларнинг тагига етдим ва бундан ўзимнинг бошим осмонга етди. Ҳақиқатни биладиган одамлар ҳаётдан кўз юмса ёхуд ғойиб бўлиб қолсалар, фараз қилмоқдан бошқа илож қолмайди. Менга бир воқеа жуда ёқди. Бу воқеа Шимолий Родезияга оврўпаликлардан илк марта кўчириб олиб келинаётганда рўй берган экан. Ўшанда бир йўлбошловчининг купесида виски бўлган экан-да, шу важдан бутун бошлик бир вагонни йўловчи-пўловчилари билан бирга ўғирлаб кетишган экан. Темир йўлга ўрмон орқали бир шохобча ўтказса бўлади, кейинчалик бу шохобча яна бузиб олинади. Аммо таассуфлар бўлмайки, бу жиноятга қўл урган одамлар менинг уйимга келиб, етишмаётган тафсилотларни тўлдирмоқ учун ҳамма гапни рўйи-рост айтиб бермайди.

Гарбий Африкадан унча олис бўлмаган масофада хурмо дарахтлари билан қопланган бир орол бор. Умрингнинг қолган қисмини шу оролда ўтказишнинг мумкин, лекин аввал таниш бўлган одамларингдан биронтасини ҳам учрата олмайсан. Шу оролга бир инглиз келиб тушган. У одамларнинг юзини жуда яхши эслаб қоладиган қобилиятга эга экан. Шу оролда тикилинч ичида у ватандош бир аёлни кўриб қолипти. Уни эрини заҳарлаб ўлдирган деб гумон қилиб, Лондонда қидирув эълон қилишган экан. У чиндан ҳам айбдор эдимиз? Бу излари ғойиб бўлган воқеалардан яна бири ва мен ҳеч қачон ҳақиқатни билолмайман.

Африка — бедарак йўқолган излар, йўқолган одамлар, ғойиб бўлган шаҳарлар ва хазиналар, бедарак кетган самолётлар қиғъасидир. Соҳил бўйларида эса сиз ҳалокатга учраган кемаларнинг қолдиқларини кўришингиз мумкин.

Хазиналар ҳақидаги афсоналар узоқ вақт ўлмайди, Африкада эса улар қайта тирилади. Шимолий Африкадаги ҳудудсиз саҳроларнинг ҳамма пучмоқларида сиз кум остига кўмилган беҳисоб хазиналар ҳақидаги ривоятларни эшитасиз. Аллақачон бундай хазиналар шу даражада кўп топилганки, кум остида яна бошқа, ҳали топилмаган хазиналар қолганми-йўқми деб ўйланиб қоласиз. Мисрда бўлган вақтларимда мен бунга ўхшаш воқеаларни кўплаб эшитган эдим. Уларни қабрларни излаб топиш ва музейларни янги экспонатларга тўлдириб билан шугулланувчи одамлар гапириб берган эди.

Кунлардан бирида Ливия саҳросидан Қоҳирага бир араб келипти. У бир бўлак маъдан олиб келипти. Бир савдогар бозорда бу маъдан парчасига шунақа пул тўламоқчи бўлиптики, араб дарров хурсандлик билан бунга кўна қолипти. “Агар сенда бунақа темир-терсақлардан яна бўлса, олиб кел, мен уларга бозор баҳосидан бир пиастр ортиқ ҳақ бераман”, дегди савдогар араб билан хайрлаша туриб. Араб савдогарнинг ҳузурига яна бир неча марталаб келипти ва ҳар гал ўша маъдан парчаларидан олиб келаверипти. Савдогар уларни тортиб олиб, ҳақини тўлайверипти. Ниҳоят, араб сўнги парчани олиб келганида, савдогар синиқ парчаларнинг ҳаммасини бир-бирига ёпиштириб чиқипти. Росмана одамнинг бўйи баравар қилиб қуйилган ҳайкал ҳосил бўлипти. Ҳайкал соф олгиндан қуйилган экан. Оддий араб саҳрода қадимги Рим замонасида қурилган шаҳар харобаларида топган маъдан бўлаклари шу ҳайкал экан. Бу дурдона асар бошқа кўпгина дурдоналардан фарқ қилароқ Қоҳира музейидан ўрин олган.

Қоҳира ва Кейптаун. Африканинг бу икки шаҳарини мен яхши биламан. Айтишим мумкин — Кейптаунни Қоҳирадан кўра яхшироқ биламан. Бироқ Қоҳирада менга ҳамроз бир жувон бор эди, мен уни Шахризода деб атардим. Унинг гапларига тўла-тўқис ишонса бўларди деб айтиш қийин-у, лекин у

оқила аёл эди ва суҳбати гоятда ширин эди. Биз у билан бирга, Қоҳирадаги Қаср-ал-Нилдан олисда жойлашган пастқам кўчаларда сайр қилардик. Бунақа пасқам жойларда сайр қилиш мен учун ҳамиша мароқли эди. Уларни яхшилаб билиб олмоқ учун пиёда айланиб чиқмоқ керак. Қоҳиранинг қадимий кўчалари ҳамиша гавжум ва ифлос. Шундай туюладики, гўё улар бир замонлар Шаҳризода ўзининг мингта эртагини ҳикоя қилиб берган пайтларда қандай бўлган бўлсалар, шундайлигича сақланиб қолганлар.

Мен шу тарзда Мисрнинг донишмандлигини ўзимга синдиришга ҳаракат қилдим. Мен Африкадаги исломни ал-Азхар маҳалласида ўргандим. Ҳамиша ғала-ғовурга тўла бу мусулмон мадрасаси устидан ўнлаб асрлар олиб ўтган, бу ерда қадимий Қоҳира қайта тирилгандай бўлади. Мен заргарлар кўчасида текин қаҳваларни роса тўйиб ичганман. Уларнинг дўконлари тилла ва кумуш нақшлар билан безатилган идишларга тўла эди. Мен гиламдўзлар гиламларини тўқиётиб куйлаган кўшиқларини эшитганман. Моски пучмоқларида мен ҳунарларнинг сирларини ва одамларни ўрганганман.

Шу ерда мен шайх Иброҳим деган ҳокимни учратдим. Мен унинг баланд овозда “иншоолло ал-ҳамала ва метвалли” деб, кўча-кўйларда айланиб юрганини кўп кўрганман. Шу тарзда у бандалардан хасталикларни аритишни илтижо қиларди. Унинг ушоққина меҳмонхонаси бор эди, беморларни у шу ерда даволарди. Шайхнинг ҳокимлик санъатининг асосий сири унинг синчков нигоҳида ва кишини аллалайдиган овозида эди. У қироат билан айтадиган арабча дуоларнинг маъносини мен деярли сўзма-сўз айтиб беришим мумкин: “Сизнинг кўзларингиз толиққан... Улар юмилиб кетяпти. Сиз ором оляпсиз. Бошингизнинг оғриши ўтиб кетди. Оғриқ энди қайтмайди”.

Баъзан биз Шаҳризода билан ал-Азхар маҳалласидаги қаҳвахонага кириб, қозонда қоврилаётган кўзи гўштининг хушбўй ҳидини тўйиб ҳидлардик. Кўзини мисрчасига — шафтоли билан тайёрлар эдилар. Бу ерда сархил мевалардан ва турли тансиқ таомлардан татиб кўриш мумкин эди. Миср фаллоҳлари экиб ундирган манго мевалари, таъми оғизда қоладиган оқ узум, Сива водийсининг хурمولари, хушбўй тарвузлар, ичига гурунч солинган бақлажонлар, кабоблар... Кошки эди мен Миср таомларини билганимча бутун Мисрни ҳам билсам...

Полицияда хизмат қиладиган танишим мени машинада Ваг-ал-Бирка бўйлаб сайр қилдириди. Бу қизил фонуслар маҳалласи бўлиб, Шаҳризода яшайдиган жойнинг шундоққина биқинида, лекин унга хос бўлган романтика қизил фонуслар кўчасида йўқ. Мен фоҳишахоналарни кўрдим — у ердан мусиқий автоматлардан таралган куйлар эшитилар, аёлларнинг қаҳқаҳаси янграрди. Мен қаҳвахоналарни кезиб чиқдим — уларда фоҳишахоналарнинг эгалари ва наркотик моддалар сотувчилар ўтиришарди. Кўпдан-кўп қотилликларнинг шоҳиди бўлдим. Полицияда хизмат қиладиган дўстим менга юксақ мартабали мансабдорларга қилинган суиқасдлар тўғрисида гапириб берди. Ўша пайтда Қоҳиранинг ҳамма жойига қизғиш рангли афишалар ёпиштирилган экан. Афишаларда номаълум қотилларнинг боши учун ўн минг фунтгача мукофот ваъда қилинган экан. Дўстим муттаҳамлар ва қалбаки пул ясовчилар, контрабандистлар ва ёвуз ниятли раҳнамолар, очилган ва очилмаган жиноятлар тўғрисида гапириб берди. Иккита жаҳон уруши оралиғида Мисрда, айниқса, наркотиклар савдоси жуда авж олиб кетган экан. Ўшанда баъзи бир йирик наркотикфурушларга уларнинг полиция бошқармасида сақланувчи бармоқ излари сотилган экан. Бу уларга аввалги судланганларини яширишга имкон берган.

Мисрда ғалати одамлар тез-тез учраб туради. Улар ғаройиб ишлар билан шуғулланишади. Масалан, бир қишлоқ бор. Уни Бирма деб аташади. Бу қишлоқнинг аҳолиси қадим замонлардан бери жўжаларни сунъий очириш билан шуғулланади. Менимча, уларнинг бу касб-корининг бошланиши фиръавнлар замонасига бориб тақалса керак. Қишлоқ аҳлининг ҳеч қайсиси ҳеч қачон бу ишнинг сиру асорини очган эмас. Жўжа очириш фасли бошланганда қишлоқнинг барча аҳолиси бутун мамлакатга тарқалиб кетади-да, борган жойларида лойсувоқ уйчалар қуришади. Улар бу уйчалардан инкубатор сифатида фойдаланишади. Бундай уйчанинг ҳар битгасига мингта тухум қўйилади, кейин

олов ёқиб, уйча иситилади, уйнинг ичкарасида бир одам қолади. Айтишларича, у ҳар бир тухумни лунжига қўйиб, ҳароратини текшириб кўрар экан. Охирида у гулханга ўт қалашни бас қилиб, мингта жўжани етаклаб ташқарига чиқар экан. Бирма қишлоғининг аҳли минг йилдан ёки икки минг йилдан бери ўз усуллари қўллаб, жўжа очишда шунақа натижаларга эришиб келмоқдаларки, ҳозирги замонда электр қуввати билан ишлайдиган биронта ҳам инкубатор бунақа натижага эриша олгани йўқ.

Мен Миср саҳролари ва шаҳарлари тўғрисида баъзи бир нарсаларни билиб олганман. Ҳар куни эргалаб Қоҳира меҳмонхонасида уйқудан уйғонар эканман, иморатни астагина зириллаётганини ҳис қилардим. Демак, Опера майдонида биринчи трамвай пайдо бўлиши ва ҳайдовчи муолишида тормоз тепкисини босаяпти. Бу трамвайнинг ғийқиллаши бирон фурсат келиб, мени яна уйқудан уйғотармикан? Бундай бўлмас-ов... Негаки, мен бир марта борган жойимга кейинчалик камдан-кам ҳолларда қайтаман.

Африкада сир-синоат деганлари ғаройиб шакллар касб этади ва сен у билан қачон, қаерда тўқнаш келишингни ҳеч қачон билмайсан. Ғарчи биз излаган нарсамизни камдан-кам ҳолларда топган бўлсак-да, ҳарҳолда бизнинг сафарларимиз эвазига жамики қийинчиликлар, маҳрумиятлар ва доимий хатарлар учун муқофоларга ҳам эришганмиз. Африкада ўйлаб кўрса арзийдиган нарсалар анча-мунча.

Иккинчи боб

АФРИКА ТИББИЁТИНИНГ СИРЛАРИ

Цивилизацияли дунё деб аталмиш дунёнинг врачлари ўйлаганидан кўра Африканинг тиббиёт ва жарроҳликка қўшган ҳиссаси анча катта. Оврўпа табиблари ҳали нодонлик билан фирибгарлик қилиб юрган кезларда Африка қабилаларининг табиблари асрлар мобайнида изланиб, адашиб, яна изланиб, баъзан катта шов-шувларга сабаб бўлган кашфиётлар қилишган. Африка тиббиётидаги кўп нарса ортиқ сир бўлмай қолган. Қизиги шундаки, Африка тиббиётига маълум нарсаларнинг кўп қисми ҳанузгача Оврўпа илмига номаълумлигича қолиб келмоқда.

Кўп йиллар бундан муқаддам Бельгия Конгоси бўйлаб саёҳат қилиб юриб, бир француз врач билан дўстлашиб қолган эдим. Бу врач ҳамма нарсага қизиқувчи инсон экан, Африка тиббиёти тўғрисида бирор нарса билишнинг иложи бор жойда у имкониятни сира қўлдан чиқармас экан. Бир куни кемамиз тўхтаб турган пайтда, у соҳилда африкаликлар тўпланиб туришганини кўриб, мени ғаройиб бир операцияни томоша қилишга даъват этди. Беморнинг елкасида чуқур яраси бор эди. Унинг дўстлари тишлонғич қора чумолиларни ушлаб, уларни навбатма-навбат жароҳат бор жойга қўйиб юборишарди. Чумолилар дарҳол ярага тишларини ботириб олишар ва унинг чеккаларини аста-секин тортишарди. Чумоли ўз ишини бажариб бўлиши билан, шу заҳотиёқ уни олиб ташлашарди. Охир-пировардида яра худди жарроҳ тикиб қўйгандек, тортилиб, ёпилиб қолди. Микробларни ўлдирадиган ҳеч нарса қўйишмади ҳам. Конгода бу вазифани куёшнинг ўзи бажаради.

Табиблар орасида шундай одамлар борки, улар шифобахш ўсимликларни ҳам жуда яхши танийди, жарроҳликни ҳам, гипнозни ҳам билади. Бундан ярим асрдан сал мўлроқ муқаддам сэр Рональд Росс тиббиёт дунёсини анчайин жўн бир кашфиёт билан лол қолдирди — у чивинлар безгак тарқатишини исбот қилди. Мен бунақа кашфиётни анча аввал қилмоқ керак эди деб ҳисоблайман, негаки, тропик Африканинг жамики аҳолиси буни анча асрлардан бери яхши биларди. “Чивинлар кўп жойда чайла қурманлар, негаки, чивинлар инсон учун ҳалокатгилдир, улар одамнинг қонини қайнағиб юборади, иситма туғдиради” — дейди кўп қабилаларнинг донишмандлари. Агар Африкада хининли пўстлоқ бор бўлганда, табиблар уни излаб топган бўлишарди. Улар одамни қаттиқ терлатадиган ва безгакни қувиб чиқарадиган аконит томирини топишган-ку!

Баданнинг бирор қисмида сув тўпланиб қолганда ҳам улар бу хасталикни даволаш йўллари топишган. Ҳолбуки, у пайтларда оқ танлилар бу хасталикдан нобуд бўлардилар.

Яқин-яқинларгача Оврўпа врачлари фалаж хасталигини сунъий равишда туеирилган безгак туфайли даволашган. Рональд Росс буни шундай изоҳлайди: “Безгак плазмодлари фалаж хасталигини кўзғовчи микроблар билан ҳаёт-момот жангга киришади. Шундан кейин безгакнинг ўзи бир неча марта хинин ичиш билан шифо топади”. Африка табиблари бу гапларни бизнинг олимларимизга аллақачон айтишлари мумкин эди, улар буни, албатта, бошқача сўзлар билан айтгандилар. Албатта, кимдир улардан бу гапларни сўраб қолса, шундай бўларди. Африка табиблари ўз беморларини чивинга чақтириш учун ботқоқларга олиб боришган.

Спириллум канасининг чақиши оқибатида туғиладиган тепкили терлама Африка табиблари биринчи бўлиб енгиб ўтган хасталиклардан яна биридир. Бу канаслар кенг тарқалган районларда маҳаллий аҳоли ҳамиша баданида ўз канасини олиб юради, бу эса унинг табиий иммунитетини таъминлайди. Бошқача айтганда, уларнинг “ўз каналари” ҳамиша бу одамларга сал-пал ўша терлама касаллигига чалинтириб туради. Негаки, бу хасталик, айниқса, биринчи кунлари жуда оғир кечади, кейин эса беморнинг ҳолати енгиллашади. Агар улар шундай қилишмаса, хасталикнинг навбатдаги хуружларининг бошланиши жуда оғир кечади.

Иккинчи жаҳон урушидан бир оз аввал Камерунда британ тиббий хизматида санитария инспектори лавозимида ишлаган доктор Т.Х.Далримил маҳаллий шифокорлар маҳоратини юқори баҳолаган. У бир маҳаллий табибни билар экан — у руҳий хасталикка дучор бўлган бир беморни даволаб тузатган экан, ҳолбуки, оврўпалик врачларнинг ҳаммаси ундан умидларини узиб қўйишган экан. Маҳаллий ҳакамлар оврўпалик жарроҳларнинг операцияларида ишгирок этишни яхши кўришган. Аммо улар доктор Далримилни ишонтириб, бунга ўхшаш операцияларни хлороформсиз, жуда ўста асбоблар билан ва бундай ҳолларда бўладиган ҳовлиқишларсиз бемалол ўтказа оламиз дейишган. Доктор Далримил жуда зўр маҳорат билан амалга оширилган операция тўғрисида гапирди. Заҳарланиб ўлган бир аёлнинг оғзидан бошлаб қорин бўшлиғигача бугун гавдасидан заҳарни олиб ташлашгити. Буни шундай маҳорат билан қилишганки, аёлнинг жасадидан заҳар изларини топишнинг иложи бўлмапти.

Тахминан шу вақтнинг ўзида доктор Сесилия Уильямс “Ланцет” журналида Олтин соҳилда тўққиз йил ишлаган даврида ўзи рўпара келган маҳаллий ҳакимлар тўғрисида мақола эълон қилади. “Улар қўллаган баъзи бир дориларнинг бебаҳолиги тўғрисида, — деб ёзди у, — шубҳага ўрин йўқ. Уларнинг ихтиёрида қоқшолга қарши аллақандай таъсирчан дорилари бор.” чаульмогра деган ўсимлик ёғини Оврўпа тиббиёти моховни даволовчи восита сифатида икки жаҳон уруши оралиғида кашф қилишди. Африкалик жодугарлар эса ундан кўпдан бери фойдаланиб келишади.

Албатта, ҳозирги замон зардобларига қараганда юзлаб йиллар аввал африкалик табиблар илон чақишларига эътиборларини қаратганлар. Бу соҳада табиблар ҳозир ҳам ҳозирги замон медицинасидан олдинда бормоқдалар, чунки улар ўз беморларида иммунитет ҳосил қилиш йўллари билишади. Олтин соҳил ўрмонларидаги ҳаммолларнинг оёқларига синчиклаб разм солсангиз, ҳар иккала оёқларида бошмалдоғи билан иккинчи бармоғи оралиғида бугсимон чандиқларни кўрасиз. Улар кўпинча илонларни босиб олишга мажбур бўлишади. Бир неча йилларда бир марта табиблар уларни илон чақишига қарши эмлаб туришади ва бир ҳаммолларни асраб қолади. Агар табибларни ўз сирларини очишга кўндириш мумкин бўлганида, тропик Африкада илон чақишига қарши қўлланадиган воситалар ҳақида каттагина бир китоб ёзиш мумкин эди.

Оврўпада радийнинг хусусиятларини кашф қилишларидан анча аввал Конго дарёсининг бўйларида яшайдиган африкаликлар бод касалини дарёнинг қора лойи билан даволашган. Бу районда истиқомат қиладиган, шунингдек, Экваториал Африканинг Францияга қарайдиган жойларида аёллар лойдан бошқа мақсадларда фойдаланган. Агар улар туғишни истамасалар шу лойни туморларига солиб тақиб юришган. Ниҳоят, олимлар бу лойни текшириб кўриб, унинг радиоактив хусусиятга эгаллигини аниқлаган.

Радий билан нафақат бодни даволашар эканлар, балки ундан пуштсизликни туёдиришда ҳам фойдаланар эканлар.

Марҳум сенатор У.П.Стинкэмп Жанубий Африкада донг таратган инсон. У готтентотлар ва бушменларнинг тиббий воситаларини жуда жиддий тадқиқ қилган. Бир неча йил мобайнида Стинкэмп роҳиб бўлган, аммо унга жуда кўп ҳолларда табиблик қилишга тўғри келган, шу важдан у Америка Қўшма Штатларида тиббий маълумот олишга аҳд қилган.

Мен Стинкэмпнинг бир ҳикоясини эслаб қолганман. Унинг болалик чоғларида отасининг фермасида Уиллем Пренс деган бир африкалик одам подачи бўлган экан. Айни чоғда, у жуда яхши шифокор деб ҳисобланар экан. Стинкэмп унинг дори-дармонларини тадқиқ қилипти. Уларнинг орасида жайроннинг қуритилган ошқозони ҳам бор экан. Ошқозон ярасига қарши Пренс уни муваффақият билан қўллар экан. Орадан кўп йиллар ўтгандан кейин тиббиёт илми чўчқа ошқозонининг деворларидан тайёрланган дорини ошқозон ярасини даволашда яхши восита деган қарорга келган. Аммо африкалик (ёки унинг аждождари) қандай қилиб бушменлар заминида шу кашфиётга кела олди экан? Ўйлайманки, улар бунга беҳисоб синовлар ўтказиб, адашиб, изланиб муваффақ бўлган.

Кўпгина тери касалликларини даволашда готтентотлар қўй жунидан фойдаланишган. Ҳозирги тиббиётга линолин деган ёғ яхши маълум. Уни қўйнинг ёғ чиқарувчи безларидан олишади. Бу ёғ териға осон сингади.

Агар сиз қай бир замонларда қон босимининг қўтарилишидан азият чеккан бўлсангиз, сизга серпазил деган дори таниш бўлиши керак. Уни *Raubolfia serpentina* деган ўсимликдан олишади. Миссионерлар бир неча марталаб африкалик табибларнинг шу ўсимликдан фойдалангани ва ажойиб натижаларга эришгани тўғрисида хабар беришган. Оврўпа тиббиёти бу тўғрида ўнларча йиллардан кейин билган.

Биз учун сира қўниқилмаган яна ўргимчак тўрини айтиш мумкин. Кўп асрлар мобайнида табиблар ўргимчак тўрларининг муайян хилларидан дори тайёрлаб, уни безгак билан оғриганларга ичиришган. Ўтган асрнинг охирида испан фармакологи Олина табиблар томонидан қўлланадиган ҳар хил ўргимчак тўрларидан арахнидин деган дори тайёрлаган. У иситмани туширадиган дори бўлиб, таъсир кучи жиҳатидан хининга тенг келган.

Нил ўзанларида истиқомат қиладиган алур қабилисининг табиблари жинни бўлиб қолган одамни бирмунча вақт томоғидан чумоли уясига кўмиб қўйиб даволашади. Сўнги йилларда чумолилардан чиқадиган чумоли кислотасидан Оврўпа олимлари дармондори сифатида фойдаланишган ва асаб касаллигини даволашда фойдаланганлар. Африкаликлар қўллайдиган қадимий дорилардан яна бири асалари захаридир. Табиблар тирик асаларилардан бодни даволашда фойдаланишган. Бу дори, шунингдек, Ўрта асрларда Оврўпада ҳам маълум бўлган, лекин бизнинг кунларимизга келибгина тиббиёт уни расман яна қайтадан тан олган.

Жуда қадим замонлардан бери Африка табиблари бурун касалликларини чиганоқлардан олинган дори билан даволаганлар. Бир неча йил аввал Оврўпа врачлари бурун касалликлари ва лорингитни даволашда муцин деб аталган ёпишқоқ модда билан даволай бошлайдилар. Бу дори чиганоқлардан олинади.

Доривор ўсимликлардан жуда ками пенициллин ва сульфепрепаратларга тенглаша олган. Бироқ Африканинг баъзи бир эски доривор ўсимликлари вақт синовига яхши бардош бердилар ва ҳозир фармакологияда жуда муҳим ўрин тутадилар. Уларнинг орасида камомил ҳам бор. Кишини бардам қилувчи бу аччиқ дорини ҳозир ҳам дорихоналардан топса бўлади. Шунингдек, готтентотларнинг бучасини ҳам шу қаторга киритиш лозим. Савдода гуммиарабик номи билан машҳур бўлган акация смоласи ҳам — ҳозирга қадар одамлар исгеъмол қилишда давом этаётган, кишига ором берадиган яна бир Африка дорисидир. Мозамбикада ўсадиган келумба ўсимлигининг майдаланган ва қуритилган томири ўзининг оромбахш сифатлари учун ҳозирга қадар юксак қадрланади. Наркотиклар Оврўпада пайдо бўлишдан аввал кўп асрлар муқаддам Африкада маълум эди. Масалан, ландраторанинг тўқ яшил буришган барглари билан кайф берувчи уруғларни айтиш мумкин.

Шарқий Африкада маҳаллий аҳоли аёллар кўз ёриётганда уларга миликила деган ажойиб дори беришади. Бу дори оғриқни пасайтириш хусусиятларига эга. Танганикадаги баъзи бир қабилалар чечакка қарши ўзлари тайёрлаган сивороткалар билан пешоналарига ва елкаларига ўзлари эмлайдилар. Улар спириллум деган кана тарқатадиган ичтерлама касалини ҳам қайтара оладилар. Бир неча йил бундан аввал Танганиканинг маъмурий бошқармасида хизмат қилган капитан У.Хиченсунинг сабъ-ҳаракати билан шухрат тошган бош оғриғига даво бўладиган доривор ўсимликлар шу даражада таъсирчанки, улардан кўшгина оврўпаликлар ҳам кенг фойдалана бошлади. Африкадаги ҳар бир табибда ич қабза бўлганда юриштириб юборадиган бир қатор дорилари бўлади ва уларнинг тўрвасида сийдик ҳайдайдиган ва оғриқни пасайтирадиган ҳар хил доривор ўсимликлари тўла бўлади. Улар қирқ қулоқдан гижжаларни ҳайдашда фойдаланадилар. Ошқозон ва ичакларнинг иши бузилса, табибда бор дорилардан тез тузалиб кетади. Африкадан бизга келган қайд қилдирувчи ва ични юргизадиган дорилар рўйхатини тузаман деса, каттагина рўйхат бўларди. Афсуски, биз ҳанузга қадар уларнинг заҳарларининг ҳаммасини билмаймиз.

Африка табиблари жарроҳликдан кўра дориворларда кучлироқдирлар. Лекин шунга қарамай, уларнинг жарроҳлик техникаси анча юқори. Бу техника бемордан қон олишу йирингли яраларни ёришдан кўра жиддийроқ операцияларни амалга оширишга имкон беради. Кениядаги масаи қабиласида шундай табиблар борки, улар шикастланган кўзни косасидан чиқариб ола билади, қўл-оёқларни қирқади, томоқ безларни олиб ташлай олади.

Бир вақтлар Угандада доктор Фелкин деган одам жуда оддий асбоб-ускуналар ёрдамида аёлнинг ҳомиласини ёриб олганини кузатган экан. Бу операцияни нега Фелкиннинг ўзи ўтказмаганини мен тушунмадим, энди эса буни бировдан сўраб билишнинг фурсати ўтиб кетди. Эҳтимол, Фелкинда бунинг учун алоҳида бир зарурият бўлмагандир ёхуд асбоб-ускуналари йўқ бўлгандир.

Бу — биринчи марта кўзёраётган йигирма ёшли жувон эди. Унинг кўз ёриши жуда оғир бўлган, жарроҳ аралашмаса иложи бўлмаган. Кучли таъсир қилувчи маҳаллий ичимлик — банан шаробини ичириб, жувонни маст қилиб қўйишган. Операцияга киришишдан аввал маҳаллий табиб қўлини спиртда ювган ва жувоннинг қорнини ҳам спиртда артган. Кейин бир ҳаракат билан қоринни ёрган ва бачадон деворларини очган. Қон кетишини қизитган темир ёрдамида тўхтатган. Болани қориндан чиқариб олгандан кейин жарроҳ бачадонни массаж қила бошлаган. Бу ишни у бачадон тортилиб, ўз ҳолига келмагунча давом эттирган. Кесилган жой жуда яхши силлиқланган қалампирмунчоққа эшиб ўралган бакувват ип билан тикиб қўйилган. Қалампирмунчоқ бир ҳафтадан кейин олиб ташланган, яра эса ўн биринчи куни битиб кетган. Буларнинг барини доктор Фелкин “Эдинбург Медик Джорнел” журналининг 1884 йил апрел сонида ёзиб чиққан. Шу мақолада истаган одам операциянинг техник тафсилотларини ҳам ўқиб олиши мумкин.

Неолит замонларидаёқ Африкада мияни босимдан халос этмоқ учун бош чаноғи тешилганда, уни очиш йўлини билишган. Операциядан кейин баъзи беморлар бутунлай тузалиб кетишган. Археологлар томонидан топилган баъзи бир бош чаноқлари шундан далолат беради. Ибтидоий жарроҳларнинг асбоби, афтидан, яхшилаб тозалаб зарарсизлантирилган чақмоқтош парчаси бўлган. Антисептик воситалар сифатида кўкатлардан, спиртдан ва оловдан фойдаланилган. Беморнинг теварагида ҳамдард дўстлари давра олиб туришган ва ногора чалиб, бир хил оҳангдаги кўшиқни куйлаб туришган. Жарроҳ ҳар қанча моҳир бўлмасин, ундан жасурлик ҳам талаб қилинган. Шак-шубҳа йўқки, бемор тузалганда, жуда катта рақс байрами уюштирилган.

Тиш доктори табибдан ҳеч нарса кутмай қўяқолса ҳам бўлади, чунки унинг табибдан ўрганадиган жойи йўқ. Ахир, ҳар нима бўлганда ҳам, омбири бўлмаса, тиш доктори нима ҳам қила оларди? Табиблар ҳозирги замон врачларининг темир асбоб-ускуналари билан баҳслаша оладиган асбоблар тошган эмас ва у тишни суғуриб олишнинг бошқача усулини ҳам тошган эмас. Аммо табиб тиш оғригидан халос эта олади. Агар тишни олиб ташлаш керак бўлса, унга муайян ўсимликларнинг яхшилаб қурилган ва майдалаб туйилган пўстлоқларини

қўйишган. Унинг таъсирида тиш уқаланиб синиб тушган ва шу тариқа олиб ташланган. Бу узоқ давом этадиган, кишини ҳолдан тойдирадиган жараён. Зулус табиблари ва яна бошқа кўпгина табиблар, афтидан, тиш билан боғлиқ асабларни ўлдирадиган кўкатни билишган.

Зулуслар зирагчаларни маҳорат билан олиб ташлайдилар. Африкада биринчи оқ танлилар пайдо бўлмасдан анча аввал маҳаллий табиблар сунъий тиш қўйишни ёки унинг кавакларини даволашни яхши билган. Тишнинг синган жойига улар итнинг суягини боғлаб қўйишган ва суяклар ўсиб, бир-бирига тезроқ киришиб кетмоғи учун шифобахш кўкатлардан беришган. Айни зулуслар орасида Африкадаги энг моҳир табиблар учраб туради. Афтидан, океан ортида ўқиб, биринчи бўлиб врачлик дипломини олган африкалик ҳам зулус бўлган. У Жон Нембула деган одам бўлган. 1891 йилда у Чикагодаги тиббиёт мактабини битирган эди. Нембулани билган оврўпалик бир врачнинг хабар беришича, Нембула фавқулудда зўр врач бўлмаса-да, иқтидори жиҳатидан унинг оқ танли ҳамкасаларидан қолишадиган жойи бўлмаган.

Кўпгина замонавий фанларнинг бешиги Мисрда тиббиёт фани ҳам дунёга келган бўлса, ажаб эмас. Наҳри Нил соҳилларида иш юритган қитъанинг қолган қисмидаги қадимги табиблардан анча ўзиб кетишган эди. Мелоддан аввалги 1560 йилга тааллуқли бўлган папирусда жуда ажойиб дориларнинг рўйхати берилган. Мақбаралардан топишган тиббиётга доир китоблар шундан далолат берадики, қадимги Миср ҳақимлари беморларга турли ёғлар, малҳамлар, шамлар ва таблеткаларни тавсия қилишган. Улар қўллаган дори-дармонлар ичида асал ва эрман, қора арча мевалари ва турфа хил кўкатлар, шароб қилса бўладиган мевалар, ялпиз ва настарин бўлган. Қадимги Мисрнинг қурилган денгиз пиёзидан тайёрланган сийдик ҳайдайдиган ва қайд қилдирадиган дорилари ҳозирга қадар фойдаланилади.

Қадимги Африканинг дори-дармонлари бирин-кетин бизга маълум бўлиб бормоқда ва амалда синовдан ўтказилмоқда. Ҳали яна қанча кашфиётлар бўлажagini олдиндан айтиб бериш қийин, лекин турли-туман кутилмаган нарсаларнинг кашф қилиниши мумкинлигини инкор қилиб бўлмайди. Асримиз бошида ҳазрат А.Т.Бриан зулуслар ўз дориларида фойдаланадиган икки юздан ортиқроқ ўсимликни санаб кўрсатган эди. “Тан олмоқ керакки, — деб ёзган эди у, — Оврўпа врачларининг ҳамма ҳаракатлари самарасиз тугатган жойда маҳаллий табиб чора топади, топганда ҳам баъзан кишини дол қолдирадиган жуда ажойиб чоралар топади. Унинг дори-дармонлари беҳисоб, уларнинг баъзи бирлари чинакамига шифобахш. Улардан инсонда бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай хасталикларни — ҳар қандай жисмоний, руҳий, ахлоқий ва ижтимоий касалликларни даволашда фойдаланиш мумкин”.

Родезияда машон деган халқ орасида ишлаган доктор Майкл Гельфанд у ерда жуда кўп табиблар билан учрашган ва уларнинг ақл-идрокига, ҳамда шифокорлик санъатига жуда юксак баҳо берган. — Одатда нганганинг ўгли отасидан унинг сирларини қабул қилиб олади ва ота касбини давом эттиради. Табиблар жуда соғлом мулоҳаза юритишади, — дейди Гельфанд. — Улар жуда билимдон ботаниклар ва кундалик турмуш масалаларида доно ҳакам бўла оладилар. Улар ўз санъатларига ишонадилар ва бошқаларга ёрдам беришни истайдилар. Шунинг учун ҳам одамлар уларга тез-тез муурожаат қилиб турадилар.

Бир гал доктор Гелфанд қатор хасталикларга қарши маҳаллий табибларнинг бевотидан ҳеч қандай дори-дармон топа олмапти. Бу касалликлар қаршисида оврўпа тиббиёти ҳам ҳамоно ожиз экан. Асарининг хотимасида у шундай дейди: “Бизнинг касалхоналаримиз сил, саратон, жигар қуриши, қанд, юрак хасталиклари, сурункали нефрит, ўпка яллиғланиши, қон босими, бод артрити ва мохов каби хасталикларга чалинган беморларга тўлиб кетган. Бу беморларнинг ҳаммаси нганганинг қўлида самарасиз даволанган эди.”

Афтидан, табибларнинг даври тугаб бораётганга ўхшайди ва тиббиёт илми аллақачон уларнинг маҳоратини ортда қолдириб кетган. Фақат бир масалада табиб ҳали ҳам юксак мавқени эгаллаб турган бўлса эҳтимол. Унга ҳаминша сеҳргар сифатида муносабатда бўлишди ва мижозлари унга шу қадар ишонадики, табиб шу ишонч ёрдамида беморни бемалол даволайвериши мумкин. Унинг бениҳоя зийраклигини айтмайсизми? Унинг иқтидорига бизнинг

психиатрларимиз ҳавас қилсалар арзийди. “Табибларнинг сири — бир модданинг иккинчи моддага таъсир қилишида, яъни дорининг жисмга таъсир қилишида эмас, балки шундай бир ардоқли соҳадаки, унда ақл ақлга таъсир қилади ва ақл ўз навбатида баданга таъсир кўрсатади” — деган эди Бриан Зулулендда.

Африкаликларга енгил тортишнинг аён нишонлари керак. Табиб эса буни унча қийналмай бажо келтира олади: у шундай усулларни қўллайдикки, бу усулларни сеҳргарлик бўйича ёзилган исталган қўлланмадан топиш мумкин. У хасталик душман томонидан кўзготилганини, душман ўз мухолифига тош отгани ёки бошқа бирон буюмни улоқтирганини аниқлаб беради. Бунақа пайтда қилиниши керак бўлган маросимдан кейин у ўша тошлар, тиконлар ёхуд калпакесакни беморга кўрсатади. Суғуриб олинган тишини ёхуд олиб ташланган кўричагини кўриб, бемор қандай мамнун бўлса, бу буюмларини ҳам кўриб шунча хурсанд бўлади.

Кўпгина беморлар — оқ танли бўладими ёхуд қора танлими — бундан қатъи назар, илмий тиббиёт ёрдамида даволанишдан кўра сеҳру жоду ёрдамида даволанишни афзал кўришади. Табиб фақат шунақа усуллар ва хурофотлардан фойдаланадими, улар ўтган асрда Оврўпада кенг тарқалган бўлган ва ҳозир ҳам бутунлай ғойиб бўлиб кетмаган. Айни ана шу ишлари туфайли табиблар кўпгина муваффақиятга эришади.

Ўзининг соғайиб кетишига ишонадиган беморни тузатишда ҳеч қанақа мўъжиза йўқ. Бу ақлнинг бадан устидан ҳукмрон эканини кўрсатувчи бир мисол, холос. Беморнинг онги ортиқча босимга рўпара келмаса, унинг организми хасталик билан ўзи курашади. Муайян даражада бунақа усулнинг имкониятлари жуда каттадир. Бу ҳақиқатни Оврўпа ва Америкадаги врачлар қанчалик яхши билсалар, африкалик табиб ҳам улардан қолишмайдиган даражада яхши билади.

Учинчи боб

ЖОДУГАРЛАР МАСКАНИ

Жодугарлик инсоният ривожининг илк босқичларида пайдо бўлган. Эҳтимол, айни Африка ана шу бешафқат эътиқоднинг туғилишига гувоҳ бўлган бўлса ажаб эмас. Ҳарҳолда, Африка жодугарлар макони сифатидаги мақомини сақлаб келмоқда. Ажиналар, алвастилар, дуохонлар, сеҳру жодулар ўрта асрлар Оврўпасига мингларча йиллар муқаддам Қора қитъадан келиб қолган. Ҳали-ҳануз бизнинг ҳаётимизда мавжуд бўлган диний хурофотлар ва “кўз тегиши” каби ҳодисалар ҳам Африкадан келган.

Жодугарлик ҳозирга қалар Африка одамига таъсирини йўқотгани йўқ. Сиз Жазоирдан Кейптаунгача ва Дакардан Занзибаргача, қайси томонга борманг, ҳар қадамингизда жинлар ва алвастиларга, сеҳргарлар ва жодугарларга, итогве ва тоқолошеларга ишонадиган миллионлаб африкаликларга рўпара келасиз. Кўпгина қабилаларда ўлимни деярли ҳаммавақт душманнинг сеҳру жодусининг оқибати деб ҳисоблайдилар. Миллионлаб одамлар шунга қатъий ишонадики, аёл киши бу дунёга фақат битта жонни келтириши мумкин. Шунинг учун, эгизак бола туғилса, улар битта жонни бўлишиб олган деб ҳисобланадилар. Улар жодуланган, уларнинг ҳар бирига шайтон осонгина йўл топади: чунки уларнинг жисмида “жонсиз жойи” бор. Эгизакларни ўлдириш бир вақтлар Африкада кенг тарқалган одат эди. Ҳозир ҳеч ким бу одат Африкада сақланиб қолган эмас дея олмайди.

Африкада жодугарлик африкалик одамнинг бутун ҳаётида жуда катта роль ўйнайди ва камдан-кам одамгина (уларнинг маълумоти қандай бўлишидан қатъи назар) жодугарликка ишонмайди. Ахир, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас-да! Негаки, ҳатто Фарбий Оврўпада ҳам кўпгина ўқимшили, маълумотли одамлар ҳеч қанақа асосиз ғаройиб хурофотларга эътиқод қўйишда давом этмоқдалар. Бир замонлар Англияда ва Фарбий Оврўпада жодугар деб гумон қилинган минглаб одамларни осишган ёхуд устунларга боғлаб қўйиб, гулханларда ёндиришган. Бутун Африка бизга ўша замонларда яшаган ота-

боболаримизнинг фикрлаши қандай бўлганини бугун тўлалиги билан намоёниш қилмоқда.

Африкалик одамнинг тўрт томони руҳларга тўла. Кечасию кундузи жонсарак руҳлар уларни синчиклаб кузатиб юради ва бир тўда газабкор арвоҳлар ўз қабиласининг анъаналарини бузган одамларни қаттиқ жазолайдилар. Бу — Африканинг эътиқоди мустаҳкам эканидан, африкаликлар расман христиан бўладими, мусулмонми ёхуд маъжусийми, ундан қатъи назар, яхлит бир имонга эга эканидан далолат беради. Динни янги қабул қилганлар ўз имонини сеҳр-жодудан соқит бўлишга қаратади ва бунда Қуръон оятлари улар учун афсунга айланади. Христиан миссионерлари эса ўзини сеҳру жоду тузоғига илинган деб ҳисоблайдиган одамлар учун махсус дуолар тайёрлаб беришади ва черковда махсус ибодатлар ўтказишади. Кўп йиллар мобайнида тропик Африкада жодугарлар билан ёнма-ён яшаган оврўпаликлар “сеҳр-жодуда биринчи қарашда кўринадигандан кўпроқ нарса бор” дейишади. Бошқача қилиб айтганда, улар ўзларининг ашаддий сеҳру жодуга тўла ишонишларини тан оладилар. Агар улар ҳар бир ҳодисани синчиклаб текшириб, тагига етганларида, сеҳру жоду ўрнида шафқатсизлик ётганини кўрган бўлардилар. Мен Гарбий Африкадаги бир ҳукмдорни эслайман. Унинг қўлидаги амалдорлардан бири ўз соҳибини “бу одам қоплон юракли, лекин ахлоқи тимсоҳники” деб таърифлаган эди. Жодугар шунақа бўлади. Жодугарликнинг илдизлари ибтидоий жамяятдаги шафқатсизликка бориб тақалади.

Африка жодугарлигида сиз қандайдир тушуниб бўлмайдиган, алланечук ақл бовар қилмайдиган нарсаларга дуч келасиз. Агар сиз ана шу овлоқ жойда қолган дунёдан ажралган ҳолда яшасангиз, бу ҳодисани сизга изоҳлаб, тушунтириб бериш осон бўлмайди. Бу масалаларни ечиб бериш учун Спилебери ва Фрейдларнинг бугун армияси талаб қилинади, ҳолбуки улар билан энг оддий врачлар шугулланмоққа мажбур. Уларнинг муваффақиятсизликлари қизгин муҳокама қилинади ва ўша ерда истиқомат қиладиган оқ танлиларнинг бир қанчаси у ёки бу фактни ўта даражада гайритабiiий изоҳини қабул қилишади. Буни шунинг учун қилишадикки, улар ҳақиқатни аниқлашга қодир эмас эдилар. Шу тарзда бир қатор сирли воқеалар вужудга келади ва улар муболағаларга йўғрилган ва анча кўпиртирилган ҳолда Оврўпага кўчиб ўтади, сўнгра ҳеч қачон Африкадаги хилват жойларга қадам босмаган одамларни ҳайрон ва лол қолдириб, бу воқеаларни ҳикоя қилиб юришади.

Албатта, ибтидоий одамлар одам ўлдиришнинг ва ўз жонига қасд қилишнинг шунақа усулларини билишадикки, бу усулларни Оврўпа фани ҳали батафсил аниқлаб етгани йўқ. Австралиянинг маҳаллий аҳолиси ўртасида “устухоннинг каромати” деган гап бор. Бу — ҳозиргача яшаб келаётган жумбоқ, Афтидан, қадим замонларда австралияликлар оёғи ёхуд қўли яра бўлиб, суяги кўришиб қолса, бу одам ўлиши мумкин эканини пайқаб қолишган. Улар, албатта, микроблар ҳақида ҳеч қанақа тасаввурга эга бўлган эмаслар. Ўшанда жодугарлар маъкул кўрмайдиган одамларга суякни тўғрилаб қўйиб, қутулиб олиш мумкинлигига ақллари етган. Гипнознинг кучи шунақа бўлганки, каромат кўрсатувчи устухон ёрдамида улар мақсадларига эришганлар. Агар одамлар бошларидан бирор воқеа ўтишига астойдил ишонсалар, гипнозчининг иши анча енгиллашади.

Бу усулни оқ танли гипнозчилар ҳали ўзлаштириб олганлари йўқ. Африкалик жодугарлар гипнознинг кучини жуда яхши билишади. Бир қанча одамлар уларнинг қўлида сирли ўлим тошган. Мен бунинг сабабини уларнинг гипнознинг аҳамиятини яхши билишларида деб ҳисоблайман. Бундай ҳолларда жасадни ёриб кўришнинг мутлақо фойдаси йўқ.

Шундай ҳодисалардан бири тўғрисида сэр Х.Р.Палмер маълумот беради. У Нигерияда Бенуа вилоятининг губернатори эди. 1921 йилда у вилоятни айланиб чиқаётганда юкун қабиласига мансуб бир йигитта шундай хавф таҳдид солаётганини эшитиб қолипти. Бу йигит ўша қабиланинг сардори бўлишга даъвогар экан. Палмер йигитни ўзига шахсий мулозим қилиб ишга олипти. Икки йилдан кейин Палмер Нигериянинг шимолидаги Майдугури деган жойга ишга ўтипти. Мулозим йигит унга онаси бетоб бўлиб қолгани тўғрисида хабар

келганини, Бенуадаги Иби деган жойга — ўз уйига бориб келмаса бўлмаслигини айтган.

Сардорлик лавозими теварагида бўлган тортишувлардан хабардор Палмер Иби маъмуриятга телеграмма йўллаб, аҳволнинг қанақа эканини маълум қилишни илтимос қилган. Палмерга йигитнинг онаси ўзини яхши ҳис қилаётганини, лекин қабила бошлиғи бетоб эканини маълум қилишипти. Палмер йигитнинг илтимосини рад қилади. Аммо орадан бир ой ўтгач, у Палмерни мулозимнинг Ибига бориб келишига рухсат беришга кўндирди ва хўжайини билан куюқ хайрлашиб, йўлга тушади. Палмер йигитнинг сошасоғ бўлганини, хотиржам кайфиятда йўлга чиққанини айтади. Ўттиз дақиқадан кейин мулозим йигитни тутқаноқ тугади-ю, йиқилиб жон таслим қилади.

Бу ишда жодугарларнинг қўли борлигига Палмернинг ишончи комил эди. У ҳукумат врачлари У.Е.С.Дигбига жасадни ёриб кўришни буюради. Врач жасадни ёради, лекин ҳеч қанақа заҳар қолдиқларини тополмайди. Шунингдек, йигитни куч ишлатиб ўлдирганларини тасдиқловчи биронта ҳам белги топа олмайди. Палмернинг йигит гипноз туфайли вужудга келган кўрқув оқибатида нобуд бўлди деб тахмин қилишдан бошқа иложи қолмайди.

Кўп йиллар мобайнида Нигерияда юқори маъмурий лавозимда ишлаган Х.А.Уорд Прайснинг ўзи ҳам аллақандай сирли касалдан ўлиб кетишига сал қолган. Бу хасталикнинг нима эканини аниқлашнинг иложи бўлмаган. 1935 йилда кўққисдан ўзини ёмон ҳис қилиб қолган. Бундан олдин у бир қанча яқинларидан уни заҳарламоқчи эканлари тўғрисида хабар олган эди. Унинг илтимоси билан масжидда катта ибодат ўтказилган — уч мингта мусулмон унга сиҳат-саломатлик тилаб, намоз ўқиган. Унинг саломатлиги йўлида қурбонликка эчкилар, қўйлар, сигирлар сўйилган. Лекин ҳар хил эҳтиёт чоралари амалга оширилганига қарамай, унинг аҳволи яхшиланган эмас. Прайснинг врачлари ўз беморига қандайдир ёмон кучлар таъсир қилаётганига ишончи комил бўлган. Шунда ҳукумат Уорд Прайсни Лагосга жўнатиб юборишга қарор қилади. Прайс у ерга боргандан кейингина тузалади.

Баъзан ўз-ўзига таъсир қилиш ҳам ўлимга сабабчи бўлиши мумкин. Жодугар қурбонликка белгиланган одамнинг тирноғини ёки бир тутам сочини топади-да, ўша одамга бу нарсалар ўзининг қўлида эканини, унинг ўлими учун шу нарсалардан фойдаланмоқчи эканини бир амаллаб маълум қилади. Ҳар хил ирим-сиримлар ва кўр-кўрона эътиқодлар ҳукмронлик қилувчи мамлакатда қурбонликка белгиланган одам жодугарнинг қудратига паққос ишониши билан унинг қора ниятларининг тезроқ амалга ошишига ёрдам беради.

Сиерра Леонеда хизмат қиладиган бир йирик мансабдор Бо шахрида бўлғуси сардорлар тайёрлайдиган мактабда ўқийдиган африкалик йигитнинг бетоб бўлиб қолганини маълум қилади. У бир сардорни ҳақорат қилган экан, бунинг учун сардор йигитни қаттиқ қарғапти. Йигит инглиз врачларига аҳволни айтишти ва “энди ҳеч нарса қилиб бўлмайди” деди. Модомики, сардор унинг ўлимини тилаган экан, унинг ўлиши муқаррар. Йигитнинг аҳволи шу даражада ёмонлашадики, врачлар маҳсус поезд юбориш тўғрисида телеграмма жўнатишади. Йигитни сардорнинг ҳузурига олиб боришади ва ундан йигитнинг гуноҳидан ўтишни илтимос қилишади. Сардор йигитни кечиради ва кўп ўтмай бемор тузалади.

Басутолендда ўтган сардорлар орасида энг улуги Мошеш ҳукмронлик қилган даврда бунақа жодугарлик учун ўлим жазосига ҳукм қилишар эдилар. Шубҳасиз, бу ёмон ниятли жодугарларнинг фаолиятини анча кешлаб қўйган, лекин уларнинг машҳур санъатларини йўқотиб юбора олмаган. Сўнги йилларда эски расм-русмлар талаби билан қилинадиган бир қанча қотилликлар содир бўлди. Жодугарларга қурбон қилинадиган одамнинг баъзи бир аъзолари керак бўлган — улар бу аъзолардан сеҳри жодуларини амалга оширишда дори ўрнида фойдаланган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин кўп ўтмай Басутолендда отлик полицияда хизмат қилган лейтенант М.К.Ван Стаатен шундай қотилликлардан бирини тафтиш қилган ва эътиборга лойиқ бир кашфиёт қилишга муваффақ бўлган. Унинг қўлига майме деган маҳаллий дори тушиб қолади. У хлороформга ўхшаган бир нарса экан. Қотиллар ўлдирмоқчи бўлган одамларига шу дорини ичирар

эканлар. Шундан кейин у қотиллар орқасидан қатл жойига индамай эргашиб кетаверар экан. Одамнинг итоаткор автоматга айланиб қолмоғи ва мутлақо қаршилик кўрсатолмай қолмоғи учун маимедан бир марта ҳидлаш ёки бир қултум ичиш кифоя қилган. Аммо Манапо Коенехо билан бирга қотилликда айбланган яна бошқа учта африкалик устидан 1946 йилда бўлиб ўтган суд жараёнига қадар бу фаройиб дори номаълум бўлиб қолган. Тўрттала айбланувчининг ҳаммаси осиб ўлдиришга ҳукм қилинган.

Африкаликлар томонидан кенг қўлланиладиган моддаларни тадқиқ қилаётиб оврўпалик олимлар тез-тез ғалати жумбоқларга рўпара келиб туришади. Витватерсранд университетининг профессори Д.М. Уотт бир суд тафтишини тасвирлаб берган. Унда қотил зулус фойдаланган бир қарич пўстлоқни экспертизадан ўтказишипти. Лабораторияда пўстлоқни сувда қайнатишипти, аммо қайнатилган сув заҳарли бўлмапти. Қотилнинг ўзи ёрдамга келгандан кейингина сир очилипти. Унинг ўзи ўз ихтиёри билан пўстлоқни майда қилиб туйиш кераклигини, шундагина у заҳар сифатида таъсир қилишини айтиб беришти. Чиндан ҳам пўстлоқни ун қилиб туйишгандан кейин у одамни ўлдирадиган заҳарга айланишти. Профессор Уотт яна маълум қиладики, фақат беш йил ўтандан кейингина бу пўстлоқ қайси дарахтдан олинганини аниқлаш мумкин бўлишти. Маълум бўлиштики, бу дарахтдан шу пайтга қадар ботаникларнинг хабари йўқ экан.

Африканинг кўпгина районларида “худо номидан суд қилиб”, жазога мустаҳиқ қилиш ҳозирга қадар одатдаги ҳодиса ҳисобланади. Бу ишда ҳам айбдорни аниқлайдиган жодутарлар гайритабиий қудрат соҳиби деб ҳисобланадилар. Чиндан ҳам жодутарлар баъзан шунақа таъсирчан томошалар кўрсатишадики, ҳатто кўпни кўрган мустамалякчи амалдорлар ҳам нима дейишларини билолмай гаранг бўлиб қоладилар.

Иккинчи жаҳон урушининг бошланишидан бир оз олдин Уганданинг бир овлоқ пучмоғида инглиз овчиларига раҳнамолик қилган африкалик ҳаммолни сўйиб кетишган. Полиция участкаси жуда узоқда экан, шунинг учун овчиларнинг ўзлари тафтиш ўтказишипти. Лекин уларнинг тафтиши ҳеч қандай натижа бермапти. Шунда овчилар гуруҳининг бошлиғи сардорга жодутар чақиришга ижозат беришти. Қишлоқ халқини бир қатор қилиб саф торггиришипти. Жодутар уларга ўлдирилган ҳаммолнинг жасади ётган чайлага битта-биттадан кириб чиқишни буюришти. Ҳар битга одам у ерга кириб, жасада қўлини теккизмоғи керак экан. “Қотилнинг қўли текканда ўлик тирилиб, уни қарғайди”, депти жодутар.

Ҳамма лом-мим демай сукутга чўмиб туришти. Гўё жодутар оқ танли одамларнинг бошини беҳуда қотираётгандай туюлишти. Аммо жодутар эса қишлоқ аҳлининг ҳар биттасига синчиклаб қараб чиқибди-да, улардан бирига ишора қилиб, “айбдор ана шу!” деб қичқиршти. Айбдор деб кўрсатилган одам қоча бошлапти, аммо уни шу заҳотиёқ ушлашти. Орадан кўп ўтмай у айбини бўйнига олишти.

Грей жодутарни бир четга чақириб, бу ишни қандай қилганини сўрайди. Аввалли жодутар уни “буларнинг бари сеҳру жоду” деб ишонтирмоқчи бўлишти, аммо Грей “айтасан” деб оёқ тираб туриб олгандан кейин, жодутар ҳақиқатни айтишти. Жодутар мақтулнинг жасадига аллақандай рангсиз модда суриб қўйшти. Бу модда қуриганда оқ ранга кирар экан. Жодутар билар эканки, айби йўқ, хотиржам одамгина кўрқмасдан жасада қўлини теккизади. Шундай қилиб, кимнинг қўлида оқ рангли из бўлмаса, ўша қотил бўлиб чиқади.

Ҳатто Д.Х. Дрибергдек Африканинг машҳур билимдони ҳам Нилда қакуа қабиласи орасида шунга ўхшаш бир ҳодисани кузатишга тўғри келганда анча-мунча гангиб қолган. Қотилликда гумон қилинган саккизта одамни давра олдириб ўтқазиб қўйишти, ҳар бирининг олдига тош қўйишти, ўртага қозиқ қоқиб, унга товукни боғлаб қўйишти.

Жодутар товукнинг устига сув сепшти, алланималар деб дуо ўқшти ва товукқа қотилни топишни буюришти. Кейин у тезлик билан товукнинг бошини узиб ташлапти. Товук давра бўйлаб сакрай бошлапти ва охири — бир тошнинг устига йиқилишти. Орадан кўп ўтмай, товук ҳақиқатан ҳам қотилни топиб бергани маълум бўлишти. Дриберг жодутарни бу тажрибани яна ўн маротаба

қайтаришга кўндирипти. Натижа ҳар гал бир хил бўлиб чиқипти. “Шубҳага ўрин қолмади”, деб ёзади Дриберг. Афтидан, бу ерда қандайдир бир ҳийла бор эди, лекин Дриберг унинг нимадан иборат эканини, барибир, тушуна олмади.

Биз — оврўпаликлар тушунган маънодаги ўз жонига қасд қилиш Фарбий Африка аҳолисига деярли бутунлай нотанишдир. Аммо кўпгина африкаликлар ўзини-ўзи ўлишга мажбур қила олади. Бу ҳодисани тузукроқ тушунтириб беришга фан ҳозирча ожизлик қилипти. Африканинг турли-туман районларида бунақа ўлим ҳоллари шу қадар кўп қайд қилинганки, бу масалада ҳеч қанақа шубҳага ўрин қолмайди.

Нил бўйлаб Хартумга Гордонга мадад беришга бораётган қайиқлар флотилиясида кру қабиласига мансуб бир нечта эшпакчи бор эди. Аввалига улар яхши ишлаган, лекин кейинроқ улар Фарбий Африкадаги ўзларининг жонажон соҳилларини соғиниб, ишдан совушган. “Уйимизга кетгимиз келяпти” деган улар. Ниҳоят, улар қайиқларнинг тубига ётиб олишган-у, бир неча соатдан кейин жон таслим қилишган.

Бутун Фарбий Африка бўйлаб, шунақа одамлар учрайдики, улар жониворлар устидан беқеёс ҳокимиятга эга. Эҳтимол, баъзи бир қариялар Кросс дарёси бўйларида истиқомат қилган бир дуохонни ҳали ҳам эсларлар. Бу дуохон қамиш най чалиб, ботқоқдан бегемотларни чақира оларди. Шуниси ҳам борки, у бегемотларга ҳеч қачон ҳеч нарса берган эмас. Бошқалар ҳам шуни қилишмоқчи бўлишган, лекин эшлай олишмаган. У одам эса бегемотларни истаган вақтида чақириб ола билган.

Оврўпаликлар бунақа фактларга анча илпари рўпара келганлар. 1837 йилда адмирал сэр Генри Кеппел Дикеков деган қишлоқда кекса бир дуохон аёл билан учрашган. Бу дуохон аёл дарёдаги тимсоҳларни чақира олар экан.

Узоқ вақт Фарбий Африкада бўлиб келган капитан Ф.У.Ватт-Томпсон бу жодуни ўрганиш билан маҳсус шугулланган. У менга бир аёл тўғрисида гапириб берган эди. Бу аёл Сиерра-Леоненинг ички районларида яшар экан. У дарёда тимсоҳлар орасида бемалол сузиб юраверар экан ва уларни ўзининг кетидан сузишга мажбур қила оларкан. Бундан ташқари у дарёда қип-яланғоч шўнғир экан-да, сувдан чиққанида бўйнида маржон бўлар экан. Бу капитан кўп нарсани биладиган одам эди. У Африкадаги жодугарлик тўғрисида илмий асарлар ҳам ёзган. У ўзи рўпара келган ҳодисалар ичида баъзи бир энг ажойиблари тўғрисида менга гапириб берган эди. Нигериядаги махфий жамиятлардан бирининг аъзоси бўлмиш жодугар челақдан оғзига сув олар экан-да, шу теварак-атрофлардаги ботқоқларда яшайдиган тирик балиқчалардан ўн-ўн бештасини туфлаб ташлар экан. Ҳолбуки, челақда сувдан бошқа ҳеч нарса бўлмаган. Конгода Ватт-Томпсон икимба қабиласига мансуб бир одамни кўрган экан — у бурнини ишқаласа, унинг ичидан саф тортиб қизил чумолилар чиқиб келаверар экан. Унинг яна бир сенегаллик таниши бор экан — бу одам оврўпалик қилич ютадиганларни бир чўқишда қочирар экан. У тифи энли пичоқни томоғига суқиб олар экан.

Бироқ Ватт-Томпсон ўтмишдаги жодугарларнинг сеҳр-жодунининг чинакамига моҳир усталари бўлганини қандай билди экан? Сиерра-Леонеда Буллон қироли Георг Иккинчининг тож кийиш маросимида сарой жодугари мутлақо изоҳлаб бўлмайдиган бир иш қилган экан. (Таассуфлар бўлсинки, бу жуда кўп йиллар муқаддам — 1827 йилда содир бўлган. Лекин африкаликлар бу воқеа тўғрисида ҳозирга қадар гапириб юришади.) Ўша кунни қилт этган шабада йўқ экан. Кун жуда иссиқ бўлган экан. Жодугар эса шамолни чақирипти. Шамолдан дарахтларнинг шоҳлари ҳаракатга келипти ва меҳробдаги гуллар ҳар тарафга сочилиб кетипти. Буни кўриб қирол жуда мамнун бўлипти.

Ўз-ўзидан равшанки, бунақа жодугар об-ҳавонинг қандай бўлишини бемалол айтиб бера олади. У қулай фурсатни танлаш йўлини яхши билади. Ҳеч қандай асбоб-ускунасиз у тўғри хулосалар чиқара олади. У истиқомат қиладиган жойда қурғоқчилигу ёғингарчилик, бўронлару момақалдиروқлар бўлаверади. Унинг башоратлари амалга ошиб қолса, у бундан қандай фойдаланишни яхши билади. У сизга тумор беради — бу тумор сизни тузилган кунингиздан вафотингизга қадар бахтсизликлардан омон асрайди. У сизга “жоду тоши”га қараб фол кўриб

юрмоқ учун қахрабо беради ва сизни ёмон кўзлардан асрайдиган бирон маъкул жониворнинг бир тутам жунини беради.

Сиерра-Леонеда сир-синаотлар тўлиб-тошиб ётипти. Бу мустамлака мамлакатнинг губернатори сэр Лесли Пробин ёш мулозими Лэйкс билан бирга 1909 йилда ўлканинг шимолий ҳудудларини айланиб чиққан. У қаерга бормасин, ҳамма жойда маҳаллий қабилаларнинг сардорлари саросимада эканини кўради. Улар губернаторга ёмон замонлар келаётганини айтишади. Губернатор бу гапнинг тагида қандай маъно борлигини айтишни талаб қилади. Маҳаллий сардорлар гапириб беришади. Уларнинг ота-боболари замонда Тинбукту деган бир донишманд ўтган экан. У моҳир мунажжим бўлган экан. Шу донишманд вақт-соати келиб осмонда каттакон бир юлдуз пайдо бўлишини ва бу юлдуз катта бахтсизликлар олиб келишини башорат қилиб кетган экан. Авваллари улар бунга унчалик эътибор беришмаган, чунки бу башорат анча аввал қилинган экан. Аммо ҳозир ўша мунажжим айтган фурсат етиб келди — башорат янаги йили рўёбга чиқади.

Юқорида айтганимдай, бу гап 1909 йилда бўлиб ўтган эди. 1910 йилда эса Галлей кометаси пайдо бўлди. Ўша йили Сиерра-Леонеда шולי деярли ҳосил бермади — бунақа кулфат мамлакат тарихида ҳеч қачон рўй бермаган эди деса ҳам бўлади. Шу йили қирол Эдуард Еттинчи вафот этди, орадан кўп ўтмай эса бутун мамлакат сариқ безгак касалига чалинди. Мен, ҳарҳолда, буларнинг бари тасодифан бир-бирига тўғри келиб қолган деб ўйлайман. Аммо Тинбукту мунажжимлари Галлей кометаси тўғрисида ҳамма гапни биладигандек кўринар эдилар.

Гарбий Африкадаги одамларнинг деярли ҳаммаси ишонадики, баъзи бир худо ёрлақаган одамлар қоплонга ва бошқа йиртқич ҳайвонларга айлана олади. Аммо энг гаройиб жойи шундаки, баъзи бир оврўпаликлар ҳам бу гапга чишпачин ишонишади.

Кўп йиллар муқаддам Фритаунда полиция бошқармасида менга “Қоплон жамияти”нинг баъзи бир буюмларини кўрсатишган эдилар. Булар кўп гаройиб буюмлар эди — қоплон терисидан тикилган кийимлар, қоплон тирноқларини эслатадиган уч тиғли пичоқ, анахар қабиласида туғиладиган хуржун. Бу хуржун унинг эгасига қудрат ва бойлик келтиради деб ҳисобланади. “Қоплон жамияти” — сеҳргарликнинг қонхўр бир шаклидир. Биронта ҳам оврўпалик бу жамият яна қачон ўз фаолиятини намоён қилишини ва бунинг оқибатида қанча қурбонлар бўлишини билмайди.

“Қоплон жамияти” шу қадар махфийки, оврўпаликлар унинг мавжудлигидан фақат ўтган асрдагина воқиф бўлишди. Кўпгина одамлар чиндан ҳам қоплон тирноқларидан нобуд бўлган жойларда, албатта, қоплоннинг хатти-ҳаракатларини жамият аъзолари томонидан қилинган қотилликдан ажратиб бўлмайди.

Сиерра-Леоненинг расмий ҳужжатларидан маълумки, 1854 йилда бир африкалик Порт-Локкода “қоплонга айланиб қолгани учун” ўз қабиладошлари томонидан ёқиб юборилган экан. Аммо бу махфий жамият ҳақидаги батафсил маълумотлар 1912 йилдагина маълум бўлди. Ўшанда Олтин соҳилда бош судья бўлиб турган сэр Уильям Брэндфорд Гриффит “Қоплон жамияти” томонидан амалга оширилган бир қатор қотилликлар устидан бўлган алоҳида суд жараёнига раислик қилганди.

“Мен жуда кўп ўрмонларда бўлганман, уларнинг биронтаси ҳам менга Гарбий Африка ўрмонларидек даҳшатли таъсир кўрсатган эмас, — деб ёзган эди Гриффит. — Бу ўрмонларда ва унинг қишлоқларида аллақандай бир нарса борки, у одамни зир титратиб юборади. Менинг назаримда бутун ўрмон аллақандай ғайритабiiй махлуқларга тўла. Ўрмонда аллақандай руҳлар бор — бу руҳлар одам билан ҳайвонни бирлаштиришга ҳаракат қилади. Гўё бу ерларда юрадиган аллақандай руҳ одамларнинг ичига кириб олган-у, уларнинг турмуш тарзини белгилаган. Бу ердаги одамлар ўзларининг бошқалар воқиф бўлиши керак бўлмаган сирларини ҳаддан зиёд яширишни яхши билишади. Бу — махфий жамиятга мансуб одамларнинг бир қанча авлоди олиб борган фаолият оқибатидир”.

“Қоплон — одамлар” биринчи марта 1892 йилда Сиерра-Леонеда қонун

томонидан таъқиб қилина бошлади, бирмунча вақтдан кейин эса жамиятнинг айрилмас белгилари — кийим-кечак билан тирноқларни кўтариб юриш ҳам таъқиб қилинди. Утган асрнинг охирига келиб, маъмурият “Тимсоҳ жамияти” фаолиятини ҳам фош қилди. Бу жамият қоплонлар кам учрайдиган районларда худди ўшандай қотилликларни амалга оширар эканлар. Кейинроқ эса “Бабуинлар жамияти” тўғрисида хабар қилинди. Бу жамият мамлакатнинг шимолий районларида тарқаган экан. Бироқ бу қотилликларнинг ҳақиқий сабаби қанақа эканини ҳеч ким билмасди. Фақат одамхўрлик мақсадида шундай қилинадими ёки бунинг бошқа сабаби борми? Уша пайтда буларга қарши кўриш мумкин бўлган бирдан-бир чора шу бўлдики, тимсоҳлар ва бабуинларнинг териларини ва бошқа яна баъзи бир буюмларни сақлаш ман қилинди.

Кунлардан бирида Сиерра-Леоненинг полицияси ўта ибтидоий тарзда ясалган сув ости кемасини қўлга туширади. “Тимсоҳ жамияти” аъзолари томонидан ясалган бу кема тимсоҳ шаклида ясалган экан. Унинг тумшуги тимсоҳнинг боши шаклида ишланган, ён томонга чиқиб турган қўл-оёқлари ёрдамида ҳаракатга келтирилган. Устига тери қопланган ва асаларининг муми суртилган бўлиб, шу туфайли ичига сув ўтмаган. Команда олти кишидан иборат бўлган. Улардан бири “олғир” деб аталган — у “тимсоҳ”нинг оғзига яқин жойда ўтириб соҳилни кузатиб борган ва у ерда бирор ўлжа кўриниши билан дарҳол уни ушлаб, кема ичига олиб кирган. Кема махфий равишда қурилган эди. Уни сувга тушираётганларида бирор одам қурбонлик келтирилган бўлиши мумкин деб тахмин қиладилар. Бу ясама “тимсоҳ” сузиб юрганида сув сатҳида фақат унинг боши кўриниб турган, холос.

1907-1912 йиллар орасида қоплондан ўлим топганлар шу қадар кўп бўлганки, мен юқорида эслатиб ўтганим махсус судни таъсис қилишга мажбур бўлишган. Тўрт юздан орттиқ одам, шу жумладан, бир қатор сардорлар қамоққа олинган. Махбуслар ишонarli жойда — Габий Африка чегарачи қисмларининг соқчилигида сақланганлар.

Сардорлардан бири ўз ўлимини ўлдиришда айбланган. Бошқа бир маҳкумнинг онаси кўрсатма беришдан кўрққан. Айбланувчилар маҳкумларни одамлар эмас, қоплонлар ўлдирган деб туриб олишган. Гриффитнинг қайд қилишича, суд бўлаётган жойдан бир неча ярд нарида бир қанча тузоқлар қўйилган ва мажлис бўлаётган пайтда бир миля масофа нарисида иккита қоплон ўлдирилган.

Бир нечта гувоҳ кўркувини енгиб, ўзларининг “Қоплон жамияти”га қандай қилиб аъзо қилиб олинганларини гапириб берган. Махсус игна билан одамнинг баданида махсус белгилар ясашар экан. Бу белгилар тасодифан тирналган жойнинг изига ўхшар экан. Бундай чандиқлар ўрмон аҳлида одатда кўп учрар экан. Бундан ташқари жамият аъзолари бир-бирларини кўзларининг махсус ҳаракатлари орқали таниб олишар экан. Улар ўзлари билан олиб юрадиган махсус хуржунни ҳам таърифлаб беришган. Унда одам гавдасининг бир қисми, хўрознинг қони ва бир неча грамм гуруч бўлар экан. Ана шу сеҳру жодули хуржунни ўртага қўйиб, жамиятга аъзо бўлаётган одам қасам ичар экан. Аммо хуржун жамият аъзоларини бойитиш ҳамда муҳофаза қилиш борасидаги хусусиятларини йўқотиб қўймасликлари учун уни ўқтин-ўқтин инсон қонини сўриб, ёғи билан ёллаб туриш талаб қилинар экан. Бундай ҳолларда мажлис чақирилар экан ва “Қоплон жамияти”га кираётганлардан бири танлаб олиниб, унга “хуржунни тўлдирмоқ” учун бирор одамни ўлдириш буюрилар экан. Хуржун “тўлдирилгандан” ортиб қолган жасаднинг бўлаклари жамият аъзолари ўртасида тақсимланар экан. Гувоҳлар яна шунини айтишдики, агар жамият аъзоларидан бирортаси қасамини бузса, у нафақат бу дунёдаги ҳаётдан маҳрум қилинар экан, балки боқий дунёдаги ҳаётдан ҳам ажраб қолар экан.

Айбланувчилар орасида шербро қабиласига мансуб африкалик Даниэль Уилберфос деган одам ҳам бор эди. У ҳукмдор сулоланинг вакили бўлиб, Қўшма Штатларда миссионерлар мактабида таҳсил олган эди. У қобилиятли шогирд бўлган эди, шунинг учун ўқишни битириб, роҳиб бўлди. Аммо у Сиерра-Леонега қайтгач, яна аввалги ҳаётга қайтди ва имперри қабиласининг сардори калони бўлиб олди. Шу пайтда, яъни 1899 йилдан 1905 йилгача Уилберфос бошқарган жойларда “Қоплон жамияти”нинг фаолияти жонланиб қолгани сезила бошлади. Ниҳоят, Уилберфос фош бўлади ва судга берилади.

Уни “қоплон одам” томонидан амалга оширилган қотилликларда иштирок этишда айблайдилар.

Уилберфорснинг ҳимоячилари кўзга кўринган африкалик адвокатлар бўлиб, улар ишнинг расмий томонларини яхши билишарди. Улар Уилберфорснинг Америка фуқароси эканини, шунинг учун вилоят суди уни суд қилишга ҳақли эмаслигини исбот қилиб беришди. Шундан кейин суд мажлиси Бонгта кўчирилди, у ерда африкалик суд маслаҳатчилари Уилберфорсни оқлашди. Ҳокимиятнинг қўлидан келган бирдан-бир иши шу бўлдики, улар Уилберфорсни ажнабий деган асос билан мамлакатдан чиқариб юборишди, холос. Шундан сўнг Уилберфорс яна роҳиблик фаолияти билан шуғуллана бошлади ва Кўшма Штатлар бўйлаб маърузалар ўқишга жўнаб кетди. У нотиклик маҳоратини жуда юксак даражада эгаллаган эди, шу важдан унинг маърузалари Африкада “миссионерлик фаолияти”ни амалга оширмақ учун жуда катта маблағ келтирди. Бундан ташқари у Англияда ҳам юқори табақалар вакилларидан жуда кўп дўстлар орттирди ва мамлакат парламентининг меҳмони бўлди.

Унинг океан ортига қилган музаффарона сафари бир неча йил давом этди, шундан кейин Уилберфорс Сиерра-Леонега қайтиб, бу ерда даъваткорлик фаолияти билан шуғуллана бошлади. Аммо у, афғилан, қалбида янграган Ғарбий Африканинг чақирғини енгиб ўтишга ўзида куч тополмаган кўринади. Бу чақирғиқ унда махфий маросимларда иштирок этишга, енгиб бўлмайдиган иштиёққа айланди, ҳолбуки бу иштиёқ ўтмишда бир марта унинг бошига катта қулфатлар келтирган эди. Шунинг учун сэр Уилям Брэндфорд Гриффит 1912—1913 йилларда махсус судда раислик қилганида Уилберфорс иккинчи марта қора курсига ўтиришга мажбур бўлди. Бу галги айблов шоли ўриш фаслида бир қизнинг ғойиб бўлиб қолиши билан боғлиқ эди — қиз жасадининг бир бўлагини Уилберфорс олган деб гумон қилишанди.

Уилберфорс бу гал ҳам оқланди, лекин бу гал уни Либерияга чиқариб юборишди. Судда унинг номини тилга олмасликка ҳаракат қилишди, суддан кейин ҳам бир неча йил мобайнида у тўғрида гап-сўз бўлмади. Натижада Уилберфорс ортиқча галвалардан холироқ бўлди ва миссионерлик фаолияти билан шуғулланишига имкон туғилди. Уни судда кўрган оврўпаликлар шундай маърифатли, ўқиган одам, жуда зўр воиз бўлатуриб, ҳақиқий музиканинг чинакам ишқибози бўлатуриб, қанақасига “қоплон жамияти”нинг аъзоси бўлиши мумкинлигига ақллари етмай кўп ҳайрон бўлишди. Лекин унинг гуноҳкор эканига ҳеч кимда шубҳа йўқ эди. Аммо суд мамнуният билан унинг гуноҳи исботини топмаганини таъкидлаб қўя қолди.

Алоҳида судда ишлари кўрилган бошқа айбланувчилар Уилберфорсга қараганда омадсизроқ чиқишди. “Қоплон жамияти”нинг бош аъзоси осиб ўлдирилди, кўпгина бошқа айбланувчилар қамоқ жазосига ҳукм қилинди. “Қоплон”нинг фаолияти тўхтатиб қўйилди, бироқ бу ташкилотнинг тор-мор қилинганига менинг шубҳам бор” — деб ёзган эди Сиерра-Леоненинг губернатори сэр Эдвард Мереуатер.

Шубҳа йўқки, сўнги йилларда “Қоплон жамияти” томонидан амалга оширилган энг мудҳиш қотилликлар 1945—1947 йилларда Калабар округида ва Нигерияда содир бўлган эди. Бу ерларнинг турли жойларида ичак-чавоқлари ағдарилган, қон томилари ёрилган саксондан ортиқ одамнинг жасади топилган. Нигерияда “Қоплон жамияти” тўғрисида сўнги бир неча йиллар мобайнида ҳеч ким ҳеч нима эшитмаган эди, шунга қарамай, бу ташкилот яна саҳнага чиқиб қолди.

Ҳар бир жасаднинг ён-вериди қоплон панжаларининг изи бор эди. Полиция олдида яна ҳақиқий қоплонларнинг қурбонларини жамият аъзолари ўлдирган одамлардан қандай фарқлаш керак деган қийин муаммо кўндаланг бўлди. Учга оқ танли офицер билан икки юзта африкалик полициячи қоплон-одамларга қарши ғайрат билан иш олиб бордилар. Жуда катта мукофотлар белгиланди, фавкулудда ҳолат жорий қилинди. Соат тўртдан кейин қишлоқ аҳолисига уйдан чиқинч тақиқлаб қўйилди, чунки қотиллик, одатда, гира-шира пайтларга содир қилинар эди. Шунга қарамастан, қоплон-одамлар полиция патрулининг тумшуги остида ва ҳатто бир гал полициячининг кўз ўнгида ўзларининг қора

ишларини амалга оширишга муваффақ бўлишди. Юраклари ва ўпкалари ўйиб олинган ёки бўлмаса, баданида қоплон тирноқларининг изи бор жасадларни кўплаб топишди. Ўлдирилганлар ичида болалар ҳам кўп эди.

Полиция юзлаб одамларни қамоққа олди ва охир-пировардида ўн саккиз киши ўлимга ҳукм қилиниб, дорга осилди. Аввалига бутун халқнинг кўз ўнгида қатлини амалга ошириб, қоплон-одамлар ҳеч қанақа ғайритабиий қудрат эгалари эмаслигини кўрсатиб қўйишмоқчи бўлишди, лекин кейинчалик расмий доиралар қатл маросимига маҳаллий сардорларнинг ўзларинигина таклиф қилишди.

Ҳа, кўп ажабланырли ва тушуниб бўлмайдиган ҳодиса. Ғарбий Африкада кўпдан бери истиқомат қиладиган овруналиклар мени ишонтириб айтишларига қараганда “Қоплон жамият”га ҳар гал янги аъзо қабул қилинаётганда бу одам билан қоплон ўртасида қон-қариндошлик муносабатлари вужудга келар эмиш. Қоплон-одам ўлганида бошқа бир қоплон ҳам ўлар экан. Ва аксинча. Бу энди сира ҳам ҳақиқатга ўхшамайди, лекин бу воқеаларни ўз кўзинг билан кўриб турган бўлсанг, ишонмай ҳам кўр-чи! Гриффит жуда соғлом фикрловчи судья эди. Унинг гапларини эсланг: “Мен жуда кўп ўрмонларда бўлганман, лекин уларнинг биронтаси ҳам менга Ғарбий Африка ўрмонларидек мудҳиш таъсир кўрсатган эмас”.

Тўртинчи боб

ГАПИРАДИГАН ТУТУН

Африкаликларнинг узоқ масофада туриб бировнинг фикрларини ўқиб олишлари мумкинлиги тўғрисида гапириш мумкинми? Менинг фикримча, мумкин. Телепатия ва назаркардалик ҳақидаги ажиб ҳикоялар орасида ишонса бўладиганлари ҳам учраб туради деб ўйлайман. Афтидан, бунақа ҳодисалар маданиятли мамлакатлардан кўра қолоқ халқлар ўртасида кўпроқ учраб туради.

Биринчи марта мен телепатия билан Калахари саҳросида Бечуаналенд чегарасида жойлашган чоғроқ бушменлар қишлоғида тўқнашгандим. Одатда сахро узра ястанган адоқсиз сукунат одамларда алоҳида ҳолат — руҳий кайфият туғдиради дейишади. Мен ўша кезларда марҳум Дональд Бейн билан бирга саёҳат қилгандим. Дональд Бейн бушменларнинг дўсти бўлиб, даъваткорлик билан шуғулланарди. Бир куни пешинда мен осмонга ўрлаётган тутун устунини кўриб қолдим ва Бейнга ўрмонда ёнғин бўлаётганини айтдим.

— Ёнғин эмас, — деб жавоб берди Бейн.

У бизнинг чайламизга бушменлардан бирини чақиртирди. Бир чол африканс тилида гаплаша олар экан. Биз ундан тутуннинг қиёқдан чиқётганини сўрадик. Бушмен тушунтириб берди: унинг қабиладошлари ов қилишаётган эканлар, битта кийикни қўлдан чиқариб юборишипти, аммо Носсаб дарёсининг қуриб қолган ўзанидан унча узоқ бўлмаган жойда иккита Жанубий Африка жайронини ўлдиришипти. Улар ҳар хил доривор илдизларни йиғишипти, асал ҳам топишипти.

— Асал топишгани жуда яхши бўлипти-да, — деди қария. — Энди яхши ичимлик тайёрласа бўлади.

Мен осмонга қўтарилаётган тутунга роса синчиклаб разм солдим, лекин диққатга сазовор ҳеч нарса кўра олмадим. Ҳавода қилт этган шабада йўқ, лекин тутун тиним билмай тўғри кўкка қўтарилиб борарди.

— Қандай қилиб билдингиз? — деб сўрадим мен.

Қари бушмен нима деб жавоб беришни билмай қолди. Шунда Бейн менга тушунтириб берди — “Калахари радиоси” деб ном олган нарса — шунчаки Морзе алифбесига ўхшаган бир нарса эмас, балки унга нисбатан анча сирлироқ бир нарса экан.

— Бушменлар тутунга қараб туриб, ҳамма янгиликлардан воқиф бўлишади, — деди Бейн.

Мен кекса бушмендан бу гапларни батафсилроқ суриштириб билмоқчи бўлдим. Унинг сўзларидан тушундимки, гулхан тутуни бирор муайян сигнал

эмас, балки бир “даъват” экан. Бунинг маъноси шу эканки, олисда юрган овчилар ниманидир маълум қилмоқчи эканлар. Тутунни кўришлари билан бушменлар бутун диққат-эътиборларини тутунга қаратар эканлар. Бирмунча вақт ўтгандан кейин уларнинг баъзи бирлари овчилар ёнида нималар бўлаётганидан воқиф бўлишиб, буни қолганларга айтиб беришар эканлар.

Баъзилар тутунни ўқишни билишади, баъзилар билмайди. Бейннинг тахминича, тутун бу ўринда назаркарданинг кристали вазифасини ўтайди. Тутунга тикилиб туриб бушменлар ўзини ахборотни қабул қилишга чоғлайди. Бироқ бу тутун орқали бериладиган сигналлар эмас, балки узоқ масофадаги фикрни ўқишдир.

“Калахари радиоси” орқали анча мураккаб маълумотлар берилади ва улар шу қадар тез суръатлар билан бериладикки, ибтидоий сигнал тизими унинг олдида ип эшолмай қолади. Бейн ҳам менга шуни уқдирдики, тутуннинг ўзи ҳеч қандай муҳим роль ўйнамайди ва бушменлар кўпинча гулханнынг ёрдамисиз ҳам маълумотларни анча олис масофаларга етказиб бера оладилар. Орадан бир неча йил ўтгач, мен Австралиянинг маҳаллий аҳолиси тутундан худди шундай фойдаланиши тўғрисида мақола ўқидим. “Мен гулхан ёқаман. Бундан мақсадим шуки, мен аллақачон ўйлай бошлаганимни бошқалар билсин, — деб менга тушунгирди бир австралиялик. — Шунда улар ҳам ўйлашга бошлайдилар. Бундай ўйлашимиз ўйларимиз бир-бирига тўғри келмагунча давом этаверади. Бу — кекса бушменнинг сўзларини ажиб тарзда тасдиқлашдан ўзга нарса эмас эди.” Турли қитъаларда одамлар бир-бирлари билан мутлақо бир хил усулда алоқа қилишар экан.

Фикрларни масофага етказиб бериш борасида бемалол ишонса бўлаверадиган ҳоллар жуда кўп қайд қилинган. Бу ўринда ҳеч қанақа тасодифий тўғри келиб қолишлар тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Менинг кўнглимда фақат битта хоҳишим бор: мен ана шу мураккаб жумбоқни бир амаллаб тузукроқ изоҳлаб беролсам бўлгани.

Буни “фикрлар тўлқини” билан изоҳлашга ҳаракат қилиб кўришган. Аммо жисмоний энергия қандай шаклга кирмасин, бундай тарзда таралиб, бошқа одамга кучли таъсир кўрсатиши ва унинг миясида шунга ўхшаш фикрларни вужудга келтириш амри маҳолдир.

Телепатияк жараён онгдан ташқари (подсознательно) содир бўлади. Бу пассив алоқа ҳатто тушда ҳам майдонга келиши мумкин. Инглиз файласуфи ва математиги А.Н.Уайтхед бу ҳодисани воқеликнинг энг сўнги ҳудудидаги унсур деб ҳисоблаган ва воқеликда ҳамма нарса бир-бирига боғлиқ эканини таъкидлаган. Бу назария билан баҳслашган жарроҳ ва математика билимдони Кеннет Уокер “телепатия шундай ҳодисаки, у ўзининг энг оддий шаклида олис масофада содир бўлаётган нарсани тусмоллаб била олиш қобилиятидир. Бу қобилият истаган организмга хос бўлиши мумкин”, — деб тасдиқлаган. Америка физиги профессор Банеш Гофман телепатия ҳам ернинг тортиш қуввати сингари ҳар қандай тўсикдан ўтиб кета олади деб ҳисоблаган. “У жисмоний ҳодиса бўлиши мумкин ёхуд тушуниб бўлмайдиган бошқа аллақандай номаълум ҳодиса ҳам бўлиши мумкин. Ундай бўлса, бу ҳодиса макон ва вақтдан ташқарида турувчи қонун асосида тарқалади ва ҳозирги пайтда илм-фаннинг ихтиёрида мавжуд бўлган биронта восита ёрдамида уни изоҳлаб бериб бўлмайди”, — дейди Гофман.

Агар вақт-соати келиб, бу сирнинг тагига етиладиган бўлса, бу, афтидан, қолоқ халқлардан бирортасининг ёрдамисиз рўй бермаса керак ва эҳтимолки, Африка саҳраларидан бирида рўй берар. Кеннет Уокер “экстрасенсор қабул қилиш” (бу атама телепатияни, назаркардаликни ёки уларга яқин турувчи бошқа шунга ўхшаш ҳодисаларни англатиш учун қабул қилинган илмий атамадир) қолоқ халқлар ўртасида жуда кенг тарқганига диққатни қаратади. Бу одамлар миясининг қайси бир пучмоқлари ҳозирга қадар эскича тарзда интенсив амал қилишда давом этмоқда ва у бошқа жойларда содир бўлаётган нарсаларни қабул қилишга қодир.

Маданиятгли одамлар телепатиянинг чиндан ҳам мавжуд эканини исбот қилиб беришган, фақат улар ҳозирча бу ҳодисанинг моҳиятини очиб беришга ожиздирлар. Ана шу жозибатор жумбоқнинг жавобини қолоқ халқлар айтиб

берса ажаб эмас. Ҳозирча эса, мен Африка афсоналаридан ва Африка воқелигидан олинган бир қанча ҳодисани айтиб бера оламан, холос.

Кўпчилик ҳисоблайдики, африкаликлар кўпгина ҳодисаларни ва, айниқса, уруш бошланганини ёки шунга ўхшаш бирор фалокат рўй берганини телепатия йўли билан билиб олишади. Бундан саксон йил муқаддам қирол Кечвайё Исандлван яқинида зулуслар билан уруш вақтида полковник Дэрмфорд кўшинлари устидан галаба қозонган экан. Бу хабар бутун Наталя бўйлаб шу қадар тез тарқалганки, ўша пайтда мавжуд бўлган алоқа воситаларининг бирортаси ҳам бунақа тезлик билан иш юритишга қодир бўлмаган экан. Кейинчалик Кечвайё асир тушиб қолганда, уни Кейптаундаги турмада сақлашган ва унга анча тузук муомала қилишган. Кечвайёга таржимон сифатида бириктириб қўйилган Р.К.А.Самуэльсон кундалик тутган ва унга қиролнинг тушлари ҳамда башоратларини ёзиб борган. Кейинчалик Самуэльсон Натальеда кўзга кўринган маъмурий арбоблардан бири бўлган. Шунга кўра унинг кундалигини ишончли ҳужжат деб ҳисобласа бўлади.

1881 йилнинг куз кунларидан бирида Кечвайё Самуэльсонга шундай деган экан:

— Ўтган кеча туш кўрдим. Тушимда мени Зулуленда қайтариб олиб бориб қўйишипти. Отам билан онам лабимдан ўпавериб, оқ ем қилиб юборишипти.

Бошқа бир гал Кечвайё тоғ устида пайдо бўлган кометани кўрсатиб, шундай деди:

— Бу шундан далолат бериштики, қиролича мени Зулуленда қайтарар экан.

Орадан икки йил ўтгач, Кечвайёни чиндан ҳам озод қилинади, лекин, албатта, бунга на унинг кўрган туши, на комета сабабчи бўлган эмас.

Аммо Самуэльсоннинг кундалигидаги қуйидаги ёзувга эътибор бермасликнинг иложи йўқ: “1881 йилнинг 12 сентябри. Қирол туш кўрипти. Тушида Масумпа таслим бўлишти ва Басутоленда тинчлик қарор топишти.” Масумпа — Басутоленд сардори Мошешнинг учинчи ўғли эди. У ҳокимиятга қарши исён кўтарган эди. Исённи бостиришга катта кучлар ташланди. Беш мингта аскар билан Масумпа Масерага ҳужум қилган. Кечвайё Самуэльсонга тушини айтиб берган кезларда Масумпанинг қураш бошлаганига бир йил тўлган эди. Масумпа ҳали замон таслим бўлиши керак деб ўйлаш учун ҳеч қанақа асос йўқ эди. У губернатор сэр Геркулес Робинсоннинг масалани тинч йўл билан келишиб ҳал қилайлик деган таклифини рад этди. Аммо кутилмаганда масаланинг ечими топилди-қолди. 13 сентябр куни Кейптаунга Масумпа Робинсоннинг таклифини қабул қилишти деган хабар етиб келди. “Шуниси галатики, — деб ёзади Самуэльсон ўзининг кундалигида. — Масумпанинг таслим бўлиш ҳақидаги қароридан қирол ва қолган ҳамма хабар топмай туриб, Кечвайё тушини кўриб бўлган эди.”

Ла-Маншда биринчи жаҳон уруши йилларида “Менди” деган юк кемасининг ҳалокати билан боғлиқ ҳодисани кўпинча африкаликлар ўртасида маълумотларни телепатия йўли билан узатишнинг намунаси сифатида кўрсатишади. Кема ҳалокатга учраб, чўкиб кетади. Кемадаги Францияда ишлаш учун ёлланган юзлаб Жанубий африкаликлар ҳам ҳалок бўлади. Бир неча муддат давомида бу воқеа сир тугилади. Кейинроқ ҳалок бўлганларнинг тўла рўйхати тузилгач, генерал Бота парламентда биринчи маълумотларни эълон қилади. Бир неча марта эълон қилинган ривоятга кўра, банту қабиласининг кўпчилик аёллари расмий ахборот эълон қилинганидан анча олдин эрларига аза очишган экан.

Бундай ҳикоялар чин ҳақиқат бўлиши мумкин, айни чоғда, улар бошдан-оёқ уйдирма ҳам бўлиши мумкин. Тўйдан кейин ногора чалишнинг унча қийин жойи йўқ. Шунинг учун телепатия билан шуғулланадиган ҳар қандай олим воқеа содир бўлган кунни ва соатни аниқ кўрсатувчи мўътабар ёзма шаҳодатнома талаб қилишга ҳақли. Фақат бугина эмас, ҳодиса рўй берган жойдан минглаб миля нарида турган ҳолда бу бахтсизликдан хабар топган одамнинг батафсил баёноти ҳам талаб қилинади. Мен “Менди” кемасининг воқеаси чин ҳақиқат эканига кафил бўлолмайман, бироқ мен бундан кўра бир неча баравар камроқ шов-шувга сабаб бўлган ҳодисаларни мисол тариқасида келтиришим мумкин.

Мен бу воқеалар ҳақидаги гапларни ўша ҳодисаларни ўз кўзи билан кўрган одамдан эшитганман. Унинг гапига бемалол ишонса бўлади.

1912 йилнинг апрелида Порт-Херальдда (Ньясаленд) менинг дўстим майор П.К.Лоуренс африкалик аскарлар ётадиган казармадан унча узоқ бўлмаган жойда бир арслоннинг изига тушган экан. Овни тўхтатиш ҳақидаги сигнал янграши биланоқ Лоуренс арслонга ўқ узипти. Эртаси куни майор Блантайрдан келадиган поездни кутишга чиқипти. Вагондан унинг бир таниши чиқипти. У плантациянинг эгаси экан.

— Менга қара, Лоуренс, — дегди у, — сен кеча кечкурун жуда зўр арслонни отиб олган эмишсан-а?

Лоуренс жуда ҳайрон қолипти ва танишидан бу гапларни қаердан билганини суриштира бошлапти. У бу гапни африкалик мулозими бутун эрталаб ҳали поезд Блантайрдан жўнаб кетмасидан олдин етказганини айтипти.

Блантайр Порт-Херальддан юз ўн милялик масофада жойлашган ва уларнинг орасида телеграф алоқасигина мавжуд, холос. Порт-Херальдда телеграф соат бешда ишини тўхтатади. Лоуренс дарҳол темир йўл бекатининг бошлиғига мурожаат қилади ва ўша куни телеграф контораси ўз ишини вақтида тугатганини аниқлайди. Плантация хўжайини хизматкоридан бу воқеани қаердан эшитганини сўрайди, хизматкор елкасини қисиб, жавоб беради:

— Биладан-да, хўжайин.

Майор Лоуренс менга яна бир воқеани айтиб берган эди. Бу воқеа 1912 йилда мавлуд таътили вақтида рўй берган экан. У бу вақтда Ньясаленднинг маъмурий маркази Зомбида экан. Бир куни у ўзининг дўсти билан Зомбидан йигирма миля шимолда жойлашган Нкула-Хиллга овга жўнапти.

— Биз эрталаб соат бешда йўлга чиқдик, — деб ҳикоясини бошлади майор. — Ҳар хил англашилмовчиликларнинг олдини олиш учун мен африкалик изкуварим билан бирга шарққа қараб кетдик, дўстим Жек эса гарбга йўл олди. Соат ўндан эллик минут ўтганда мен бир тош устига дам олгани ўтирдим ва бабуиларни кузата бошладим. Менинг изкуварим мендан тугурт сўради — у бир дарахтнинг қавагида асаларининг ичини топиб олипти, тугун таратиб уларни инидан қувиб чиқармоқчи экан. Бир неча минутдан кейин у қайтиб келиб, менга тугуртни узатди-да, “Хўжайин, Жек ургочи кудуни отипти” деди. Буни қаёқдан билақолдинг, деб сўрасам, овчи менга ҳар галгидек “Биладан-да, хўжайин” деб жавоб берди. Биз баланд адирда турган эдик. “Изкувар шу ердан туриб, ўқ овозини эшитган-у, отилган жонивор кийик эканини тусмоллаб билган бўлса керак” деб ўйладим. Биз йўлимизда давом этдик ва кечкурун соат бешларда қароргоҳимизга қайтиб келдик. Ўн минутлардан кейин Жек келди. Мен унга “ургочи кудуни отиб олибсан-да” деганимда унинг ҳайратдан ёқа ушлаганини бир кўрсангиз эди! Биз ҳеч қачон ургочи жониворларни отмасликка ҳаракат қилардик. Жек тушунтириб берди — у эркак кийикни мўлжалга олган экан, аммо тепкини босаётганда, ургочи кийик сапчиб олдинга чиқиб олипти. Бу тахминан соат ўн бирда рўй берипти. Гап-сўзлардан маълум бўлдики, кийик қароргоҳимизнинг шимол томонида йигирма миляча нарида отилган экан. Биз эса айни ўша пайтда гарбга тахминан шунча миля нарига кетган эдик. Бундай масофада ўқ товушини эшитишнинг имкони йўқ эди.

Нихоят, Лоуренс билан биринчи жаҳон уруши йилларида рўй берган яна бир воқеани айтиб берай. Бу ўринда ҳам майор аниқ фактларни далил сифатида келтиради. Африкалик қирол ўқчи аскарлари ва кўнгилчилар Ньясаленддан шимолга — Каронга томонга йўл олганида Лоуренс аскарликка янги олинганларни ўқитиб-ўргатиш учун Зомбида қолган экан. 1914 йилнинг 9 сентябр куни кечкурун Зомбидаги қирол ўқчи аскарлари казармасида аёллар чуввос солиб йиғлай бошлабди. Майор Лоуренс йиғи-сигининг сабабини суриштирганда аёллар ўзларининг ҳалок бўлган эрларига аза очишганини айтишипти. Унга яна шуни айтишиптики, жанговар ҳаракатлар давомида оқтанли офицерлардан ҳам бир неча киши ўлдирилипти.

Эртаси куни Зомбига Каронгадан телеграмма келипти. Унда немислар билан икки марта тўқнашув рўй бергани айтилган ва ўлганлар ҳамда ярадор

бўлганларнинг рўйхати келтирилган эди. Ўлдирилганлар ичида бир нечта оврушалик офицерлар ҳам бор эди. Кўпгина аскарлар ўлган ва ярадор бўлган эди.

Майор Лоуренс айтиб берган бу ҳодисалар, айтишларича, овозаси телепатия йўли билан тарқаладиган муҳим тарихий воқеалар билан таққослаганда анча-мунча аҳамиятсиз кўриниши мумкин. Шундай бўлса-да, мен уларни баъзи бир драматизмга тўлиқ ҳодисаларга қараганда камроқ аҳамиятга эга деб ҳисобламайман. Улар Африка ўрмонларининг ҳаёти тўғрисида ҳақиқий тасаввур бермоғи мумкин. Ноясаленддаги армия офицерининг ҳаётидан олинган бу воқеаларни шунчаки тасодифан бир-бирига тўғри келиб қолган воқеалар деб ҳисобламайман. Булар ҳақиқий телепатиялардир.

Яна бир одам бор — мен унинг гапларига ҳам тўла-тўқис ишонаман. Бу одам — Кинг-Вильянс Таундаги машҳур миссионерлар оиласига мансуб бўлган марҳум судья Франк Браунлидир. Браунли ва унинг авлод-аждодлари африкалик инсоннинг қалбини ўз замондошларидан кўра теранроқ тушунар эдилар. Мен Франк Браунлидай одамнинг йилма-йил менинг китобларимни ўқиб борганидан ва менга узун-узун мактублар ёзиб, унда асарларим тўғрисида ўзининг танқидий мулоҳазаларини айтиб берганидан беҳад мағрурланаман. Мен бу мактубларни жуда қадрлайман, чунки улардан ўзим учун ҳаддан ташқари кўп қизиқарли маълумотлар олганман.

Браунлини баъзи бир африкаликларнинг назаркарда бўлишига ишонтирган воқеа Калахари саҳросидаги ов вақтида содир бўлган экан. Қароргоҳда Браунлининг тулхани олдига кекса бушмен келипти. У кўмни текислаб, ўтирипти. Бир неча муддат индамай ўтиргандан кейин бушмен депти:

— Икки кундан кейин сен шимолга жўнайсан. Сен у ерда бир неча муддат турасан ва ҳамма ишларинг жойида бўлади. Лекин сен кўкқисдан орқанга буриласан-да, зудлик билан ўзингнинг эшакларинг кўшилган аравада эмас, машинада жанубга жўнаб кетасан.

Браунли чиндан ҳам икки кундан кейин шимолга жўнаб кетмоқчи экан, лекин хизматкорларидан ҳеч қайсиси бундан хабардор эмас экан. Икки кундан кейин у йўлга тушипти, Намкауб булогига етиб боришти, у ерда қароргоҳ қуриб, эшаклари билан аравасини қайтариб юборишти ва хизматкорларига бир ойдан кейин уни олиб кетиш учун келишларини тайинлапти. У Намкаубда турганида чоғар-бушмен унга мактуб олиб келипти. Мактубга дарҳол телеграмма билан жавоб бериш керак экан. Энг яқин телеграф икки юз миля нарида экан, Браунлининг араванинг етиб келишини кутишдан бошқа иложи қолмапти.

Бир ойдан кейин арава етиб келипти. Браунли жон-жаҳди билан эшакларни йўрттириб, жанубга йўл олипти. Аммо у узоққа боришга улгурмапти, унинг орқасидан машина келиб қолипти. Кекса бушмен ҳаммасини тўғри айтиб берган экан.

Бир куни судья Браунли ҳайрон қоладиган бир воқеага дуч келипти. Қишлоқ меҳмонхонасининг эгаси ўзининг дам олиш кунини хотини билан бирга денгиз бўйида ўтказмоқчи бўлипти ва бунинг учун йигирма беш фунт пулини тайёрлаб қўйипти. Пул ғойиб бўлиб қолипти. Полиция ўғрини топа олмапти. Шунда маҳаллий сеҳргарга мурожаат қилишипти.

Воқеани батафсил эшитгач, сеҳргар пулнинг (бир фунтдан ташқариси) бир анҳорнинг бошланишидаги қоя тош тагига яшириб қўйилганини айтипти. У анҳорнинг номини ҳам, ўғирлик қилган меҳмонхона хизматкорларидан бирининг исмини ҳам аниқ айтиб беришти. Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқишти, ўғри қилмишини тан олипти. Браун сеҳргарга мурожаат қилганларига қадар у пулнинг йўқолганидан бутунлай беҳабар бўлганига астойдил ишонарди.

Телепатия ва бошқа сеҳрли нарсалар тўғрисида мен доктор Б.Д.Ф.Лаубшер билан тез-тез суҳбатлашиб турардим. Бир вақтлар у Кейптаунда руҳий беморлар хастахонасида психиатр бўлиб ишлаган. Лаубшер Транскей аҳолиси ўртасидаги назаркарда одамлар масаласи билан махсус шуғулланган ва бу тўғрида “Жинс, одат ва психопатология — Жанубий Африка маъжусийлари тўғрисида тадқиқот” деган ном билан илмий иш ҳам ёзган. У Жанубий Африкада кўпдан-кўп қаллоблар ва муттаҳамлар билан бир қаторда ҳақиқий назаркарда одамлар ҳам

учраб туришига ишонч ҳосил қилган. У менга бир назаркарда тўғрисида гапириб берган эди. Бу одам ўғирлаб кетилган чорвани топиб берган экан; чорвани олтиш миля нарига олиб кетган ўғрининг исмини ҳам айтиб берган экан. Лекин доктор Лаубшер бу воқеанинг изоҳини топа олган эмас.

Илмий тадқиқотлар шундан далолат берадики, ҳар хил миллатга мансуб одамлар орасида — улар профессор бўладими ёхуд саводсиз бушмен бўладими, инглизми ёки африкаликми, бундан қатъи назар, телепатия ва назаркардалик бир хил муштарак қонунларга эга экан. Шундай телепатиялар ҳам бор эканки, улар бу ерда ҳозир бўлмаган дўсти-ёронлар ёхуд қариндош-уруғларнинг хасталиги ёхуд вафотидан хабар берад экан, камроқ ҳолларда эса фарзанд туғилиши каби қувончли ҳодисалардан хабар етказар экан.

Мен бу ерда ҳикоя қилиб берган баъзи бир воқеалар қатъий илмий текширувдан ўтказилган эмас. Ҳолбуки, ҳар бир тадқиқотчи буни талаб қилишга ҳақли. Мен мисолларга ҳадеганда ишониб кетавермайман. Агар одамлар ўзларига маълум бўлмаган тилда гапира олсалар ёхуд ёзолсалар ва буларнинг замирида ҳеч қанақа найранг ва алдов йўқ эканига ўзим шахсан амин бўлгандан кейингина мен бунақа ҳодисаларга ишонч билан қарай бошлайман. Худди шунга ўхшаш, одамларнинг назаркардалик қобилиятларига ҳам гумон билан қарайман. Ҳодисаларни олдиндан ҳис қилиш қобилияти жуда оддий тарзда соғлом ақлга асосланган бўлиши ҳам мумкин. Менинг ўзимда ҳам баъзан ҳодисаларни олдиндан ҳис қилиш ҳоллари рўй бериб туради. “Вақт устидан ўтказилган тажриба” деган китобнинг муаллифи Д.У.Данн шундай дейди: “Агар олдиндан ҳис қилиш қобилияти чиндан-да мавжуд бўлса, бу бизнинг коинот ҳақидаги аввалги тасаввурларимизнинг ҳаммасини тўла-тўқис барбод қилади.” Данн олдиндан ҳис қилишнинг мавжудлигига ишонар ва буни математика ёрдамида исбот қилиб берганман деб ҳисобларди. Лекин шунга қарамай, мен бунга шубҳа билан қарайман. Аммо менинг назаримда, телепатия бугундай бошқача хусусиятга эга ҳодисадир.

Эҳтимол, у кишини қаттиқ ҳаяжонлантириши мумкиндир, лекин зинҳор-базинҳор гайритабiiй ҳодиса эмас. Фақат бир нарсани айтишим мумкин — биз ҳамон инсон мияси ҳақидаги билимлар остонасида турибмиз. Инсон фикри — жумбоқ. Биз қандай фикрлашимизни бизга тушунтириб берганларидан кейингина инсон фикрини ўқиб жумбоқ бўлмай қолиши мумкин.

Саводсиз африкаликларда олтинчи сезги ривожланган. Бу сезги уларга нафақат нотаниш жойларда йўл топиб юришга ёрдам беради, балки ўзлари кўришни жуда хоҳлаган одамни ёнларида деб ҳис қилишларига ҳам кўмаклашади. Африканинг энг овлоқ пучмоқларида яшаб кўрган одам африкаликларнинг бу иқтидорини яхши билади. Баъзилар бу иқтидорни инстинкт деб аташади, бошқалар эса руҳий ҳолат деб ҳисоблашади. Жуда ҳам ажойиб бир воқеани яқинда менга темир йўллар қурилишида донг чиқарган, Лобитодан Конгогача темир йўл лойиҳасининг муаллифи Г.Ф.Вариан айтиб берди. Унинг гапига тўла-тўқис ишониш мумкин.

1907 йилда Вариан Родезияга темир йўл қурилиши бўйича олиб борилган ишларни тугатиб, таътилга Англияга жўнаб кетган. У ерда унга Судан, Перу, Аргентина ва Анголадаги ишлардан бирини танлаб олишни таклиф қилишган. У Анголани танлаган ва кемага ўтириб, Лобитога жўнаб кетган. У Родезия билан узил-кесил ҳисоб-китоб қилиб бўлган эди ва Родезияда унинг янги ишга тайинланганидан беҳабар эдилар. Орадан бир неча ой ўтгач, унинг Кубал дарёси бўйидаги қароргоҳига иккита ҳолдан тойган, жуда юпун кийинган африкалик келади. Қароргоҳ денгиз бўйидан анча узокда эди. Вариан Родезияда маҳаллий аҳоли билан кафр тилида гаплашишни одат қилган эди. Келган африкаликлар ҳам унга чала-чулпа кафр тилида мурожаат қилишади:

— Сиз мени танимаяпсиз-а? — деб сўрайди ундан келганлардан бири.

Вариан келганлардан бири ўзининг Родезиядаги мулюзими Антонио эканини зўр-базўр таниди. Унинг ҳамроҳи эса бир вақтлар Варианнынг қўлида ишлаган ошпаз йигит экан.

Уларнинг иккови ҳам Вариан билан астойдил топишиш мақсадида Африкани деярли кесиб ўтишипти. Вариан Лондондан Лобитога жўнаб кетаётганда улар ҳам Замбезининг қуйи оқимини тарк этиб, йўлга тушишган

экан. Ўзларининг олис сафарлари вақтида улар бошидан кечирмаган машаққатлар қолмапти, очликдан ўлишларига сал қолипти, лекин ҳеч нарса уларни йўлдан қайтара олмапти. Ва ниҳоят, улар ўзларининг аввалги хўжайинларини топишипти. Уларнинг комил ишончларига кўра Вариан айти шу жойда бўлмоғи керак экан.

— Мен бу жумбоқни ечишга ҳаракат қилиб, Антониодан узлуксиз сўраб-суришгирдим, — деди менга Вариан. — Мен унинг хузуримга нега келганини ва мени қандай излаб топганини билишни истардим. Лекин мен буни ҳозирга қадар ҳам билмайман. Менинг ҳамма сўраб-суришгиришларимга Антонио бир хил қилиб “Юрагим менга шундай деди” деб жавоб берарди.

Бешинчи боб

ЁМҒИР ИЛОҲАСИ

Миллионлаб африкаликлар махфий расм-русмлар ёрдамида об-ҳавога ва, айниқса, ёмғир ёғдиришга таъсир қилиш мумкинлигига ишонишади. Ёмғир худоси қурбонлик талаб қилади. Баъзан эса ҳатто бирор одамни қурбонлик қилиш лозим бўлади. Ҳа, Африканинг кўҳна, шафқатсиз маросимлари ҳамон яшашда давом этмоқда, лекин улар бугун жуда қаттиқ сир тутилади.

Ёмғир — ҳаёт манбаи бўлган, қурғоқчилик эса очлик ва ҳатто ўлим олиб келадиган жойларда ёмғир қақирувчи дуохонлар ва сеҳрларнинг ошиғи олчи. Шак-шубҳа йўқки, ҳозирги сардорларнинг кўнчилигининг авлод-аждодлари қадим замонларда дуохон бўлган. Ҳар қайси қабилада дуохон ўз йўриғи билан иш юритади. У ўзининг санамига ишонмаслиги ҳам мумкин. Фақат бир нарсага шубҳа йўқ — дуохон, ёмғир қақирадиган сеҳрлар табиат сирларини жуда яхши биладиган одам. У ўзининг сеҳру жодусини ишга солмоғи учун бундан аввал чумолилар ҳаракатидаги ўзгаришни кўрмоғи, қурбақалар қуриллашини эшитмоғи ва бошқа шунга ўхшаган яхши белгилардан хабар топтоғи керак.

Жон Гантер Жанубий Родезияда бир одамни ўлимга маҳкум этишганини гапириб берган эди. Бу одам гўё ёмғир илоҳасини йўлдан уриб, номусига теккан эмиш. Уни гулҳанда тириклай ёқишади. Шунда ёмғир қуйиб юборади. Расоидфан тўғри келган дейсизми? Эҳтимол. Мен бу иш тўғрисида нафақат расмий ахборотлардан ва судьянинг ҳисоботларидан хабар топганман, балки полициячиларнинг ҳикояларидан ва бошқа манбалардан ҳам маълумот олганман. Бу воқеа жуда ғаройиб оқибатларга эга бўлди. Мен африкаликнинг ўлимидан кейин шаррос куя бошлаган ёмғирни назарда тутаятганим йўқ.

1922 йил эди. Шимолдаги олис районлардан бирида, Шарқий Африканинг Португалия мустамлакаси бўлмиш бир қисмида банту қабилаларидан бири мтувералар заминида аҳоли ҳамон бағритошлик билан амалга ошириладиган маъжусий расм-русмлардан воз кечгани йўқ. У ердаги полиция маҳкамаси Маунт-Дарвинда жойлашган эди. Учаска бошлиғи бўлмиш капрал Маунт-Дарвиндан атиги бир неча миля наридаги Мавурдонна тоғларида содир бўлаётган воқеалардан бутунлай беҳабар эди. Фақат 1922 йилнинг қурғоқ келган ёзидагина полиция ниҳоят мудҳиш маросимдан хабар топади.

Бу қурғоқчилик 1890 йилда илк бор кўчириб келинаётган оврупаликларнинг ташрифи арафасида юз берган очлик замонидан кейинги энг жиддий қулфат бўлган эди. Бундай ҳолларда қурбонлик қилиниши керак бўлган ҳамма нарсалар қилиб бўлинган эди, сочлари устарада тақир олинган эркаклар ҳаммаёққа пиволарни селиб чиқдилар, қора чипор сигирлар олиб келинди, анъанавий мовий либослар кийилди. Лекин ёмғирли булутлар пайдо бўлмади.

Мтувара аҳли ўз аждодлари Мварининг арвоҳига сиғинар эдилар. Ер юзида унинг хотини қолган эди. Ёмғир илоҳаси одатда ёшгина бокира қиз бўларди. Ёмғир зарур бўлганида у қиз эридан ёмғир ёғдиришни илтимос қиларди. Бу қизни алмаштириб, ўрнига бошқа қизни қўйишлари ҳам мумкин эди. Уша кезларда ёмғир илоҳаси Неческва деган озгингина қизалоқ эди.

Мтувара тилида Неческва дегани “ёмғир қақирини қудратига эга бўлган

қиз” деган маънони англатарди. Неческва Мити Мчена деган муқаддас бутазорда яшар эди. Мити Мчена дегани “оқ дарахтлар ўсадиган жой” деган маънони билдиради. Илоҳанинг хизматини аёллар қилади. Улар ерга ишлов бериб, экин экишади, илоҳага овқат тайёрлашади. Фақат битта эркаккина бу бутазорга киришга ҳақли эди. У илоҳанинг соқчиси, роҳиб ва мгувар қабиласининг сардори Чиганго эди.

Кимдир Неческвани йўлдан уришишти деган гийбат тарқатди. Ёмғир илоҳаси дарғазаб, лекин йўлдан урган одамни топиб, уни қурбонлик қилмагунча ёмғир ёғмайди. Чиганго одамнинг қурбонликка келтирилишига эътироз билдирмади. Кейинчалик маълум бўладикки, у бундан аввал яна уч кишининг ҳаётига зомин бўлган экан — уларни устунга боғлаб қўйиб, тириклай гулҳанда ёндиришган эканлар. Аммо бу гал ҳамма қизни йўлдан урган одам Чигангонинг ўғли Мандуза бўлганини яқдиллик билан тан олади.

Чиганго анъанани бузиб, ўз ўғлини ўлимдан олиб қололмайди. Олий сардор Чизвитининг розилиги билан у “хондо” йиғади. “Хондо” — етмишта найзабардордан таркиб топадиган отряд. Бу отряднинг тепасига у Чиризери деган одамни бошлиқ қилиб қўяди ва унга Мандузани қамоққа олишни буюради. Чиганго бундан кейинги ишларни бўйнидан соқит қилади. Ахир, у ўғлини қатл қиладиган гулҳанни ўз қўли билан ёқа олмайди-ку!

Шундай қилиб, кунлардан бирида Мандузани эрталаб тонг ёришар-ёришмас чайладан ташқарига чақиривади. У, афтидан, гап нимадалигини пайқаган шекилли, ўзи чайласига ўт қўйиб юборади ва аланга билан тутунни пана қилиб, яширинмоқчи бўлади. Мандузанинг хотини қочишга муваффақ бўлади, лекин Мандузанинг ўзини ушлаб, қўл-оёғини боғлашади. Кейин уни ҳодачага боғлайдилар-да, шу аҳволда бирмунча вақт кўтариб боришади. Кейин Мандузани ечиб олишади ва тўрт киши уни Ньяма Кунгва, яъни “қаргаларга аталган гўшт” деган жойга олиб боришади. Кейин соқчилардан бири асирни маҳкам ушлаб турар экан, бошқалар гулҳанга ўтин қалашади, Мандузани яна каноп арқон билан ҳодачага боғлайдилар ва гулҳан устига қўндаланг ётқизишади. Гулҳанга анча-мунча қуруқ хашак ҳам қалашди. Одатта кўра гулҳанни қадимий одатга амал қилиб ёқиб талаб қилинарди. Бунинг учун учкун ёғочларни бир-бирига ишқалаш йўли билан ҳосил қилинмоғи шарт эди. Гулҳан ёқилгандан кейин эркаклар бу жойни тарк этишди. Уларнинг кетидан даҳшатли оғриқлардан эс-ҳушини йўқотган Мандузанинг нола-фиғонлари эшитилиб турди. Тунда эса жала қуя бошлади. Бу эса қишлоқ аҳлининг ҳаммасини қўлланган жазо адолатли бўлганига ишонтирди.

Бир неча кундан кейин шу жойдан полициячи ўтиб қолди. У одамнинг жизғанаги чиққан бош суягини, қовурғаларини, бошқа суяқларини ва бир тўп кулни кўрди. Тафтиш бошланди. Мандузанинг хотинини сўроқ қилишди. Етти киши қамоққа олинди. Дастлабки сўроқдан кейин уларни Маунт-Дарвиндан Солсберига жўнатишди. Солсберига уларни бош судья сэр Кларксон Тредголд ва суд маслаҳатчилари суд қилишди. Айбланувчилар сафида олий сардор Чизвити, роҳиб Чиганго, “хондо”нинг бошлиғи Чиризери ва Мандузани гулҳанда ёққан ўша тўрт киши бор эди.

Судда ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси ўз кўзи билан кўрдикки, судланаётганлар уларни нимада айбланаётганларини тушунганлари йўқ. Ахир, улар чиндан-да гуноҳкор одамни қурбонлик қилишди-ку ва уларнинг ишонишича айни шундан кейин ёмғир ёғди. Шундоқ экан, уларнинг ҳеч қайсисини жиддий равишда бирон-бир жиноятда айблаб бўлмайди-да!

Ҳимоячилар бу одамларнинг қўлида Машонда нашр этилган расмди Инжил борлигини таъкидлашди. Расмлардан бирида пайғамбар Иброҳим тасвирланган эди. У ўз ўғли Исоқни қурбонликка келтиришга тайёрланмоқда эди. Шундай қилиб, бу одамларнинг оқ танли одамнинг дини билан шунчаки жўн танишишининг ўзиёқ уларда шунга ўхшаш қурбонликлар зарур экан деган ишонччи мустаҳкамлайди.

Судда африкаликлар турмушини яхши билган бир одам гувоҳлик берган. Кларксон Тредголд ундан “маҳаллий аҳолини одатдаги ҳуқуққа (оқ танлилар тушунчасидаги ҳуқуққа) ўргатиш бўйича мунтазам машғулотлар ўтказиб турилганми?” деб сўради. Бу саволга “Йўқ, бундай машғулотлар ўтказиб

турилмаган” деган жавоб бўлди. “Улар бизнинг қонунларимизни бузиб бўлганларидан кейингина улар билан танишади” дея хулоса ясади Кларксон Тредголд.

Африкалик гувоҳлардан бири шундай деди: “Агар бирор инсон ёмғир илоҳасини йўлдан урса, уни тириклай гулханда ёқиш керак. Фақат шундагина ёмғир ёғади. Кўп асрлардан бери шундай бўлиб келган.” Бошқа бир гувоҳ: “Буйруқни олий сардор беради ва унинг гапини олмасликка ҳеч кимнинг ҳадди сиғмайди”, — деди.

Судья Чигангодан “айтадиган бирон гапингиз борми?” деб сўраганда, у “мен қабила одатларига риоя қилдим, холос” деб жавоб берган. Ҳимоячилар айбланувчиларнинг фикрлаш тарзини ва хурофий эътиқодларини инобатга олиб, “судланувчилар айбдор, лекин ҳеч нарсани англамайдилар” деган иборани қабул қилишни илтимос қилишади.

1923 йилнинг 23 майида чоршанба куни кундузи соат тўртда суд маслаҳатчилари маслаҳат мажлисига кириб кетишади. Бу пайтда Маунт-Дарвинда — Солсберидан юз эллик миля нарида полиция участкасига бир қанча оврупаликлар тўпланиб, телефон орқали суд ҳукмини эшитмоқчи бўлишади. Шунда капрал Трент бир суҳбатни ёзиб олади. Эҳтимол, бу суҳбат полиция томонидан ёзиб олинган ҳамма суҳбатлар ичида энг гаройиби бўлса, ажаб эмас. Полиция участкасига Чигангонинг иккинчи ўғли Кусеквенья келади. У бўйи олти фут келадиган норғул африкалик эди. У найзасини ерга қўйиб, саломлашади:

— Мамбо!

Трент ундан нимага келганини сўрайди.

— Мен отамга ва унинг ёнидагиларнинг барига нима бўлганини билмоқчиман, — дейди Кусаквенья.

— Ҳозирча маълум эмас, — деб жавоб беради Трент. — Ҳукми телефон орқали маълум қилишади. Биз ҳаммамиз шуни кутиб ўтирибмиз.

Шу пайтда соат тўртдан ўн минут ўтган экан.

— Айтиб қўя қолай, бўлмаса, — депти енгил жилмайиб Кусеквенья. — Отамни ҳам, бошқаларни ҳам осиймайди. Ёмғир мавсуми бошланмасдан аввал отам ўз уйига қайтиб келади.

Шу пайт телефон жиринглайди. Капрал гўшакни кўтариб, гапни тинглай бошлайди. Ҳамма унинг юз ифодаси ўзгариб кетганини кўради. Кусеквенья бу ердагиларнинг ҳаммасига тантанавор нигоҳ ташлайди.

— Чизивити оқланипти, — деди Трент. — Қолганлар ўлим жазосига ҳукм қилинипти. Аммо судьяга раҳм-шафқат кўрсатишни қаттиқ тавсия қилишаётган эмишлар. Судья ҳукм ўзгартирилади деяпти.

Мтуваро заминига яна ёз келди. Чанга сероб октябр ўрнини шунақа жазирама ноябр эгалладики, оврупаликлар кечалари ухлолмай қолишди. Декабр ҳам қуруқ келди. Полиция ҳеч қанақа қурбонликка йўл қўймаслигини айтиб, аҳолини оғоҳлангирди. Мавлуддан бир оз олдин Чиганго саломатлиги вадидан озод қилинган ва уйига қайтиб келиши тўғрисида хабар келди. Муант-Дарвинда унинг тунаб қолиши учун чайла ажратиб беришди. Эртасига эрталаб эса бу ерга ҳаммоллар келиб, уни тахтиравонга солиб, уйига олиб кетишди.

Шу куни тунда момақалдироқ гулдираклари янгради. Олисада чақмоқ чақнади ва ниҳоят, ерга йирик-йирик ёмғир томчилари тушди. Ўттиз олти соат муттасил қақраган ерга шаррос ёмғир қўйиб турди. Экинлар гуркираб кетди. Бу маълумотларнинг ҳаммаси Жанубий Африкадаги Британия полициясининг қайдномаларидан олинган. Телепатияга ишонадиган ҳар бир одам олис Африка ўрмонларида содир бўлган бу гаройиб воқеадан хабардор бўлиб қўйса, фойдалан холи бўлмайди. Кусеквенья Маунт-Дарвинда полиция участкасига келган вақтда маслаҳатчилар айнаи ҳукм чиқараётган эканлар. Агар унинг кароматини шунчаки тасодифан тўғри келиб қолган бир нарса деб қаралмаса, гоётда ҳайрон қоладиган бир ишдир. Ёмғир масаласига келсак, шубҳа йўқки, бу шунчаки тўғри келиб қолган. Лекин Жон Гантер бу ерда жодутарнинг қўли борлигига ишонади.

Марҳум Кларксон Тредголднинг шахсий ён дафтаридаги сўнги ёзуви ҳам эътиборга лойиқдир. Олим судья ёмғир илоҳасини чиндан ҳам йўлдан

уришганига ишонмайди. Буни қурбонликка келтириш учун зарур бўлган одамни топиш мақсадида атайин тўқиб чиқаришган. Гулханда ёндириб юборилган Мандуза аслида бегуноҳ эди.

Траневаалдаги сўнги ёмғирнинг улуғ илоҳаси машҳур Мужаджа бўлган эди. Қариб чўкирткак бўлиб қолган бу кампир билан атоқли адиб Райдер Хаггард таниш бўлган. У бу кампирни романларидан бирида тасвирлаган. Орадан кўп йиллар ўтгач, генерал Смэте шундай деб ёзган эди: “Бу аёл мени феъли атворининг кучи билан ва ақл бовар қилмайдиган даражада ҳукмининг ўтқирлиги билан қойил қолдирган эди. Бу аёл чиндан-да илоҳа эди”.

Ўзининг унчалик катта бўлмаган ловеда қабиласида қабилалошлари ўртасида Мужаджа Булутларни ўзгартирувчи деган ном билан аталарди. Қачонлардир ловеда аҳли Лимпопо дарёсидан шимолроқда истиқомат қилган, лекин 1500 йиллар атрофида улар Заутпанебер тоғи этакларига кўчиб ўтишган. Уларнинг илоҳаси ҳам улар билан бирга кўчган.

Кўндан бери амал қилиб келаётган одатта кўра ёмғир илоҳаси қариб қолгач, ўз касбининг сиру асрорларини қизига ёки бошқа биронта ёшроқ жувонга маълум қилиши керак эди, ўзи эса шундан кейин заҳар ичиб бу дунёни тарк қилмоғи шарт эди. Миссионерлар Мужаджани бу шафқатсиз одатни бузиш кераклигига кўндира олдилар ва у ҳаёт йўлини табиий ўлими билан яқунлади.

Мужаджа бизнинг асримиз бошида ёмғир илоҳаси бўлган эди. Йиллар ўтгани сайин унинг шухрати ва таъсир доираси кенгайганидан-кенгайиб борди. Унга ёмғирнинг “сопол туваклари” мерос қолган эди, бу тувакларда гўё самолардан ёмғир ёндириш учун зарур бўлган ўт-ўланлар ва дори-дармонлар турар экан. Мужаджа ноғоралар садолари жўрлигида рақслар уюштирар экан. Бундай маросимлардан бирида ишпирок этган икки этнографнинг гувоҳлик беришича, найлардан таралган кумушдек тиниқ оҳанглар ҳар томонда кўнгироқ овозлари янграётгандай тасаввур қолдирган. Мужаджа, албатта, энг омадли ёмғир илоҳаси бўлган. Шундай вақтлар ҳам бўлганки, ёгингарчиликнинг ҳаддан зиёд кўплигидан ер катта азият чеккан, бундай пайтларда сардорлар юракларини ҳовучлаб, ёмғир илоҳасининг ҳузурига келишган ва ундан ёмғирни тўхтатиб, қуруқ ҳаво юборишни илтимос қилади.

Бир неча йил муқаддам менинг дўстим Т.К.Робертсон Мужаджа билан суҳбат қилган ва унинг сирларини билиб олмоқчи бўлган. Ҳамма нарсани сеҳру жодунинг ёрдамисиз ҳам бамаъни тарзда изоҳлаб берса бўлади деган менинг фикримга қўшилади. Менинг назаримда, унинг Мужаджа санъати тўғрисидаги мулоҳазалари тўғри.

Мужаджанинг кулбаси, Робертсон қайд қилганидек, пастроқ тоғ тепасига қурилган экан. Бу тоғнинг бир ёнбағри жануби-ғарб томонга, иккинчи ёнбағри эса шимоли-шарққа қараган. Шимоли-шарқий ёнбағир қадимги ғаройиб дарахтлардан ташкил топган ўрмон билан қопланган. Ботаникларнинг айтишича, шимоли-шарқ томонга қараган ёнбағирда бундай ўрмоннинг омон қолмоғи учун алоҳида иқлим шароити керак деб ҳисоблашади. Бу ўсимлик одатда Ҳинд океанидан эсадиган нам шамолларга очиқ ёнбағирлардан ўсади ва об-ҳавонинг жиндай ўзгариши ҳам унга таъсир қилмай қолмайди. Мужаджа ҳам, ундан аввалги ёмғир илоҳаси ҳам бу дарахтларнинг феъли-атворини жуда яхши ўрганган бўлсалар керак, — деди менга Робертсон. — Улар одамларга “ҳали ёмғир чақаришнинг фурсати келгани йўқ” деган гапни тез-тез айтиб туришган бўлса керак. Бироқ гўзал кунлардан бирида улар бу дарахтларнинг барглигидаги ўзгаришларни ва ёмғирнинг яқинлигидан далолат берувчи бошқа аломатларни кўриб қолишади. Шундан кейингина улар маросим бошлашга руҳсат беришади.

Ўзи табиатнинг фидойи ошиғи ва нозик билимдони бўлган Робертсон яна бир мисол келтиради. Бу мисолда ҳам об-ҳаводаги ўзгаришларни жуда нозик ҳис қилиш тўғрисида гап кетади. Бу воқеани унга Крюгердаги Миллий боннинг биологи, доктор Т.Г.Нел айтиб берган экан: Баҳорда одатда кийик подалари майда бўлақларга бўлиниб кетади, бу пайтда эркаклари ўкириб, ўзаро уриша бошлашади. Бу — илиқаш пайти бошланаётганининг аломатидир. Бир баҳорда африкаликлар Нелга шундай дейишипти: “Бу йил ёмғир кечикади — кийиклар ҳали маърай бошлагани йўқ”.

Чиндан-да ўша йили баҳор жуда қурғоқ келди. Аммо кийикларнинг илиқиш фасли анча кеч бошланди. Она кийиклар болалаганда эса ёгингарчилик бошланди. Шундай бўлдики, болаларини эмизадиган урғочи кийиклар сабза майсаларга роса тўйишди.

Свази деган қабила аҳли маис экиш вақтини импала ойи деб атайдди. Ана шу кийикларнинг ўкириши экишни бошлаш учун сигнал вазифасини бажаради. Робертсон импала деган кийиклар бир қатор бошқа жониворлар каби об-ҳавонинг ўзгаришини бир неча ҳафта ва ҳатто бир неча ой олдиндан ҳам сезиш қобилиятига эга деб ҳисоблайди. Ваал дарёсида истиқомат қиладиган турналар сув тошқинлари бўладиган йилда инларини ҳар доимдагидан юқорироқ жойларга қуради. Буларнинг ҳаммаси жониворларнинг руҳияти билан эмас, инстинкти билан изоҳланади, инстинкт эса кўпгина минг йилликлар давомида ишлаб чиқилади. Улар яшаган шароитда уларнинг мавжудлиги ёмғирлар ва майсаларнинг мавсумий тансиқланишига боғлиқ бўлади.

Африкалик ёмғир ёғдирувчи дуохонлар ва ёмғир илоҳлари масаласига келсак, бунда ҳеч қанақа сеҳру жоду йўқ. Уларнинг ўзлари об-ҳавони ҳис этолмайдилар, аммо ҳайвонот ҳамда наботот дунёсини қандай кузатишни аъло даражада билишади.

Олтинчи боб

АФРИКА НОҒОРАЛАРИ

Гум... гум... гум... Африка акс садо таратадиган улкан эҳром янглиғ асрлар таъсир кўрсата олмаган бу қадимий садони ҳар томонга таратади. У муттасил янграйди, бир хил маромда, бир хил оҳангда, баъзан эса ҳатто кишининг гашини келтиради. Дим чангалзорларнинг бошқа ҳамма оҳанглири аста-секин хотирангиздан кўтарилиб кетгандан кейин ҳам ноғора садолари қулоқларингизда жаранглаб тураверади. Африка ноғораларини унутиб бўлмайди. У Қора қитъанинг адоқсиз драмаларига маром бахш этиб туради. Ноғоралар — Африка мўъжизаларидан биридир, уларнинг овози инсоннинг қудрати наърасидай уфқлар сари парвоз қилади.

Мен ноғора садоларини қитъанинг Фарбий соҳилларида Сиерра-Леонедан Бомагача бўлган масофада тинглаганман. Мен Конгода ўтказган уйқусиз туналаримда чивиндан асрайдиган тўр остида ўтириб, уларни тинглаганман. Ўшанда ноғораларнинг янғроқ овозлари ўрмон қаъридан эшитилиб турар, улар гоҳ титраб, гоҳ силлиқланиб яқинлашиб келар, кейин яна узоқлашиб кетарди. Кейин уларни яна Шарқий Африкада ҳам эшитганман. Бу ерда уларни тинглар эканман, суахили тилидаги бир мақолни бот-бот эслаб турардим: “Занзибарда ноғора чалинса, унинг оҳанглирига бутун Африка, то Улуғ кўлларга қадар рақсга тушади”.

Тропик Африкада биронта ҳам ҳодиса — фарзанднинг туғилишини ёки бировнинг қазосини, овми ёки урушми, барибир, ноғора садоларисиз рўй бермайди. Ноғора садолари янгиликларни қишлоқма-қишлоқ етказиб туради. Оврўпаликлар уларни “ўрмон телеграфи” деб аташади. Африканинг кўп жойларида телеграф симлари, умуман, бўлган эмас. Шунинг учун олис жойларга янгиликларни шу тарзда етказиш усулини шундай деб аташ гоётада ўринлидир.

“Худо аввал ноғорачини, овчини ва темирчини яратган” — дейилади Фарбий Африканинг энг йирик қабилаларидан бирининг ривоятда. Шубҳа йўқки, ноғорачиларнинг энг моҳирлари Фарбий Африкада. Улар ноғорани нақд гапиртириб юборишади. Минглаб эртақларда тилга олинадиган “ўрмон телеграфи” — мутлақо тўқиб чиқарилган нарса эмас. Аммо оврўпалик тадқиқотчилар ноғоралар ахборотларни қай тарзда етказиб беришини яқин-яқинлардагина аниқлашга муваффақ бўлишди.

Фарбий Африкада ноғорачи жуда катта одам ҳисобланади ва кўпгина қабилаларда унинг зиммасига бошқа ҳеч қанақа мажбуриятлар юклашмайди. Ноғорачиларнинг ўз худолари бор. Бу худо — Ой одамидир. Ой тўлган чоеларда

Ой одам ноғора чўпларини қандай ушлаб турганини кўриш мумкин. Агар чўплар пастга туширилган бўлса, демак, қайдадир ноғорачи вафот этган бўлади. Ноғорачининг нақадар катта одамлиги тўғрисида шундан ҳам хулоса чиқарса бўладики, Ғарбий Африкада яшайдиган баъзи бир халқлар ноғорачининг арвоҳлар дунёсида яшайдиган авлод-аждодларига бугуннинг хабарларини етказиб тураолади деб астойдил ишонишади.

“Рам, рам, рам! Бум, тап, бум!” Ноғораларнинг бу ваҳший мусиқасига қулоқ тутинг. Африкалик мулозимингиз сизга унинг маъносини тушунтириб беради. На бирон-бир зиёфат, на мотам маросими, на музокаралар, на рақслар ноғораларсиз ўтказилмайди. Ноғора африкалик учун граммафон, оркестр, радио, телефон ва телеграф ўрнини босади деб тўғри айтишади.

Қаҳри қаттиқ олис замонларда каттакон янги ноғорага қурбонлик қилинган одамнинг қонини суркашар эдилар. Қурбонликқа келтирилаётган одамнинг ўлим олдидаги фарёдини эшитмагунча ноғора керакли даражада “тапираолмайди” деб ҳисоблар эдилар. Нигердаги бир сардор ўзининг буюртмаси билан ясалган ҳаддан зиёд баҳайбат ноғорасидан шундай ифтихор қилганки, шу ноғорани ясаган устани қурбонликка берган. Шундай қилса, уста бошқа қабилаларга сардорниқидан яхшироқ ноғора ясаб беролмас экан. Ноғора чалишни янги ўрганган одамга бундай ноғорани чалиш анча хатарли бўлган, чунки таранг тортилган теридан ноғора таёқлари қаттиқ қапчиб кетиб, чолвучининг елкасига урилиб, уни шикастлантириб қўйиши мумкин экан.

Ноғоранинг садоси қанча масофадан эшитилади? Конго дарёсидаги Стенли шаршарасининг теварак-атрофларида бир ноғора бўлган экан, ноғора садоларини эшитиб юрган одамлар унинг овозини Ятокада ҳам эшитар эканлар. Ятока дарёнинг қуйи оқимида шаршарадан йигирма миля масофада жойлашган. Менимча, бу масофа Африка учун рекорд ҳисобланади. Албатта, бу ўринда дарёнинг роли катта бўлган. Ернинг устки тузилиши бошқача бўлганда бунинг имкони бўлмасди. Ўртача ҳисоблаганда ноғора овозини кундузи беш миля, кечаси эса етти миля масофадан эшитиш мумкин бўлса керак. Иссиқ ҳаво оқими эшитиш имкониятини анча чеклаб қўяди. Агар ноғорачи янгиликларни анча олис масофага етказмоқчи бўлса, у ноғорани ё кечаси, ёки эрта тонгда чалмоғи керак. Хабарларни етказиш эстафета усулида олиб борилади, шунинг учун ноғора тилида гаплашиш нафақат масофага боғлиқ, балки тилларнинг ҳар хиллиги ҳам уни анча қийинлаштиради. 1877 йилда Стенлининг Конго дарёси бўйлаб амалга оширган машҳур саёҳати ҳақидаги овоза саёҳатчидан минг миля олдинда юрган. Ўшанда “ўрмон телеграфи”нинг овози қаергача етиб бориши анча тўғри аниқланган эди.

Хабарларни олис масофага етказиш борасидаги яна бир ажойиб воқеа Бельгия Конгосида содир бўлган. Биринчи жаҳон уруши вақтида губернатор Шарқий Африкадан Бельгия қўшинлари тўғрисида ахборот олган. Ўшанда ноғоралар жангларнинг бориши тўғрисидаги ахборотни ва бельгияликларнинг талофати ҳақидаги маълумотларни мунтазам равишда етказиб турган ва расмий ахборотлардан анча олдин етиб борган.

Ноғоралар тўғрисида тўлароқ тасаввурга эга бўлмоқ учун ўтмишга мурожаат қилмоқ керак. Сўнги ўттиз-қирқ йил мобайнида радио бу ишларни анча чалқаштириб юборди. Эндиликда ахборотларнинг овлоқ жойларга етиб боришини радионинг хизмати деб ҳисобласа бўлади.

Америкада Жефрис билан Жонсон жаҳон биринчилиги учун рингда бокс тушишаётган замонларда таниқли овчи Арчер Рассел Конго дарёсининг бошланиш томонларидаги бир қишлоқда бўлган. Бу жойга энг яқин телеграф пункти уч юз миля нарида бўлган. Унинг айтишича, у негр боксчисининг ғалабаси ҳақидаги хабарни рақибини нокаутга учратганидан сўнг ўн тўрт соатдан сўнг эшитган. Оқ танлиларнинг обрўйига путур етказадиган бу янгилик ноғоралар ёрдамида тарқатилган — у пайтларда бошқа восита бўлмаган. Шундай бўлса-да, бу хабар жуда катта ҳудудларда тарқалган.

Африкаликлар онгига жуда кучли таъсир кўрсатган энг дастлабки ҳодиса Оқ танли Улуғ Қироличанинг вафоти бўлган. Қиролича Виктория ҳақидаги хабарни дарҳол Ғарбий Африкага етказишган. Аммо у пайтларда қитъанинг ичкари томонларида ҳали телеграф бўлмаган, шунинг учун хабарни моҳир

ноғорачилар ёрдамида етказишган. Кўпгина мансабдор шахслар расмий ахборот етиб келмасдан бир неча кун ва ҳатто бир неча ҳафтalar аввал бу тўғридаги ахборотни ўзларининг қора танли мулозимларидан эшитганлар.

Эътиборга лойиқ ривоятлардан бирида айтилишича, Сиерра-Леоненинг аҳолиси Хартумнинг таслим бўлгани ҳақидаги хабарни ўша кунгича эшитишган. Менда бу гапнинг тўғрилигига гумон қилмоқ учун ҳеч қандай асос йўқ, негаки, Фарбий Африканинг аҳолиси Судандаги урушдан яхши хабардор бўлган бўлса керак ва унинг боришини синчиклаб кузатиб боришган. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, қадим-қадимларданок Судан билан Фарбий Африка оралиғида Саҳрои Кабир орқали карвон йўли мавжуд бўлган ва Фарбий Африканинг кўпчилик қабиласига Хартум шахри маълум бўлган.

Ашанти қабиласининг ноғораларини жуда яхши билган капитан Р.С.Рэтрей уни чалишни ўрганиб олган. Бу одам ноғоралар садоси Африканинг Морзе алифбеси эмаслигини биринчилардан билган оврўпалик бўлса ажаб эмас. Ноғоралар унли ва ундош товушларни, паузалар ва ургуларни ифодалай олар экан. Ноғоралар садоси моҳиятан мусиқа тилидир. Одатдаги жумлалар мусиқий зарбларга айланади. Ноғора тили билан таққослаганда Морзе алифбеси анча-мунча жўн кўринади.

Рэтрейнинг гувоҳлик беришича, ашантилар ноғоралар ёрдамида хабарларни икки юз миля масофага телеграф тезлигида етказиб бераолган. Мабодо уруш эълон қилиниб қолса, улар ўзларининг ҳамма ҳарбий кучларини бир неча соат мобайнида бир жойга йиға олганлар.

Рэтрейдан аввал ўтган тадқиқотчилар ноғоралар ёрдамида фарзанднинг туғилиши, никоҳ, қазо, ёнғин, чигирткалар тажовузи, ов, зиёфат, оқ танли одамнинг яқинлашиб келаётганига ўхшаш энг жўн, энг содда ҳодисалар тўғрисидагина хабар бериш мумкин деб ўйлаганлар.

Албатта, бунақа хабарларни етказиш ва қабул қилиш унча қийин эмас. Одатда бундай хабарларни маҳсус малакага эга бўлмаган африкаликлар ҳам бемалол тушунаверади. Аммо Рэтрей африкалик одам ўз қабиласининг бутун тарихини ноғорада чалиб, ифодалаб бера олишидан ҳам хабардор экан. Баъзи бир байрамлар вақтида шундай қилинар экан. Бундай вақтларда ноғорачилар ўтиб кетган сардорларнинг номларини санаб чиқишар ва қабила ҳаётидаги энг муҳим ҳодисаларни тасвирлаб беришар экан.

Ашантилар ўз ноғорачиларини самовий ноғорачилар деб ҳисоблашади. Афтидан, улар Африкадаги энг моҳир ноғорачилар бўлишса керак. Ноғорачилар ашантилар сардорининг саройида юқори мавқени эгаллаб туришади, улар сардор рафиқаларининг чайлалари тўла-тўкис равишда саришпа бўлмоғини ҳам кузатиб туришлари керак. Ашантилар заминида аёл кишининг ноғораларга қўл тегишига ҳақи йўқ, эгалари эса ўз ноғораларини бир жойдан бошқа жойга олиб кўйишга ҳаддилари сизмайди. Агар шунақа қилишса, улар эслари оғиб, жинни бўлиб қолишлари мумкин эмиш. Баъзи сўзларни ноғорада чалиб ифодалаш қатъиян ман этилади — уларга табу кўйилади. Масалан, “қон” ва бош чаногни деган сўзларни тилга олиш мумкин эмас. Қадимги замонларда ноғорачи сардорнинг мурожаатини етказиётди, жиддий хатога йўл кўйса, унинг қўлларини кесиб ташлашлари ҳам мумкин эди. Эндиликда бу одат йўқолди, фақат энг овлоқ жойлардагина ноғорачи ҳозирга қадар ҳам бирон бепарволикка йўл кўйса қулоғидан ажралиб қолиши мумкин.

Баъзи бир қабилалар ноғораларни илоҳийлаштиради ва уларга хурмо шароби ҳамда паррандаларни совға қилиб келтирадилар. Ноғорачи вафот этганда унинг жони ноғорасига ўтар эмиш. Фарбий Африкада ноғорага муҳаббат жуда эрта туғилган, эҳтимолки, бу туйғу инсон пайдо бўлиши билан баробар намоён бўлгандир. Ун етгинчи аср бошида инглиз сайёҳи Жобсон шундай ёзган эди: “Африкаликлар ўз ноғораларини бир кун ҳам тинч кўймадилар. Уларда бир нарса одат тусига кириб қолган — ҳар кун оқшом чоғида қоринларини тўйгазиб олгандан кейин муайян бир жойда йиғилишади. Ўртада гулхан ёқишади-да, ноғораларини чала бошлашади, кўшиқ айтишади, рақс тушишади, бақариб-қақирившади. Бу, одатда, тонгтача давом этади.”

Кунлардан бирида бутун Фарбий Африка бўйлаб қудратли ноғора садолари янграпти. Ушанда Сокото деган султон губернатор сэр Фредерик Аугард унинг

хузурига бемалол келолсин деб ўзининг Нигериядаги ҳудудларида янги йўл қурдирган экан. Султон қурилишда ўн минг кишини ишлатган экан ва ҳар бир тўлада ўзининг ноғорачиси бўлган экан. Кунлардан бирида ҳамма ишчилар дарёнинг қуриб ётган ўзанида тўпланиб, ўзанны тупроқ билан тўлдириш ҳаракатига тушиб қолишипти. Шунда беш юзта ноғорачининг ҳаммаси бир жойга тўпланиб қолипти. Бир африкаликнинг ишораси билан улар бараварига ноғораларини бир маромда дириллатиб чала бошлашипти. Ўшанда жамики қурувчилар ғайрат билан ишга киришиб, уни жуда қисқа муддатда адо этиб, рекорд қўйишган экан.

Оврўпаликлар ноғораларни ўз эҳтиёжларига мослаштиришга ҳаракат қилишади. Миссионерлар ўз қавмларини ноғоралар ёрдамида чорлайдилар. Католик роҳиблардан бири менга кўп учрайдиган бир воқеани айтиб берган эди. У фермаси учун ерни тайёрламоқчи бўлипти ва дарё бўйларидаги ўт-ўланларни ёндириб юбормоқлари учун олис қишлоқларнинг аҳолисини чақирмоқчи бўлипти. Одамларнинг ҳаммаси белгиланган вақтда етиб келишипти, улар ўзлари билан айни керакли нарсаларни ҳам олиб келишипти — ҳар бирларининг кўлида пальма дарахтининг шохчалари бор экан — зарур ер майдони ўт-ўланлардан тозаланиб бўлгач, оловни шу шохчалар ёрдамида ўчирилар экан.

Икки жаҳон уруши оралиғида бир канадалик йигит беш ой мобайнида Африкани Қоҳирадан Кейптаунгача машинада кесиб ўтган. У менга ноғоралардан ушлабуролик билан фойдаланишнинг яна бир йўлини айтиб берган эди. У Бельгияга қарашли Конго орқали ўтиб бораётганида ўн милча келадиган бир жойга рўпара келипти. У ерда янги йўл қурилмоқда экан. Ўша ернинг шу бўлаги жуда энсиз бўлиб, у ердан иккита машина ёнма-ён ўтолмас экан. Шу ерда ишлайдиган африкалик ишчилар йўл бўйларига ноғоралар ўрнатишипти ва уларнинг ёрдамида йўл ҳаракатини бошқариб туришипти.

Савдогарлар ноғоралардан олис жойлардаги савдо нуқталари билан алоқа ўрнатиш учун фойдаланади. Менга таниш бўлган савдогарлардан бири ўзининг олисдаги ҳамкасабасига ноғоралар воситасида уни телеграмма билан Лондонга чақиришаётганини, у биринчи кема биланоқ жўнаб кетиши керак эканини маълум қилган экан. Ахборот, албатта, африкаликларнинг ўзига хос ибораларда тузилган экан. Океан пароходи ноғора тилида “улкан, жуда улкан қайиқ” деб аталар экан, Лондон эса “катта сувнинг нариги ёғидаги оқ танли одамнинг катта қишлоғи” деган тарзда ифодаланар экан.

Африканинг энг овлоқ жойларига қадар қадамлари етиб борадиган автомобилчилар ҳам ноғорачилардан миннатдор бўлмоқ учун етарли асога эгадилар. Бир неча йил муқаддам иккита ака-ука француз Стэнливилъ районида транспорт идорасини таъсис этишипти. Бир кун шаҳардан юз миля нарида улардан бирининг машинасининг гилдираги ёрилипти ва унинг ўзи гилдиракни ямай олмапти. Ноғорачиларнинг маълумотида айтилишича, эртаси кун унинг укаси “янги гилдирак” билан етиб келипти.

Мен бундан жиддийроқ ҳодисалардан қадар хабардорман — унда “ўрмон телеграфи” орқали жуда мураккаб маълумот етказиб берилган. Фил овлайдиган икки овчи қабила сардори билан жанжаллашиб қолипти. Сардор овчиларга жуда дағал муомала қилипти, улар дарё бўйидаги қароргоҳда қолдирган қуроллари ва фил суюқларидан хавотир ола бошлашипти. Ноғоралар бу хабарни овчиларга хайрихоҳ бўлган африкаликларга етказа олипти ва улар овчиларнинг буюмларини яшириб қўйишипти.

Африкаликларга таниш бўлмаган тушунчалар ва номларни ноғора ёрдамида етказиб бериб бўлмайди. Агар, айтайлик, жаноб Симпсоннинг маҳаллий тилда лақаби бўлмаса, ноғорачидан уни чақириб беришни илтимос қилиб бўлмайди. Симпсон деган фамилияни африкаликлар Шимишоно тарзида талаффуз қилишади. Эҳтимол, ноғорачи ҳам бу фамилияни шу тарзда ноғорада ифодалаб, бу қийин вазифанинг урдасидан чиқар. Агар борди-ю Симпсон кўзойнак тақадиган бўлса ёки оқсоқланса, ноғорачининг вазифаси анча енгиллашади. Сиз хотиржам бўлаверинг, бунақа одамни шу теварак-атрофда ҳамма билади.

Конго дарёсида сузадиган кемаларнинг капитанлари ҳар кун ноғоралар

ёрдамига мурожаат қилишади. Бу ерларда кемалар ўтин ёқишади, ноғоралар эса соҳилдаги тегшли жойларга кеманинг қачон етиб келишини ва унга қанча ўтин кераклигини олдиндан маълум қилиб қўяр экан. Мен ноғораларни илк марта Конгога қилган саёҳатим вақтида кўрган эдим. Бу танишув ўшинда театр томошасини эслатган эди. Кун оғиб қолганида биз савдо факториясининг ёнида тўхтадик. Кемамиздаги йўловчи африкаликлар соҳилда ўзларининг қотирилган балиқларини пишириб бўлгунларича, улар ёққан ўн иккита гулхандан кўтарилган аччиқ туғун анча вақтгача палубамиз устида айланиб юрди.

— Шу ерда тунаб қоладиган бўлдик, — деди бамайлихотир оҳангда бельгиялик капитан икки қаватли соябон тагида муздек пивони шимириб ўтирганимизда.

Орадан кўп ўтмай жазирама кун адоғида эсан майин шабада сувнинг зарҳал сатҳи бўйлаб зўр-базўр қулоққа чалинаётган ноғора садоларини олиб келди.

— Гапирадиган ноғоралар, — деди капитан эринибгина.

Бир дақиқа ўтгач, кўз ўнгимизда қоратанли матроснинг барваста қомати пайдо бўлди. У француз тилида капитанга алланималардир деди. Капитаннинг ланжлиги кўз очиб юмгунча гоийиб бўлди.

— Ноғоралар биз билан гаплашишди, — деди капитан менга мурожаат қилиб. — Сузишда давом этмоғимиз керак экан. Соҳилда хотини ва боласи билан бир эркак бор экан. Уларнинг учови ҳам бетоб экан. Улар Альбертвиллдаги касалхонага ошиқишмоқда. Худога тавалло қилиб турунг — тунда саёз жойга ўтириб қолмайлик. Биз йигирма миля масофани сузиб ўтмоғимиз керак.

— Келганимиз яхши бўлди-да, — деб хитоб қилди у. — Кон бошқарувчиси оиласи билан бирга йўлга чиқишти. Ҳадемай келиб қолишади.

Зулматга чўмган ўрмон қўйнидан ишга тизилгандай одамлар чиқиб келди. Кемамиз палубасидаги чироқларнинг шуъласи уларга тушди. Олдинда кеймининг ранги ҳарбийларникига ўхшаб кетадиган новча эркак зўр-базўр одимлаб келарди. Унинг оппоқ юзи яллиғланиб кетганди. Унинг кетидан толмас яроқбардори келмоқда. У билан изма-из мачила, яъни устига брезент ёпилган замбил кўринди. Брезентнинг бир чеккаси қайириб қўйилган эди. Унинг тагидаги толиққан аёлга ва кичик жуссали нимжон қизалоққа кўзим тушди. (“Бу қаҳри қаттиқ мамлакатга эркаклар нега хотини ва бола-чақаларини олиб келаркин?” деган ўй кўнглимдан ўтди) Уларнинг охирида ҳаммоллар келарди. Улар бошларида маъдан яшиқлар, қароргоҳ учун зарур анжомлар, озиқ-овқат ўралган бўғчалар ва болалар ўйинчоқлари солинган саватлар кўтариб олишган. Кемага чиққандан сўнг уларнинг баъзилари беҳад толиққанларидан ерга ўтириб қолишди. Бу чиндан ҳам ҳаёт учун кураш эди — ноғоралар буни тўғри айтган эди. Бу курашнинг пировард-натижаси садоқатли ҳаммолнинг бардошига, кўшнинг аёвсиз тағтига ва тропик ўрмонларга боғлиқ эди.

Конго ўзанига етиб боргунча ноғора садолари эшитилиб турди. Улар менга ана шу шўрлик оилани эслатиб турди. Бутун йўл давомида, ана шу икки минг миля масофанинг бошидан охиригача ноғоралар садоси тингани йўқ — улар нималарнидир гапирар, ўз шодликларини изҳор қилар, нимадандир огоҳлантирар, дардли оҳангларда янгрардилар.

“Бум... Бум... Бум...” Энди бу овозлар тобора қаттиқроқ эшитила бошлади, негаки биз ноғоралар чалинаётган қишлоққа яқинлашиб бормоқдамиз. Ана у — пальма дарахтининг баргларида ясалган соябон тагида ўтириб, ноғорасини чалмоқда. Ноғора жуда катта. У бўйи ўн икки фут келадиган йўғон харидан ўйиб ясалган, устида жимжимадор нақшлари бор. Узун ёриғи ва “лаблар” овознинг оҳангдорлигини таъминлаб туради. Бу қадимги ажабланарли санъат ҳам кўнгироқ қўйишдагидек маҳорат ва укув талаб қилади. “Лаблар” ноғорага эркак ва аёл товушларида гапиришга имкон беради. Харининг ичини ўйиб ноғора ясашаётганда ҳатто ишнинг охирида ҳам бирор хатоликка йўл қўйилса, бу кўп ойлик меҳнатни ювиб кетиши мумкин.

Музикашунослар бу ёғоч ноғораларни гонг деб аташади. Қайиқлар қандай ўйиб ясалса, бу ноғоралар ҳам худди ўша йўл билан ясалади. Бир қабила уларни

айнан шундай — “гапирадиган қайиқлар” деб аташади. Ашанти, итумган қабилаларининг ноғоралари ҳаммаша бир жуфт-бир жуфт бўлади ва улар эркак-аёл ноғоралар деб аталади. Ҳамма ноғораларга торгиладиган терилар филнинг қулогидан бўлади. Ноғорага оқ фотиҳа беришнинг муайян расм-русми бор — бу расмга кўра устага парранда гўшти, ром ва олтин қум совға қилинади. Эркак ноғоранинг товуши йўғонроқ бўлади. Парда устидаги маъдан парчаси ноғора овозига тиниқлик бахш этади. Аёл ноғоранинг овози ингичка бўлади.

Нигерияда оғбони деган қабилада беш хил ноғорани бирлаштириб, уларни оила деб аташади. Уларнинг энг каттасини “буқа” дейишади. Бу ноғораларнинг товуши товуқларнинг қақиллашини, қўрқиб кетган кучук боланинг вангиллашини, қоплоннинг ўкирганини, подасидан ажраган филнинг қахрли бўкирганини эслатади.

Рақс учун кўпинча ноғорани қовоқдан ясашади. Улар эркакча овоз чиқаради. Яна танге деган ноғоралар ҳам бўлади — улар вафот этган сардорнинг сон суягидан ясалади. Бунда суякларнинг учига тери тортилган бўлади. Тангени бамбукдан ясалган чўп билан чалишади. Эчки ёки кийикнинг бутун терисидан новдалардан тўқилган гардишга тортиб ясалган ноғораларни илембо деб аташади. Имоним комилки, Фарбий Африканинг бирор жойида хизматкорларидан бирини қул қилиб сотиб юборган ва бунинг учун интиқом олиш мақсадида ўлдирилган бирон бадкирдор оврўпаликнинг терисидан ясалган ноғора ҳам топилади.

Ноғорачининг юз ифодаларини кузатиб турсангиз, ҳар зарбда унинг ўзгариб туришини кўрасиз. Мен қатъиян ишонаманки, у ноғораси орқали етказаятган ахборотининг мазмуни билан чеҳрасидаги ифодалар тўғрисида муайян алоқа бор, лекин мен бирон марта ҳам бу алоқани пайқаб олишга муваффақ бўлган эмасман.

Одатда ноғоралар маълумотларни олис масофаларга етказиб беришга хизмат қилади, лекин улардан тез-тез маҳаллий алоқа учун ҳам фойдаланиб туришади. Кўшнни районларга ахборот етказиб беришнинг бошқа воситалари ҳам бор. Нигерия билан Камерун чегарасидаги тоғларда истиқомат қиладиган сунквалла деган халқ бу мақсад учун йирик кийикларнинг, қўтосларнинг шохларидан, баъзан эса филларнинг тиш суякларидан ҳам фойдаланишади. Бу асбоблар ҳам ноғоралар каби икки хил оҳангга эгадирлар. Янгиликларни бир вақтнинг ўзида икки киши ва ҳатто уч киши бир-бирига халақит бермаган ҳолда етказиб беради. Ҳар қайси шохнинг ўз овози, муайян узунликдаги ўз тўлқини бор. Шунинг учун водийнинг нариги томонидаги қишлоқда яшайдиган одамлар бир-бирига аралашиб кетган товушларни фарқлашда сира қийиналмайдилар.

Кўп йиллар мобайнида французлар Конгосида истиқомат қилган бир овчи менга қуйидаги воқеани айтиб берган эди. У бир районга бориб қолган экан. Бу районда уйқучилик касали жуда кенг тарқалган экан. Бутун аҳоли бу жойларни ташлаб кетиб қолипти. Қўққисдан овчи ноғорадан чиққан заифгина резги овозини эшитиб қолипти. Кимдир ёғоч билан дарахтнинг пўла танасига ураётгандай туюлипти. У ўзининг яроқбардорига ўтирилиб, сўрапти:

— Сен менга бу ерларда одам яшамайди деган эдинг, шекилли?

Африкалик мулозим жилмайиб жавоб беришти:

— Сокомату.

Улар товуш келган томонга юришишти ва кўп ўтмай, Сокоматуни кўриштипти. У одамга жуда ўхшаб кетадиган шимпанзе экан. У зўр бериб бир харини ноғора қилиб чалмоқда экан.

“Том... том... бум... та-ра-рат... Бум!” Оврўпалик Африка ўрмонидан ўтиб борар экан, унинг ҳақидаги хабар борадиган жойига ундан олдин етиб борар экан, бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Тун сукунати қўйнида африкалик аллақасерда қадим-қадимлардан қолган бу оҳангни ноғорасида чалади. Унга жавоб зўр-базўр қулоққа чалинади. Унинг айрим жойлари жуда ҳам паст ижро этилади. Гўё бирор таниш оҳангнинг хотирадан кўтарилган жойларини паст овозда тўлдирганимиздек...

Оқтанли одам товушларнигина эшитади, холос. “Бум... та... ра... рат... бум!” Африка бу товушларни эшитади ва тушунади.

*Еттинчи боб***АФРИКАНИНГ ЭНГ КЕКСА ОДАМИ**

Ҳойнаҳой, орамизда кўпчилигимиз узоқ умр кўриш сирлари тўғрисида кўп ўйлаган бўлсак керак. Мен мухбир бўлган кезларимда жуда кўп кекса одамлар билан гаплашганман. Уларнинг баъзи бирлари юз ёшдан ошган эди. Одатда улар ҳаракатчан ва ақлли одамлар бўларди. Бу сифатлар, афтидан, бу ерда катта роль ўйнаса керак.

Энг кекса одамни мен тасодифан учратиб қолгандим. Назаримда, у бутун Африкадаги энг кекса одам эди. Яна ким билади, дейсиз, балки бутун дунёдаги энг кекса одам ҳам бўлиши мумкин. 1935 йилда мен Шимолий Родезияга йўл олдим. Поездимиз Бечуаналендда тўхтаб ўтди. Бу — ғарибгина, кимсасиз бекатлардан бири бўлиб, унда бир бак сувдан ва бекатнинг номи ёзилган лавҳадан бошқа нарса йўқ. Бекат ёнидаги деворга кароеслар илиб қўйилган, баъзи бир йўловчилар уларни харид қилиб туради. Бу бекатда биз яна соч-соқоли ошпоқ бир қарияни кўрдик — у сўқирга ўхшар эди.

Унинг сўқир кўзлари юмуқ эди, лекин чехрасида хотиржамлик белгилари кўриниб турарди.

— Бу киши — Рамонотване бўлади. У сиз кўришингиз мумкин бўлган қариялар ичида энг ёши улуғи, — деди басавлат кўринишли йўловчилардан бири. Унинг устида чавандозлар киядиган бриджа билан сурп кўйлак бор эди. Менинг кўзимга у савдогарга ўхшаб кўринди. Афтидан, бекатга молларини олиб кетиш учун келган бўлса керак. Шу баҳонада ташқи оламдан келган одамлар билан бир нафас бўлса-да гурунглашиб олади. Унинг чехрасидан кувноқ одамлиги билиниб турарди. Мен унга қараб, “шу бекатда поезд бир оз туриб қолганда яхши бўларди-да”, деб ўйладим.

Савдогарнинг гапига жилмайиб, ишонқирамаган тарзда ундан сўрадим:

— Қария неча ёшда бўлсайкин?

— Юз йигирма ёшда дейишади, — деб жавоб берди у. — Ҳарҳолда, мен ундан ўтказиб яшай олмайман. Ичкилик силламни қуришиб қўйди.

Аммо қарияга қараб, уни шу ёшга кирган деб ўйламас эдингиз. Эҳтимол, сахро куёши уни ортиқчароқ қовжиратиб қўйгандир. Менга қолса, бу одамни кумлар анча сипо қилиб қўйган, дердим.

Саҳронинг иқлими соғлом бўлади, мен билан учрашгандан кейин Рамонотване яна ўн йил умр кўрипти. Мен кейинчалик ўша пайтда ёнимда таржимон бўлмаганидан ва бу қария билан яқинроқдан танишиб ололмаганимдан кўп афсус чекдим. Мен бутун умри давомида Жанубий Африка қуёшининг шуълаларида тобланган ва шундан бир дунё ҳузур топган одам ҳақидаги таассурот билан жўнаб кетавердим.

Боши катта, лекин ўзи унча новча бўлмаган бу одам чиндан-да узоқ яшайдиган одамлар тоифасига кирар эди. Урта бўй, озгин, чайир, серҳаракат одамлар гавдали, йўғон одамларга қараганда узоқроқ яшайди, юзга киради. Бундан ташқари яна шу нарса эсимда қолдики, Рамонотваненинг деярли ҳамма тиши сақланиб қолган эди. Жуда кекса одамлардан “қандай қилиб бу ёшга едингиз?” деб сўрасангиз, улар сизга “тишларим туфайли” деб жавоб беришади. Анча ейилиб кетган бўлса-да, улар шу тишлари билан истаган овқатни чайнаб юта оладилар. Ўзининг тишинг олдида ҳар қандай ясама тишлар ҳам ип эшолмай қолади.

Жанубий Африка олимлари юз ёшга кирган африкаликлар ҳақидаги маълумотларга эҳтиёткорлик билан қарашади, лекин оддий одамлар уларга бу даражада ишонмай қарашмайди. Мен қариянинг ёшени юз йигирма ёш деб белгилаган йўловчининг гапларига унча эътибор берганим йўқ. Лекин шунисига ҳайрон қолдимки, ўша йилнинг ўзида газеталар Рамонотване тўғрисида ёза бошлашди. Шундоқ бўлгандан кейин, у чиндан ҳам Африка қитъасидаги энг кекса одам бўлмоғи мумкин эди.

Лўп у бирданга шуҳрат қозонгани йўқ, Рамонотваненинг қабиладошлари кўп йиллар мобайнида бу одамни муҳтарам, ёқимтой бир қария, заковатли инсон деб билишарди. Бунинг устига бу қария ҳазил-мутойибага мойил.

Миссионерлар билан мансабдорлар ҳам Рамототванени яхши билишар ва Бечуаналенд тарихининг жонли гувоҳи сифатида жуда қадрлашар эди. Ташқи дунёдан келган одамлар масаласига келсак, бир юзу йигирма йил умр кечирган одам ҳақидаги гаплар уларга жуда ажойиб кўринди ва уларда катта қизиқиш уйғотди.

Туғилгани тўғрисида ҳужжати йўқ африкалик одамнинг ёштини қандай аниқлаш мумкин? Бунинг учун қабила ҳаётини яхши биладиган, африкаликлар хотирасида ўрнашиб қоладиган ҳодисалар санасидан пухта хабардор тарихчи бўлиш керак. Урушлар ва муҳорабалар, улуғ сардорларнинг таваллуд тошган ва вафот этган саналари, шаҳарлар пойдеворининг қурилиши, кометалар, вабо эпидемияси, фавқулодда тошқинлар, қор бўронлари, қурғоқчилик, зилзилалар — буларнинг ҳаммаси одамларнинг хотирасида ўрнашиб қолади ва асрнинг белгилари бўлиб хизмат қилади. 1951 йилда Жанубий Африка аҳолисини рўйхатдан ўтказувчиларнинг қўлига қирол Чака вафот этган санадан (1828 йил) бошлаб, энг муҳим саналар рўйхатини беришган эди. Бу рўйхатдан Ловдейльга асос солиниши (1842), чорванинг ялпи қирилиб кетгани (1857), Адам Кокнинг юриши (1862), далаларда биринчи марта маиснинг пайдо бўлиши (1865), Кокстадда порох омборининг портлаши (1878) каби ҳодисалар жой олган эди.

Агар рўйхатдан ўтаётган одам ўтган асрда “катта очлик вақтида туғилганман” деса, унинг туғилган санасини 1885 йил деб ёзишган. Африкалик қарияларнинг кўпчилиги қиролича Виктория тахтга чиққан куннинг эллик йиллиги нишонланган санани яхши эшлашади (1887 йил). Шунингдек, улар сэр Генри Лохнинг келганини (1891), ундан бир йил кейин рўй берган чигирткалар тажовузини ҳам эшлашади. Бизнинг асримизда рўй берган ҳодисалардан кўпчилик африкаликларнинг эсида қолгани — 1904 йилдаги ҳосилнинг нобуд бўлгани, Галлей кометаси (1910), Жанубий Африка Иттифоқи аҳолисининг биринчи марта рўйхатга олингани (1911 йил), ишга ёлланган африкаликларни олиб кетаётган юк кемаси “Менди”нинг ҳалокати (1917) каби ҳодисалардир.

Биринчи бўлиб Рамототване тўғрисидаги материалларни ёзиб олган одам Иоганнесбургда чиқадиган “Стар” газетасининг муҳбири Ф.Р.Пейвер бўлди. У жуда катта тадқиқотчилик иқтидорига эга. Унинг топишмалари ҳақидаги маълумотлар Жанубий Африка газеталарида эълон қилинди ва телеграф орқали Оврупага узатилди. Пейвер Рамототваненинг тавсифини 1935 йилда темир йўздан йигирма миля шарқ томондаги Шошонг тоғлари орасида жойлашган Каламаре қишлоғида берган эди. Пейвер бу ерга Бечуаналенд протекторатининг собиқ комиссари подполковник Жюль Элленбергер билан бирга борган эди. Подполковник Бечуаналендда ўттиз етти йил истиқомат қилган ва бир неча маҳаллий тилда бемалол гаплаша олар эди.

Рамототване Ливингстон тилга олган баквеналар сардори Сешелени билганини айтади.

— Мен Сешеледан бир неча йил кейин туғилганман, — дейди Рамототване.

Бу Рамототваненинг неча ёшга киргани ҳақидаги жумбоқни ечишда биринчи калит эди. Бечуаналендда Сешеле жуда машҳур ҳисобланади. У жуда яхши уйда яшаган экан. Унинг уйида кўзгулари, соати, кумуш чойнаги ва бошқа анжомлари бўлган экан. Овчи Селусанинг фикрича, унга рўпара келган африкаликлар ичида Сешеле цивилизация неъматларидан энг кўп баҳраманд бўлган одам экан. Сешеле 1811 йилда туғилган.

Рамототване яна шуни айтдики, у болалигида эчки боқиб юрганида Макаба ўлдирилган экан. Маълумки, 1825 йилда бангвакетее қабиласининг сардори Макабанинг ҳузурига Миссионер Моффрат келган. 1826 йилда эса сайёҳ ва савдогар Эндро Геддес Бейн Бечуаналендга келганида унга Макаба ўлдирилган жойни кўрсатишган экан.

Бечуана ёшлари ҳарбий хизматни ўн тўрт ёшдан ўн етти ёшигача ўташган. Рамототване ўзининг ҳарбий мардликлари тўғрисида гапириб берди. У бу мардликларини магабеле қабиласининг аскарлари қўлига асир тушмасидан олдин кўрсатган экан. Мзиликази бошчилигидаги аскарлар Бечуаналендга тахминан 1932 йилда бостириб кирган.

Эҳтимол, эсингизда бўлса керак, Мзиликази (мен мактабда ўқиб юрган кезларимда бу ном Маселекатсе шаклида ёзилар эди) зулус саркардаси эди. Бир жангдан кейин у ўз қироли Шакага ҳарбий ўлжани юбормаган. Шунда Шака унга қарши жуда катта армияни ташлаган, аммо Мзиликази ҳозирги Трансвааль ҳудудига яшириниб улгурган. У ва унинг тарафдорлари бу жойларда матабеле деган ном билан шуҳрат топишди. Бу босқинчилар ўн минг киши эди ва улар одамларни шафқатсизлик билан қира бошладилар. Лекин ёш қизларни улар аяшган ва баъзан Рамонотванега ўхшаган қўлидан иш келадиган ёш йигитларни сафларига қўшиб олишган.

Рамонотване ўзининг собиқ сардори Мзиликазини шарафлаб, зулус тилида исибонго деб аталмиш мадҳия-қўшиқларни тез-тез айтиб турган. У шимолга, ҳозир Родезия деб аталадиган мамлакатта сафар тўғрисида ва машина қабиласи қандай қилиб бўйсундирилгани ҳақида ҳикоя қилиб берган. Мзиликази Рамонотванега ишонар экан ва ҳагто уни ҳарамига соқчи қилиб ҳам тайинлаган экан.

Бир марта Рамонотване оврўпаликларга ҳужумда ҳам иштирок этган.

— Мен қалқонимни баланд кўтариб жангга кирдим. Кейин қўққисдан чап қўлим қотиб қолганини ҳис қилдим, — деб ҳикоя қилади Рамонотване. — Мен қўлимга қараб, қичқириб юбордим. Қўлимда икки бармоғим етишмас эди.

Пейвер бу ҳодисанинг қачон содир бўлганини аниқлашда унчалик қийналгани йўқ, чунки бу воқеа Матопо-Хилзада содир бўлган эди. Ўшанда Хендрик Поттитер бошчилигидаги оврўпаликлар фақат шу ерда бор эди. Бу одамлар 1847 йилда Мзиликази аскарларининг ҳужумларини қайтарганларидан кейин кўп ўтмай Трансваалга қайтиб кетаётган, Лимпопо дарёси орқали ўтишган эди. 1869 йилда Мзиликази вафот этди.¹ Вафотидан бир оз олдинроқ у Рамонотванени салоқатли хизмати учун тақдирлаб, уйига жавоб бериб юборди.

Рамонотваненинг ҳикоясини бошқа маълумотлар билан таққослаб кўриб, Пейвер қария тўғри гапиряпти деган хулосага келган. Бундан чиқадики, Рамонотване 1815 йилда ёки шунга яқин санала, яъни Ватерлоо жанги бўлган замонларда туғилган.

Албатта, ҳеч нарсага ишонмайдиган одамлар ҳаммавақт ҳам топилиб туради. 1938 йилда Рамонотване тўғрисида Лондонда гапира бошладилар. “Таймс” газетаси Рамонотваненинг суратини босиб чиқарди ва ўз саҳифаларида жуда қизиқарли мунозара учун ўрин берди. Ўша йилнинг бошида Кулчиликка қарши кураш ва маҳаллий аҳолини ҳимоя қилиш жамиятининг бошлиги сэр Жон Гаррис Бечуаналендга борди. У ўша жойнинг ўзида Рамонотваненинг ёшини аниқлаган. Сардорлар ва миссионерлар, мансабдор шахслар ва Рамонотваненинг Каманинг отаси Секгома туғилган йилда таваллуд топганини айтишди. Гарриснинг ҳисоб-китобига кўра Рамонотваненинг ёши бир юзу қирқда бўлиб чиққан ва у бу фактни текшириш учун Бечуаналендга биронта эътиборли олимни йўллашни маслаҳат берган.

Баҳса “Родезияга асос солиниши” деган китобнинг муаллифи полковник Г.Маршалл Хоул қўшилди ва у Жон Гаррис келтирган айрим саналар ноаниқ эканини ишонарли тарзда исбот қилиб берди. Аммо шундай бўлган тақдирда ҳам Рамонотване, барибир, жуда кекса.

Баҳса дарҳол доктор Морис Эрнест қўшилди. У биолог эди ва Лондондаги юз ёшлилар клубига асос солган одам эди. Бу клуб саломатлик ва куч-қувватни сақлаб қолишга ҳамда юз йилдан ортиқ ҳаёт кечиришга ёрдам берадиган шарт-шароитлар ва воситаларни ўрганиш билан шуғулланар эди. Эрнест узоқ умр кўрган кўшгина одамларни текшириб кўрган ва ўзи учратган энг кекса одам бир юзу ўн уч ёшда бўлганини таъкидлайди. Бу ёшга кирган одам келиб чиқиши жиҳатидан француз бўлган канадалик Пьер Жубер эди. У асримизнинг бошларида вафот этган. Эрнест Жон Гаррисга икки юз эллик фунт-стерлинг

¹ Мзиликазининг катта ўғли Маквеламбела 1943 йилда Эмпанденида (Жанубий Родезия) 110 ёшида вафот этган. (Муаллиф изоҳи.)

таклиф қилиб, Рамототванени текшириб кўрмоқ учун Лондонга юборишни илтимос қилган.

Буни жуда ҳам доно таклиф деб бўлмайти, чунки илм-фан ҳали инсоннинг ёшини аниқлаш йўллари билмайти. Бундан ташқари, Жон Гаррис тўғри таъкидлагандек, саҳронинг соғлом иқлимидан Лондонга кўчириб борилса, бу қарияга яхши таъсир кўрсатмаслиги мумкин эди.

Бу баҳс кутилганидек яхши натижа бермади. Аммо 1938 йил августида Рамототваненинг кулбасига бир одам келган. Унинг хулосалари биз учун қизиқарли бўлиши мумкин. Бу одам марҳум доктор Роберт Брум эди. У этнограф, қирол жамиятининг аъзоси бўлган ва ўзи ҳам салкам юзга кириб вафот этган. Брумнинг хатти-ҳаракатларини Бамангвато регенти Тшекеди Каманинг ўзи қўллаб-қувватлаган. У ўзининг мирзасини докторга тилмоч қилиб берган.

Брум Рамототваненинг кулбасига келганида у ҳар доимгидек куёшда исиниб ўтирган бўлади. Унинг бошида жун қалпоқ, устида ҳарбийлар кийимининг рангидаги кўйлак-иштон, эскириб охори тўкилган ёзги нимча, оёғида шипшак бўлган. Рамототване Брумнинг кўзига анча-мунча миқти, чайир ва ажинлардан холи кўринган. Юраги билан томир уришлари жойида. Кўзининг сўқирлиги катарактадан. Пешонасида тўқмоқ зарбидан қолган чандиқ бор. Брум ўзи ўтказган тиббий тадқиқотлар ҳеч қандай натижа бермаганини таъкидлайди. Қариянинг ёшини аниқлаб бўлмапти. Лекин олим Рамототване Каманинг отаси Секгомадан бир неча йил аввал дунёга келган деган қарашни қабул қилади. Каманинг отаси эса тахминан 1797 йилда дунёга келган. Бинобарин, қария бир юзу қирқ ёшда бўлган. У яна етти йил умр кўриб, 1945 йилда вафот этган. Шундай қилиб, Брумга ишонадиган бўлсак, Рамототване ҳаммаси бўлиб юз эллик йил умр кўрган.

Бу фикрни гарчи доктор Брумдек атоқли олим айтган бўлса ҳамки, мен унга қўшила олмайман. Афтидан, Секгоманинг туғилган санаси тўғри белгиланган эмас, балки ўзини Секгома билан бир йилда туғилган деб ўйлаган Рамототваненинг ўзи адашгандир.

Пайвер Рамототванени 1815 ва 1817 йиллар атрофида туғилган деб ҳисоблайди. Эҳтимолки, уни 1815 йилда туғилган деб ҳисобласа тўғрироқ бўлар. У Рамототваненинг етмиш яшар ўғлидан сўраб-суриштирганда, у отасини ҳаммиша соч-соқоллари оқарган ҳолда кўрганини айтган. Бир қуни кимдир қариядан нечта фарзанди борлигини сўрапти. Рамототване бундай жавоб берипти:

— Агар уларни кун ботгунча санаганда ҳам ҳаммасини санаб адоқ қилиб бўлмайти.

Рамототване Бечуаналендга биринчи марта 1820 йилда келган миссионер Роберт Моффатни ва бу ерлардан ўтган асрнинг ўрталарида ўтиб кетган сайёҳ Давид Ливингстонни эслайди.

Доктор Брум ўзининг ажойиб учрашувидан хотира бўлсин деб Рамототванегга янги аёл совға қилади. “Қариянинг узоқ умр кўришининг сири кўп жиҳатдан унинг тишига боғлиқ, — дейди Брум. — Унинг руҳининг бардамлиги ҳам бунга кўмак берган. Унинг бутун вужудидан ғайрат уфуриб туради, у жуда ҳам ҳазил-мутойибага мойил”.

Мен Мечниковнинг бир фикрига қўшиламан. Унинг айтишича, доимий равишда қатиқ истеъмол қиладиган одамларнинг (масалан, рус деҳқонларининг) организми ичаклардаги овқат қолдиқларидан камроқ заҳарланади ва бундай одамлар жуда узоқ умр кўрадилар. Рамототване, асосан, бир оз гуруч билан шавла истеъмол қилган, у ейдиган овқатлар қаторига қатиқ ҳам кирган. У ҳар қуни иссиқ ваннага тушишга ҳаракат қилар экан ва бунақа неъмат Калахарида жуда ҳам зарур деб ҳисоблар экан. Бир вақтлар Рамототване дағту чеккан, лекин сардор унга чекишни тақиқлаб қўйган экан. Афтидан, чекиш унга зарар келтирмаган бўлса керак. Мен Рамототваненинг ёшини аниқлаб бермоқчи эмасман. Аммо ўз вақтида у Африкадаги энг кекса одам бўлганига ишонишга тайёрман.

Саккизинчи боб

НАҲРИ НИЛ ЛЎЛИЛАРИ

Бир марта мен ёз оқшомларидан бирида маҳбубам Шаҳризода билан дарё сатҳига ўрнатилган кемадаги кабареда ўтирган эдим. Лўлилар қорин рақсини намойиш этишмоқда. Бу рақс ҳеч қачон эркак зотининг кўнглига урмайди. Лўли қизлар Мисрда қадим-қадимлардан бери рақс тушишади. Ўша оқшом рақс тушган қизнинг устида ёлғиз юбкасигина бўлиб, бўйнидаги маржонлари мусиқа оҳанглирига монанд силкиниб турарди.

Оркестр аллақайси шарқ куйини чалар, раққоса қиз эса ниҳоятда шаҳвоний ва айни чоғда жозибадор муқомлар қилиб ўйинга тушарди. Унинг гавдасининг буралишларини кўриб, уни морбоз чалаётган най куйига буралиб-буралиб рақс тушадиган илонга ўхшатдим. Раққоса ўзининг сезилар-сезилмас ҳаракатлари билан томошабинларни мафтун қилди. У оёқларини сира ўйнатаётгани йўқ, фақат нозик-ниҳол қадди-қомати жон олғучи куй оҳангига монанд равишда эгилиб-букилиб, буралиб-буралиб ҳаракат қилмоқда, холос.

Шаҳризода менга Миср ҳаётининг кўп жиҳатларини тушунтириб берарди. Унинг шахсий манфаати талаб қилмаса, гапларида ёлғон бўлмайди. Ўша оқшом Шаҳризода ресторанда мен билан бирга эканидан жуда хурсанд эдим. У менга лўлилар тўғрисида гапириб берди.

— Сиз сирли нарсаларни яхши кўрасиз. Мана сизга яна бир сирли жумбоқ, — деди у. — Лўлилар нима дегани? Манави қизнинг чеҳрасига қаранг. Дадил боқадиган қийғоч қора кўзлар, яноқлари бўртиб чиққан. У — Мисрнинг ажралмас қисмидир. Лекин шундоқ бўлса-да, бу аёл бутун дунё бўйлаб сочилиб кетган лўлиларга ўхшайди. Лўлилар қаёқдан келиб қолган? Улар ўзларининг ватанларини шу ерда — Наҳри Нил оқимларида деб ҳисоблашади. Лекин уларнинг ўз истиқболларига қарашлари гоёт қизиқарли.

Шаҳризода фолбинларга ишонарди, менинг эса уларга ҳушим йўқ эди. Лекин у ўша оқшом менга шунақа бир воқеани гапириб бердики, унинг чинлигига мен кейинчалик тўла амин бўлдим. Агар сиз бу воқеаларни тасодифан бир-бирига тўғри келиб қолган деб ҳисобламасангиз, сиз ҳам Шаҳризодага ўхшаб фолбинларга ишонар экансиз.

Қоҳиранинг энг катта бозори жойлашган Моски маҳалласида ўтган асрнинг саксонинчи йилларида бу ерда жуда донишманд бир лўли кампир бўлар эди. Одамлар уни Балогардон Момо деб аташарди. Ўзининг башоратлари учун у катта ҳақ оларди. Кўпгина ўзига тўқ сайёҳлар унинг кароматларига ишониб, унга мурожаат қилишарди. Кунлардан бирида 1882 йилда левантиялик тилмоч Пранцини кампирнинг ҳузурига сэр Уильям Гордон Каммингни ва Чарльз Инман Бернардни олиб келади. “Учқовингиздан биттангиз каллангиздан жудо бўласиз, — деб башорат қилади лўли кампир. — Иккинчингиз адолатсизликнинг қурбони бўласиз. Уччингиз узоқ умр кўрасиз.”

“Нью-Йорк трибюн” газетасининг Париждаги таниқли муҳбири бўлган Бернард бу башоратни орадан беш йил ўтгач, Парижда Пранцинини қатл қилинганини кўрганда эслайди. Икки аёл ва бир қизни ўлдиргани учун Пранцинининг калласини гильотинада кесиб ташлашади. Кейин Грэнби Крофт деган бир муттаҳамнинг галвали иши ошкор бўлиб қолади, шу сабаб билан Гордон Камминг армияни тарк этишга мажбур бўлади. Лўли кампирнинг учинчи башорати ҳам вожиб бўлади — Бернард тўқсон йил умр кўради.

“Лўли” дегани тўғридан-тўғри “мисрлик” деган маънони билдиради. Худди шунга ўхшаб, гитано, фиръавн ёки фиръавн-нефка каби бошқа тушунчаларнинг ҳаммаси ҳам наҳри Нил соҳилида жойлашган ана шу мамлакат билан боғланган. На этнографлар, на тарихчилар, на тилшунослар шу пайтга қадар бу сирнинг тагига етаолган эмаслар. Сервантес лўлиларни “табиат қироллари” деб атаган эди. Бошқалар уларни “табиатнинг арзанда фарзандлари” деб аташганда ҳам анча тўғри ҳукм чиқаришган эди.

Айтмоқ керакки, Миср лўлилари билан дунёнинг бошқа мамлакатларидаги миллионлаб лўлилар ўртасида битта фарқ бор. Оврўпадаги ва бошқа

мамлакатлардаги лўлилар битта ахлоқий қоидага қаттиқ риоя қилишади — лўлилар фақат лўлилар билан топишишади ва фақат бир-бирлари билан турмуш куришади. Аммо Мисрда лўли қизлар паранжи ёпишишмайди, фаллоҳлар уларни гавази ёки гагар деб аташади. Бу лўли қизлар ўзларини анча эркин тутишади. Лўли аёллари Ваг-ал-Биркеда танларини сотиш билан шуғулланишади. Эрлари ўз хотинларини бемалол сотиб юбораверади. Ҳолбуки, Оврўпада лўли аёлга яқинлашмоқчи бўлиб қолсангиз қамчин билан аъзойи-баданингизни моматалоқ қилиб ташлашлари мумкин. Миср лўлилари, афтидан, бутун дунёда тарқалган лўли тилини билишса керак, лекин улар араб лаҳжасида гапиришни афзал кўришади. Фақат шуниси борки, уларнинг арабчасини биронта ҳам араб тушунмайди. Уларнинг лаҳжасида ҳинд ва форс сўзлари учрайди, лекин олимлар бундай “лўлилар бутун дунё бўйлаб кезиб юришади” деган хулосани чиқаришади, холос.

Шундай тахмин ҳам борки, лўлилар Ҳиндистоннинг шимоли гарб томонидан чиққан ва ҳозир у ерда истиқомат қилувчи жиглар билан лўлилар ўртасида муштарак томонлар жуда кўп. Аммо жуда қадимий қўлёзмаларда Мисрдан ва Қуддуси шарифдан чиққан морбозлар ҳамда фолбинлар ҳақида гапирилади. Эҳтимол, мелоддан минг йиллар аввал лўлиларнинг бир қисми Ҳиндистонга кўчиб бориб қолган ва у ерда анча муддатга қолиб кетган бўлиши мумкин. Шу тарзда санскрит улар учун она тили бўлиб қолган бўлса, ажаб эмас. Лўлиларнинг баъзи бир кенг тарқалган сўзлари, масалан, “пани” (сув), “мачи” (балиқ) ва “бакра” (шўрва), шак-шубҳасиз, келиб чиқиши жиҳатидан ҳинд тилига бориб тақалади.

Бир ривоятда айтилишича, лўлилар исроилликларга саҳрода тилла топиб берган, кейин қувғинга учраган Самернинг аждодларидир. Лўлилар ҳаммавақт маъданни қайта ишлаш билан шуғулланишган. Бошқа ривоятда айтилишича, лўлилар Ироднинг қаҳридан нажот излаб қочиб кетаётган Биби Марямга ва унинг ўғлига бир қулғум сувни раво кўрмаганлари учун қарғиш теккан одамлар эмиш. Шундай ривоятлар ҳам борки, уларга кўра лўлилар қабиласининг асосчиси миҳ ясайдиган уста бўлган экан ва айни унинг миҳлари билан Исо Масиҳ бутта миҳланган эмиш.

Оврўпада биринчи бор пайдо бўлган лўлилар “Кичик Мисрдан” келишаётганини ва ота-боболарининг гуноҳларини ювмоқ учун Римга бормоқлари кераклигини айтишган экан. “Мен мисрликларни ҳамма халқлар орасига сочиб юбораман ва уларни ҳамма мамлакатлар бўйлаб тарқатаман”, — дейилади Инжилда. Эҳтимол, бу сўзлар лўлиларга тааллуққидир. Инжилнинг тадқиқотчилари, шунингдек, қайд қилишадикки, лўлилар яҳудийлар билан бирга Мисрдан “бош олиб чиқиб кетган” “аралаш-қуралаш оломоннинг” бир қисми бўлишлари ҳам мумкин. Эҳтимол, ўшанда улар шарққа, Ҳиндистонга кетишгандир, кейин эса яна Мисрга қайтиб келишгандир, уларнинг бошқа қисми эса Сурия ва Оврўпа бўйлаб тарқаб кетган бўлишлари мумкин.

Жорж Борроу ўз вақтида лўлилар тўғрисида бошқа ҳар қандай инглиздан мўдроқ ва ҳўброқ биларди. У лўлиларнинг Мисрдан чиқиб келганига тўла ишонган. Лўлиларнинг ўзлари ҳам шундай деб ҳисоблашади. Аммо орадан жуда кўп вақт ўтиб кетгани учун эндиликда ҳақиқатнинг тагига етиш қийин. Қадимги фиръавнлар олдида томоша кўрсатган кўзбоғлогичлар лўлилар бўлган. Ҳа, бу гаройиб одамлар қаёқдан пайдо бўлиб қолганини, нима учун улар бир жойда кўним тополмаслигини, нима сабабдан муттасил жаҳонгашга эканликларини ва нима ваздан қуёш ботаётганда унга қараб хурсанд бўлишларини айтиб бериш жуда қийин.

Кекса испан тарихчиларидан бири лўлиларнинг Испанияга саккизинчи асрда Шимолий Африка соҳилларидан келиб қолганини айтади. Аммо Германияда улар ўн бешинчи асрнинг бошларида пайдо бўлишган эди. Ўшанда Германиянинг қишлоқлари ва шаҳарлари бўйлаб бир тўда чувриндилар чавандозлар бошчилигида чуввос солиб ўтишганди. Улар худди йиртқич қушлардай одамларни таажубга солиб ва газабини қўзғаб, қунондай тез ўтиб кетишган. Кейинчалик уларни таъқиб қила бошлашди, қийнашди, дорларга осишди. Улар одамхўр бўлишган дейишади, лекин бу гап тўғри эмас. Лўлилар ҳақидаги қадимий қўлёзмаларни ўқиб чиқиб, амин бўлдимки, кўп асрлар

мобайнида лўлилар сира ҳам ўзгармапти. “Уларнинг на уйи, на ватани бор, улар ҳамма жойда ўзини бирдек ҳис этади”.

Лўлилар камдан-кам ҳолларда новча бўлишади. Одатда улар қорамғиз одамлар бўлади, бошларидаги қоғ-қора қалин сочлари баайни саватдай ҳургайиб туради. Улар жуда қартайган чоғдагина бу сочларга битта-ярим оқ оралайди. Миср лўлиларини бир қарашдаёқ таниб олиш мумкин. Улар бадавийлар ва фаллоҳлар ўртасида ажралиб туришади, айниқса, лўли аёллар ҳусни жамоли билан ярқ этиб кўзга ташланиб туради. Улар қизил маржон тақишади, ёки бўйинларига тилла тангалардан тақиб, қулоқларига мис исирғалар илиб олишади. Кўпинча уларнинг баданларига суратлар ёхуд тамгалар чекилган бўлади. Уларнинг баъзи бирлари бундай тамгаларни ишлашга жуда моҳир. Чекилган суратлар ёхуд тамгалар сеҳргарликнинг бир тури ҳисобланади. Улар ёмон кўздан асрайди. Жазолаш вақтида лўлилар аллақандай малҳамлардан фойдаланишади — улар ярани заҳарланишдан сақлар экан.

Инглиз шоири Ньюболт Шарқда ўзи кўрган аёллар ичида уни энг лол қолдиргани Қоҳирада бир юксак мартабали одамнинг қасри олдида дорда рақс тушган лўли аёли бўлганини айтади. Баъзи лўли аёлларининг кўзи чиройли бўлади, лекин ҳаммаларининг нигоҳи юянда ўткир. Улар сиз билан гаплашиб қолса, нигоҳлари олис-олисларга йўналтирилгандай туюлади ва дунёда ҳеч нарса ана шу нигоҳга тенг келмайди. Бу — Борроуннинг фикри. Сэр Ричард Бертон ҳам лўли аёлларининг кўзлари тўғрисида ёзган. Унинг ёзишича, бу кўзлар сизга қадалганда нақд тешиб юборай дейди ва, айни чоғда, улар сиздан ошиб ўтиб, аллақайси олисларга қараётгандай бўлади. Бертоннинг дўстлари унинг ўзининг ҳам нигоҳи айни ана шунақа эди деб айтишади. Унинг томирларида лўли қони бормикин деб фарз қилишган улар.

Тилмочим мени Қоҳирадаги туя бозорига бошлаб борганида, дарҳол англадимки, аллақасқдаги қирчанғи бир туяни сизга суқиштиришга ҳаракат қиладиган қизил фаслик муттаҳамларнинг кўпчилиги лўлилар эди. Бугун дунёга донғи кетган бу даллоллар отларни нима кўйга солса, туяларни ҳам ундан бешбадтар аҳволга солишади. Улар туяларнинг тишларини чархлаб, ярақлатиб қўйишади, дори ичириб кўзларини ялтиратишади, бир неча муддатга жониворлар ёмон қилиқларини ташлаб, жуда ёввош тортиб қолишади, уларнинг оқсоқланиши йўқолади ва ёш туяларга хос бўлган йўрғалаб юриш пайдо бўлади. Туя бўлса ҳам, от бўлса ҳам, эшак бўлса ҳам — шу. Лўли уларнинг ҳаммасини беш кўлдай билади. У ўзининг махфий дорилари билан уларни даволайди, сўнгра ҳайрон қоладиган абжирлик билан уларни пуллайди. Бунақа абжирлик лўли зотининг ҳаммасига хос хусусият. “Барака топкурлар, бу жуда ноёб аргумоқ. Эгасини шон-шуҳратга кўмадиган от бу!”

Миср саҳроларида истиқомат қиладиган лўлилар кийик билан қўёнларни овлашади. Бунда улар “ов қилинадиган нарсанинг хўжайини бўлмайди” деган кўҳна ақидага амал қилишади. Аммо улар уй паррандаларининг ҳаммасини ҳам ов қилса бўладиган ўлжа деб қабул қилишади.

Лўлилар чайлаларда яшаб, ярмаркама-ярмарка кўчиб юришади ва ҳаммаша чакана савдо билан шуғулланишади. Лўлиларнинг қашшоқроқ тоифасига кирадиганлар тиланчилик қилишади ва тиланчиликдан ҳам чакана топишмайди. “Боламга суг оламан” дея ёлборади қашшоқ лўли қиз. Шунақа деб садақа сўраб тургандан кейин биров унинг кўкрагидан итарармиди? Қоҳира полициясининг бошлиғи Рассел-поша бир куни лўли жувон қандай қилиб унга боласини сотмоқчи бўлганини гапириб берган эди. У лўли жувонга гаваз лўлиларининг тилида “ўзимнинг болаларим ҳам етиб-ортиб ётипти” деб жавоб берипти. Рассел-поша лўлилар тилини билишини кўриб, улар роса таажжубланишипти. Рассел немис шарқшуноси фон Кремернинг асарларини ўқиган экан. Фон Кремер ўтган асрнинг ўрталарида Миср лўлиларининг лугатини тузган экан. Рассел билан учрашган лўлиларнинг ишончи комил бўлган экан-ку. Уларнинг тили ҳамма учун бир жумбоқ ва бегоналардан ҳеч ким уни англай олмайди.

Лўлилар ўртасидаги энг муносиб ҳунар сават тўқиш билан идишларни кавшарлаш ҳисобланади. Мискар усталар сифатида уларга тенг келадигани йўқ. Кўтариб юриладиган кичкинагина сандон ва битта болга билан улар истаган

қозонни ясаб бера олади. Лўлиларнинг санъатини кўриб, моҳир усталар ҳам кўп марталаб лол қолишган. Бу — уларнинг яна бир сиридир. Бу дайдилардан бошқа яна ким ҳам оддийгина бир чақадан кўз илгамас даражада кичкина қозон ясай оларди?

Лўлиларнинг эркаклари кўпинча жисмоний машқлар билан шуғулланади ҳамда полвонлар, боксерлар ва курашчилар сифатида томошалар кўрсатишади. Лўлиларнинг созандалари скрипкани афзал кўришади, ҳолбуки, Мисрда уларнинг оркестрлари шарқ ва ғарб оҳанглари ҳамда куйларининг ажиб бир аралашмасидан таркиб топади. Чанглар, чилдирмалар, най ва сурнай, тамбурин ёки келлофондан ташкил топувчи оркестрда лўлилар сарабандани ёхуд лўлича рақс куйини қандай ижро этишларини тинглаб кўрсангиз, Лист ёки Брамсенинг илҳом манбалари қаерда бўлганини билиб оласиз. Лўлилар халқ кўшиқларини ва балладаларни жуда моҳирлик билан ижро этишади. Оналар ҳатто болаларини ҳам чилдирмаларни чалиб юришга мажбур қилишади.

Гарчи лўли аёлнинг шуғулланадиган ишлари кўп бўлса-да, унинг қобилияти энг ёрқин намоён бўладиган соҳа фолбинликдир. Мен юқорида бир воқеани айтиб бердим, лекин уни мутлақо изоҳлай олмайман. Аммо менинг Қоҳира шаҳар полициясида ишлайдиган бир изкувар дўстим бор эди — у ҳам менга ўхшаб, агар бирор соҳани узоқроқ вақт давомида ўрганилса, кўпгина жумбоқларни оқилона изоҳлаш имкони топилиб қоларди деб ҳисобларди. Унинг гапига қараганда, кўпгина лўли аёллар фол кўришаётганда гипноздан фойдаланишади. Фол очираётган одамдан бутун диққат-эътиборини фолбин хотиннинг қафтига чизилган қора доирага жам қилиб туришни илтимос қилишади. Бир оз вақт ўтиши билан у ўз устидан назоратни йўқотади-да, ичидаги ҳамма гапни айтиб беради.

Одатда лўли аёллар ўзларидаги одамлар характерини билиб олиш қобилиятига таяниб иш юритишади.

Уларнинг чақнаб турган кўзларида беҳисоб интуиция мавжуд. Бойлик ва муҳаббат, ташвишлар ва хавф-хатарлар... Лўли аёллар сирларни барпо қилиш ва ҳар хил романтик воқеаларни тўқиб чиқариш йўлларини яхши билишади. Уларсиз ҳаёт зерикарли бўлишидан ҳам улар яхши хабардор. Миср фолбинлар учун жуда қўл келадиган мамлакат. Мисрликлар бирор янги ишга киришишдан олдин ёхуд қизини эрга беришдан аввал бу тўғрида карталар нима дейишини билиб олишни исташади. “Геззанлар! — дея хитоб қилади лўли аёл. — Ким ўз келажagini билмоқ истайдими? Биз фақат яхшилиқни кўрсатиб берамиз. Йўқотган нарсангизни топиб берамиз. Тақдирингизни билишни истасангиз, келаверинг!”

Карта биринчи марта лўлиларда пайдо бўлган бўлса, ажаб эмас. Лўлилар картасини тарок деб аташади ва лўлилар унинг сирини жуда қаттиқ сақлайдилар. Миср фолбинлари денгиз чиганоқларидан ҳам кенг фойдаланишади. Улар чиганоқларни қулоқларига тутиб туришади-да, кейин эшитган товушларининг маъносини чақиб беришади.

Лақма одамлар ҳамиша топилади. Аввалига лўли хотин босиқлик билан гапирди, аммо сўзлари таъсир қила бошлаганини кўришлари билан жуда бийрон бўлиб кетишади ва шу тарзда фол кўрсатаётган одамнинг хуфия фикрларини, яширин истакларини ёки уларнинг ҳаётларидаги энг муҳим ҳодисаларни билиб олишади. Бу, албатта, алдов, аммо одамларда қизиқиш уйғотмоқ учун уларда етарли ҳақиқат ҳам бор. Баъзи бир фолбин аёлларнинг башоратлари худди кароматга ўхшаб кетади.

Лўли хотинларнинг муғомбирликлари ҳам кўп. Баъзан улар ўзларидан кейин келадиган фолбин аёллар учун алоҳида сирли белгиларини ҳам қолдиришади. Шу тарзда навбатдаги фолбин аёл ҳали уйга кирмай туриб, эру хотиннинг ўртасидан қора мушук ўтган-ўтмаганини, улар бир-бирларига вафодорми-йўқми эканини, бола кўрмаган аёл фарзанд кўришга ишғиёқмандми-йўқми эканини билиб олади.

Бутун Миср бўйлаб шоҳларига тирналган суяклар ёки бошқа кўримсиз буюмлар осиб ташланган буғазорлар учраб туради. Улар бу жойлардан лўлилар таборлари ўтганидан далолат беради. Табор ҳаётидаги чақалоқнинг туғилишидан тортиб одамларнинг вафотига қадар ҳамма ҳодисалар, теварак-атроф тўғрисидаги ҳар қандай эътиборга молик тафсилот йўлларнинг чорраҳаларида

ёки табор қароргоҳ қурган жойнинг ўрнидаги таёқчалар ва тошчалар ёрдамида тасвирлаб берилиши мумкин.

Кимдир лўлиларнинг динига фолга эътиқод деб таъриф берган экан. Мен юқорида бу халқда ҳеч қанақа диннинг йўқлиги тўғрисида гапириб ўтгандим. Аммо кўшгина лўлилар ўзлари кўчиб юрадиган мамлакатнинг черковига тобе эканликларини айтишади.

Лўлилар ҳаётини ўрганувчи, ўз даврида уларни бошқа ҳар кимдан ҳам яхшироқ биладиган жамиятлар лўлиларни ҳамма деҳқонлар ва қашшоқлар динининг камсуқум муҳиблари деб аташади. Бу дин жуда қадимий бўлиб, илдиэлари жодутарликка бориб тақалади. Чиндан-да, лўлилар халқ орасида фолга, сеҳру жодуга, ҳар хил дори-дармонларга, эзиб ичкувларга ва бошқа майда жодутарликларнинг тарқалишига ҳаммадан кўра кўпроқ ёрдам берган одамлардир. Жуда қадим замонлардан бери лўлилар ўзларининг назаркардалик қобилиятларига одамларни ишонтиришга ҳаракат қилиб келмоқдалар.

Франциядаги черковлардан бирида мисрлик авлиё Соранинг сағанаси бор — лўлилар уни ўзларининг ҳомийси деб билишади. Лекин бу черков ўрнида қадим замонларда маъжусий маросимлар ўтиб турган дейишади. Лўлилар орасида ҳозир ҳам оташнарастлик ҳоллари учраб туради.

Усимликларнинг шифобахш хусусиятларини билишда лўлилар бенедиктин монахларидан қолишмайди, лекин шахсан мен монахларда даволанишни афзал биламан.

Лўлиларнинг ўзи камдан-кам ҳолларда врачларнинг ёрдамига мурожаат қилишади. Заиф болалар кўчманчи ҳаёт машаққатларига дош беролмасликлари ҳам мумкин, лекин қолганлари бақувват бўлиб ўсишади. Лўлилар орасида семиз одамларни камдан-кам учратиш мумкин, бу эса халқнинг саломатлигидан далолат беради. Гарчанд улар қароргоҳларини дарё бўйларига қуришни ёқтирсалар-да, кир ювишга кўп сув сарфламайдилар. Аммо шунга қарамай, уларнинг озодаликка бунақа лоқайдлиги саломатликларига зарар келтириши унча сезилмайди. Лўли дайдилик қилишга қурби етар экан, уни бошқа ҳеч нарса ташвишга солмайди. Унинг учун бирдан-бир ҳордиқ — ҳаракатдир.

Лўли фаталистдир, “қуни битиб, ажали етганда” у бу дунёни хотиржамгина тарк этади. Аммо ҳаёт экан, у ўзини бошқа бандалардан юқори деб ҳисоблайди. “Бу дунёда ҳеч қачон лўлидай яшаб кўрмаган одам ҳаётдан чинакамига лаззатланиш нима эканини билолмайди”, дейилади қадимги мақоллардан бирида. Бу мақол лўлиларники экани шундоқ ҳам кўриниб турипти. Чиндан-да, лўлилар эркин йўлларнинг фарзандларидир — улар ҳеч қанақа зулм ва зўравонликни кўтара олмайдилар, юлдузли осмон остидаги хилват гўшаларни ёқтирадилар, шароб ва мусиқадан лаззатланадилар, кундузлари отлар тақаларининг гумбуридан, тунларда эса қароргоҳ гулханлари теварагидаги дўстона гурунлардан баҳра оладилар. Лўлиларнинг ҳаёт тарзи — уларнинг яна бир жумбоғидир. Бошқача ҳеч қандай ҳаёт тарзи уларга маъқул келмайди. Улар қашшоқ, лекин кўнгиллари нафосатга тўла. Эҳтимол, улар курраи заминдаги энг бахтиёр одамлар бўлса, ажаб эмас.

Менинг назаримда, лўлилар Африка фарзандларидир. Уларнинг ўзлари яратган ривоятларга кўра, уларнинг ватани — Миср. Улар бу ерда ҳанузга қадар ўзларини ўз уйларидагидек бемалол ҳис қиладилар. Бу уларнинг ўзлари учун ҳам, уларга рўпара келадиган одамлар учун ҳам ҳанузга қадар ечилмаган жумбоқ бўлиб келмоқда.

Давоми бор.

Таржима қилинса...

Ассалому алайкум, мухтарам Бош муҳаррир! Сизга ушбу хатни ёзишимга ундаган нарсалар бир талай. Майли, кайфиятингизни кўтарадиганларидан бошлай қолай.

Журнални 1998 йилдан ўқиб келаман. Нимагадир таржима асарларни кўп мутолаа қиламан. Заҳматли меҳнатларингиз самараси — қатор асарлардан она тилимизда баҳра олганман. Меримею, Уайльддан қилган таржималарингизни маза қилиб ўқиганмиз. Айниқса, Жан Жак Руссодан қилган таржимангиз биз ота-оналар ва тарбиячилар учун беназир қўлланма вазифасини ўтамоқда.

Шунингдек, журналда Қ.Мирмуҳамедов, И.Фафуров, В.Рўзиматов сингари фидойи инсонлар амалга оширган таржималар мақтовга сазовордир. Нобел мукофоти лауреатларининг маърузалари, машҳур шоирларнинг шеърлари, эссе ва мақолалар биз сингари журналхонларни лоқайд қолдирмайди.

Беллетристлик асарларни эса кўпчилик қизиқиб ўқийди. Сидни Шелдоннинг “Орзиқиб кутаман эртани”, “Тунги дарбон” (муаллифи ёдимда йўқ), Жанубий африкалик адиб Андре Бринкнинг “Шамолдаги лаҳза”, Лобсанг Рампанинг “Учинчи кўз” номли асарлари барчанинг қўлидан тушмай ўқилди.

Э.Мария Ремарк, Я.Кавабата асарлари-чи!

Кулги, латифа ихлосмандлари ҳам журналдан баҳра олишмоқда. А.Мелибоевнинг малика Диана ҳақидаги асари менда катта қизиқиш уйғотди.

Бироқ, Озод ака, мени кечирасиз, ҳозирда мусахҳиҳ деймизми, корректорларнинг эътиборсизлиги, ўз ишларига ўта совуққонлик билан қарашла-

ри туфайли қўлимизга келиб теккан журналларда айрим хатоларга дуч келмоқдамиз. Айниқса, 2000 йилнинг феврал сони кунтсизлик ва лоқайдлик билан чоп этилган...

Июн сонида ҳам кўплаб орфографик ва стилистик хатоларга дуч келинади (мисол тариқасида “Шахмат ҳақида ҳангомалар”ни олиш мумкин).

Биз “Жаҳон адабиёти”ни Марказий Осиёда чиқаётган энг нуфузли адабий-бадий, ижтимоий-публицистик нашрлардан бири деб биламиз. Шундай экан, унинг сифати ҳам ўшанга яраша бўлмоғи керак. Ҳозирги шароитдан келиб чиқиб, 2—3 кишилашиб айнан шу журналга обуна бўлаёпмиз.

Таклиф ва истакларим:

Келгусида журнал саҳифаларида тарихда ўчмас из қолдирган аёллар: Клеопатра, Нефертити, Тўмарис, Мария Медичи, Мария Стюарт, Жанна д’Арк, Анна Франк, Тереза момо, малика Билқийс ҳақидаги асарлар ва мақолалар ёритилса...

...Жаҳон мумтоз адабиёти намуналари таржима қилинса...

Ана ўшанда биз ҳам журнални кенг китобхонлар орасида тарғиб қилган, обуначиларнинг ошишига озми-кўпми улушимизни қўшган бўлур эдик.

“Жаҳон адабиёти”нинг юксак дид, матбаачиликнинг энг сўнгги ютуқларидан фойдаланиб чоп этилган жилдлари жавонларимизни безаб ва тўлдириб, китобсеварларга зиё, урфон улашиб тураверишини истар эдик.

Сизга мустаҳкам соғлик, адабиётимиз равнақи йўлида жўшқин ғайрат, жамоатчилик ва оилавий ишларингизда зафарлар тилайман.

Ҳурмат билан “Меҳрибонлик уйи” тарбиячиси:

Адолат ҲАҚНАЗАРОВА.

“ТУРНАЛАР” САҲИФАЛАРИДА

Халқаро турк тили, адабиёт ва таржима журнали “Турналар” нашр қилина бошлаганига 6 йилдан ошди. Журналнинг 9-сонида “Тадқиқот” рукнида “Миллий шоиримиз Чўлпон” сарлавҳали мақола чоп этилди. Шоир ва таржимон Тоҳир Қаҳҳор қаламига мансуб бу мақолада атоқли ва ардоқли ўзбек шоири Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон ижоди хусусида мустақил Ўзбекистонда олиб борилаётган илмий изланишлар кенг шарҳланади. “Турналар” мажмуасининг ушбу сонида турк, ўзбек ва инглиз тилларида Чўлпон шеърларидан намуналар берилган.

Журналнинг мазкур сонидан “Қибрислик турк шоирлари Ўзбекистонда таништирилди” деган хабар ҳам босилган. Хабар “Жаҳон адабиёти” журналининг 2002 йил май сонида эълон қилинган “Оқденгиз тўлқинлари” деган шеърӣй туркум ҳақидадир. Унда ўнлаб қибрислик турк шоирлари ижодидан намуналар берилган эди. “Турналар” журнали бу хабарни турк дунёси халқлари эътиборига ҳавола этган.

Омонулла ФАЙЗИЕВ

ВАСИЛ БИКОВ

Атоқли беларус адиб Васил Биков 80 ёшида ҳаётдан кўз юмди. Иккинчи жаҳон урушининг машаққатларини бошидан кечирган буюк ёзувчи бутун ҳаётини инсониятни қон қақшатовчи муҳорабаларни қоралашга бағишлади. Унинг «Ўлганлар оғриқни сезмайди», «Қруглян кўприги», «Эрталабгача яшаш керак», «Сотников», «Альп балладаси», «Ёдгорлик», «Фалокат белгиси» сингари асарлари урушнинг шафқатсиз ҳақиқатини очиб берди. Уруш фожиаларини тасвирлаш орқали инсон қадрини улуғлаган Васил Биков қаҳрамонлари миллионлаб китобхонлар дилидан жой олди.

«Жаҳон адабиёти» журнали саҳифаларида ёзувчининг «Сариқ кум» ҳикояси ва «Ўпқон» қиссаси эълон қилинди. Атоқли адиб ўзбек китобхонларининг севимли ёзувчисига айланди ва уларнинг қалбида абадий яшаб қолади.

Таҳририят